НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ: НАУКОВІ ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 18

Київ — 2009

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип.18: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — 320 с.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 4 від 23 квітня 2009 р.

У збірнику наукових праць висвітлюється творчий шлях і науковий доробок відомих українських істориків М. М. Варварцева, В. В. Павленко, Л. О. Зашкільняка у зв'язку з їхніми ювілеями, а також маловивчені проблеми історії Греції, Білорусії, Польщі, Чехословаччини, актуальні питання сучасних міжнародних відносин і маловідомі прояви української присутності в європейському та світовому культурному просторі, зокрема на теренах Австралії, Великої Британії, Греції, Німеччини, Франції. Досліджуються окремі методологічні й історіографічні проблеми історичної науки.

Редакційна колегія:

С. В. Віднянський, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України (*відповідальний редактор*),

Н. В. Кривець, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (*відповідальний секретар*),

М. С. Бур'ян, доктор історичних наук, професор, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка,

М. М. Варварцев, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України,

Б. М. Гончар, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

О. Б. Дьомін, доктор історичних наук, професор, Одеський національний університет імені Іллі Мечникова,

Л. О. Зашкільняк доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,

О. Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України,

А. Ю. Мартинов, доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України,

І. М. Мельникова, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України,

В. Ф. Репринцев, кандидат історичних наук, Секретаріат Президента України,

П. С. Сохань, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Рецензенти: Г. В. Касьянов доктор історичних наук,
С. П. Качараба, доктор історичних наук, професор

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації.
Серія КВ № 6938 04.02.2003 р.

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційної комісією України як фахове видання із спеціальностей «Історичні науки». — (Бюлетень ВАК України. — 1999. — № 5).

© Інститут історії України НАН України
© Автори

ЗМІСТ

Слово про наших вчених-ювілярів

Оксана Іваненко
Історик-міжнародник Микола Миколайович Варварцев 5

Наталія Ярко
Працелюбність і сумлінність — два крила її успіху. До ювілею відомого історика-болгариста Вікторії Павленко 15

Петро Шкраб'юк (Львів)
Леонід Зашкільняк та його історія. Начерки до ювілейного портрету 21

Проблеми всесвітньої історії

Адріана Пелешко
Суспільно-політичні та економічні передумови національно-визвольного руху греків (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) 29

Борис Гончар, Олег Машевський
Проблема Чорноморських проток у політиці країн Антанти і Троїстого союзу напередодні Першої світової війни 39

Ірина Стрикун
Принцип «самовизначення націй» в політиці місцевої та центральної радянської влади в Білорусії (1917–1921 рр.) 53

Леся Алексієвець (Тернопіль)
Гуманітарно-культурні фактори державотворення Польщі (1918–1926 рр.) 61

Іван Вовканич, Оксана Свєженцева (Ужгород)
Трансформаційні процеси в Чехословаччині в умовах радянської блокової політики на рубежі 40-50-х рр. XX ст. 81

Тамара Вронська
«Дії у відповідь»: новий етап позасудових репресій родичів повстанців (1948–1949 рр.) 93

Сучасні міжнародні відносини

Андрій Мартинов
Еволюція балканської політики Європейського Союзу (1989–2009 рр.) . . . 107

Євген Магда
Концептуальні засади розширення НАТО: сучасний вимір 123

Ігор Грицьких, Сергій Левченко (Луганськ)
Еволюція торговельних відносин ЄС з країнами Середземномор'я (1995–2005 рр.) 139

Таміла Шутак
Ядерний чинник у зовнішній політиці адміністрації президента США Б. Клінтона (1993–2000 рр.) 147

Лариса Янчук
Досвід реалізації євроінтеграційної стратегії Словацької Республіки . . . 159

Україна в європейському та світовому культурному просторі

Микола Варварцев
Музична зірка європейського романтизму: Микола Іванов між Парижем і Лондоном (1830-ті роки) 173

Оксана Іваненко.
Українсько-французькі зв'язки в театральному та музичному мистецтві (друга пол. XIX — початок XX ст.) 187

Наталія Кривець
Національно-культурна діяльність української еміграції у Німеччині в 20–30-ті рр. XX ст. 201

Наталія Терентьєва
Українсько–грецькі культурні зв'язки: формування та культурне життя діаспори в Греції 215

Вікторія Павленко
Українське шкільництво і українознавство на теренах Австралії 229

Анатолій Малюська
Проблеми функціонування міжнародних механізмів захисту прав та свобод національних меншин на регіональному рівні (на прикладі українського прикордоння) 237

Історіографія та методологія

Степан Віднянський
Україна в європейському геополітичному просторі: проблеми та перспективи інтеграції. (Наукова доповідь на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України 27 січня 2009 р.) 247

Олег Горенко
Європейські цінності і проблема цілісності історичної методології 255

Владислава Піскіжова
Болгаристичні студії в Україні XIX ст. 271

Руслан Сіромський (Львів)
Питання багатокультурності та збереження національної ідентичності канадських українців у дослідженнях Ярослава Рудницького 285

Олеся Жданович
В. В. Латишев як представник історико-філологічного напряму російської науки про античність 293

Ігор Черніков
Шляхом набуття зрілості та подальшого творчого зростання. Історіографічний огляд: Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Відповідальний редактор С. В. Віднянський. — Київ: Інститут історії України НАН України. Випуски 14–17, 2005–2008 301

Відомості про авторів 318

СЛОВО ПРО НАШИХ ВЧЕНИХ-ЮВІЛЯРІВ

Оксана Іваненко

ІСТОРИК-МІЖНАРОДНИК МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ ВАРВАРЦЕВ

У 2009 р. виповнюється 80 років Миколі Миколайовичу Варварцеву — українському історику, доктору історичних наук, професору, фундатору української італістики, фахівцю з всесвітньої історії та історіографії країн Західної Європи й Америки, з проблем українсько-італійських суспільно-політичних і культурних взаємин, заслуженому діячу науки і техніки України (2004), автору понад 300 наукових праць.

Народився Микола Миколайович Варварцев 25 вересня 1929 р. у Києві в родині військового авіатора. Його дитячі й перші шкільні роки минали в місцях військової служби батька — в Україні, Сибіру, Приуралі, Північному Кавказі, Закавказзі та збіглися з вибухом та перебігом Другої світової війни, події якої назавжди закарбувалися в його пам'яті. Наведемо тут лише один уривок з рукописних нотаток ученого про цей час, що справив вплив на його подальшу біографію:

«"Щасливе дитинство", як його зображували на плакатах у вигляді безтурботно усміхнених хлопчиків і дівчаток, обірвалося 22 червня 1941 року. За кілька місяців вогняний вал війни докотився до передгір'їв Кавказу, і м. Грозний, де ми мешкали, перетворилося на прифронтову зону. Перехрестя вулиць і дахи багатоповерхових будинків наїжилися зенітними гарматами й зчетвереними кулеметами. Будь-якої хвилини дня або ночі зривалося виття сирен повітряної тривоги, а над містом постійно висів важкий грім канонади битви за Кавказ, що розгорталася поряд на берегах оспіваного у світовій поезії стрімкого Терека.

Ми, дітлахи, зібравшись на узбіччі тротуару, мовчазно дивилися на нескінчені натовпи непритомних біженців з клумаками в руках та купки озброєних і беззбройних бійців з розбитих батальйонів і полків; і ті, і інші сунули головною вулицею Августовською кудись за Кавказький хребет. Війна відбувалася не так, як лунали бравурно до її початку через радіорепродуктори у популярній пісні "Если завтра война" слова про негайний розгром ворога-нападника на його власній території. Німецька армія відрізала Кавказ від решти країни і баз його постачання. Ми опинилися в Грузії у числі мільйонів "організованих" і "стихійних" евакуйованих. Постала примара голоду. Те, що я за дорученням мами одержував у крамниці по хлібних картках "утриманців", було мізерним шматком малоїстівної суміші з домішками кукурудзи. Та чимало людей не мали і цього, і з будинків, в яких на горищах ночували «стихійні» біженці, вранці щоразу витягували померлих від голоду.

Влітку, коли старшокласникам нашої школи випав привілей працювати в колгоспі сусідньої Кахетії і, отже, здобути харчів, я поїхав забитим вщерть приміським потягом слідом за ними самостійно, бо учнів меншого віку завуч не пускала. Моя робота полягала у вантаженні вилами соломи на машину. Тут я вперше відчув, як замало в мене фізичних сил, і ледь добирався до сільської школи, де ми спали на підлозі. Зате платою була тарілка супу на обід. Коли роботи не стало, я повернувся до Тбілісі до нашого житла — двоповерхового "стандартного будинку", зведеного до війни для робітників місцевої взуттєвої фабрики — без водогону, каналізації, опалення, кухонь. У нашій кімнатці за стіл правили складені одна на одну валізи, на яких я готував шкільні домашні завдання. Ці заняття часом переривали жіночий зойк та ридання в будинку; всі знали: це поштарка принесла чергову похоронну з фронту. Війна нагадувала про себе й щоденною стріляниною зенітної батареї, снаряди якої з лунким тріском вибухали, не досягаючи висотних літаків рейху і лише обсипаючи градом гарячих осколків подвір'я й дахи нашої та інших осель міста».

Цей витяг з рукопису М. М. Варварцева дає певне уявлення про обставини, які передували творчому шляху вченого. Працюючи після закінчення Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка журналістом, М. М. Варварцев, очевидець подій, що з роками відсувалися в далечінь історії, став її літописцем. Він почав збирати власноручні спогади й документи фронтовиків, партизанів, учасників антифашистського Опору в Європі, виступав, використовуючи також матеріали архівів, з нарисами в колективних документальних збірниках «Солдатская слава» (М., 1963), «На огненных рубежах» (М., 1965) разом з такими письменниками-фронтовиками, авторами творів про минулу війну, як К. Симонов, Вас. Гроссман. Публікації Миколи Миколайовича, що присвячувалися найбільше подіям оборони та визволення Києва, регулярно друкувалися на шпальтах газети «Вечірній Київ», де він працював.

Зрештою професійні інтереси до історичного минулого взяли гору, і 1968 р. М. М. Варварцев перейшов до Інституту історії АН УРСР на посаду молодшого наукового співробітника відділу зарубіжної історіографії. 1972 р. Микола Миколайович захистив кандидатську дисертацію на тему «Українська емігрантська преса, 1950 — 1970-і рр.», 1981 р. здобув науковий ступінь доктора історичних наук, блискуче захистивши дисертацію «Зарубіжні центри українознавства у післявоєнний період». Нині М. М. Варварцев працює головним науковим співробітником у відділі всесвітньої історії і міжнародних відносин, є членом Спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій при Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, виконує обов'язки члена редколегії міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», відповідального редактора енциклопедичного словника-довідника «Україна в міжнародних відносинах» та індивідуальних монографій колег-істориків.

У 1980-х рр. М. М. Варварцев започаткував новий напрям історичної науки — дослідження українсько-італійських взаємин. Важливість цього напряму підкреслив з нагоди видання 1986 р. монографії вченого про українсько-російсько-італійські зв'язки провідний фахівець з проблем східноєвропейської історії в Італії професор Римського університету «Сапієнца» А. Тамборра, який у своїй рецензії в журналі «Europa orientalis» («Східна Європа», Рим, № 1, с. 287) зазначив: «Цінність розвідки, виконаної Миколою Варварцевим у Києві, дає підстави вважати її центральним відправним пунктом для ретельних і поглиблених студій в Росії, Україні й у нас».

Наполегливо працюючи протягом наукових відряджень в архівах, рукописних фондах бібліотек, музеях Рима, Флоренції, Болоньї, Венеції, Мілана, Генуї, Неаполя, Турина, Пізи, Віченци, Форлі, Пістойї, Лукки, Пеши, Микола Миколайович виявив комплекс раніше невідомих документів про українських діячів культури: С. Гулака-Артемовського, Марка Вовчка, М. Костомарова, М. Драгоманова, Лесю Українку, І. Франка та ін. Введений ученим до наукового обігу фактичний матеріал поглибив уявлення вітчизняної історіографії, літературознавства та мистецтвознавства щодо їхнього життєвого й творчого шляху.

Важливим результатом багаторічних досліджень Миколи Миколайовича взаємин романського та слов'янського світів стала його монографічна праця «Італійці в Україні (XIX ст.). Біографічний словник діячів культури» (К., 1994), що містить понад п'ятсот статей, присвячених італійським науковцям, письменникам, співакам, педагогам, які пов'язали своє життя з Україною. Велика вибірка з цієї книги перевидана в італійському перекладі проф. славістики Болонського університету П. Каццола під назвою «П'ємонтці в Україні: з історичного словника М. М. Варварцева» в журн. «Studi Piemontesi» (Турин), 1996, № 2.

2000 р. побачила світ монографія М. М. Варварцева «Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX — початок XX ст.), в якій висвітлено основні напрями й форми співробітництва між українськими й італійськими освітянами, вченими, митцями, діячами національного відродження. Опублікована того ж року його нова студія «Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII — 20-ті рр. XX ст.) була удостоєна міжнародної презентації у рамках Днів італійської культури, проведених міністерством закордонних справ Італії, міністерством культури і мистецтв України, Італійською національною радою досліджень (Київ, травень 2001 р.), а італійський уряд надав М. М. Варварцеву тримісячну дослідницьку стипендію для його подальших студій в архівах Італії.

Важливим етапом розвитку вітчизняної італістики стала побудована на цінних джерельних матеріалах зарубіжних та українських архівів праця М. М. Варварцева «Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна» (Київ, 2005), у якій вперше здійснено дослідження зв'язків між італійським та українським національними рухами в контексті діяльності видатного іта-

лійського мислителя, ідеолога та діяча Рісорджименто Джузеппе Мадзіні. Праця викликала широкі відгуки в Україні і за кордоном. 29 травня 2006 р. за сприяння Італійського інституту культури МЗС Італії та Інституту історії України відбулася її міжнародна презентація. Одне з найстаріших славістичних періодичних видань — римський журнал «Slavia» (2007, № 2), оцінюючи монографію як «цілком нове явище в історико-політичній культурі України», водночас відзначив, що вона «перегукується з надзвичайно актуальними проблемами в Україні і це, зрозуміло, забезпечує їй успіх».

Дослідження М. М. Варварцева регулярно публікуються в Італії. Серед них особливе місце посідає розвідка, в якій вперше в історіографії досліджено проблему взаємовпливів національних рухів Італії та України, — «La diffusione del pensiero mazziniano in Ucraina nell'Ottocento» (»Поширення ідей мадзінізму в Україні XIX ст.», Піза, 1996). За програмою та сприяння італійського Національного комітету з відзначення 200-річчя від дня народження Дж. Гарібальді учений підготував та опублікував в Італії разом з проф. Р. Різаліті спільну працю Інституту історії України НАН України та Флорентійського університету про діяльність українського волонтера гарібальдійської армії — «Лев Ілліч Мечников. Записки гарібальдійця. Експедиція Тисячі» (2008, італ. мовою). Він також є автором статей у таких провідних фахових журналах Італії, як «Історичний огляд Рісорджименто» (Рим), «П'ємонтські студії» (Турин), «Дантівські сторінки» (Рим), «Релігії та суспільство» (Флоренція) та ін.

Фактичними матеріалами, документами, дослідницькими висновками зі студій М. М. Варварцева активно послуговуються у своїх статтях, монографіях, енциклопедичних гаслових довідках, університетських лекціях, виступах у засобах масової інформації історики, а також фахівці суміжних дисциплін України, Італії, США, Канади, Росії, Польщі та інших країн. Науковий доробок українського вченого використано, зокрема, у таких міжнародних узагальнюючих виданнях з проблем всесвітньої історії, як «Європейський Схід та Італія» (Женева, Швейцарія, 1995), що підготовлено спільно дослідниками з Італії, Польщі, Румунії та ін., двотомна студія «Мадзінізм у світі» (Піза, 1995-1996), авторами якої є історики США, Італії, Іспанії, Греції, Аргентини, Індії тощо, колективна праця Російської академії наук «Росія та Італія. Зустріч культур» (Москва, 2000).

Український учений виступає також консультантом зарубіжних колег, про що з подякою зазначають вони в передмовах до своїх видань: проф. Ф. Гуїда в книзі «Мікеланджело Пінто — літератор і римський патріот між Італією та Росією» (Рим, 1998), проф. М. Кліменті — у монографії «Іноземні скарби та бідність у царській Росії» (Козенца, 2000) та ін. Завдяки особистим зв'язкам Варварцева з істориком музичного мистецтва В. Бертаццоні у виданій в м. Мантуя протягом 1998-2006 рр. серії біографічних монографій (4 книги) було опубліковано документальні матеріали про діяльність італійських митців в Україні.

Водночас збагаченню вітчизняної науки сприяють здійснювані науковцем переклади і публікація праць італійських учених, присвячених питанням нової та новітньої історії, а також віднайдених у зарубіжних архівах матеріалів україніки. Він уперше переклав тексти важливих для вивчення історії національно-визвольних рухів у Європі XIX ст. праць видатного мислителя та політичного і державного діяча Джузеппе Мадзіні.

На запрошення різних наукових і державних інституцій М. М. Варварцев бере активну участь у роботі численних міжнародних форумів, симпозіумів та конференцій. На 28 сесії Комісії соціального розвитку ООН (1983) він керував делегацією Української РСР та виступив у дискусії з огляду тенденцій і змін у світовому соціально-економічному розвитку, наголосивши, що розв'язання складних соціальних проблем можливе лише за умови досягнення миру, розрядки та роззброєння. Учений також презентував свої доповіді на Міжнародних з'їздах славістів — IX (Київ, 1983) та XI (Братислава, Словаччина, 1993), Першому міжнародному конгресі україністів (Київ, 1990), Першому міжнародному семінарі «Мадзінізм у світі» (Піза, Італія, 1996) та Конгресі історії Рісорджименто (Теремо-Л'Аквіла, Італія, 1998) тощо. У 2007 р. за програмою Департаменту історичних та географічних студій Флорентійського університету проводив спільні з італійськими істориками дослідження італо-українських взаємин періоду боротьби за національне об'єднання Італії. Робота проводилася в архівах, бібліотеках і музеях Флоренції, Болоньї, Сієни, Пістойї, Рима. За підтримки представників італійської наукової громадськості він ініціював перед урядом України офіційне звернення до муніципалітету Сан-Ремо про встановлення меморіальної дошки Лесі Українки в цьому місті, яку й було урочисто відкрито в 1998 р.

Свою науково-дослідницьку діяльність учений успішно поєднує з педагогічною, виступає з лекціями у вищих навчальних закладах України та зарубіжжя. Слухачами його лекцій є студенти національних університетів — Київського імені Тараса Шевченка, Одеського імені І. І. Мечникова, Київського лінгвістичного, Флорентійського університету тощо. Під його керівництвом підготовлено та захищено три кандидатські дисертації, він надає консультації при написанні докторських дисертацій.

Внесок М. М. Варварцева в розширення наукових і громадських зв'язків України із зарубіжними країнами знайшов міжнародне визнання. 2 червня 2002 р. Декретом Президента Італійської Республіки К. Чампі за поданням Голови Ради Міністрів Італійської Республіки С. Берлусконі вченого удостоєно державної нагороди — ордена «За заслуги перед Італійською Республікою», який було вручено Послом Італії в Україні 26 березня 2003 р. У зв'язку з рішенням Президента Італійської Республіки Посол України в Італії в офіційному листі посольства від 2 квітня 2003 р., надісланому з Рима до НАН України на ім'я М. М. Варварцева, відзначив, що ця нагорода «є визнанням Вашого

особистого значного внеску в розвиток культурного та наукового співробітництва між Україною та Італією... Ваші зусилля приносять велику користь українсько-італійським відносинам, а відтак — нашій державі та її народу».

Тематика праць М. М. Варварцева обіймає широке коло питань міжнародних взаємин України і хронологічно збігається переважно з періодом XVIII — початку XX ст. У його статтях і книгах висвітлюється роль зв'язків і співпраці вітчизняних та зарубіжних громадсько-політичних організацій, рухів, окремих діячів політики та культури в процесах національного відродження українського та інших народів Європи. Разом з тим до плідних результатів спричинилися здійснювані вченим розробки проблем економічних зв'язків України із зарубіжними країнами. Серед них такі складові подій, як дослідницькі експедиції західних підприємців, залучення іноземних капіталів у будівництво й промисловість, спорудження морських портів Причорномор'я та Приазов'я, виробнича діяльність імміграції. Особливо велике місце в студіях М. М. Варварцева приділено сфері культури: літературі, різним галузям науки, освіти, мистецтва. Відтворена вченим панорама міжнародних контактів, взаємопізнання та взаємовпливів допомагає у з'ясуванні важливих чинників формування ідейного фундаменту національно-визвольних аспірацій України.

Сьогодні Микола Миколайович Варварцев сповнений новаторських ідей та далекосяжних творчих планів, випромінює бадьорість і творчу наснагу. Тож у день ювілею побажаємо вченому подальших здобутків на ниві історичної науки.

Вибрана бібліографія праць М. М. Варварцева з історії міжнародних відносин

(уклала *О. А. Іваненко*)

Монографії

1. Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.). — К.: Наукова думка, 1986. — 207 с.

2. Первомая живые истоки (исторический очерк). — К.: Политиздат Украины, 1989. — 111 с.

3. Італійці в Україні (XIX ст.). Біографічний словник діячів культури. — К.: Інститут історії України НАН України, 1994. — 196 с.

4. La diffusione del pensiero mazziniano in Ucraina nell'Ottocento. — Pisa: Istituto Domus Mazziniana, 1996. — 46 p.

5. Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII — 20-ті рр. XX ст.): Історико-біографічне дослідження. Словник. — К.: Інститут історії України НАН України, Італійський інститут культури в Києві, 2000. — 324 с.

6. Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX — початок XX ст.): Документи, епістолярій, матеріали. — К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2000. — 107 с.

7. Італійці та італійська культура в Україні. Gli italiani e la cultura italiana in Ucraina. The Italians and the Italian Culture in Ukraine. — К.: «Д.В.К.», 2004. — 160 с. (Співавтори — Н. Ф. Баллоні та ін.).

8. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. — К.: Італійський Інститут культури в Україні, Інститут історії України НАН України, вид-во «Пульсари», 2005. — 304 с.

9. Lev Il'ič Mečnikov. Memorie di un garibaldino. La spedizione dei Mille. — Torino: Centro interuniversitario di ricerche sul viaggio in Italia, 2008. — 328 p. (Співавтор — R. Risaliti).

Статті

1. Флорентійська знахідка: лист Лесі Українки // Радянське літературознавство. — 1982. — №4. — С. 63–67.

2. Джерела з історії України в італійських архівах // Архіви України. — 1982. — № 5. — С. 56–62.

3. Італійська преса про повстання декабристів // Український історичний журнал. — 1983. — № 2. — С. 70–78.

4. Остап Вересай у перших італійських публікаціях // Народна творчість та етнографія. — 1985. — № 3. — С. 57–60.

5. Українські літератори і словник письменників в Італії // Радянське літературознавство. — 1986. — № 3. — С. 62–65.

6. Міжнародний соціалістичний конгрес 1889 р. і Росія // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн: Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. — К.: Наукова думка, 1987. — Вип. 13. — С. 30–38.

7. Анджело Де Губернатіс — популяризатор української культури в Італії // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн. — К.: Наукова думка, 1989. — Вип. 15. — С. 10–20.

8. Цінне джерело про сучасний стан архівної справи в зарубіжних країнах [Про монографію E. Lodolini. Archivistica: Principi e problemi. — Milano, 1984] // Архіви України. — 1989. — № 2. — С. 67–68.

9. Проблемы итальянской революции на страницах «Киевского телеграфа» (вторая половина 1859 — начало 1860 г.) // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы: Сб. науч. трудов. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 145–159.

10. Украина — Франция: обмен научными и техническими знаниями (60–90-е годы XIX в.) // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. — К., 1990. — С. 173–194.

11. «Моя вітчизна наближається до початку свого «великого Рісорджименто». Нові сторінки спадщини Лесі Українки // Вісник Академії наук Української РСР. — 1990. — № 6. — С. 65–70.

12. «В справі ознайомлення Заходу з Руссю (З неопублікованої епістолярії М. П. Драгоманова) // Архіви України. — 1990. — № 6. — С. 16–23.

13. Італійська подорож Марка Вовчка: громадсько-політичні аспекти // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 1991. — Вип. 1. — С. 15–23.

14. Олександр Мишуга: перші кроки на ниві італійської культури // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 1992. — Вип. 2. — С. 37–41.

15. З історії української етнічності в Італії (До проблеми типології) // Українська діаспора. — К. — Чикаго: Інститут соціології АН України, Редакція енциклопедії української діаспори при НТШ (США), 1992. — Число 1. — С. 13–19.

16. Марко Вовчок і країна Гарібальді // Слово і час: Журнал Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України та Спілки письменників України. — 1992. — № 11. — С. 40–45.

17. Научная украинистика в Италии: тенденции и проблемы становления (70–80-е гг. XIX ст.) // IX medzinárodný zjazd slavistov. — Bratislava, Veda, 1993. — S. 652.

18. Найдавніше джерело про «заокеанську Україну» та його автор // Українська діаспора. — 1993. — Число 3. — С. 92–98.

19. Щоденник «Свобода» мовою ретроспективної бібліографії // Українська діаспора. — 1993. — Число 4. — С. 126–130.

20. Документальні джерела, радянська та зарубіжна історіографія проблеми // Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). — К.: Інститут історії України НАН України. — 1994. — Кн. 1. — С. 19–36. (Співавтор — А. В. Санцевич).

21. А. Тамборра. Від Риму до Балаклави: Історія однієї місії [Упорядкування, редагування, переклад з італ.] // Вісник Національної академії наук України. — 1994. — № 5. — С. 67–78.

22. Південно-Західний відділ Географічного товариства в Києві у міжнародних зв'язках (Італія, Франція) // Славістичні науково-освітні центри в Україні (вчора — сьогодні — завтра). Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 25-26 травня 1994 р. — К., НАН України, Український комітет славістів, Міністерство освіти України. — 1995. — С. 99–102.

23. Il democratico ucraino Jakiv Becman e la «questione italiana» nella metà del secolo XIX // Rassegna storica del Risorgimento. — Roma, 1995. — Fasc.1. — P. 19–30.

24. Син українських степів Микола Гоголь у перших перекладах і відгуках італійців // Неопалима купина: Літ.-худ. та істор. журн. — К., 1995. — № 1–2. — С. 169–172.

25. Українець з Полтави — музична слава Європи // Українська діаспора. — 1995. — Число 8. — С. 100–124.

26. З України до італійських центрів гуманітарних наук (друга половина XIX ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 1995. — Вип. 5. — С. 105–118.

27. Українці в біографічних словниках Де Губернатіса // Українська біографістика: Збірник наук. праць. — К.: Інститут біографічних досліджень НАН України. — 1996. — № 3–4. — С. 155–167.

28. Україна в оцінках і свідченнях Заходу: французькі інтерпретації першої половини XIX ст. // Вісник Національної академії наук України. — 1996. — № 3–4. — С. 91–100.

29. Piemontesi in Ucraina nell'Ottocento dal dizionario storico di M.M. Varvartsev // Studi Piemontesi. — Torino, 1996. — Vol.XXV. — Fasc.2. — P. 385–396. (Співавтор — P. Cazzola).

30. Громадськість України у русі допомоги італійській визвольній справі (1860 р.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 1997. — Вип. 6. — С. 31–38.

31. Остап Вишня і Леся Українка перед читачами Італії // Слово і час. — 1997. — № 9 . — С. 24–26.

32. А. Тамборра. Союз церков і козацька держава в уявленнях та праці архієпископа і дипломата Парчевича [Упорядкування, передмова, переклад з італ.] // Вісник Національної академії наук України. — 1997. — № 9–10. — С. 71–76.

33. Una pagina di storia: l'immagine ucraina e le sue origine // Pagine della Dante: Russegna trimestrale della Società Dante Alighiere. — Roma, 1998. — № 4. — P. 43–45.

34. Кирило-Мефодіївське товариство в контексті доктрини національного визволення Дж. Мадзіні // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 1999. — Вип. 8. — С. 6–12.

35. Р. Різаліті. Доба Хмельницького в Україні у світлі історичної хроніки міста Лукка [Упорядкування, передмова, переклад з італ.] // Український історичний журнал. — 1999. — № 3. — С. 138–142.

36. Нетрадиційна Італія // Всесвіт: Журнал іноземної літератури. — 2000. — № 3–4. — С. 162–165.

37. Томмазо Сальвіні: українські тріумфи артиста-гарібальдійця // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 2000. — Вип. 9. — С. 13–22.

38. Італійський просвітитель Джован П'єтро В'єссе та його подорожні студії України 1816–1817 рр. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірник наук. праць. — 2001. — Число 5. — Част. 1. — С. 440–449.

39. L'Italia cattolica vista del pellegrino ucraino Vasilij Grigorovič-Barskij nel 1724—1725 // Religioni e società: Rivista di scienze sociali della religione. — Firenze, 2002. — № 42. — P. 83–89.

40. Україна та Італія в економічних і громадсько-політичних взаєминах початку XX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 2003. — Вип. 12. — С. 56–77.

41. Ватикан // Енциклопедія історії України. — К.: Наукова думка, 2003. — Т. 1. — С. 449–450.

42. Захід і слов'янство у політичній спадщині Джузеппе Мадзіні // Український історичний журнал. — 2004. — № 6. — С. 46–60.

43. Україна у записках інженера і дипломата Луїджі Серрісторі (20-ті роки XIX ст.) // Схід — Захід: Науково-культурологічний збірник. — Харків, 2004. — Вип. IV. — С. 129–145.

44. Відновлюючи сторінки історії міжнародних культурних зв'язків (з доробку італійського дослідника В. Бертаццоні) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 2004. — Вип. 13.– С. 341–344.

45. Іспанія. Королівство Іспанія // Енциклопедія історії України. — К.: Наукова думка, 2005. — Т. 3. — С. 544–547.

46. Італія. Італійська Республіка // Енциклопедія історії України. — К.: Наукова думка, 2005. — Т. 3. — С. 643–646.

47. Італійські зодчі у Північному Причорномор'ї в XIX — на початку XX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 2006. — Вип. 15. — С. 421–432.

48. Чорноморська торгівля початку XIX ст.: проекти і проблеми становлення (За документами підприємця і дипломата Раффаеле Скассі) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 2007. — Вип. 16. — С. 278–288.

49. Ritratto di un slavista italiano: il professor Renato Risaliti // Renato Risaliti: Bibliografia degli scritti. — Agliana, Alina ad Silvam ed., 2006. — P. 37–44.

50. Гарібальдійська епопея Льва Мечникова (1860 — 1864 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 2008. — Вип. 17. — С. 38–59.

Наталія Ярко

ПРАЦЕЛЮБНІСТЬ І СУМЛІННІСТЬ — ДВА КРИЛА ЇЇ УСПІХУ

До ювілею відомого історика-болгариста Вікторії Павленко

Творчий і науковий шлях Вікторії Вікторівни Павленко — це взірець того, як наполегливість і хист до наукової праці, помножені на розум, можуть долати життєві труднощі й перешкоди, спрацювати на результат і привести до перемоги. Недаремно, мабуть, сама доля розпорядилася так, коли далекого, ще воєнного, року маленьку новонароджену дівчинку нарекли Вікторією, що означає Перемога. Усім своїм подальшим життям вона зуміла довести, що є творцем своєї долі, переможницею.

Народилася В. В. Павленко 26 лютого 1944 р. в с. Кожухівці Васильківського району Київської області. Її дитинство не відрізнялося від дитинства багатьох дітей повоєнного часу. Трудову діяльність розпочала відразу після закінчення школи. З 1963 р. продовжила її в Інституті історії АН УРСР (нині — Інститут історії України НАН України), де пройшла шлях від старшого лаборанта до провідного наукового співробітника.

Велику роль у становленні В. В. Павленко як науковця відіграла талановита вчена, толерантна і доброзичлива до своїх колег, небайдужа до їхніх успіхів, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АН УРСР І. М. Мельникова — завідувачка відділу історії зарубіжних соціалістичних країн (з 1996 року — відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин).

Працюючи на посаді старшого лаборанта цього відділу, Вікторія Вікторівна фактично стала його «літописцем», оскільки в «Українському історичному журналі» періодично з'являлися її публікації, що стосувалися безпосередньо наукового життя рідного колективу. Це були інформації про отримання співробітниками відділу державних нагород, захист ними докторських дисертацій, їхні ювілеї, проведення ними наукових конференцій, у тому числі й міжнародних, їхні зустрічі з представниками наукової й освітянської громадськості як України, так й зарубіжних держав тощо.

Працюючи в Інституті історії АН УРСР, Вікторія Вікторівна навчалася на вечірньому відділенні історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, який успішно закінчила 1967 року. Цариною її перших наукових інтересів стали українсько-болгарські зв'язки міжвоєнного періоду XX ст., зокрема солідарність трудящих УСРР з революційною боротьбою робітників і селян Болгарії у період Вересневого повстання 1923 р. та їхніх виступів проти авторитарного режиму у 30-ті роки, політична та матеріальна підтримка українською громадськістю політв'язнів у Болгарії й тих, хто віднайшов притулок в Україні. Науковим керівником і щирим порадником у її перших кроках у науці став відомий болгарист, визнаний фахівець із історії Болгарії, людина надзвичайної працездатності доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АН УРСР П. С. Сохань.

1975 року В. В. Павленко захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук «Солідарність трудящих Радянської України з революційною боротьбою робітників і селян Болгарії. 1923–1934 рр.». У ній уперше в радянській і болгарській історіографії виокремлена проблема солідарності українського народу з революційною боротьбою трудящих Болгарії в досліджуваний період, його моральної й матеріальної підтримки болгарських революціонерів (зокрема Георгія Димитрова й Василя Коларова, їхніх зв'язків з трудящими України), створення умов для життя й діяльності болгарських політичних емігрантів в Радянському Союзі, в тому числі й в радянській Україні. Дисертантка одна із перших започаткувала висвітлення політики радянської влади стосовно болгарської національної меншини (яка зосередилася на теренах України) в роки так званої «українізації», коли національним меншинам створювалися сприятливі умови для розвитку їхньої національної культури.

Для розкриття досліджуваної проблеми Вікторія Вікторівна залучила великий пласт документальних матеріалів як із центральних союзних і республіканських архівів, так і всіх обласних архівів України. По темі кандидатської дисертації нею було опубліковано низку публікацій, причому не лише в радянських, а й в болгарських виданнях[1]. Підсумковою публікацією з цієї проблеми став вихід у світ 1977 року її першої монографії[2].

Наступною значною працею ювілярки стала публікація 1981 року «Літопису важливих подій радянсько-болгарських відносин дружби і співробітництва»[3]. У її творчому доробку мав місце й історіографічний аналіз висвітлення в болгарській, радянській, в тому числі й українській, історичній науці, історії Болгарії й радянсько-болгарських і українсько-болгарських відносин[4].

Науковці відділу під керівництвом І. М. Мельникової вперше в УРСР почали розробляти питання політичних, економічних, науково-технічних, культурних та громадських зв'язків України із східноєвропейськими державами, залучаючи для цього значний масив документів центральних державних архівів й поточних архівів відомств і державних установ, громадських організацій. Результатом плідної праці стала серія колективних монографій співробітників цього відділу. Не залишалась осторонь цих досліджень і В. В. Павленко. Це стосується передусім її розділу «Співробітництво молодіжних спілок соціалістичних країн» у колективній монографії «Співробітництво громадських організацій країн соціалізму», що вийшла з друку 1983 року[5].

Ця тема розкривалася й поглиблювалася в інших працях ювілярки, присвячених зв'язкам комсомолу України з молодіжними спілками соціалістичних країн, співробітництву молодіжних спілок СРСР і НРБ, опублікованих як в Україні, так і Болгарії[6]. В. В. Павленко досліджувала й роль засобів масової інформації й пропаганди у співробітництві України із східноєвропейськими державами[7]. Продовжуючи розкривати післявоєнне українсько-болгарське співробітництво, вона не оминала увагою й висвітлення внутрішніх процесів, що відбувалися в братній країні[8].

Наприкінці 1980-х — у 1990-ті роки наукові інтереси В. В. Павленко знову зосередилися на дослідженні українсько-болгарських відносин між Першою й Другою світовими війнами. Міжвоєнний період насичений значними подіями в житті українського та болгарського народів. Це і спроба відновити українську державність, і фактична її втрата після встановлення радянської влади в Україні, утвердження тоталітаризму в СРСР, складовою частиною якого стала Україна. У Болгарії — поразка демократичного уряду та оформлення в країні авторитарного режиму. Усе це наклало відбиток на взаємини між двома народами та зумовило їх специфіку. Всебічно їх дослідити, переосмислити з позицій сьогодення, спираючися на об'єктивний аналіз історичних подій і процесів, спонукали В. В. Павленко до поглибленого вивчення українсько-болгарських взаємин цього часу.

Стало можливим виконати це завдання завдяки демократичним процесам, що відбулися в СРСР у другій половині 1980-х років. Зміна політичної ситуації дала можливість науковцям Інституту історії Академії наук УРСР здійснювати наукове співробітництво без координації з боку союзних наукових інстанцій, зокрема створювати спільні наукові проекти з істориками Болгарської академії наук. Таким проектом стала колективна монографія «Шляхами дружби», присвячена висвітленню вікової дружби українського й болгарського народів, опублікована в Україні і Болгарії відповідно у 1989 і 1990 роках[9]. Один із розділів цієї праці, в якому висвітлюються українсько-болгарські культурні зв'язки міжвоєнного періоду, написаний В. В. Павленко.

Із проголошенням незалежності України відкрилися можливості ознайомитися з раніше недоступними фондами в українських архівах, де зберігалися документи про зовнішньополітичну діяльність України доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. Став доступний для науковців і так званий Празький архів, в якому зосередилися документи про життя й діяльність української еміграції за кордоном, вивезений із Чехословаччини після закінчення Другої світової війни і який потрапив до закритих фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Це стало поштовхом до розробки цієї проблематики. І Вікторія Вікторівна з притаманною їй енергією, скрупульозністю поринула осягати нові наукові горизонти.

Спираючися на матеріали не лише українських, а й болгарських архівів, вона започаткувала вивчення такої проблеми, як українсько-болгарські дипломатичні відносини періоду визвольних змагань українського народу, визначення впливу на їх розвиток зовнішніх і внутрішніх факторів[10]. Це ж саме стосується й дослідження нею проблеми політичної, наукової й культурно-просвітницької діяльності в Болгарії української еміграції. Вона вперше ввела до наукового обігу великий пласт документальних матеріалів Центрального державного історичного архіву Республіки Болгарія щодо вищезгаданої проблеми. Цей її науковий доробок став відомий широкому загалу завдяки цілій низці публікацій у наукових виданнях України й за кордоном[11].

Значний внесок зроблений В. В. Павленко в розкриття теми зв'язків громадськості України і Болгарії у міжвоєнний період, український аспект якої майже зовсім не виокремлювався. З вершин сьогодення нею дана, зокрема, об'єктивна оцінка діяльності визначного болгарського діяча Християна Раковського, його впливу на долю українського народу під час перебування у 1919–1923 рр. на посту голови Ради Народних Комісарів УСРР[12]. Нові підходи характерні для ювілярки і у висвітленні проблеми болгарської національної меншини в України, її ролі у культурному взаємовпливі болгар і українців. Вона змогла відійти від усталеної прорадянської оцінки стосовно неї й об'єктивно її проаналізувати[13].

Результатом цієї копіткої праці стала монографія «Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939 рр.»[14]. 1996 року по цій самій темі вона захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. У підготовці як монографії, так і вищезазначеної дисертації значну допомогу, окрім наукового консультанта П. С. Соханя, їй надав і завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин, доктор історичних наук, професор С. В. Віднянський.

Науковий інтерес до вивчення українсько-болгарських відносин міжвоєнного періоду у вченої залишається й надалі. У її подальших дослідженнях ця проблема як поглиблюється, так і узагальнюється[15]. Так, В. В. Павленко вперше приступила до розкриття проблеми українців і болгар, які брали участь у роки Першої світової війни в арміях воюючих одна проти одної сторін і в статусі військовополонених опинилися на території України й Болгарії, значна увага приділялася репатріації на батьківщину українських, болгарських і польських військовополонених, інтернованих та біженців[16].

З-під її пера вийшло також чимало рецензій на праці відомих українських і болгарських учених, зокрема на книги М. М. Варварцева, Г. Й.Чернявського, Добрина Мічева, Недю Недева та ін.

Свої творчі здобутки ювілярка засвідчувала, виступаючи з повідомленнями і доповідями на республіканських, всесоюзних і міжнародних конференціях славістів та болгаристів, засіданнях комісії істориків України — Болгарії (результати яких оприлюднювалися у відповідних збірниках), неодноразово публікувала інформації про хід їх роботи[17].

Невтомна та енергійна, дисциплінована та відповідальна, з багатим досвідом наукової роботи Вікторія Вікторівна 2003 року розпочала свою педагогічну діяльність. Нині вона професор кафедри гуманітарних дисциплін Інституту права та психології Національного університету внутрішніх справ. Викладає дисципліни «Історія України» та «Культурологія. Українська та зарубіжна культура». Опублікувала й підготувала до друку низку навчально-методичних посібників з цих предметів. Завдяки викладацькій праці коло наукових інтересів ювілярки розширилося. Вона продовжує розробляти проблему внеску української еміграції у розвиток рідної культури. Останнім часом вийшли з друку її статті, присвячені висвітленню мистецьких і літературних здобутків представників української діаспори в Австралії, стану там української преси[18].

В. В. Павленко є авторкою понад 100 наукових праць, серед яких три монографії, безліч статей і повідомлень, у тому числі у фундаментальному академічному виданні «Енциклопедія історії України».

Неодноразово Вікторія Вікторівна виступала офіційним опонентом на захисті кандидатських і докторських дисертацій, поєднуючи як принциповість у своїх виступах, так і доброзичливість у зауваженнях.

В. В. Павленко успішно поєднує науково-дослідницьку роботу з громадською діяльністю, пов'язаною зі зміцненням українсько-болгарської дружби. Багато років вона була членом правління Українського відділення радянсько-болгарської дружби Товариства дружби і культурних зв'язків України із зарубіжними країнами, а нині є членом Комісії істориків Україна–Болгарія. Неодноразово виступала з доповідями й повідомленнями на урочистостях, присвячених ювілейним датам із історії Болгарії, видатних політичних, наукових і культурних діячів Болгарії, українсько-болгарської дружби та співпраці. Її знають і шанують як фахівця з історії Болгарії та українсько-болгарських відносин не лише в Україні, а й Болгарії.

Вікторії Вікторівні притаманні найкращі людські риси: надзвичайна доброзичливість, жіноча чарівність, душевна щедрість, щирість і комунікабельність, коректність у спілкуванні та інтелігентність.

Усі, хто знає ювілярку, певні, що її високий професіоналізм, ерудованість, творчий підхід до роботи і надалі сприятимуть її щедрим ужинкам на науково-педагогічній ниві.

---

[1] Солідарність трудящих України з Г. Димитровим під час Лейпцігського процесу // Укр. іст. журн. — 1972. — № 6; З історії зв'язків Георгія Димитрова з Україною // Питання нової і новітньої історії. — Львів, 1972. — Вип. 15; Георгий Димитров и Съветската Украйна // Летопис на дружбата. — София, 1972. — Т. 4 (у співавторстві з П. С. Соханем); Георгий Димитров и советские профсоюзы (Из истории связей Г. Димитрова с советскими профсоюзами в 1921–1926 гг.) // Профсъюзни летописи. — София, 1972. — № 11 (у співавторстві з П. С. Соханем); Солідарність трудящих Української РСР з Вересневим повстанням 1923 р. в Болгарії // Укр. іст. журн. — 1973. — № 9; Дружеские связи Васила Коларова с трудящимися Полтавской области // Векове. — София, 1975. — № 5 (у співавторстві з П. С. Соханем).

[2] Павленко В. В. Солидарность трудящихся Украинской ССР с революционной борьбой рабочих и крестьян Болгарии. 1923–1934 гг. — К.: Наукова думка, 1977.

[3] Летопись важнейших событий советско-болгарских отношений дружбы и сотрудничества. 1944–1980. — К.: Наукова думка, 1981 (у співавторстві з П. С. Соханем).

[4] Украинската историческа наука за история на България и украинско-болгарските отношения // Известия на Института по история на БКП. — София, 1980. — № 43; Дослідження вченими Української РСР історії Болгарії й радянсько- болгарських зв'язків // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн. К., 1980. — Вип. 6; Советско-болгарские отношения межвоенного периода в советской и болгарской историографии // Узловые вопросы советского славяноведения. — М., 1983.

[5] Сотрудничество общественных организаций стран социализма. — К., 1983.

[6] Сътрудничество между младежките съюзи на НРБ и СССР (1970–80-те години // Летопис на дружбата. — София, 1984. — № 10; Інтернаціональні зв'язки молоді радянської України та країн соціалістичної співдружності // Укр. іст. журн. — 1985. — № 7.

[7] Роль засобів масової інформації й пропаганди у співробітництві з країнами соціалістичної співдружності // Укр. іст. журн. — 1984. — № 12.

[8] Павленко В. В. Участь Української РСР у радянсько-болгарському співробітництві. К.: Вид-во Тов-ва «Знання», 1985; Розвиток аграрно-промислової кооперації в НРБ // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн. — К., 1985. — Вип. 11; Історичні досягнення трудящих НРБ у будівництві соціалізму // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн. — К., 1986. — Вип. 12.

[9] Шляхами дружби. — К., 1989; Пътища на дружбата. — София, 1990.

[10] Дипломатична місія УНР в Болгарії // Укр. іст. журн. — 1992. — № 12; Діяльність Болгарської дипломатичної місії в Україні. 1918-1919 рр. // Проблеми слов'янознавства. — Львів, 1993. — № 45.

[11] Українська емігрантська преса в Болгарії міжвоєнного періоду // Українська діаспора. — К.; Чикаго, 1992. — № 1; Українські емігрантські організації в Болгарії. 1917–1950-ті роки // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 1992. — Вип. 2; Вчені з України в Болгарії // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 1994. — Вип. 3; Українці в Болгарії. Демографічний та соціологічний путівник // Україна і українці в усьому світі. Демографічний та соціологічний путівник по батьківщині та її діаспорі. — Торонто; Буффало; Лондон, 1994 (англ. мовою) (у співавторстві з Василем Маркусем); Межвоенная украинская эмиграция в Болгарии // «Rossica». Научные исследования по русистике, украинистике, белорусистике. — 1996. — № 2 (у співавторстві з М. І. Павленком).

[12] Вплив Християна Раковського на долю українського народу //Тоталітаризм і антитоталітарні рухи в Болгарії, СРСР та інших країнах Східної Європи (20–80-ті роки XX ст.). — Харків, 1995.

[13] Державне видавництво національних меншостей в Україні і духовне спілкування українського й болгарського народів // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 1991. — Вип. 1; Болгари в Україні. 1920–1930-ті роки // Українська діаспора. — К.; Чикаго, 1993. — № 4; Болгари в Україні // Віче. — 1995. — № 7.

[14] Павленко В. Українсько-болгарські взаємини. — К.: Інститут історії України НАН України, 1995.

[15] Відносини радянської України і Болгарії (1917–1922) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 1997. — Вип. 6; Міжвоєнні українсько-болгарські зв'язки в галузі освіти і науки // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 1998. — Вип. 7; Внесок вихідців із України в розвиток болгарської освіти й науки міжвоєнного періоду // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 1998. — Вип. 7; Міжвоєнна українська еміграція в Болгарії та її роль в українсько-болгарському спілкуванні // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — Вип. 5; Науково-педагогічна діяльність вихідців із України в Болгарії в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 2004. — Вип. 13.

[16] Репатріація польських військовополонених і біженців з України // Україна в європейських міжнародних відносинах. — К., 1998 (у співавторстві з М. І. Павленком); Проблеми військовополонених, інтернованих та біженців у міждержавних відносинах України й Болгарії // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 2004. — Вип. 13 (у співавторстві з П. С. Соханем).

[17] Общественно-политические связи Украины и Болгарии межвоенного периода // Втори международен конгрес по българистика. Доклади. България след освобождението (1878). — София, 1988. — Т. 8; Павло Сохань і розвиток української історичної болгаристики (до 80-річчя з дня народження вченого) // Дриновський збірник — Дриновски сборник. — Харків; Софія: Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2008. — Т. II (у співавторстві з С. В. Віднянським).

[18] Українське мистецтво на теренах Австралії // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 2007. — Вип. 16; Українська преса і література в Австралії // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. — К., 2008. — Вип. 17.

Петро Шкраб'юк

ЛЕОНІД ЗАШКІЛЬНЯК ТА ЙОГО ІСТОРІЯ

Начерки до ювілейного портрету

Будинок № 22 височить у глибині вулиці Зеленої. Це п'ятиповерхова, датована 1913 роком струнка споруда з годинником під конічною апсидою, бічним балконом угорі, колонами при вході та збереженим на фасаді написом (по-польськи), що це «заклад науковий Софії Стшалковської», точніше — приватна гімназія. А від 1939 року — середня (зараз загальноосвітня) школа № 6. У цій престижній школі, разом з українцями, росіянами, євреями, і навчався Леонід Опанасович Зашкільняк. Сорок три роки промайнуло, як йому вручили атестат зрілості. Готувався стати фізиком, бо в час торжества науково-технічного прогресу, ЕОМ (електронно-обчислювальних машин), перших космічних польотів та інших див науки стати фізиком було модно — і не тільки фізиком, а взагалі «технарем». Занепокоєний Максим Рильський, поет й академік, переконував, що бути «додатком до мотора» для людини все ж таки замало. І картав апологетів НТР:

Як же так убого ви живете,
Чом так занепали ви, скажіть,
Що в часи космічної ракети
Солов'я не в силі зрозуміть.

І сімнадцятирічний Леонід погодився стояти ближче до лірики (тоді побутувала багатозначна антиномія («фізики і лірики»): зрозуміти якщо не солов'я, то історію. Тобто вступати на історичний факультет. Так порадили батьки: Опанас Степанович Зашкільняк, професор, зав. кафедри історії КПРС у Львівському університеті ім. Івана Франка, уродженець Східного Поділля (з Вінничини), і мати, Марія Марківна, теж викладач (у різних вузах Львова), хімік за освітою, жінка розважлива, бо ж походила з селянської родини на території сучасної Одещини. Опанас Степанович і Марія Марківна виходили з того, що історичний факультет не менш престижний, як фізичний, оскільки готував партійно-ідеологічні кадри, і після його закінчення легко було знайти працю не лише в школі, а й у партійних, радянських чи інших — спеціальних — органах.

Навчання на факультеті для Леоніда виявилося нескладним. Він уже мав добру гуманітарну підготовку, вдома — чималу підсобну бібліотеку, а при потребі — й мудру консультацію батьків. Тим-то перші два роки студентства — це своєрідна ейфорія: нові знайомства, зустрічі, поїздки в Карпати з наплечниками й наметами. Відтоді гори для Леоніда Опанасовича стали невід'ємною часткою життя, і якщо бодай раз у році він не побуває в Карпатах, то почуває себе погано. З одного боку, Карпати — це пізнання минувшини та етнографії, а з другого — захоплення природним розмаїттям, насолода від чистого, ароматного повітря...А ще в ті незабутні роки полонили спорт і музика...

* * *

Чорна гладінь піаніно. Пальці граційно танцюють на білих клавішах... Звучать «Пори року» Чайковського... Вдячні оплески. Леонід Опанасович був вдячний батькам, які мало не силоміць в юному віці відправляли його до музичної школи при Будинку вчених — і ось він може проявити себе в цій витончено-духовній царині мистецтва. І виконувати не лише твори класиків (у тому числі улюбленого Шуберта), а й популярні джазові мелодії, переважно закордонні. Разом з тим укладати композиції і з українського мелосу...

Коли на факультеті довідались про його музикування, то однокурсник Володимир Михайлов запропонував створити джазовий колектив. До них долучилися вихованець консерваторії Роман Хабаль і студент поліграфічного інституту (прізвище не запам'яталося). Михайлов грав на ударних інструментах, Хабаль — на саксофоні, поліграфіст — на контрабасі, а Леонід — на піаніно, акордеоні, а при потребі — й на контрабасі. Виступали завжди успішно на концертах факультету, різних вечірках, у поліграфічному інституті, де їх вітав сам ректор Шпиця. Захоплювали насамперед дівчат.

Але ту, єдину, — Іванну (Галю) Кисіль, — свою майбутню дружину, Леонід зачарував не музикою, а спортом. Уже на першому курсі Леонід записався до секції легкої атлетики, до якої входили «люди з конкретними життєвими планами», переважно математики, фізики, географи... Майже щодня, в будь-яку погоду, вони збиралися на стадіоні, а влітку відпочивали і водночас тренувалися в університетському спортивному таборі «Карпати», що біля Мукачевого. Атмосфера в секції була дружньою, можна сказати — родинною. А створили її чуйні тренери Іван Попеску, рекордсменка світу з бігу на вісімсот метрів Любов Январьова, Ігор Лісовий та інші викладачі кафедри фізкультури. Леонід визначився передусім як бігун на 200 і 400 метрів. На першості вузів виступав за рідний вуз на кілометрових кросах, брав участь в естафетах, а закінчив як стрибун, встановивши у потрійному стрибку рекорд університету — 14 метрів 52 сантиметри: дотепер ніхто не перевищив його.

Там, у секції, Леонід і познайомився з третьокурсницею механіко-математичного факультету (найважчому для студентів) Іванною (Галею) Кисіль — білявою, рухливою дівчиною, яка також бігала. А в лютому 1971 року стала його дружиною. У грудні цього ж року — Леонід у ту пору вже був аспірантом — народилася Оксана, а через тринадцять літ (1984), в серпні, — Андрій. Перед тим Галина Зашкільняк працювала в Інституті прикладних проблем механіки і математики, де й захистила кандидатську дисертацію з механіки (1981).

Легка атлетика призвела не тільки до щасливого пізнання дружини. Спорт, як зазначає сам Леонід Опанасович, привчив до організації часу, долання лінощів (а вони супроводжують кожну людину), уміння переборювати самого себе через «не можу». Принагідно варто відзначити, що професор Зашкільняк дотепер зберіг спортивну поставу, легкість у ході,

вроджену інтеліґентність. Опріч того, спортивні заняття — вочевидь, це й спадкова риса! — виробили принцип, який став домінуючою рисою характеру: є завдання — доконче треба його виконати, а значить досягти поставленої мети. Наразі такою метою після закінчення університету була кандидатська дисертація.

* * *

Спадкоємність. Батько Леоніда Опанасовича належав до партійно-радянської еліти. Тому й сина бачив продовжувачем справи в історико-партійній науці. Але, зізнається Леонід Опанасович, його серце до неї не лежало. А тому він обрав гурток кафедри історії південних і західних слов'ян, де, як видавалося, займалися «справжньою наукою». Відтак на пропозицію декана Петра Петровича Челака вступив на цій кафедрі до аспірантури, а в травні 1975 року захистив дисертацію. А проте суто партійно-казенної роботи уникнути не вдалося. Як молодого і сумлінного доцента, його щораз навантажували профспілковими та партійними дорученнями, а 1984 року довірили займатися питаннями ідеології в партійному комітеті університету — і на цій невдячній ділянці, за сумісництвом працюючи на кафедрі, він пробув п'ять літ (до 1988 р.).

У суспільно-політичному житті СРСР ця «п'ятирічка» була переломною. 1985 року Горбачов проголосив перебудову, весною наступного року вибухнув зловісний Чорнобильський реактор, у ЗМІ дедалі більше почало появлятися публікацій, які розвінчували антидемократичний комуністичний режим та неефективні способи господарювання. Зашкільняка це вражало — і обнадіювало. Йому як людині соціал-демократичних поглядів (він і зараз не приховує їх) здавалося, що тоталітаризм можна реформувати — і це приведе до демократизації та справжньої федералізації Радянського Союзу. Одначе це була фікція. «Ідеалістичні уявлення про можливість співжиття спільнот з різними ментальними рисами і ціннісними орієнтаціями залишаються тільки в романтичній літературі. А реальне життя сповнене людським прагматизмом, еґоїзмом і пристосуванням до зовнішніх умов. На жаль, — наголошує Леонід Опанасович, — це все краще усвідомлюєш сьогодні, коли і досвід інший, і багаж інтелектуальний ширший». Отож у вересні 1988 року він повернувся до наукових пошукувань — вступив до докторантури, бо саме як учений-історик він міг в усій повноті виявити своє світоглядно-дослідницьке «я».

* * *

Історична наука. В Україні вона як ніде була регламентована; будь-які відхилення від ідеологічно-комуністичного канону суворо каралися. Справжню українську історію препарували і подавали так, як це було вигідно «старшому братові» чи іншим шовіністичним сусідам. Знавець цієї проблеми Ярослав Дашкевич написав розлогу розвідку «Боротьба з Грушевським та його львівською школою за радянських часів» (див.: Український історик. — 1996. — Ч. 1–4 (128–131). — С. 88–141). Ця боротьба велася головно на історичному факультеті ЛДУ проти таких видатних учнів Михайла Грушевського, як Іван Крип'якевич, Мирон Кордуба,

Омелян Терлецький, а принагідно й проти відомих літературознавців Михайла Возняка та Михайла Рудницького. Чорна тінь цієї боротьби падала й на інших українців-патріотів, і очолював цю антиукраїнську групу четвертий радянський ректор університету (1944–1948), потім декан факультету і зав. кафедри історії нового та новітнього часу Іван Бєлякевич. Апогеєм цього «антиісторичного» розгулу були 1946–1949 роки. Себто час, коли Леонід Зашкільняк народився (1949).

І так склалося, що якраз цей, вже підтоптаний, сімдесятирічний Бєлякевич став для молодого Зашкільняка науковим керівником його кандидатської дисертації. Але не зразу. Спершу «за моїм наполяганням», як підкреслює Леонід Опанасович, керівником його дисертації призначили доцента Володимира Бориса, що був знаний як дослідник польського визвольного руху XIX століття. Під керівництвом Володимира Олександровича Зашкільняк написав дипломну роботу «Йоахим Лелевель під час Польського повстання 1830–1831 рр.» — і захистив на «відмінно». Опісля з головою поринув у запропоновану тему кандидатської — «Селянське питання в Галицькому крайовому сеймі в другій половині XIX ст.», як через три місяці вчена рада тему — і керівника (на Бєлякевича) — змінила, «мотивуючи це потребою готувати спеціалістів із соціалістичного періоду, а не з капіталізму».

У травні 1975 року Леонід Опанасович зразково захистив кандидатську дисертацію «Боротьба Польської робітничої партії проти реакції за встановлення і зміцнення народно-демократичного ладу в Польщі (1944–1948 рр.)» — і з того часу постійно працював на кафедрі історії південних і західних слов'ян, яку 1992 року перейменували на кафедру слов'янських країн.

* * *

Польська проблематика. Вона зацікавила ще в студентські роки. І цьому сприяли контакти з російськими славістами, зокрема з Владіміром Дьяковим. Предмет його дослідження в радянську добу — формування марксистської історіографії в країнах Центральної і Південно-Східної Європи. Зашкільнякові ця проблематика імпонувала. Особливо він відчув потяг до теоретико-історичних студій, коли познайомився з працями звісного у світі польського методолога Єжи Топольського, а відтак його учнів, які розробляли нетрадиційну для марксизму-ленінізму тематику історичної епістемології.

Так у науковій діяльності Леоніда Опанасовича постали два дослідницькі «фронти»: перший — вивчення так званих народно-демократичних революцій в країнах соцтабору, і відповідно зв'язки з російськими фахівцями А. Носковою, Г. Мурашко, А. Нєдорєзовим; другий «фронт» — збирання матеріалів з польської марксистської історіографії. У зв'язку з цим запам'яталося чотиримісячне стажування в Московському університеті, праця в архівах Москви, співробітництво з науковцями кафедри історії південних і західних слов'ян МДУ В. Карасьовим, Г. Матвеєвим, Х. Хайретдіновим (нині, на жаль, покійним), М. Дмитрієвим, Зоєю Не-

нашевою...«Мені, — згадує Леонід Опанасович, — випала честь поряд із знаними тодішніми російськими істориками брати участь у підготовці університетського підручника «Історіографія південних і західних слов'ян», який був удостоєний Державної премії СРСР (1987 р.).

Не менш важливі зустрічі та щира приязнь з істориками польськими. Тим більше, що вони, як наголошує Зашкільняк, «дивилися на світ і його прояви дещо з інших позицій, ніж я, вихований в ортодоксальному радянському дусі». Серед таких істориків — професори Люблінського університету ім. Марі Склодовської-Кюрі Ришард Щигель, Генрик Ґмітерек, Вітольд Клачевський, які часто приїжджали до Львова в рамках міжнародного спіробітництва. В інших польських університетах теж є друзі: професори Фелікс Кірик, Єжи Матерніцький, Ришард Шафлік (уже покійний), Ян Поморський...Ці вчені давали чимало інтелектуально-моральної поживи для роздумів над докторатом.

«Осмислюючи нову інформацію і знайомлячись з новою літературою, в тому числі західних авторів, — зазначає Леонід Опанасович, — довелося переглянути й вихідні позиції своєї дисертації, хоча й не змінювати її спрямування — «польська історична наука після другої світової війни». Відомий і опрацьований мною документальний матеріал свідчив про цікаві процеси, котрі супроводжували польську історіографію в період формування комуністичного режиму і, що найважливіше, завдяки потужним традиціям та високому інтелектуальному потенціалу польські історики порівняно швидко змогли подолати догматичний марксизм і вже на початку 1960-х років вийти на нові обрії історіописання, незважаючи на спротив влади і цензуру».

Про небуденні історіографічні процеси говорили нові документи, що їх відкривали в польських архівах і які Зашкільнякові пощастило опрацювати, коли перебував у Польщі на різні стипендії. Ці документи й стали основою докторської дисертації, яку Леонід Опанасович захистив в Інституті історії України НАН України в травні 1993 року. Його науковим консультантом був колишній радник посольства СРСР у ПНР, а в 1981–1990 роках ректор Львівського університету Володимир Петрович Чугайов.

* * *

Інтерес до Польщі — це лишень фраґмент наукових зацікавлень Леоніда Зашкільняка, проте фраґмент вельми суттєвий. Як і його «Історія Польщі: від давніх часів до наших днів» (2002), написана у співавторстві з професором Миколою Григоровичем Крикуном. Як і осібна монографія «Формирование и развитие исторической науки в Польше» (1986) та «Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40-60-ті роки)» (1992). Власне, ця остання праця і є друкованою частинкою докторату (на жаль повний варіант дисертації так і не був опублікований — були не ті часи, треба було виживати, а потім з'явилися інші роботи).

А проте дослідницькі зацікавлення Леоніда Опанасовича сягають далеко за межі Польщі. Про це свідчать уже самі назви праць, які вийшли за його редакцією. Це посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів «Історія Центрально-Східної Європи» (2000); колективна монографія «Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми» (2004), а також власний посібник для студентів «Сучасна світова історіографія» (2007).

Крім окремих історіографічних видань, Зашкільнякові вдалося зорґанізувати і провести міжнародну конференцію «Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості українського і польського народів» (1995), відкрити в університеті «Центр історичної полоністики», з допомогою Міжнародного фонду «Відродження», започаткувати «Мегапроект» з метою осучаснення українських соціогуманітарних наук, у тому числі й історичної (на жаль, через недофінансування проект довелося закрити), брати участь, а від 2005 року провадити традиційні міжнародні семінари «Україна — Польща: важкі питання», 2001 року розпочати з польськими істориками новий спільний проект «Багатокультурне історичне середовище Львова XIX і XX ст. (Зашкільняк — координатор проекту з української сторони). Результат проекту — п'ять томів однойменних студій. Шостий том завершує «Золота книга львівської історіографії XIX і XX ст.» (2002-2007). 2007 року розпочато черговий проект «Історія — ментальність — ідентичність. Роль історії та істориків у формуванні національної свідомості українців і поляків у XIX–XX ст.»

Осмислюючи питання світової та української історіографії, Зашкільняк водночас розв'язує методологічні проблеми історичної науки. Як наслідок, маємо дві його книги: «Вступ до методології історії» (1996) та «Методологія історії від давнини до сучасності» (1999), які вже стали раритетними. Раритетним став і «Щоденник» Грушевського за 1888–1894 роки, що його підготував до видання (1997), написав переднє слово, коментарі і післямову Леонід Зашкільняк. Він же присвятив видатному історикові, передусім його методологічним засадам, декілька статей. Тобто мимоволі став «грушевськознавцем» — і якби жив Бєлякевич (пом. 1986 р.), то, напевно, назвав би свого колишнього дисертанта-кандидата «українським буржуазним націоналістом».

* * *

Проте не всі викладачі історичного факультету були такими знавіснілими погромниками Грушевського та його львівської школи (а в підтексті — українства), як Бєлякевич. Чи його поплічник Василь Осечинський, чорні діяння якого описує Ярослав Дашкевич. У період навчання Зашкільняка, як стверджує він сам, лекції відрізнялися хіба що тою чи іншою часткою ерудиції, котра була присутня в кращих. Цими кращими були — принаймні такі критерії витримували — професори Іван Вейцківський, Ярослав Кісь, Ігор Свєшников, Василь Інкін, доценти Іван Товстуха, Тетяна Сатановська, Зоя Калініна... «Пригадую, що одного разу

на лекціях з історії СРСР професор Олександр Карпенко озвучив факти про сталінські репресії і голод в Україні 1932-1933 рр. Це стало причиною його прискореного усунення з роботи в університеті».

Кафедра історії південних і західних слов'ян, за словами Леоніда Опанасовича, на той час була представлена солідно. Тут працював професор Дмитро Похилевич, знаний дослідник Речіпосполитої і надзвичайно порядна та інтелігентна людина; його лекції відзначалися науковою логікою і були позбавлені ідеологічного нашарування, характерного для більшості інших предметів, які читали студентам. Добрим знавцем свого предмету — історії Болгарії — був професор Олександр Бейліс. Невдовзі колектив поповнив Володимир Чорній, теж відомий болгарист і славіст, перед тим — ректор Дрогобицького педагогічного інституту ім. Івана Франка, а в часі праці Зашкільняка над дисертацією — декан історичного факультету. Шляхетною, вирозумілою людиною був Володимир Борис. «Ще одним викладачем, з яким доля звела мене на кафедрі і який вчинив великий вплив на моє становлення, — наголошує Леонід Опанасович, — був тоді молодий доцент, а нині поважний і шановний професор Микола Крикун».

На цій кафедрі (якщо врахувати й аспірантуру) Зашкільняк пропрацював 36 літ. Віхи його науково-адміністративного сходження: асистент, старший викладач, доцент, професор, завідувач кафедри. А з вересня 2007 року — заступник директора з наукової роботи Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. На цю посаду Леоніда Опанасовича запросив директор Інституту академік НАНУ Ярослав Ісаєвич в надії використати його досвід в організації та виконанні спільних колективних тем, а також знання і міжнародні зв'язки. Адже, як ми бачили, Леонід Опанасович здобув авторитет серед російських, а ще більше — польських науковців; він, зокрема, почесний професор Жешувського університету ім. королеви Ядвіги та кавалер двох польських нагород, викладач у Педагогічній академії в Сєдльцах (Польща) і міжнародних наукових школах. Про міжнародний авторитет ученого говорять і його наукові праці — а їх більш як 250 (у тому числі 6 індивідуальних та понад 10 колективних монографій, посібники, документальні видання, статті й рецензії), — видані як в Україні, так і в Польщі, Росії, Німеччині та інших країнах.

* * *

Часто буваючи за кордоном й аналізуючи сучасний стан освіти й науки в Україні, Леонід Зашкільняк вважає, що в цій царині і досі не визначені теоретико-пізнавальні орієнтири. «У результаті виникло як би дві позірно суперечливі тенденції: з одного боку, прагнення звести всю гуманістику до національного, а з другого — спроби знайти опертя в новіших інтелектуальних течіях постмодерного кшталту. Обидві ці тенденції залишаються відірваними донині, і можна тільки сподіватися, що їх вдасться колись поєднати — надто сильними є стереотипи минулого у масовій свідомості чи то прорадянського плану, чи то проукраїнського характеру».

У такій атмосфері, уточнює Зашкільняк, «для мене видавалося більш адекватним поєднання національних проблем із досвідом інших народів й здобутками західної науки в їх розумінні».

Теоретико-практичні погляди Леоніда Опанасовича для інших українських істориків деколи надто широкі або й віддалені від їхніх поглядів, що викликає в них спротив та нерозуміння. Вони хочуть бачити свого колегу з Інституту українознавства більш україноцентричним і патріотично заанґажованим. Тим часом — навіть якщо підходити зовнішньо — перелік науково-педагогічних заслуг Леоніда Опанасовича вельми поважний і в аспекті внутрішньо-українському. Учений продовжує викладати навчальні курси у рідному університеті ім. Івана Франка, в Українському католицькому університеті (м. Львів) та в Національному університеті «Острозька академія». А ще він член двох спеціалізованих рад із захисту дисертацій, член редколегій численних періодичних видань, заступник голови Національного комітету істориків України, дійсний член Українського історичного товариства (голова його Львівського осередку), член Міжнародної асоціації гуманітаріїв та експерт Американської ради наукових товариств.

Список довгий та промовистий; до того ж праця в архівах і бібліотеках, а вечорами — за комп'ютером. І нові поїздки — близькі та далекі... Коли ж буває в Києві, то не забуває принести квіти на могилу своєї старшої сестри Людмили Лаврух, здібного мікробіолога, матері двох дітей, яка померла на руках Леоніда Опанасовича, коли мала всього сорок три роки. 1999 року пішов з життя батько — Опанас Степанович; упокоїлась і мати — Марія Марківна. Розрадою є онук Юрій та племінники. Втішають наукові здобутки вихованців, вісім з яких захистили під його керівництвом кандидатські дисертації, інші — пишуть.

Коротше кажучи, свій ювілей вчений зустрічає і в смутку за дорогими людьми, і в розповні сил та задумів. Календарно 60 літ — се поважно. Але з наукової точки зору — це інтелектуально-духовний розквіт, подальша самореалізація. І, як завжди, на високому якісному (й кількісному) рівні. Бо Коли гориш в розповні сил

І зриш: довкола друзі й рідні, –
Тоді світ сповнений краси,
Думки — ясні, діяння — плідні.
Тоді досяжна висота
В шуканнях, помислах, любові.
Бо суть — не плинучі літа,
А те, що зацвіте у слові.

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Адріана Пелешко

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ГРЕКІВ (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)

Національно-визвольні рухи — характерна риса історії Південно-Східної Європи в епоху кризи феодального ладу, зародження і становлення капіталізму. Закономірність цих рухів була обумовлена тим, що країни даного регіону в середні віки опинилися під чужеземною владою, у багатонаціональних (поліетнічних) монархіях. Формування соціальної структури суспільства і націй як історичної форми існування цього суспільства почалося в умовах іноземного панування. Влада феодалів чужоземного походження, а на частині території сучасної Південно-Східної Європи і великого іноземного капіталу, підкоряла процес національного розвитку своїм цілям. Визвольна боротьба балканських народів проти османського панування привела до створення в цьому регіоні самостійних національних держав.

Процес національного відродження, який розпочався наприкінці XVIII ст., та розгортання національно-визвольного руху грецького народу в кінцевому підсумку привели до утворення суверенної, незалежної держави. У цьому контексті актуальним і на сьогоднішній день є вивчення передумов консолідації різноманітних політичних сил та соціальних верств суспільства навколо національної ідеї наприкінці XVIII — початку XIX ст.

Питання суспільно-політичних та економічних передумов руху греків за незалежність від османського панування відображене в дослідженнях Міллера А. Ф., Новічева А. Д., Арша Г. Л., Фадеєва І. М., Мейєра М. С., Єлавіч Б., Терентьєвої Н. О.[1] Серед грецьких дослідників слід назвати праці Ставріаноса Л., Петропулоса Я., Петроса К.[2] Важливими для вивчення зазначеної теми є спогади про грецьку революцію її учасника Фотакоса[3].

На кінець XVIII ст. до складу Османської імперії входила значна частина Балкан, майже всі території, цілком чи частково заселені греками: континентальні області — Беотія, Аттіка, Акарнаніка, Епір, Фессалія, частина Македонії (Румелія), Пелопоннес (Морея), острови Егейського архіпелагу, о. Крит, о. Самос. Багато греків проживало в столиці Османської імперії — Константинополі[4].

Ця мусульманська держава мала ряд принципових особливостей. Зокрема, іслам був не лише пануючою релігією, але й визначав систему державного правління, що забезпечувало єдність політичних і релігійних інститутів. Він же впливав на суспільний статус підданих султана. Наприклад, щодо рівних прав правовірних мусульман і християн мова навіть не могла вестися. Мусульманське судочинство (шаріат) поширювалося тільки на правовірних. Турки-османи разом з ісламізованим балканським населенням репрезентували пануючу соціальну верству[5].

Грецькі землі підпорядковувалися загальній системі управління Османської імперії. Як правило, місцева адміністрація формувалася не тільки з представників заможних мусульман, що призначалися турецькою владою. До неї могли залучатися також кодзабаси[6], які обиралися жителями на місцях. Необхідно зазначити, що грецький народ животів під ярмом не тільки мусульман, але й своїх «одновірців» — греків, які вірою і правдою служили султану. Міська і сільська біднота страждала від сваволі й утиску кодзабасів і нарекла їх «християнськими турками». Повноваження органів місцевого самоврядування поступово розширювалися, особливо у таких областях, як Пелопоннес і острови Архіпелагу, залежність яких від Порти обмежувалася, як правило, сплатою податків. У виборах представників місцевого самоврядування брала участь лише невелика частина грецького населення[7].

На еллінські землі поширювалася турецька військово-ленна система. Деякі області й острови були володіннями заможних чиновників. У XVII –XVIII ст. ст. лени (володіння чиновників) були перетворені на приватні земельні володіння. Цей процес був викликаний розвитком товарно-грошових відносин і руйнуванням натурального господарства. Община являла собою найменшу адміністративну, фіскальну й одночасно соціальну одиницю. На чолі общини стояли виборні старійшини (δημογεροντες), яких щорічно переобирали. Старійшини організовували громадські роботи, розподіляли податки, слідкували за громадською власністю, виступали в якості третейських суддів тощо. Старійшини також виконували адміністративні функції, тобто були посередниками між народом і турецькою владою[8]. Крім того, кожна община мала турка-заступника[9]. Декілька общин складали єпархію, певне число єпархій — санджак або безпосередньо пашалик, — більш велику адміністративну одиницю. Усі грецькі землі Османської імперії розподілялись на шість пашаликів: Морею, Негропонт (о. Евбея та протилежна їй частина материка), Південну Албанію (включаючи Західну Грецію), Селанік (Салоніки та більшу частину Македонії), о. Кріт, острови Егейського Архіпелагу. Острови Архіпелагу підпорядковувались капудан-паші (командувачу турецьким флотом), на чолі інших пашаликів стояли вали (намісники).

Як і в інших областях Османської імперії, в грецьких землях тимарна[10] система поземельних відносин на початок XIX ст. значно потіснилася чифтлікійською[11], чому сприяло те, що володарі тимарів привласнювали їх та відмовлялися нести за них військову службу, та деякі особливості порядку землекористування. Наприклад, на передачу землі селянином іншій особі потрібен був письмовий дозвіл тимаріота, який міг дати його на будь-яких умовах, що йому заманеться. За часів постійних повстань важливого значення набувало й таке установлення: якщо земельна ділянка не оброблювалася впродовж 3-4 років, селянин втрачав право на користування нею, і тимаріот міг безперешкодно забрати собі цю ділянку або передати її іншій особі. Можна погодитись з думкою грецького економіста К. Петроса, який відмічає ряд суттєвих обставин, що перешкоджали зростанню дрібного

приватного землеволодіння, і саме такі ж обставини сприяли розвитку чифтлікійської системи: по-перше, в дрібних господарствах вища собівартість продукції, що знижує її конкурентноздатність; по-друге, дрібні земельні наділи найчастіше розташовувались у гірських районах і на островах, де менш родюча земля, аніж у долинах; до того ж, погані шляхи сполучення робили важким процес вивозу продукції з гірських районів[12].

Отже, почали набувати все більшого поширення приватні, в тому числі й крупні товарні господарства — чифтліки. Причиною виникнення хазяйств подібного роду стало зростання внутрішнього попиту на продукти сільського господарства, що було обумовлено збільшенням міського населення, створенням регулярної армії, а також посиленням попиту з боку європейських держав. М. Вронченко (російський мандрівник, який у 30-х роках XIX ст. об'їздив майже всю Малу Азію) свідчить про поширення там чифтліків: «Окрім сіл, майже по всіх місцях Малої Азії, де мешкають жителі осілі, розташовані там і тут так звані чифтліки — тобто дома, що належать найнятим власниками земель робітникам для оброблення наділів чи догляду за худобою або для того й іншого»[13].

Чифтліки були різні за своїм хазяйським призначенням — хліборобські, скотарські та змішані. За формою чифтліки були малі, середні та великі, оброблялися або поденниками або наймитами[14]. Поширення чифтлікійської системи супроводжувалось захопленням селянських земель. Таким чином, позбавившись землі, селяни перетворювались або в орендарів, або в наймитів із земельним наділом. Власники чифтліків змушували селян своєї округи відпрацьовувати панщину в своєму чифтліку. Це викликало невдоволення селян, що, врешті-решт, привело до того, що вони стали рушійною силою боротьби за незалежність. Також можна зробити висновок, що поширення чифтлікійської системи господарювання в османських володіннях стало однією з економічних передумов національно-визвольного руху греків.

У зв'язку із зміною форм землеволодіння змінювалися і форми експлуатації селянства: якщо раніше тимаріот отримував обумовлену та незмінну щорічну ренту від своїх селян, то тепер землевласники стали намагатись поставити свій прибуток у залежність від врожаю. К. Петрос відмічає три форми земельної ренти в грецьких землях напередодні революції:

1) фіксована плата незалежно від врожаю (тобто по-старому);

2) землевласник отримує половину чистого доходу селянина (тобто після сплати податків та відрахування насінницького фонду);

3) землевласник отримує третину від усього доходу селянина[15].

Після розрахунку із землевласником, селянину залишалося зовсім небагато, але ж до цього слід долучити ще й численні податки на користь церкви та турецької влади: десятина, подушна подать, поземельний податок, податок на використання громадських споруд (млин), податок на необроблену землю, спеціальні податки на тваринників, також різні надзвичайні побори. Таким чином, можна зробити висновок, що більшість селян перебувала в дуже злиденних умовах, тому вони були готові із зброєю в руках піднятися на боротьбу за свободу[16].

Розглянемо наведену таблицю[17].

		Чисельність населення, чол.	% від загальної чисельності	Кількість землі у власності, стремм	% від загальної кількості землі	Кількість землі на душу населення, стремм
Пелопоннес	греки	458 000	85,5	1 500 000	33,3	3,25
	турки	47 750	14,5	3 000 000	66,7	62,83
Евбея	греки	156 775	92,1	1 415 345	56,94	9,03
	турки	13 360	7,9	1 070 250	43,06	80,11

У таблиці наведені дані землеволодіння на Пелопоннесі та Евбеї напередодні революції. За таблицею виходить, що турецьке населення складало меншість в обох областях, але володіло більшою частиною земель на Пелопоннесі і майже половиною на Евбеї, проте у перерахунку на душу населення кількість земель у турецьких володіннях на Евбеї у 8,9 рази більша, ніж у греків, а на Пелопоннесі — у 19,3 рази. Були, проте, області, де кількість грецьких земельних володінь значно перебільшувала турецькі. Наприклад, у Румелії з 1 886 600 володінь 1 166 750 (61,9%) належало грекам і тільки 719 850 (38,1%) — туркам, притому, що питома вага мусульманського населення Румелії за XVII–XVIII ст. зросла[18]. Проаналізувавши дані по Пелопоннесу, можна зробити висновок, що там відбувався розвал військово-ленної системи. Він виявився у зростанні крупного землеволодіння, розбійництві, послабленні центральної влади. Слід звернути увагу також і на те, що саме Пелопоннес став епіцентром грецької революції, а в Румелії повстання почалося значно пізніше і проходило більш повільно. Таким чином, національні і соціальні протиріччя, які мали місце у сфері аграрних відносин, стали однією з головних причин грецької революції.

Греки, як піддані Османської імперії, були членами православного мілету — автономної релігійної громади, очолюваної Константинопольським патріархом, який мав стосовно своєї пастви абсолютну релігійну владу. Повноваження Константинопольського патріарха поширювалися на болгар, сербів, валахів, молдаван та інших православних християн Балканського півострова, що проживали в Османській імперії. Патріарх одночасно був турецьким сановником, який наділявся певними адміністративними повноваженнями.

Влада патріарха охоплювала весь Балканський півострів включно з Егейськими та Іонічними островами. Константинополь став релігійним центром всього православного населення Балкан. Хоча султан і погодився, щоб православною церквою й надалі керував патріарх та Святий синод[19], він залишив за собою право контролю за станом справ у церковній організації. На папері патріарха обирав Святий синод, але в дійсності його кандидатуру затверджував султан. Слід зазначити, що султан рідко втручався в процес виборів, якщо тільки цього не вимагали інтереси держави. Зі свого боку, патріархи рідко виступали в опозиції до офіційної політики османів. Інші церковні ієрархи високого рангу призначалися патріархом або Святим синодом, та від султана залежало остаточне за-

твердження їхніх посад. Патріарх контролював усі православні церкви імперії та розпоряджався їх майном. Духовенство мало власні судові інституції і не сплачувало податків. Церква існувала за рахунок добровільних пожертвувань, дотацій та прибутків з майна[20].

Османська влада використовувала Константинопольську грецьку патріархію як зручний інструмент панування над християнським населенням Балканського півострова. Патріарх і грецькі єпископи отримували над християнами не тільки духовну, але і світську владу. Вище духовенство мало право збирати з віруючих податки на свою користь. Для збору цих податків турецькі паші часто надавали в розпорядження православних єпископів своїх солдатів. Грецькі монастирі в Османській імперії зберегли право мати величезні земельні наділи. Єпископи і митрополити служили на користь османським властям і закликали народ до терпіння і покори султану. Однак, нижче духовенство також страждало від безправ'я та сваволі османської влади, як і селяни. Тому сільські священики нерідко брали участь у повстаннях проти турецького панування.

В Османській імперії посади продавалися і купувалися, і вирішальне значення при одержанні посади нерідко мала не богословська освіченість претендента, а його багатство. Оскільки патріархат був достатньою мірою інтегрований в османську державну структуру, на ньому позначилися всі ті процеси ослаблення та занепаду, які спостерігались в адміністративній системі імперії. Криза торкнулася владної верхівки, не оминувши й оточення православного патріарха. Як і в решті імперії, цей найвищий пост доставався тому, хто міг за нього більше заплатити.

Купівля посади патріарха кожним новим кандидатом аж до 1763 року компенсувалася з церковного бюджету. Через такі непомірні витрати, а також через сильну корупцію всередині церкви, борги самого патріархату на 1820 рік становили 1,5 млн. турецьких піастрів. Подібні заборгованості були й в інших православних інституцій. Компенсувати ці витрати доводилося за рахунок прихожан або з прибутків від церковного майна. На землях, що належали церкві, вводилися жорстокі повинності для селян. У Молдові та Волощині відповідні суми на підтримання центрального церковного апарату стягувалися з місцевих монастирів[21].

Незважаючи на тісну співпрацю з центральною владою імперії та внутрішню корумпованість, православна церква в житті місцевого християнського населення відігравала важливу роль. Церква допомагала дотримуватись ідеологічної єдності всередині християнської спільноти.

Найбільш привілейованою групою християнського населення Османської імперії були не високі православні ієрархи, а члени окремого олігархічного утворення, так звані фанаріоти. Центром цього впливового угруповання був Константинополь. Фанаріоти беруть свою назву з району Фанар — саме там мешкала більшість християнського населення османської столиці та була розташована резиденція православного патріарха. Головним чином, групу складали етнічні греки, проте були серед них і нащадки еллінізованих італійських, румунських та албанських родин. Вплив

фанаріотів ґрунтувався, перш за все, на їх багатстві, що було набуто завдяки високим постам, які вони обіймали в османській адміністрації, та фінансовим вигодам, які можна було отримати завдяки цим постам.

Від середини XVII ст. їхнє становище стало панівним через вдале поєднання багатства та політичного впливу. Фанаріоти були представниками грецької аристократії і торгово-лихварської верхівки. Вони пишалися своїм походженням від візантійської аристократії. Деякі з них мали гучні титули та фамільні герби. Слід зазначити, що значна частина фанаріотських родин походила не від знаті Візантії, а від банкірів і купців, які поселилися у Константинополі після турецького завоювання.

З падінням престижу і військової потуги імперії та зі скороченням її кордонів, Порта зрозуміла, що тепер їй при вирішенні спірних питань доведеться зіткнутися з європейськими державами на їх власних умовах. Тому вона намагалася суперничати з ними засобами переговорів та дипломатії. Турецькі вельможі не завжди володіли іноземними мовами, отож часто були залежні від численних перекладачів та посередників. Греки були освіченими та добре володіли іноземними мовами, тому саме вони найчастіше посідали пости драгоманів на всіх державних рівнях. «Драгоман» означає «перекладач». Проте це був ще й агент, тлумач і посередник, функції якого виходили далеко поза знання мов. Завдяки своїй здатності до цієї роботи, греки могли контролювати найважливіші пости адміністрації османів: верховний драгоман виконував обов'язки постійного референта із зовнішніх справ, драгоман військового флоту посередничав між верховним адміралом та адміністраціями грецьких островів, також етнічні греки посідали пости губернаторів румунських князівств Волощини та Молдови. Слід зазначити, що з другої половини XVII ст. фанаріоти стали працювати в урядовому апараті Османської імперії.

У XVIII ст., після того як посади господарів Молдови і Волощини стали монополією декількох фанаріотських родин, а саме: Маврокордатосів, Гікасів, Калімакісів, Караджасів, Сутцосів, Іпсілантів, Мурузісів, вплив фанаріотів значно посилився. В другій половині століття у справи Османської імперії нерідко стали втручатися іноземні держави. В ролі перекладачів та посередників фанаріоти мали доступ до державних таємниць Османської імперії та підтримували зв'язки з іноземними урядами. Греки-фанаріоти, тісно пов'язані з іноземними послами, нерідко тримали у своїх руках ниті інтриг, що приводили до зміни провінційних пашей і великих візирів. Особиста думка фанаріотів враховувалась при підготовці і проведенні військових операцій і мирних переговорів.

Фанаріоти ретельно займалися справами християнського патріархату. Завдяки своїй фінансовій могутності, вони були здатні контролювати більшість церковних інституцій, адже постійна потреба у грошах спонукала діячів церкви шукати багатих кредиторів. Значна заборгованість патріархату пояснювалася корумпованістю системи влади, необхідністю купувати пости та витримувати інші побори. Наприклад, у XVIII ст. посада патріарха коштувала дуже дорого; і хоча одразу кілька осіб мали потрібні суми,

вони змушені були додатково звертатися до фанаріотів за позиками, які надавалися під 10%[22]. Зробивши інвестиції в успішного кандидата, кредитор мав змогу контролювати його. Також фанаріоти поширювали свій вплив за рахунок того, що вони скуповували місця в синоді, які призначалися для осіб з-поза церковної ієрархії, а також проводили на вакантні пости в адміністрації патріархату потрібних їм кандидатів.

Впливові роди фанаріотів вважали себе спадкоємцями традицій давньої Візантії. Кожна з родин намагалася відшукати або сфабрикувати генеалогічні корені, які пов'язували б її зі шляхетними візантійськими династіями. І хоча підтвердити подібні зв'язки було майже неможливо, багато фанаріотів приймали імена своїх вигаданих благородних предків. А їхньою найвищою метою було відновлення величної Візантійської імперії. Керування в ній здійснювала б шляхта грецького походження, загальнодержавною мовою була б проголошена грецька. Таким чином, православна церква перебувала під впливом групи осіб, які прагнули успадкувати імперію османів, замінивши мусульманську адміністрацію на православну грецьку.

Наприкінці XVIII ст. грецькі землі, особливо острови Егейського й Іонічного морів, були залучені до європейських торгових зв'язків і стали основними постачальниками сільськогосподарської продукції і сировини. Частина накопичених капіталів вкладалася у виробництво товарів, тому в цих регіонах стали з'являтися мануфактурні підприємства. Швидкому зростанню капіталів також сприяв розвиток торгового судноплавства і суднобудування на островах Архіпелагу. Найбільшого розмаху суднобудування досягло на островах Ідра, Спеце та Псара, де на початку XIX ст. вже застосовувалися капіталістичні принципи організації праці. На економіці островів Ідра й Спеце сприятливо позначилася відсутність турецької адміністрації. Особливо швидкими темпами грецьке суднобудування розвивалося після 1774 р., тому що за умовами Кючук-Кайнарджийського договору, яким завершилася російсько-турецька війна 1768-1774 рр., грецькі судна одержали право ходити під російським прапором. Флот зіграв важливу роль у війні за незалежність Греції. Представники родин багатих судновласників (Кундуріотіси, Орландоси) відігравали активну роль у житті молодої грецької держави. За підрахунками І. Каподистрії, вже на початку XIX ст. у греків було близько 5 тис. торговельних кораблів, на яких плавало 90 тис. матросів[23]. Наявність у греків такої кількості морського транспорту значною мірою сприяла розвитку торгівлі й розширенню прошарку купецтва, яке поступово перетворювалося на торгову буржуазію.

Торгова буржуазія формувалася як нова соціальна сила. У цей прошарок входили не тільки представники грецьких колоній з різних областей Османської імперії, але й грецькі купці з європейських країн, які підтримували міцні зв'язки з батьківщиною. Життя й економічний добробут грецьких купців часто були непередбачуваними в обстановці анархії та безладу, які панували в Османській імперії на той час. Соціальні протиріччя загострювались, невдоволення османською владою зростало, поширюючись навіть на привілейовані прошарки грецького суспільства, тісно пов'язані з Портою.

Військова міць і центральна влада в Османській імперії були ослаблені, посилилися сепаратистські тенденції з боку місцевих феодалів і пашей, призначуваних Портою з числа феодально-поміщицької знаті. Час від часу спалахували заколоти яничар, які стали головною причиною смут і заворушень.

Протягом усього періоду турецького панування греки завжди вірили у своє визволення від нестерпного ярма. На Олімп, Парнас та інші гори Греції бігли ті, що не мирилися з турецькою неволею. Їх називали клефтами. Важке і небезпечне життя у боротьбі з ворогами і дикою природою робили з клефтів бійців, що нагадували силою і мужністю античних героїв[24]. У літописах столітньої історії існування клефтів нерідко зустрічаються одні й ті ж прізвища, тобто ці люди тут жили, утворювали родини та народжували дітей, які продовжували боротьбу своїх предків. Так, починаючи з XVI ст., згадується родина Колокотронісів, з якої вийшов видатний полководець часів грецької революції за незалежність Теодорос Колокотроніс[25].

Турецькі паші намагалися очистити гори Греції від клефтів, однак, на місце загиблих бійців ставали нові. Тоді Порта вирішила внести розкол у середовище клефтів і запропонувала їм служити у військах охорони кордонів. За часів правління султана Сулеймана I Законодавця Порта доручила деяким загонам клефтів охороняти порядок у тих районах, де вони діяли. Загони були легалізовані турецькою владою, виконували функції внутрішньої сторожі та одержали назву «арматоли». Іноді туркам вдавалося використовувати арматолів у боротьбі з клефтами, але покладатися на них було небезпечно. Якщо капітани (командири) арматолів сварилися з турецькою владою, вони знову переходили у загони клефтів.

Останні діяли на суші і на морі, контролювали окремі райони країни. Крім цього, в Греції були цілі області, які зберігали за часів турецького панування фактичну незалежність. Так, у деяких важкодоступних гірських районах Греції були громади, в яких турки так і не змогли встановити свою владу. Такими залишалися області Мані на Пелопоннесі, Сули і Хімара в Епірі, Скаф'я на Криті[26]. Султан отримував від мешканців цих областей данину, яку вони сплачували раз на рік, але, слід зазначити, не завжди регулярно. Усі, хто боявся помсти з боку османської влади, знаходили тут безпечне місце. Цими областями управляли капітани, посади яких пізніше стали переходити у спадок серед заможних та впливових родин. У Мані, зокрема, окружним капітаном обирався верховний правитель області — бей, якого затверджувала Порта.

Ці області були оплотом антитурецьких повстань, що часто спалахували. Нерідко поштовхом до таких повстань слугували війни християнських держав проти Османської імперії. Повстання, що стихійно спалахували, як правило, були слабо підготовлені і носили розрізнений характер. Вони жорстоко придушувалися османською владою. Загони карателів спалювали й руйнували міста і села, вбивали жителів чи забирали їх у рабство.

Над колись могутньою великою Османською імперією нависла загроза розпаду. Наприкінці XVIII ст. султан Селім III зробив спробу зміцнити країну і провів у життя низку реформ, що сприяли створенню регуляр-

ної, навченої і сформованої за європейським зразком армії, яка могла б замінити яничарський корпус, що розклався, став неефективним і небезпечним. Ця спроба створити сильну абсолютистську державу, яка не торкалася б засад старого суспільного ладу, закінчилася провалом. Безрезультатними виявилися і спроби, розпочаті Великим візиром Мустафа-пашею Байрактаром 1807 р.[27]

Таким чином, державний устрій Османської імперії, традиційні мусульманські інститути стримували розклад феодалізму і становлення капіталістичного ладу в країні. В Османській державі не були створені необхідні умови для підприємництва і торгівлі. Місцева буржуазія, що формувалася на Балканах, випереджала у своєму розвитку турецьку, оскільки мала тісні торговельні зв'язки з європейською буржуазією. З іншого боку, безперешкодне проникнення на ринки Османської імперії виробів із західноєвропейських держав, засноване на так званій системі капітуляцій[28], уповільнювало становлення місцевої промисловості. Розклад феодальної системи в балканських володіннях османів не відповідав темпу формування капіталістичного ладу. Отже, у Південно-Східній Європі перехід до капіталістичних відносин був можливий лише після ліквідації османського панування. Також одними з визначних чинників, котрі сприяли розвитку грецького національно-визвольного руху, були російсько-турецькі війни XVIII ст. Вони обумовили загострення внутрішньої кризи Османської імперії, і це зробило її уряд неспроможним придушити рух за незалежність балканських народів, які потерпали від турецького ярма.

---

[1] Миллер А. Ф. Мустафа паша Байрактар. Оттоманская империя в начале XIX в. — М.-Л., 1947; Новичев А. Д. Экономические и социальные сдвиги в Малой Азии и на Балканах в первой половине XIX в. и начало Танзимата. — М., 1966; Арш Г. Л. Этеристское движение в России: освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи. — М., 1970; Фадеев И. М. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (османизм-панисламизм XIX — начала XX в.). М., 1985; Мейер М. С. Османская империя в XVIII в. Черты структурного кризиса. — М., 1991; Єлавіч Б. Історія Балкан XVIII і XIX ст. — Т. 1. — К., 2003; Терентьєва Н. О. Таємне грецьке товариство «Філікі Етерія». — К., 2005.

[2] Stavrianos L. S. The Balkans since 1453. — New York, 1958; Petropulos J.A. Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece. 1833-1843. — Princeton, 1968; Πετρος Κ. Οι αγροτικες σχεσεις στις παραμονες της Επαναστασης του 1821 // Η Επανασταση του 1821. Επιστημονικο συμποσιο. — Αθηνα, 1983.

[3] Φωτακου Φ. (Χρυσανθοπουλου). Απομνημονευματα περι της Ελληνικης Επαναστασες. — Αθηναι, 1971.

[4] Після завоювання його турками, він був перейменований і отримав назву Стамбул.

[5] Фадеев И.М. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (османизм-панисламизм XIX–начала XX в.). — М., 1985. — С. 3–22.

[6] Кодзабаси (тур. — староста) — грецькі землевласники, які за часів турецького панування були чиновниками місцевого самоврядування.

[7] Petropulos J. A. Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece. 1833–1843. — Princeton, 1968. — P. 29; Stavrianos L.S. The Balkans since 1453. — New York, 1958. — P. 280.

[8] Χουλιαρακης Μ. Γεωγραφικη διοικητικη και πληθυσμιακη εξελιξη της Ελλαδος. 1821–1971. Τ.1. Μ.1. — Αθηνα, 1973. — Σ. 53–54.

[9] Φωτακου Φ. (Χρυσανθοπουλου). Απομνημονευματα περι της Ελληνικης Επαναστασες. — Αθηναι, 1971. — Τομ. Α'. — Σ. 44.

[10] Тимар — умовне спадкове землеволодіння в Османській імперії. Тимари роздавалися з фонду державних земель як плата за несення військової служби.

[11] Чифт (пара, упряжка волів) — селянський наділ; його розмір визначався тією кількістю землі, що можна було обробити впродовж дня парою волів. Чифтлік — 1) земельна ділянка селянина; 2) приватне земельне володіння, що являло собою товарне господарство, де широко використовувалась праця наймитів та поденників.

[12] Πετρος Κ. Οι αγροτικες σχεσεις στις παραμονες της Επαναστασης του 1821 // Η Επανασταση του 1821. Επιστημονικο συμποσιο. — Αθηνα, 1983. — Σ. 204.

[13] Вронченко М. Описание Малой Азии в ее нынешнем состоянии, составленное русским путешественником. Ч. 1-2. — СПб., 1839-1840. — Ч. 2. — С. 209.

[14] Новичев А. Д. Экономические и социальные сдвиги в Малой Азии и на Балканах в первой половине XIX в. и начало Танзимата. — М., 1966. — С. 10–11.

[15] Πετρος Κ. Οι αγροτικες σχεσεις στις παραμονες της Επαναστασης του 1821 // Η Επανασταση του 1821. Επιστημονικο συμποσιο. — Αθηνα, 1983. — Σ. 202-203.

[16] Πετρος Κ. Οι αγροτικες σχεσεις στις παραμονες της Επαναστασης του 1821 // Η Επανασταση του 1821. Επιστημονικο συμποσιο. — Αθηνα, 1983. — Σ. 209.

[17] Дані по Пелопоннесу та Евбеї з кн.: Ασδραχας Σ. Η ελληνικη κοινωνια και οικονομια. 18 και 19 αιωνες. — Αθηνα, 1982. — Σ. 8; дані по Румелії з кн.: Βουρνας Τ. Ιστορια της Νεωτερης Ελλαδας. — Αθηνα, 1974. — Σ. 14.

[18] Мейер М.С. Османская империя в XVIII в. Черты структурного кризиса. — М., 1991. — С. 88.

[19] Святий Синод — дорадчий орган Константинопольської патріархії, складався з митрополитів.

[20] Єлавіч Б. Історія Балкан XVIII і XIX ст. — Т. 1. — К., 2003. — С. 269.

[21] Там само. — С. 71–72.

[22] Κορδατος Γ. 'Ιστορια της νεωτερης 'Ελλαδας. — Αθηνα, 1957. — Σ. 65.

[23] Αρχειον Καποδιστρια Α'. — Κεπκυρα, 1974. — Σ. 34.

[24] Про ватажків клефтів Захаріса і Нікітараса існує багато легенд. Одна з них розповідає, що вони могли бігати зі швидкістю коней, які скакали галопом. В іншій легенді говориться, що клефт Одіссеос Андруцос був таким дужим, що міг тримати одночасно двох великих козлів (по одному в кожній руці), поки його товариші знімали з них шкури.

[25] Теодорос Колокотроніс отримав бойове хрещення в віці 10 років у битві з турками. В цій битві загинув його батько — командир загону клефтів Констандіс Колокотроніс. Трагічна смерть батька зміцнила рішучість сина йти тим же шляхом. Через кілька років юнак став на чолі загону із 150 людей, з яких 30 бійців були близькими або далекими родичами родини Колокотронісів.

[26] Арш Г.Л. Этеристское движение в России: освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи. — М., 1970. — С. 74.

[27] Миллер А.Ф. Мустафа паша Байрактар. Оттоманская империя в начале XIX в. — М.-Л., 1947. — С. 13 — 14.

[28] Система капітуляцій закріплювала пільговий митний і податковий режим для французьких товарів, які поставлялись на ринки Османської імперії з Західної Європи.

Борис Гончар, Олег Машевський

ПРОБЛЕМА ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК У ПОЛІТИЦІ КРАЇН АНТАНТИ І ТРОЇСТОГО СОЮЗУ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Досліджуючи причини та передумови першої світової війни важливо звернути увагу на проблему Чорноморських проток з огляду на те, що вона була одним з чинників формування та трансформації міжнародних альянсів, зокрема Троїстого союзу та Антанти, протистояння між якими й спричинило цей збройний конфлікт. Крім того, боротьба великих держав, за контроль над Босфором та Дарданеллами, безпосередньо вплинула на поглиблення суперечностей між Росією та Німеччиною напередодні війни, а також визначення союзницьких уподобань Османської імперії, Болгарії та інших балканських країн.

Тема запропонованої статті є актуальною ще й тому що, як у вітчизняній, так і закордонній історіографії ще не проведено дослідження в якому комплексно та об'єктивно було проаналізовано вищезгадані процеси. Незважаючи на значну кількість історичних праць, в яких заторкалось питання Проток, історики недостатньо акцентували увагу саме на його значенні для, як відносин між основними міжнародними союзами, так і міжсоюзницьких взаємин членів цих альянсів. Досить помітно на якість та об'єктивність дослідження проблеми Босфору та Дарданелл впливало те, що науковці комплексно не аналізували всю сукупність британських, французьких, німецьких та російських документів та матеріалів з цього питання.

Сучасний український історик К. Русаков, у своїй кандидатській дисертації, ґрунтовно дослідив політику Великої Британії щодо проблеми Чорноморських проток. Щоправда, значні хронологічні рамки цієї роботи не дозволили зосередитись на достатньому вивченні передвоєнного періоду й, тим паче, детальному дослідженні впливу фактору Проток на міжнародні союзи[1].

Французький історик Н. Дасковісі[2] та британський дослідник К. Філліпсон[3], які, ще в період першої світової війни, почали досліджувати проблему Проток, не уникли впливу політичної кон'юнктури й, тому, недостатньо звертали увагу на суперечності між Росією та її союзниками по Антанті — Великою Британією та Францією, у цьому питанні, й, в той же час, значно перебільшували протидію Берліна та Відня спробам Петербурга домогтися відкриття Босфору та Дарданелл для своїх військових кораблів.

Подальші покоління західних істориків, зокрема А. Фуад[4], М. Андерсон[5], А. Макфі[6], намагались давати більш об'єктивну оцінку боротьбі великих держав за контроль над Босфором та Дарданеллами. Щоправда, вони звертали увагу, насамперед, на політику власної країни, щодо цієї проблеми, й, до того ж, досить часто, намагались висвітлити її у надто привабливому ракурсі.

Оскільки, радянські історики 20-х рр., намагались досліджувати історію міжнародних відносин в контексті критики зовнішньої політики царизму, то і проблема Проток висвітлювалась ними з огляду на розвінчання експансії Російської імперії. Характерними, в цьому розумінні, є роботи Е. Адамова[7].

Радянська історіографія 40-х–80-х рр., виконуючи замовлення кремлівського керівництва, навпаки, акцентувала увагу на тому, що прагнення Росії до вирішення, на свою користь, питання Босфору та Дарданелл пояснювались, насамперед, турботою про власну безпеку та життєвоважливі економічні інтереси. Водночас, зверталась увага на агресивну політику, щодо цього, західних країн[8]. Сучасні російські історики, зокрема Ю. Луньова[9], Е. Кострікова[10] також дотримуються, переважно, вищезгаданих підходів, як і американський дослідник російського походження Р. Боброфф[11].

Джерельну базу цієї статті складають документи з Архіву зовнішньої політики Російської імперії, Державного архіву Російської Федерації, а також німецької, французької та британської багатотомних збірок документів.

Проблема Чорноморських проток, разом з, так званим, «східним питанням», гостро постала у світовій політиці з початку XIX ст. внаслідок значного послаблення Османської імперії та боротьби великих держав за спадщину «хворої людини Європи». Оскільки султан, як довела його війна з єгипетським пашою Мухамедом-Алі, вже не міг забезпечувати контроль над Босфором та Дарданеллами, на початку 40-х рр. XIX ст. ці стратегічні водні артерії були поставлені, фактично, під міжнародну юрисдикцію. Згідно угоди, підписаної у 1841 р. шістьма великими державами і Портою та підтвердженої, в загальних рисах, Паризьким трактатом 1856 р. та Лондонською конвенцією 1871 р., забезпечувалось вільне торгівельне судноплавство, через Босфор та Дарданелли, та заборонявся прохід, через них, військових кораблів, крім тих, які належали Османській імперії[12].

З початку 70-х рр. XIX ст. одним з головних завдань зовнішньої політики царського уряду був перегляд, на його користь, режиму Чорноморських проток, а саме їх відкриття виключно для російських військових кораблів, що забезпечило б умови для експансії Російської імперії до Східного Середземномор'я. Крім того, петербурзький кабінет був стурбований безпекою власного чорноморського узбережжя та гарантуванням непорушності своїх економічних інтересів. Задля вирішення цих завдань, Петербург намагався заручитися підтримкою європейських держав, які, у свою чергу, використовуючи ці прагнення російського уряду, домагалися для себе, преференцій в інших питаннях світової політики. Саме цей баланс інтересів був однією з основ російсько-німецько-австроугорського Союзу трьох імператорів 70-х–80-х рр., російсько-німецької угоди 1887 р. та російсько-французького союзу укладеного на початку 90-х рр. XIX ст.[13].

Підписання у 1904 р. французько-британської угоди, а у 1907 р. російсько-британського договору, разом з існуванням російсько-французьких союзницьких відносин, започаткувало формування, так званої, Антанти,

на противагу німецько-австроугорсько-італійському Троїстому союзу. Як вдало висловився британський посол у Німеччині Ф. Картрайт, в першій половині 1908 р., враховуючи обмін візитами лідерів трьох вищезгаданих держав, відбувалося стрімке перетворення російсько-французького союзу та французько-британської Антанти «у потрійний союз центром якого ставала Велика Британія, навколо якої гуртувалася й оберталася ця нова комбінація»[14].

Боснійська криза 1908-1909 рр., однією з причин якої були вищезгадані російські прагнення щодо Проток, виявила гострі суперечності між державами Антанти, а саме Росією та її західними партнерами, послабила довіру між ними й, дещо, пригальмувала їх взаємне зближення. Водночас, члени Троїстого союзу, насамперед Німеччина, докладали значних дипломатичних зусиль задля поглиблення цих тенденцій й, навіть, розколу російсько-французько-британського альянсу.

Російський міністр закордонних справ О. Ізвольський намагався використати, як йому здавалось, збільшення можливостей, для російської дипломатії, внаслідок консолідації Антанти задля вирішення, на користь Росії, одного з головних завдань її зовнішньої політики — відкриття, для російського військово-морського флоту, Чорноморських проток. Однак, характерно, що він почав практичну діяльність, по підготовці до перегляду режиму Проток, не з узгодження своїх дій з Лондоном та Парижем, а, навпаки, прагнув домовитись, про це, з країнами з протилежного угрупування — Троїстого союзу. Щоб отримати підтримку Австро-Угорщини російський міністр, фактично, дав згоду на анексію нею Боснії й Герцеговини, заохочуючи, таким чином, ці експансіоніські дії Відня. Іншому члену цього альянсу — Італії, за підтримку російських домагань, стосовно Проток, було обіцяно визнання її інтересів щодо північноафриканських провінцій Османської імперії — Тріполітанії та Кіренаїки[15]. О. Ізвольський сподівався, що Німеччина, також, не буде заперечувати проти цих російських дій, зважаючи на традиційно сприятливу політику Берліна, щодо цього, та готовність Петербурга надати йому компенсацію в інших питаннях[16].

Конкретні російсько-австроугорські домовленості, стосовно вищезгаданих питань, які й спричинили порушення статус-кво на Балканах та Близькому Сході, були досягнуті на зустрічі міністрів закордонних справ цих країн О. Ізвольського та барона Еренталя в замку Бухлау 2–3 (15–16) вересня 1908 р. Як свідчать службові записи цього австроугорського дипломата, О. Ізвольський запевнив свого візаві, що «Росія поставиться до цієї події (анексії — від авт.) дружньо та прихильно». Водночас, царський міністр наголосив, що, «даючи свою згоду (в питанні Боснії та Герцеговини — від авт.), він не може не потурбуватись про спеціально російські інтереси», тому він «сформулював свої давні бажання стосовно проходу російських військових кораблів через Протоки»[17].

Враховуючи вищезгадані обставини досить вірними є міркування радянського історика 20-х рр. Е. Адамова, що, внаслідок дій О. Ізвольського, «в Парижі і Лондоні повинне було виникнути бажання показати росій-

ській дипломатії, що шлях до мирного вирішення питання Проток проходить не через Берлін — Відень, а через Лондон — Париж» й, тому, необхідно як слід провчити свого зрадливого союзника[18].

В той час, коли О. Ізвольський, 4 жовтня 1908 р., приїхав до Парижа, де сподівався заручитись підтримкою у питанні Проток, у французькій столиці розгортався дипломатичний скандал загальноєвропейського масштабу, пов'язаний з рішенням Відня анексувати, 5 жовтня, Боснію та Герцеговину й, головне, як виглядало зі свіжих паризьких газет, підтримкою цих дій Росією[19].

О. Ізвольський, який сподівався, що Австро-Угорщина вчинить ці дії дещо пізніше й узгодить їх, як обіцяв барон Еренталь, з Росією, після вищезгаданих подій, змушений, в першу чергу, виправдовуватись перед своїми найближчими партнерами. Водночас, царський уряд повинен був потурбуватися про те, як реабілітувати себе в перед балканськими народами, оскільки замість того, щоб позиціонувати, як захисник слов'ян, як планувалось в Петербурзі, він виглядав спільником їхнього найлютішого ворога, що підривало його авторитет, як серед балканських народів, так і в самій Росії. Незважаючи на ці несприятливі обставини Петербург не хотів відмовлятися від своїх планів, щодо Босфору та Дарданелл. Більш того, порушення балансу сил на Балканах, на користь віденського кабінету, лише посилило його рішучість «відшкодувати» собі ці збитки домігшись відкриття, для свого військового флоту, Чорноморських проток.

Найближчий російський союзник — Франція, всупереч сподіванням міністра закордонних справ О. Ізвольського, не надала йому суттєвої дипломатичної підтримки, в питанні Проток, й порадила домовлятися, про це, насамперед, з Лондоном[20]. Париж, як провідний кредитор Османської імперії, не був зацікавлений у її послабленні, внаслідок перегляду, на користь Росії, режиму Чорноморських проток. Як зауважував німецький канцлер Бюлов «Франція здійснює політику турецького кредитора» і тому «не хоче послаблювати Туреччину ні в Санджаку (балканській провінції Османської імперії — від авт.), ні в Дарданеллах» Російські домагання, щодо Проток, також, суперечили французьким інтересам у Східному Середземномор'ї[21].

Проект, який О. Ізвольський хотів запропонувати лондонському кабінету, під час його візиту до Великої Британії, 9–16 жовтня 1908 р., передбачав збереження принципу закриття Проток для військових кораблів. Виключення з цього правила було зроблено для держав розташованих на берегах Чорного моря. Доки Порта знаходилась в мирі, прибережні держави мали б можливість проводити через Протоки, в обох напрямках, військові судна всіх розмірів та модифікацій. Щоправда, через Босфор та Дарданелли повинні були проходити одночасно не більше трьох військових кораблів однієї й тієї ж прибережної держави[22].

О. Ізвольський, як свідчить телеграма цього високопосадовця до російського Міністерства закордонних справ, наголошував, що головною проблемою, у його переговорах з Е. Греєм, щодо програми майбутньої конференції, по врегулюванню боснійської кризи, було саме питання Проток.

За словами російського міністра, «лондонський кабінет, в принципі, не відмовляє Росії від вирішення його на нашу (російську — від авт.) користь, але вагається щодо внесення його до програми (конференції — від авт.) з двох причин: зокрема, вважаючи, що англійська суспільна думка до цього недостатньо підготовлена, а, головним чином, через побоювання викликати занепокоєння й протидію з боку Туреччини»[23]. Проте, з іншого боку, Велика Британія мала обіцянку перед царським урядом, неодноразово висловлену протягом двосторонніх переговорів 1906–1907 рр., сприяти Росії у питанні Босфору та Дарданелл[24]. Враховуючи вищезгадані фактори, Е. Грей, зрештою, виробив не надто обтяжливу, для британської дипломатії, компромісну позицію стосовно проблеми Проток. 14 жовтня 1908 р. він передав О. Ізвольському офіційну ноту у якій наголошувалось, що «деяке відкриття Проток є доцільним й, зважаючи на це, уряд її величності не може відмовитись обговорювати це питання. Щоправда, досить відчутно, що суспільна думка (Великої Британії — від авт.) не може прийняти односторонню домовленість, яка дала б чорноморським державам, під час війни, можливість використання Чорного моря, як недоторканої гавані в якій їх крейсери могли, у будь-який момент, виходити звідти займатися руйнуванням торгівлі інших держав й, потім, повертатись туди, щоб заховатися від переслідування. Тому, — як наполягав Е. Грей, — будь-яка домовленість... повинна мати елемент взаємності, зокрема, дозвіл у воєнний час кораблям всіх держав проходити через Протоки. Уряд її величності, також, вважає необхідним отримання попередньої згоди Туреччини, щодо цього питання, задля того, щоб вона не могла сприймати все це як загрозу її інтересам»[25]. Враховуючи те, що Порта виступала категорично проти будь-якого перегляду режиму Проток, а також для Росії було вкрай невигідним відкриття Босфору та Дарданелл для інших держав то ця відповідь британського кабінету була рівнозначна, фактично, відмові російському проханню.

Для Німеччини вищезгадані суперечності Росії, з її партнерами по Антанті, були зручною нагодою для того, щоб зробити спробу дипломатичними засобами послабити розкол цього альянсу й відновити близькі відносини Берліна з Петербургом. В той же час, ці зусилля, на думку очільників німецької дипломатії, не повинні були перешкодити залученню Османської імперії до Троїстого союзу. Німецький посол у Лондоні граф Меттерніх писав у листі до канцлера Бюлова, що берлінський кабінет «зможе привабити Ізвольського, ставши на більш прихильну точку зору в питанні Проток, ніж Англія. Водночас, існувала загроза, що, якщо ми (Німеччина — від авт.) дамо росіянам карт-бланш і турки про це дізнаються, то буде підірвано німецький вплив вже в Константинополі, а росіяни, навіть незважаючи на це, будуть й далі триматись західних держав (Великої Британії та Франції — від авт.)». Характерно, що Вільгельм II, після останнього зауваження, на листі графа Меттерніха зробив примітку «вірно» й додав красномовний висновок до цієї кореспонденції: «Перегрупування Європи! Західні держави з Росією і 3-й союз, треба сподіватись, згодом з Туреччиною»[26].

Щоправда, після того, як перспективи перегляду режиму Проток ставали, для Росії все примарнішими, Берлін намагався, вже, демонструвати Петербургу своє прихильне ставлення до цих дій царської дипломатії. Німецький канцлер, проаналізувавши повідомлення своїх дипломатів, погоджувався з думкою висловленою німецьким військовим атташе у Петербурзі капітаном фон Хінце, що необхідно скористатися вигідним моментом для того, щоб «спробувати реставрувати Союз трьох імператорів, наголошуючи на неодмінному і люб'язному нашому бажанні сприяти в питанні Проток». Тому, князь Бюлов визнавав за необхідне «підкреслювати, що ми (Німеччина — від авт.) не готуємо росіянам, в цьому питанні, жодних труднощів. Водночас, потрібно наполегливо показувати Росії хто створює справжні, для цього, перепони, посилаючись на її невдалі переговори з Англією та Францією»[27].

Загострення проблеми Чорноморських проток, в період боснійської кризи, мало помітний вплив на розвиток міжнародних альянсів ще й в тому сенсі, що Росія, не отримуючи достатньої підтримки великих держав, під час її спроб переглянути, на свою користь, режим Босфору та Дарданелл, задля посилення власних позицій, в цьому питанні, докладала значних зусиль з метою створення так званої Балканської ліги. Петербурзький кабінет вважав головним її завданням створення сприятливої «місцевої ситуації» для вирішення питання Проток на свою користь[28].

Задля цього, царський уряд намагався відновити свій, суттєво підірваний, авторитет, серед балканських народів, внаслідок розголошення сумнозвісної оборутки російського та австроугорського міністрів закордонних справ укладеної в Бухлау. Зокрема, Петербург домагався відшкодування збитків, завданих порушенням балансу сил на Балканах, Сербії та Чорногорії. Як писав німецький посол у Лондоні граф Меттерніх, «Ізвольський, будучи змушеним відмовитись від розгляду на конференції питання Проток, внаслідок англійсько-французької позиції, сподівався, принаймні, на те, що тепер вже нічого не заважає цьому угрупуванню (Антанті — від авт.) вирішити питання Балкан»[29]. Однак, Росія, яка не була готовою до війни з центральними державами та не отримала достатньої підтримки від своїх партнерів по Антанті змушена була прийняти, так званий, німецький ультиматум, від 22 березня 1909 р., й визнати анексію Віднем Боснії та Герцеговини. Залишившись без російської підтримки це змушена була зробити, 31 березня 1909 р., й Сербія[30].

Боснійська криза продемонструвала зацікавленість римського та петербурзького кабінетів у близькій співпраці в міжнародній політиці й, насамперед, балканському питанні, яке було, безпосередньо, пов'язане з проблемою Чорноморських проток. Російський посол в Італії князь Долгорукий, який, за дорученням царського уряду, вів попередні переговори, щодо укладання італійсько-російської угоди, в телеграмі до Петербурга, від 22 вересня (5 жовтня) 1909 р., повідомляв про свою зустріч з міністром закордонних справ цієї країни Т. Тіттоні, який запевнив, що «зобов'язання по Троїстому союзу не є завадою» для договору з Росією[31]. «Сто-

совно Проток, — продовжував російський посол, — він (Т. Тіттоні — від авт.) обіцяє, що симпатії Італії будуть на боці Росії, якщо держави візьмуться за вирішення цього питання...»[32].

Під час візиту Миколи II до італійського короля Віктора-Емануїла у Ракконіджі, 11 (24 жовтня) 1909 р., було укладено секретну угоду, у формі обміну листами між міністрами закордонних справ обох країн. В цьому документі визнавалась зацікавленість двох держав у збереженні статус-кво на Балканах та спільних діях, задля його збереження. П'ятий пункт угоди передбачав, що «Італія і Росія зобов'язуються ставитись прихильно, перша — до російських інтересів у питанні Проток, друга — до інтересів Італії в Тріполітанії та Кіренаіці»[33].

Договір з Росією, поряд із відповідною угодою Італії з Францією, укладеною ще у 1900 р. та підтвердженою у 1902 р., про визнання Парижем інтересів Риму щодо тих же північноафриканських територій[34], створила сприятливе дипломатичне підґрунтя для італійсько-турецької війни. Досить скрутне становище, у якому опинилась Порта, після перших поразок від італійських військ, у свою чергу, спонукало Петербург спробувати реалізувати окреслені в Ракконіджі домовленості, щодо Проток, й змусити Османську імперію погодитись зі зміною, на користь Росії, режиму Босфору та Дарданелл.

Російсько-італійський договір 1909 р. послабив зв'язок Італії з Троїстим союзом та посилив її рух у напрямку Антанти, що викликало суттєве занепокоєння Німеччини та Австро-Угорщини. Російський посол у Відні князь Урусов доповідав до Петербурга, у листі від 14 (27 жовтня) 1909 р., що зустріч у Ракконіджі «викликала тут, (у Австро-Угорщині — від авт.), поза сумнівом, прикре враження» серед урядових кіл, а тамтешня преса підкреслювала, що «Росія намагається відокремити Італію від Троїстого союзу, використовуючи спільні з нею інтереси ...»[35].

Італійсько-турецька війна 1911–1912 рр. зумовила зростання напруженості у європейській політиці, яка ще більше посилилась завдяки тому, що царський уряд намагався скористатись послабленням Османської імперії для того, щоб змусити її погодитись на зміну, на користь Росії, режиму Чорноморських проток. Вже незабаром після початку воєнних дій, а саме 29 вересня 1911 р., російський посол у Константинополі М. Чариков вручив великому візиру Саїд-паші проект російсько-османського договору, основним положенням якого було надання російським військовим кораблям виключного права на прохід Босфором та Дарданеллами. Щоправда, грубий тиск царського уряду, у питанні Проток, викликав лише обурення та повне несприйняття з боку османського керівництва[36].

Вже впродовж другої, за останні три роки, міжнародної кризи, викликаної спробами Росії переглянути режим Проток, ні члени Антанти, ні учасники Троїстого союзу, змагаючись за прихильність Росії, не наважувались висловитись відверто проти дій Петербурга щодо Босфору та Дарданелл. В той же час, вони, в першу чергу Велика Британія та Франція, не надали, очікуваної царським урядом, реальної, принаймні дипло-

тичної, підтримки, без якої зусилля Петербурга були приречені на поразку, наголошуючи, що Росія повинна врегулювати це питання спочатку з Османською імперією[37].

Така позиція провідних учасників європейських альянсів пояснюється, багато в чому, боротьбою за симпатії Порти до, як їхніх держав, так і, загалом, до вищезгаданих союзів. Досить слушними були міркування впливової австроугорської газети «Уніон», що, на той час, для Османської імперії було актуальним питання визначення її союзницьких уподобань. Анексія Віднем, за підтримки Берліна, Боснії та Герцеговини та захоплення іншим членом Троїстого союзу — Італією Тріполітанії та Кіренаіки спричинили, спочатку, посилення у османському політикумі прихильників орієнтації на Велику Британію й, загалом, на Антанту. Однак, стримуючим фактором, щодо цього, як показали події, викликані «демаршем Чарикова», було те, що Росія вважала умовою такого зближення перегляд, на її користь, режиму Чорноморських проток, що було вкрай неприйнятним для Порти, оскільки ставило під загрозу саме існування Османської імперії[38].

Німеччина, в період італійсько-турецької війни, як і за часів боснійської кризи, намагалась використати питання Проток для того, щоб викликати недовіру між Росією та її західними союзниками. На думку німецького статс-секретаря з іноземних справ А. Кідерлена, те, що Берлін не дав заперечувальної відповіді на зондування царської дипломатії, щодо ставлення Німеччини до перегляду режиму Проток, «позбавило Англію можливості використати улюблений прийом витягування каштанів з вогню чужими руками й змусило власними силами потурбуватись про те, щоб забезпечити невдачу реалізації цього проекту»[39].

Внаслідок запеклого збройного опору населення Тріполітанії та Кіренакі італійській агресії, сподівання Риму на швидке завершення війни з Османською імперією, виявились досить примарними. Тому, Італія, задля того, щоб змусити Порту відмовитись від цих провінцій, поширила військові дії на Східне Середземномор'я. Після атаки Дарданелл італійським флотом, 18 квітня 1912 р., Порта повністю закрила протоки для торгівельного мореплавства. Європейські держави й, в першу чергу, Велика Британія, покладали відповідальність, за закриття Чорноморських проток, на Італію й, тому, намагались спонукати її вивести свій флот з району Дарданелл, що дозволило б Османській імперії відновити судноплавство між Чорним та Середземним морями. Хоча, західні країни й висловлювали прохання, до османського уряду, якомога швидше відкрити Протоки, однак, на відміну від Петербурга, вони утримувались від ультимативних вимог[40].

З іншого боку, Росія обмежувалась грубим тиском лише на Османську імперію задля того, щоб змусити її, без будь-яких умов, негайно розблокувати Дарданелли й уникала засудження дій італійського флоту[41]. Французькі дипломати, зокрема посол Франції у Лондоні П. Камбон, аналізуючи цю політику царського уряду, робили висновок про досить високу вірогідність «існування угоди між Росією та Італією». П. Камбон, щоправда, міркував, що «ми (Франція — від авт.) не вбачаємо нічого пога-

ного у зближенні між Росією й Італією, однак потрібно пильно спостерігати за намірами наших союзників»[42].

Балканські війни 1912-1913 рр. мали значний вплив на структурування міжнародних союзів напередодні світової війни. Одним із важливих чинників цього процесу була боротьба великих держав за контроль над Чорноморськими протоками. В період першої балканської війни (жовтень 1912 — травень 1913 р.), яка велася балканськими державами проти Османської імперії, стрімкий наступ болгарської армії до Константинополя та Проток зумовив суперечності серед великих держав, стосовно цієї проблеми. Особливо помітні розбіжності, щодо цього, були між Росією та її партнерами по Антанті. Петербург намагався, за допомогою дипломатичного тиску, за підтримки Лондона та Парижа, змусити Софію відмовитись від захоплення османської столиці і, відповідно, Босфору та Дарданелл. Більш того, царський уряд намагався шантажувати своїх союзників можливістю проведення Росією десантної операції на Босфорі чи, принаймі, надсиланням до Константинополя російського чорноморського флоту[43].

Паризький та лондонський кабінет розглядали ці плани царського уряду, як загрозу їх інтересам у Східному Середземномор'ї. Водночас, вони не хотіли, дослухаючись до російських побажань, чинити відвертий тиск на балканські держави і «позбавляти їх плодів своїх перемог», оскільки це могло б спричинити переорієнтацію цих країн на Троїстий союз[44].

Захоплення Грецією в Османської імперії, у жовтні 1912 р., островів Імброс, Самофракі, Лемнос і Тенедос, які знаходяться неподалік від входу до Дарданелл, зумовило дипломатичну боротьбу в складі Антанти. Петербург апелював до Лондона та Парижа задля того, щоб шляхом спільного тиску на Афіни змусити їх звільнити ці острови, а також дати гарантії непоширення дій грецького флоту на Протоки. Велика Британія та Франція, які були зацікавлені в посиленні, зорієнтованої на них Греції, хоча й підтримали вимоги Росії стосовно недоторканості Проток[45], однак наполягли на збереженні під владою Афін вищезгаданих островів, за умови їх нейтралізації[46].

Прагнення Сербії здобути вихід до Адріатичного моря зумовило кризу загальноєвропейського масштабу, з огляду на підтримку цих амбіцій Бєлграда Петербургом, а Відня, який категорично не сприймав такі дії, — Берліном. Як стверджував німецький статс-секретар з іноземних справ А. Кідерлен, одним з мотивів згаданої політики царського уряду було те, що він планував, що сербський порт на Адріатиці, разом із, захопленими, згодом, Росією, Константинополем та Протоками, стане опорним пунктом для встановлення переважаючого російського впливу у Східному Середземномор'ї[47].

Суперечності між балканськими державами, насамперед, щодо розподілу, захоплених у Османської імперії, територій, спричинили другу балканську війну (червень — серпень) між Болгарією та, з іншого боку, Сербією, Грецією, Чорногорією і Румунією[48]. 16 липня 1913 р. у війну, проти Болгарії, вступила Османська імперія, задля того, щоб повернути частину втраченої територі[49].

В період другої балканської війни проблема Чорноморських проток викликала кризу у російсько-французькому союзі з огляду на те, що Франція, незважаючи на прохання Росії, не припинила кредитування Османської імперії, яка, користуючись сприятливою міжнародною ситуацією, відвоювала у Болгарії Адріаполь і, таким чином, посилила свої позиції на Босфорі. Російський міністр закордонних справ С. Сазонов наголошував паризькому кабінету, що Росія обурена тим, що Туреччину, яка діяла відверто всупереч російським інтересам, «профінансували не наші звичайні супротивники, а Франція. І це все відбулось в той час, коли всі держави висловились проти надання підтримки Туреччині, доки питання Адріанополя не буде вирішено»[50].

Прагнення Росії, в період першої балканської війни, шляхом грубого тиску, зупинити просування болгарської армії до Проток, разом з іншими дипломатичними прорахунками, зумовило посилення у Болгарії орієнтації на Троїстий союз. Крім того, Берліну вдалося, досить вдало, балансуючи у 1912-1913 рр. між Портою та Софією забезпечити зближення Османської імперії з Німеччиною та її союзниками. 14 грудня 1913 р. до Османської столиці, на запрошення Порти, прибула німецька військова місія у складі 42 офіцерів з метою реорганізації турецької армії. Очільник місії — генерал Ліман фон Сандерс був призначений командувачем корпусу розташованого у Константинополі[51].

Однак, Росія, наголошуючи, в черговий раз, на своїй зацікавленості, у питанні Чорноморських проток, вимагала щоб німецькі військові залишили береги Босфору. Щоправда, титанічні зусилля царської дипломатії, зокрема консультації, в цьому питанні, з державами Антанти, тиск на султана й пошук компромісу з Німеччиною мали результатом лише те, що, хоча Ліман фон Сандерс був звільнений з посади командувача корпусу, розташованого у Константинополі, однак він був підвищений у званні й призначений генеральним інспектором всіх турецьких збройних сил[52].

Отже, внаслідок вищезгаданих процесів, Росія та Німеччина, які тривалий час не мали значних безпосередніх суперечностей, поступово вступали у взаємне протистояння. Після вищезгаданої кризи Вільгельм II зазначав, що російсько-пруські відносини померли назавжди й вони стали ворогами[53]. З іншого боку, занепокоєння Росії, посиленням німецького впливу на Босфорі, давало можливість Франції, а також Великій Британії, використовувати цей фактор задля активнішого залучення Петербурга в орбіту їхньої політики. Це, пізніше, зрештою, мало наслідком підписання російсько-британсько-французької угоди 1915 р.[54], яку можна трактувати, як визнання Антантою права Росії на оволодіння Протоками у якості компенсації за участь у війні з Німеччиною та її союзниками.

В результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що проблема Чорноморських проток була одним з важливих чинників формування та трансформації міжнародних альянсів й каталізатором суперечностей між великими державами на Балканах та Близькому Сході, й тому, однією з причин першої світової війни.

Консолідація російсько-французько-британської Антанти посилила активність російської дипломатії, щодо перегляду режиму Босфору та Дарданелл, зокрема, напередодні і під час боснійської кризи та в період італійсько-турецької війни. Однак, значної шкоди відносинам між учасниками цього альянсу завдавало те, що Петербург, домагаючись підтримки Лондана та Парижа, досить часто, не узгоджував з ними свої дії й, більш того, укладав позалаштункові, секретні угоди з членами, потенційно ворожого Антанті, Троїстого союзу, зокрема, з Австро-Угорщиною в Бухлау, у 1908 р., та Італією в Ракконіджі у 1909 р. Ця дворушність царської дипломатії, а також те, що експансія Росії, стосовно Проток, суперечила інтересам Великої Британії та Франції у Східному Середземномор'ї та їх прагненню до зближення з Османською імперією, були причиною того, що Лондон та Париж не підтримали спроби петербурзького кабінету домогтися відкриття Босфору та Дарданелл для його військових кораблів.

Ці суперечності, між членами Антанти, намагалась використати Німеччина, звертаючи увагу Петербурга на своїй прихильності до російської політики щодо Проток. Таким чином, вона прагнула розколоти цей альянс та забезпечити зближення Росії з Берліном та його союзниками. Отже, згадані суперечності, щодо Чорноморських проток, дещо гальмували поглиблення співпраці між членами Антанти. Більш того, російський тиск на Порту, стосовно цього, звів нанівець зусилля лондонського та паризького кабінетів домогтися проантантівської орієнтації Османської імперії. Стурбованість Порти політикою Росії, у питанні Босфору та Дарданелл, зокрема в період боснійської кризи, італійсько-турецької та балканських війн, мотивувала її до посилення співпраці з Троїстим союзом, що, зрештою, було однією з причин вступу цієї держави у світову війну на боці Німеччини та її союзників. Вимоги царського уряду до Болгарії припинити наступ її армії, у напрямку Босфору та Дарданелл, в період першої балканської війни, мали наслідком погіршення російсько-болгарських відносин і звели нанівець зусилля Лондона та Парижа заручитись симпатіями Софії й зорієнтувати її на співпрацю з Антантою. Більш того, внаслідок невдоволення підсумками балканських війн це зумовило посилення у Болгарії посилювались пронімецьки насторої, що, згодом, стало однією з причин її вступу до Четвірного союзу.

Посилення антиросійської спрямованості Османської імперії та Болгарії стимулювало Петербург до активнішої підтримки Сербії, оскільки царський уряд розглядав Бєлград, як головного провідника російського впливу на Балканах, що цікавили його, переважно, через стратегічне розташування поблизу Проток. Сербські амбіції, підтримані, з вищезгаданих міркувань, Росією, суперечили експансіоніським планам Австро-Угорщини, стосовно цього півострова, що, вже, в період боснійської кризи та першої балканської війни, спричинило жорстке, на крок від збройного конфлікту, протистояння між Росією та центральними державами. Проте, відмова Лондона та Парижа підтримати царський уряд змусила його до суттєвих поступок. Однак, ці суперечності створювали підгрунтя для май-

бутнього конфлікту на Балканах, який розгорнувся у липні 1914 р. і спричинив початок першої світової війни.

Оскільки, в період першої балканської війни, Велика Британія та Франція переконали Росію відмовитись від протидії приєднанню, захоплених Грецією, чотирьох островів, розташованих поблизу Дарданелл, до цієї країни, в Афінах помітно посилилась проантантівська орієнтація, що, згодом, стало підгрунтям для її входження до цього альянсу.

Російсько-італійська угода у Ракконіджі 1909 р., створила сприятливі умови для агресії Італії проти Османської імперії в Тріполітанії та Кіренаїці у 1911-1912 рр., та, з іншого боку, посилила позиції Росії у питанні Проток. Це зближення між Римом та Петербургом було одним з чинників, які детермінували послаблення зв'язків Італії з Троїстим союзом та зростання її проантантівських уподобань, що, зрештою, зумовило її вступ у першу світову війну на боці Антанти.

Стрімке посилення впливу Німеччини у Османській імперії, напередодні війни, було загрозою для російських інтересів, у питанні Проток, й тому мало наслідком загострення російсько-німецьких суперечностей. Втрата Лондоном та Парижем свого впливу у Константинополі та їх конфронтація з Берліном зумовили те, що західні союзники Росії отримали мотивацію для зміни своїх поглядів, у питанні Проток, і розглядали можливість підтримки політики царського уряду, стосовно цього, за умови його безкомпромісної боротьби з Німеччиною та її союзниками, що яскраво виявиться протягом світової війни.

---

[1]Русаков К. А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892–1920. Дис. на соиск. уч. степ. канд. ист.наук. — Луганск, 2003. — С. 91–103.

[2]Dascovici N. La question du Bosphore et des Dardanelles. — Genéve, 1915.

[3]Phillipson C. The question of Bosphorus and Dardanelles. — L., 1917.

[4]Fuad A. La question des Détroits. — P., 1928

[5]Anderson M. S.The eastern question 1774–1923. — L., 1965.

[6]Macfie A. L. The Straits question 1908–36. — Saloniki, 1993.

[7]Адамов Е. А. Вопрос о Константинополе и Проливах в международной политике в 1908–1917 г.г. // Константинополь и Проливы. — М., 1923. — Т. I — С. 7–109; Адамов Е. А. Константинополь и Проливы. // Проливы (сборник). — М., 1923. — С. 78–80.

[8]Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII– начало XX века. — М., 1978; Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. — М., 1985.

[9]Лунева Ю. В. Черноморские проливы в англо-российских отношениях (1907–1914 гг.). — М., 2003.

[10]Кострикова Е. Г. Борьба России за пересмотр статуса проливов в начале XX в. // Россия и Черноморские проливы. — М., 1999. — С. 253–304.

[11]Bobroff R. Behind the Balkan Wars: Russian Policy toward Bulgaria and the Turkish Straits, 1912–13. // The Russian Review. — Vol. 59. — 2000. — № 1. — January. — P. 76–95.

[12]Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII–начало XX века. — М., 1978. — С. 96–236; Fuad A. La question des Détroits. — P., 1928. — P. 89–112.

[13]Тейлор А. Дж. Борьба за господство в Европе. — 1848–1918. — М., 1958. — Р. 226–361; Phillipson C. The question of Bosphorus and Dardanelles. — L., 1917. — P. 107–166.

[14]Cartwright — Grey. Munich, 1 June 1908. // British documents on the origins of the war, 1898–1914. — L., 1932. (далі — B.D.). — Vol. VI. — № 96. — P. 151–153.

[15]Лунева Ю. В. Черноморские проливы в англо-российских отношениях (1907–1914 гг.). — М., 2003. — С. 78.

[16]История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 658.

[17]Aehrental's undated Report on a Conversation with Isvolski at Buchlau on 16 September 1908. // The great powers and the Near East 1774-1923. — London, 1970. — P. 137.

[18]Адамов Е. А. Константинополь и Проливы. // Проливы (сборник). — М., 1923. — С. 79.

[19]Нейман Л. А. Франко-русские отношения во время боснийского кризиса (1908–1909 гг.). // Французский ежегодник. — 1958. — С. 84.

[20]Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII–начало XX века. — М., 1978. — С. 326.

[21]Bülow — Wilhelm II. Berlin, den 22 Oktober 1908. Anlage I. // Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. — Berlin, 1922–1927. (Далі G. P.) — B. 26 (1). — № 9061. — S. 202.

[22]Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII–начало XX века. — М., 1978. — С. 327–328.

[23]Секретная телеграмма графа Бенкендорфа. Лондон, 29 сентября / 12 октября 1908. // Архив внешней политики Российской империи (Далі АВПРИ). — Ф. 1889. — Оп. 482. — Д. 2988. — Л. 99.

[24]Memorandum by Sir Edward Grey. Foreign Office, 15 March 1907. // British Documents on the Origins of the war, 1898–1914. — L.,1930. (далі — B. D.). — Vol. IV. — № 257. — P. 279–280.

[25]Macfie A. L. The Straits question 1908–36. — Saloniki, 1993. — C. 34–35.

[26]Metternich — Bülow. London, den 19 Oktober 1908. // G. P. — B. 26 (1). — № 9056. — S. 195.

[27]Bülow –Wilhelm II. Berlin, den 14 Dezember 1908. // G. P. — B. 26 (1). — № 9182. — S. 272–273.

[28]Адамов Е. А. Константинополь и Проливы. // Проливы (сборник). — М., 1923. — С. 81.

[29]Metternich — Auswärtige Amt. London, den 10 Oktober 1908. // G. P. — B. 26 (1). — № 9023. — S. 147.

[30]Виноградов К. Б. Боснийский кризис. — М., 1963. — С. 139–146; История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 669–671.

[31]Секретная телеграмма князя Долгорукого. Рим, 22 сентября (5 октября) 1909 г. // АВПРИ. — Ф. 138. — Оп. 467. — Д. 287/289. — Л. 39.

[32]Там само. — Л. 39–40; Лунева Ю. В. Черноморские проливы в англо-российских отношениях (1907–1914 гг.). — М., 2003. — С. 103.

[33]Соглашение между Россией и Италией. Раккониджи, 11 / 24 октября 1909. // Сборник договоров России с другими государствами. — М., 1956. — С. 43–44.

[34]Частное письмо статс-секретаря Муравьева. Рим, 11 / 24 ноября 1908 г. // АВПРИ. — Ф. 138 — Оп. 467. — Д. 287 / 289. — Л. 3–4; История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 740.

[35]Депеша князя Урусова. Вена, 14 / 27 октября 1909 г. // Государственный архив Российской Федерации. — Ф. 559. — Оп. 1. — Д. 55. — Л. 2.

[36]Кострикова Е. Г. Борьба России за пересмотр статуса проливов в начале XX в. // Россия и Черноморские проливы. — М., 1999. — С. 275–282.

[37]Grey — O'Beirne. Foreign Office, 23 October 1911. // B. D. — Vol. IX. — Part I. — № 291. — P. 313; Grey — Carnegie. Foreign Office, 26 October 1911. // B. D. — Vol. IX. — Part I. — № 298. — P. 317; Русаков К. А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892–1920. Дис. на соиск. уч. степ. канд. ист.наук. — Луганск, 2003. — С. 98.

[38]Union. — 1911. — 22 Dezember. // АВПРИ. — Ф.1889. — Оп. 482. — Д. 2988. — Л. 145–146.

[39]Kiderlen — Bethmann Hollweg. Berlin, den 21 Dezember 1911. // G.P. — B. 30 (1). — № 11005. — S. 254.

[40]Bompard — Poincaré. Constantinople, 25 avril 1912. // Documents diplomatiques français. (1871–1914). — Paris, MCMXXIX. (Далі D. D. F.). — Série 3. — T. II. — № 385. — P. 393 ; Cambon P. — Poincaré. Londres, 1 mai 1912. // D. D. F. — Série 3. — T. II. — № 400. — P. 416–417.

[41]Cambon P. — Poincaré. Londres, 1 mai 1912. // D. D F. — Série 3. — T. II. — № 400. — P. 416-417.

[42]Cambon P. — Poincaré. Londres, 7 mars 1912. // D. D. F. — Série 3. — T. II. — № 168. — P. 159.

[43]Lowther — Grey. Constantinople, 4 November 1912. // B. D. — Vol. IX. — Part. I. — № 120. — P. 94.

[44]Grey — Rodd. Foreign Office, 1 November 1912. // B. D. — Vol. IX. — Part I. — № 87. — P. 72.

[45]Grey — Buchanan. Foreign Office, 25 Oktober 1912. // B.D. — Vol. IX. — Part II. — № 63. — P. 51.

[46]Dontas D. Greece and Turkey: the regime of the Straits, Lemhosand Samothrace. — Athens, 1987. — P. 26.

[47]Kiderlen — Jagow. Berlin, den 20 November 1912. // G. P. — B. 33. — № 2398. — S. 362.

[48]Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. — М., 1985. — С. 171.

[49]История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 757.

[50]Sasonow — Isvolski. St. Peterburg, den 22 Juli / 4 August 1913. // Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911−1914. — Berlin, 1924. — B. 3. — № 986. — S. 222.

[51]История дипломатии. — М., 1963. — Т. II. — С. 760.

[52]Macfie A. L. The Straits question 1908–36. — Saloniki, 1993. — P. 40–43.

[53]Тейлор А. Дж. Борьба за господство в Европе. — 1848–1918. — М., 1958. — 512.

[54]Соглашение России с Великобританией и Францией о Проливах. Март — апрель 1915. // Сборник договоров России с другими государствами. — М., 1956. — С. 428–436.

Ірина Стрикун

ПРИНЦИП «САМОВИЗНАЧЕННЯ НАЦІЙ» В ПОЛІТИЦІ МІСЦЕВОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В БІЛОРУСІЇ (1917–1921 рр.)

Російська соціал-демократія кінцевим своїм завданням вбачала побудову інтернаціонального соціуму. Організація останнього, базувалась на вирішенні вузлових питань проблеми, одним з яких було питання національностей.

Національне питання стало предметом дискусій в середині Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) з 1913 по 1917 рр. В ході них, партією було вироблено вузловий концепт національної політики — частина-продуцента загалом. РСДРП(б), позицією якої була побудова централізованого соціал-демократичного, пролетарського суспільства, мала подолати серед колишніх територій (околиць) Російської імперії тенденцію до відокремлення та організації власних національних держав. «Декларація прав народів Росії»[1] вміщувала ідею об'єднання у відокремленні. В проголошенні принципу вільного самовизначення народів аж до повного їх відокремлення, теоретики більшовизму вбачали забезпечення повної солідарності пролетаріату різних національностей та сприяння демократичному зближенню націй.

10 липня 1918 р., з проголошенням Конституції РРФСР, концепція організації радянської федерації, сформована й організаційно закріплена на І Всеросійському з'їзді Рад робітничих та селянських депутатів 1917 р.[2], набуває нормотворчого статусу. З практичної точки зору, проголошена федеративна форма державної єдності, залишалась на теоретичному рівні*. Змістовний аналіз статей Конституції 1918 р., засвідчує їх прогностичний характер. Проголошення федеративного устрою Росії, відбулось при фактичній відсутності суб'єктів федерації, а частина статей Основного Закону, виходили за межі внутрішньодержавного регулювання й були зорієнтовані на всю світову спільноту.

Офіційна політика партії набула дуалістичного характеру в Білорусії. З одного боку, білоруські більшовицькі організації офіційно декларували право націй на самовизначення (засідання 30 березня 1917 р. Мінського комітету Всеросійського селянського союзу[3], І Північно-Західна обласна конференція РСДРП(б)[4] та ін.). З іншого — в очікуванні «світової соціалістичної революції», обстоювали позицій обласництва, тобто ідеї політичної автономії Білорусії, вони протиставляли обласне самоуправління[5].

---

*Лише 15 лютого 1920 р. ВЦВК видав Постанову «Про організацію комісії з розробки федеративного ладу Російської Радянської Федеративної Республіки». Метою цієї комісії, створеної при Президії ВЦВК, була розробка положень, які б регулювали державно-правові відносини в Російській Федерації, зокрема її суб'єктів.

Концепція обласництва, якої дотримувались місцеві організації РСДРП(б), обґрунтована ідеологічно-пропагандистською основою російського соціал-демократизму, базис якої, складають виступи та трактати В. Леніна. Контекст-аналіз останніх, дає право говорити про їх плюралістичний характер. Так, проголошуючи кінцевим завданням партії організацію суспільства без держави*, визнавалось доцільним організація радянської федерації як перехідної форми, що покликана забезпечити інтернаціональну єдність працюючих націй[6]. Введення в об'єкт досягнення партії, федеративної форми державного устрою Росії, при одночасній пропаганді «диктатури пролетаріату», свідчить про конверсію офіційної політики партії: від заперечення державної машини до формування монолітної радянської держави[7].

Білоруські члени РСДРП(б), були «консерваторами» російського соціал-демократизму. Сприймаючи гасло як керівництво до дій, вони не залишали місце для його модифікації. Свідченням цієї тези є ставлення лідерів місцевих російських більшовицьких організацій (М. Фрунзе, О. Мясніков, В. Кнорин, К. Ландер, С. Магілевський, І. Алібегов та ін.) до організації та проведення І Всебілоруського конгресу (5–18 грудня 1917 р.)[8]. Конгрес, санкціонований центральною владою, мав на меті проголошення Білоруської обласної автономії в складі Російської федеративно-демократичної республіки. Він був розігнаний в ніч з 17 на 18 грудня представниками Обласного виконавчого комітету Західної області та фронту (Облвиконкомзах).

Опозиційне ставлення Облвиконкомзаху до ідеї самовизначення Білорусії на засадах автономії, зберігалось до грудня 1918 р.. Це засвідчують рішення II та III обласного з'їзду Рад Західної області (відповідно 31 квітня 1918 р. та 10-13 вересня 1918 р.) та позиція Облвиконкомзаху під час підготовки VI Північно-Західної обласної партійної конференції. Позиція Облвиконкомзаху мала не лише ідеологічне підґрунтя, а й протекцію з боку радянського керівництва. Так, 31 жовтня 1918 р. Нарком внутрішніх справ РРФСР видав постанову про межі, в яких проголошувалась Західна Комуна (Мінська, Могильовська, Вітебська, Смоленська, Гродненська, Віленська, Ковенська губернії з населенням в 15 млн. чол.)[9], 23 грудня 1918 р. ВЦВК прийняв постанову «Про обласні об'єднання», яка зберігала за Білорусією статус Західної області[10].

З формуванням 15 лютого 1918 р. при Наркомнаці Комісаріату з білоруських національних справ (Білнацкому), діяльність якого розповсюджувалась, як на білорусів, що компактно проживали на неокупованій території етнографічної Білорусії, так й на біженців-білорусів[11], організаційно оформилось два центри моделювання самоорганізації Білорусії. Білнацком, знаходячись в компетенції одного з центральних органів дер-

*В 4 розділі праці «Держава та революція. Вчення марксизму про державу та завданнях пролетаріату в революції» міститься роз'ярення принципу ліквідації держави, як знищення буржуазної державної машини, що дискредитувала себе.

жавного управління — Наркомнацу, був фактично представником державної влади в середовищі білоруської народності. Однак, внаслідок ліквідації національного білоруського відділу при виконкомі Західної області (червень 1918 р.), робота Білнацкому обмежилась працею з білоруським громадським активом поза межами етнографічного розселення — білорусами-біженцями Москви та Петрограда.

Знаходячись в центрі політичного життя держави, білоруси-біженці швидше адаптувались до конструктивних змін в політиці центральної влади в галузі державного будівництва, про що свідчать резолюції з'їздів: білорусів-біженців (15–21 липня 1918 р. м. Москва), білорусів-робітників (4 серпня 1918 р. м. Петроград), білорусів-моряків (13 серпня 1918 р. м. Петроград)[12]. В резолюціях учасники з'їздів організаційно закріпили рішення про федерування «особливої державно-правової одиниці (Білоруської області — авт.)»* з Російською Радянською Республікою. Це рішення покладено в основу «Проекту декрету про організацію Білоруської області» (серпень 1918 р.), який було подано Білнацкомом на розгляд Наркомнаца РРФСР разом з «Пояснювальною запискою». В останній містилось юридичне обґрунтування надання Білорусії статусу обласної автономії — 2 ст. Конституції РРФСР (липень 1918 р.) закріплювала положення про те, що «Ради областей, що відрізняються особливим побутом й національним складом, можуть об'єднуватись в автономні обласні союзи... Ці автономні обласні союзи входять на засадах федерації до Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки» . В проекті підкреслювалось, що організація Білоруської області має тимчасовий характер. Визначення національно-державного статусу Білорусії в складі РРФСР, покладалось на Всебілоруські Установчі збори Рад. При цьому, в проекті вказувалось, який характер має мати прийнята постанова Установчими зборами — «Про державний лад й керівництво *білоруською Народною Республікою***»[14]. Проголошення Білнацкомом принципу організації автономної Білоруської республіки було підкріплене як декретами радянської влади (2 листопада 1917 р. «Декларація прав народів Росії»[15], 13 січня 1918 р. «Декларацію прав працюючого та експлуатованого народу»[16]), так й безпосереднім рішенням білоруського активу поза межами Західної області (23–24 серпня 1918 р. І конференція білоруських організацій й партій м. Петроград)[17]. З 29 серпня 1918 р. пропагування Білнацкомом організації Білоруської республіки набуває юридичної аргументації й з точки зору міжнародного права[18].

Автономістські позиції у національно-державному будівництві обстоювали: підзвітний Облвиконкомзаху, Мінський губернський військово-революційний комітет (Мінгубревкому)[19] та білоруські секції РКП(б).

---

*Мова йде про неокуповану частину етнографічної Білорусії: Вітебську, Смоленську, Могильовську губернії та білоруські повіти Орловської та Псковської губерній.

**Курсив авторський.

Міжнародна ситуація, що склалась наприкінці 1918 р.: проектування державами-членами «Антанти» формування на східному кордоні Німеччини низки незалежних буферних держав; правочинна дипломатична компанія протесту уряду А. Луцкевіча проти більшовицької окупації Білорусії, — слугувала трансформації в бік автономізації поглядів центральної влади на проблему статусу Білорусії в складі РРФСР[20].

На VI Північно-Західній обласній партійній конференції або І з'їзді Комуністичної партії Білорусії (30 грудня 1918 р. м. Смоленськ) було затверджено Тимчасовий революційний робітничо-селянський радянський уряд Білорусії на чолі з Д. Жилуновічем. 1 січня 1919 р. в Смоленську оголошено перший конституційний акт уряду «Маніфест Тимчасового робітничо-селянського уряду Білорусії», яким проголошено утворення БРСР[21]. Сформований Тимчасовий уряд Білорусії, за своєю внутрішньою структурою, правами та обов'язками був аналогом Облвикономзаху[22]. Така конструкція уряду відповідала зовнішній політиці центральної влади — створення впродовж західного кордону держави, низки буферних радянських республік, своєрідної санітарної зони між соціалістичною та капіталістичною формаціями. Ця політика передбачала скорочення території буферних радянських республік, зокрема, виокремлення з БРСР територій Вітебської, Могильовської, Смоленської губерній й передачі їх РРФСР. Організацію буферної Білоруської радянської республіки закріплено прийнятою на І Всебілоруському з'їзді Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (2–4 лютого 1919 р. м. Мінськ) першою Конституцією Білоруської республіки. Керівні органи новоствореної республіки за принципом організації, компетенціями, завданнями, відповідали керівним органам Західної області[23]. Порівняно зі складом Тимчасового уряду, представництво в них членів Білнацкому зменшено майже в 4 рази.

Організована республіка проіснувала до 22 лютого 1919 р., коли на об'єднаному засіданні ЦВК Литовської СРР та ЦВК Білоруської СРР* було організовано уряд Литовсько-Білоруської РСР (ЛіБ РСР). Проте, влада новоствореної республіки не поширювалась на територію Мінської губернії та Вілейський повіт Віленської губернії, де діяв Мінгубревком. Фактично Мінгубревком, являв собою самоврядовану губернію-область, що не підпорядковувалась органам влади ЛіБ республіки й не входила до складу РРФСР.

Враховуючи обставини, що склались в ІІ пол. 1919 р. — 1920 р. (польська інтервенція, ліквідація Мінгубревкому, організація центрального військового командування та військового управління, внаслідок чого білоруська складова ЛіБ РСР набуває статусу адміністративної одиниці

*Перша Конституція Білоруької республіки, принята І Всебілоруським з'їздом Рад робочих, селянських та червоноармійських депутатів (2-4 лютого 1919 р. м. Мінськ), закріпила офіційну назву республіки – Соціалістична Радянська Республіка Білорусь (СРРБ).

РРФСР, а відтак внутрішньополітичні відносини в середині республіки набувають міжреспуліканського характеру), частина членів ЦК КПБ(б) ЛіБ РСР (В. Кнорін, Р. Пікель, І. Рейнгольд, М. Калманович та ін.) висунули ідею організації модифікованого, у вигляді національно-культурної автономії Білорусії, концепту обласництва. Організація такої автономії пропонувалась в межах Мінської губернії, яка мала бути реорганізована в адміністративно-господарчу одиницю РРФСР[24]. Ця пропозиція суперечила теоретико-ідеологічному курсу центральної влади — побудові інтернаціонального суспільства[25] й була відкинута ЦК РКП(б).

В ході звільнення Білорусії від польських інтервентів ЦК КП(б)ЛіБ в липні 1920 р. висловилось за відновлення окремої Білоруської радянської республіки, що відбулось 31 липня 1920 р., II Всебілоруським з'їздом Рад (13 грудня 1920 р.) юридично завершено державне будівництво республіки у складі РРФСР. Прийняті на з'їзді «Доповнення до Конституції СРР Білорусії» сформовані на основі тезисів III з'їзду КП(б)Б (22–26 листопада 1920 р.)[26], прийнятих відповідно з доповіддю В. Кноріна й орієнтованих на організацію Білоруської автономії. Ці доповнення розходились з прийнятою липневою Декларацією. Остання підтверджувала положення «Маніфесту Тимчасового робоче-селянського уряду Білорусії», змістовне навантаження якого й передусім сформульована назва республіки «Вільна, Незалежна Білоруська Соціалістична Республіка»[27], свідчать про організацію суверенної республіки.

Змістовне розходження документів, створило ситуацію антиномії, протиріччя в законі. Реакцією на антиномію стала подана 1 лютого 1921 р. на ім'я ЦБ КП(б)Б доповідна записка білоруського відділу Наркомосвіти СРРБ. Зміст «Записки 32»* обговорено й прийнято на зібранні** комуністів-білорусів (кін. 1920-поч. 1921 р.) м. Мінська. «Записка 32» містить коротку історичну анотацію, яка вказує на прорахунки партійного радянського керівництва в Білорусії: відсутність місцевих комуністів; неправочинний розгін I Всебілоруського з'їзду й пов'язана з ним дезінформація населення центральною владою; зменшення території; необізнаність з минулим краю; кадрові прорахунки[28]. «Записка 32» містить також конструктивну програму дій з утвердження національної державності й відновлення територіальної цілісності Білорусії[29].

Зміст «Записки 32» викликав критику і заперечення в ЦБ КП(б)Б, вона кваліфікувалась як така, що не відповідає «духові комунізму»[30], а її ініціатори підлягали обшуку та арешту за необхідністю.

Процес становлення СРРБ, як і формування концепцій становлення республіки на радянській основі, проходив в два етапи: організація Білоруської

*Під доповідною запискою стояло 32 підписи білоруських коміністів. Серед тих, хто поставив свій підпис були впливові тогочасні радянські й партійні робітники (С. Булат, М. Кудзелька, Ю. Памецька, Я. Караневський та ін.), а також голова білоруського відділу Наркомосвіти СРРБ П. Ільючонок.

**Збори носили офіційний характер, про що свідчать статті в місцевих газетах.

республіки в 1919 р. — полемізування в області національно-державної розбудови між Білнацкомом та Облвиконкомзахом; відновлення республіки в 1920 р. — полеміка з приводу внутрішньої організації СРРБ в середині КП(б)Б. Однак, взаємовідносини Облвиконкомзаху та Білнацкому, групи комуністів-білорусів та білоруських комуністів членів РСДРП(б), не слід розглядати як протистояння. Всі три органи радянської влади в Білорусії були наслідком жовтневих подій й розходились не в головному — диктатура пролетаріату, союз Білорусії з Росією, — а полемізували з приводу шляхів та форм білоруського державотворення. Виникнення самої полеміки було наслідком соціалістичного розвитку членів організацій, якщо одні виводили свої ідеї лише з теоретичної бази російського соціал-демократизму, то інші — генерували з врахуванням місцевих особливостей.

Націонал-державна політика РРФСР на першому етапі становлення СРРБ характеризується безпосереднім втручанням в процес становлення республіки, із звільненням Білорусії від польської інтервенції, відновленням її державності, удосконаленням теоретичної основи радянського федералізму, політика центральної влади набуває ознак тіньової, що засвідчує одне з додаткових положень Конституції СРРБ — ЦВК СРРБ «спостерігає за втіленням Радянської конституції, постановами Всеросійських з'їздів Рад, з'їздів Рад Білорусії та постанов центральної влади».

---

[1]Декларация прав народов России. 2 ноября 1917 г. // Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии. / Ред. Т. С. Горбунов, Ф. А. Новиков, И. С. Кравченко и др. / — Т. 2. — Мн.: Гос. из-во БССР, 1957. — С. 19–21.

[2]Сташкевич Н. С Приговор революции: Крушение антисоветского движения в Белоруссии (1917–1925). — Мн.: Университетское, 1985. — С. 94.

[3]Сообщение газеты «Минский голос» о собрании Минского комитета Всероссийского крестьянского союза по вопросу выработки его социально-политической платформы. 30 марта 1917 г. // Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии. / Ред. Т. С. Горбунов, Ф. А. Новиков, И. С. Кравченко и др. / — Т. 2. — Мн.: Гос. из-во БССР, 1957. — Т. 1. — С. 159.

[4]НАРБ, ф. 60 п., оп.2, спр. 7, арк. 58; Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии: Док. и матер. — Мн.: Государственное издательство БССР, 1957. — Т. 1. — С. 709.

[5]Круталевич В. А. Рождение Белорусской Советской Республики. (На пути к провозглашению республики. Октябрь 1917 — декабрь 1918 г.). — Мн.: «Наука и техника», 1975. — С. 101–102.

[6]Ленин В. И. ПСС. — Т. 31. — С. 124.

[7]Ленин В. И. ПСС. — Т. 36. — С.143.

[8]К. Езавітау К. Езавітау Першы Усебеларускі кангрэс // Беларуская мінуўшчына. — 1993. — № 1. — С. 26; В. Скалабан «Хай ведаюць патомкі…» Алесь Гарун — дэлегат і гісторык Усебеларускага з'езда 1917 г. // «Роднае слова». — 1997. — № 8. — С. 203.

[9]Круталевич В. А., Юхо І. А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі (1917–1945гг.). 2-е выд. — Мн.: Беларуская навука, 2000. — С. 23; По воле народа: Из истории образования БССР и создания КПБ: Док. и матер. — Мн.: Беларусь, 1988. — С. 74.

[10]Провал контрреволюционных планов создания белорусского буржуазного государства и образование БРСР (октябрь 1917 г. — февраль 1919 г.) / Автор. дис. на соиск. уч. степени док. ист. наук./ — Мн, 1973. — С. 39.

[11]Декреты Советской власти. — Т.1. /Ред.. комис. Г. Д. Обичкин и др./ — М.: Госполитиздат, 1957. — С. 460.

[12]Резолюция общего собрания граждан белорусов (рабочих Путиловского завода) от 4 августа 1918 г. ; Резолюция собрания белорусов-моряков Балтийского флота, состоявшегося 13 августа 1918 г. в Петрограде // Чырвоны шлях. — 1918. — № 3–4. — С. 25–26.

[13]История Советской конституции (в док.): 1917–1956 гг. — М.: Гос. изд. юрид. лит-ры, 1957. — С. 245.

[14]Багдановіч А. Г. Праблема нацыянальнай дзяржаўнасці ў грамадска-палітычным руху Беларусі (сакавік 1917 — студзень 1919 р.). Дысер. на саіск. вуч. ступ. кандыд. гіст. навук. — Мн., 1995. — С. 99.

[15]Декларация прав народов России. 2 ноября 1917 г. // Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии / Ред. Т. С. Горбунов, Ф. А. Новиков, И. С. Кравченко и др. / — Т. 2. — Мн.: Гос. из-во БССР, 1957. — С.19–21.

[16]Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа. 13 января 1918 г. // Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии / Ред. Т. С. Горбунов, Ф. А. Новиков, И. С. Кравченко и др. / — Т. 2. — Мн.: Гос. из-во БССР, 1957. — С. 24–26; Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа. 13 января 1918 г. // В. И. Ленин О национальном вопросе и национальной политике. — М.: Из-во Полит. литературы, 1989. — С. 443–445.

[17]Правдолюб Первая конференция советских белорусских партий и организаций // Чырвоны шлях. — 1918. — № 5–6. — С. 8.

[18]Из декрета СНК об отказе от договоров правительства бывшей Российской империи с правительствами Германии и Австро-Венгерской империи, королевств Пруссии и Баварки, герцогств Гессена, Ольденбурга и Саксен-Мейнингена и города Любека // Документы и материалы по истории советско-польских отношений. / Ред. кол.: сов. изд. И. А. Хренов и др.; пол. изд. Н. Гонсеровская-Грабовская и др. — Т. 1. — М.: Из-во Акад.. наук СССР, 1963. — С. 418–419.

[19]История государства и права БССР (1917–1936 гг.). — Т. 1. — Мн.: «Наука и техника», 1970. — С. 42.

[20]Маргунский С. П., Кукреш Л. И. Интернациональное и национальное в государственном строительства Белоруссии (1917–1922 гг.). — Мн.: «Наука и техника», 1978. — С. 60; Манифест Временного рабоче-крестьянского советского правительства Белоруссии // Вішнеўскі А.Ф., Юхо Я. А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах : Са старажыт. часоў да нашых дзён: Вучэб. дапам. / Акад. МУС. — Мн., 1998. — С. 217–220; Ф. Турук Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов. — М.: Типогр. Под/отдела Инвалидов, 1921. — С. 129–132; История Советской конституции (в док.): 1917-1956 гг. — М.: Гос. изд. юрид. лит-ры, 1957. — С.187–191.

[21]Маргунский С. П., Кукреш Л. И. Интернациональное и национальное в государственном строительства Белоруссии (1917–1922 гг.). — Мн.: «Наука и техника», 1978. — С. 60.; Манифест Временного рабоче-крестьянского советского правительства Белоруссии // Вішнеўскі А.Ф., Юхо Я. А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах : Са старажыт. часоў да нашых дзён: Вучэб. дапам. / Акад. МУС. —

Мн., 1998. — С. 217–220; Ф. Турук Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов. — М.: Типогр. Под/отдела Инвалидов, 1921. — С. 129–132.

[22]Маргунский С. П., Кукреш Л. И. Интернациональное и национальное в государственном строительства Белоруссии (1917–1922 гг.). — Мн.: «Наука и техника», 1978. — С. 61.; Я. Менскі Чаму ды як была ўтвораная Беларуская ССР // Беларускі зборнік — Кн. 1. — Мюнхэн, 1955./ Інстытуту для вывучэньня гісторыі й культуры ССР (Institute for the Study of the History and Culture of the USSR. Institut zur Erforschung der Geschichte und Kultur der UdSSR. Institut d'etudes de I'histoire et de la culture de I'URSS)/. — С. 23.

[23]Маргунский С. П., Кукреш Л. И. Интернациональное и национальное в государственном строительства Белоруссии (1917–1922 гг.). — Мн.: «Наука и техника», 1978. — С. 69.

[24]Платонаў Р. П. Старонкі гісторыі Беларусі: Архівы сведчаць: з навук. спадчыны. — Мн.: Бел НДІДАС. — С. 16.

[25]В. И. Ленин О национальном вопросе и национальной политике. — М.: Из-во Полит. литературы, 1989. — С. 118–119, 124–125, 234–235, 416.

[26]Коммунистическая партия Белоруссии в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. — Т. 1. — Мн., 1987. –С. 94.

[27]Манифест Временного рабоче-крестьянского советского правительства Белоруссии // Вішнеўскі А. Ф., Юхо Я. А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах: (Са старажыт. часоў да нашых дзён): Вучэб. дапам./Акад. МУС; Пад агул. рэд. А. Ф.Вішнеўскага. — Мн., 1998. — С. 218.; Турук Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов. — М.: Типогр. Под/отдела Инвалидов, 1921. — С. 130.

[28]НАРБ ф. 60п., оп. 3, спр. 763 арк. 31–32

[29]НАРБ ф. 60п., оп. 3, спр. 763 арк. 31–32.

[30]НАРБ ф.4, оп. 1, спр. 243, арк. 19.

Леся Алексієвець

ГУМАНІТАРНО-КУЛЬТУРНІ ФАКТОРИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ПОЛЬЩІ (1918–1926 рр.)

Відновлена Польща, ставши в 1918 р. на шлях переходу до нового суспільно-політичного устрою й формування національної державності, змушена була одночасно вирішувати завдання трансформації, реформування і модернізації всіх сфер життєдіяльності суспільства. У найзагальнішому окресленні у цьому зв'язку слід говорити про існування демократично-громадянської спільноти й адекватного їй розвитку національної культури. Досліджуючи їхню взаємодію, можна зробити припущення, що відповідність демократичної суспільної парадигми відповідним складовим гуманітарно-культурного поступу стає запорукою розвитку нації і формування демократичної держави. Адже у результаті взаємодії з широкою громадою культура є: індикатором суспільного розвитку, відображаючи його стан морального здоров'я, рівень економічних і політичних свобод, духовний потенціал; синтезатором колективного досвіду, сягаючи корінням у національні традиції попередніх поколінь, органічно поєднуючи позитивну практику минулого з сучасним і враховуючи тенденції майбутнього; стабілізатором процесів у спільноті. Перебуваючи під значним впливом існуючого типу суспільних відносин, економічного укладу, політичного режиму, соціальної структури, етнічних і національних відносин, активно впливає на духовну архітектоніку громадянства, шляхом періодичних перетворень активізує чи гальмує процеси в різних сферах життя, намагаючись забезпечити гармонію при переході до нових орієнтирів, пріоритетів, шкали цінностей; і, нарешті, культура виступає інтеґратором суспільних сил, оскільки має здатність об'єднувати людей, незалежно від їхньої світоглядної та ідеологічної орієнтації, національної приналежності, у певні соціальні спільноти. Концептуальна важливість такого підходу полягає, передусім, у тому, що він вказує на необхідність створення духовних засад суспільства, ідентифікування такого специфічного виду виробництва, яким є здобуття наукових, освітніх, мистецьких, релігійних та інших знань як важливих чинників утвердження національної державності. У цьому контексті зазначимо, що для визначення національної ідентичності поляків культура має вирішальне значення, оскільки концепт нації, яка формувалась у результаті поділів та відсутності суверенітету, базований насамперед на культурних цінностях.

Пропонований підхід створює передумови для новітньої методологічної інтерпретації інтелектуальних чинників у забезпеченні відновлення й подальшого розвитку Польської держави в час її Другого національного відродження. Слід, правда, визнати, що тоді перед Польщею постала складна проблема: як об'єднати і перевести на національні основи три різні культурно-освітні системи, успадковані від попередніх

режимів. Лише на території, що належала до держави Габсбурґів, певною мірою збереглася польська культура, а там, де домінували Росія і Пруссія, ситуація була набагато гіршою. Форми утисків і умови культурного розвитку прямо залежали від суспільно-політичних обставин у країнах, які поділили Польщу. Тож на розвиток культури польського народу упродовж усього міжвоєнного періоду продовжувало впливати його історичне минуле — тривале духовне та національне пригнічення і відсутність Польської незалежної держави. Політика іншонаціональної влади, яка добре розуміла роль культури у посиленні національно-визвольного руху польського народу, ускладнювала її розвиток. Це проявлялося, насамперед, у сфері освіти й науки. Так, на західних землях Пруссія, а потім Німеччина послідовно намагалася перетворити школу на засіб онімечення поляків. На польських землях, що перебували під владою Російської імперії, також тривав наступ на національну школу. Лише у Галичині діяла офіційна система національної освіти поляків. У результаті такої внутрішньої політики держав-анексантів у сфері освіти Польща у довоєнній та післявоєнній Європі за кількістю неписьменних і напівписьменних посідала одне з перших місць. За офіційними даними, у Польщі неписьменні становили в 1921 р. 33% населення, при цьому в містах — 19%, на селі — 38%[1]. Зауважимо, що через 10 років 23% населення країни віком більше 10 років усе ще залишалося неписьменним, а фактично цей відсоток був значно вищим. В особливо важкому стані перебували українські, білоруські, литовські, єврейські національні меншини, які не мали можливостей навчатися рідною мовою, розвивати національну культуру[2]. Низка труднощів у сфері культурного будівництва у відродженій Польщі зумовлювалася також політичними, економічними та іншими умовами часу. Національна культура залишалася для поляків найважливішим фактором збереження й консолідації нації, її розвиток стимулювали соціально-економічні та політичні потреби, митці вбачали сенс життя у служінні Вітчизні.

Перехід до мирного життя та формування національної державності поставили перед поляками складні завдання створення гуманітарно-культурних основ суспільства у нових історичних умовах. Цього потребували проблеми, які розв'язувала повоєнна польська влада: демократизація суспільно-політичного життя, відбудова національної економіки, вирішення невідкладних зовнішньополітичних питань, консолідація суспільства й народу тощо. Вже на етапі відродження польської державності, докорінної перебудови виробничих відносин в аграрній сфері, відбудови і розвитку промисловості й налагодження торгівлі, перед галуззю культури були поставлені вимоги ліквідації неписьменності, відновлення і створення матеріальної бази культури, що зазнала руйнації під час Першої світової війни й протягом понад 120-річного перебування під чужоземним пануванням, та її розбудови відповідно до потреб країни, становлення демократичної шкільної освіти. Незважаючи на зусилля польських

властей, спрямовані на розв'язання нагальних гуманітарно-духовних проблем, процес культурних перетворень розвивався складно, суперечливо й нерівномірно і протягом окремих періодів післявоєнного часу, і в різних сферах культурного будівництва.

Попри всі складнощі внутрішнього і міжнародного життя, створені державні культурно-освітні заклади сприяли виконанню завдань щодо розвитку культури, освіти і науки відповідно до запитів польського суспільства, відіграли важливу роль у формуванні європейських духовних надбань. Польська культура того часу зуміла відродити, зберегти і зміцнити свою внутрішню національну єдність й інтеґрацію нації. У міру постання на перший план завдань розбудови Польської держави культурна політика набула рис, започаткованих здобуттям незалежності, суспільно-політичними процесами в ній, і змінами на міжнародній арені. Важливим моментом культурного розвою була демократизація міжлюдських стосунків, освітній, політичний і духовний поступ широких верств суспільства, які отримали ширший доступ до національних цінностей і зарубіжних здобутків культури. Загальною тенденцією розвитку польського суспільства було утвердження національної свідомості поляків, їх звільнення від комплексу меншовартості. Зазнав змін образ світу і польського народу в ньому, що не могло не позначитися на свідомості й культурно-духовних досягненнях суспільства відновленої Польщі. Польське населення дедалі більше втрачало зв'язки з традиційною культурою — позитивно сприймало зразки, які створювала творча інтеліґенція, чи запозичені з-за кордону. Це стосувалось одягу, облаштування помешкань, сімейного життя, організації вільного часу. Міський спосіб життя і культурні стереотипи проникали й у сільське середовище, особливо сприйнятливою до нових віянь була сільська молодь. Набирала сили тенденція до осучаснення способу життя всіх середовищ, що випливало з загальних змін у споживанні матеріальних і культурних надбань. Перетворення освіти і школи у країні стали одним із найважливіших чинників суспільного виробництва у контексті національно-державного відродження.

Турбота про розвиток національної культури, освіти і науки в умовах незалежності піднімалася до рівня державної політики. Для цього було створено організаційний державний апарат, виділялися асиґнування на культурно-освітні потреби. Уже 5 грудня 1918 р. сформовано Міністерство мистецтв і культури[3]. У статті 2 Декрету «Про створення «Міністерства мистецтв і культури» визначалися основні його завдання: «керівництво і піклування мистецтвом, художньою літературою, пам'ятками старовини, музеями мистецтва, театром та естетичним розвитком народу»[4]. Створювалися інші центральні й місцеві державні культурно-освітні установи. Необхідно було здійснити значну роботу зі «стандартизації навчання і культури»[5].

Історичний досвід переконує, що основою самовідтворення і розвитку культури є освіта. Питання про державну підтримку її розвитку,

використання освітньої політики як ефективного інструменту оновлення суспільства надзвичайно гостро постало у Польщі після проголошення її незалежною державою. Створення нової системи шкільної освіти було однією з складних проблем, яку довелося вирішувати з утворенням самостійної держави, оскільки освітній рівень поліетнічного населення залишався незадовільним. Ще до початку Першої світової війни у Королівстві Польському неписьменність сягала понад 50%, Галичині — близько 40%, на території, що анексувала Пруссія, неписьменних практично не було, однак більшість населення знала на письмі лише німецьку мову[6]. Серйозні труднощі в організації шкільної справи випливали, як уже було вище зазначено, власне, й з того, що до моменту здобуття незалежності Польщі у кожній із її трьох частин діяла шкільна система країн-подільниць, яка зберігалася впродовж ряду післявоєнних років[7]. Проблема мала два аспекти: створення умов для органічного засвоєння освітніх цінностей західного світу й модерних проґресивних ідей у справі освіти, згідно з новим суспільним змістом, забезпечення її зв'язку з польською національною освітою, культурою і традиціями й усунення засилля та впливу на неї іншонаціональних держав. Це зумовило боротьбу властей Польської держави за реформування національної школи і створення єдиної загальної світської освіти. Звичайно, на її становище у відновленій Польщі впливали різні соціально-економічні чинники: соціальна структура, національна приналежність, віросповідання, матеріальне забезпечення окремих верств суспільства, економічні можливості держави у фінансуванні освітніх послуг. Велике значення мав і доробок наук, пов'язаних з освітою та вихованням, а також «модель польської інтеліґенції»[8]. З іншого боку, прогрес у науці був тісно пов'язаний з розвитком вищої школи.

Уже з перших років незалежного існування система освіти в Польщі зазнала значних змін. Ще до проголошення Польської республіки 7 листопада 1918 р. Тимчасовий народний уряд серед інших суспільних реформ проголосив необхідність домогтися «введення загальної і безкоштовної світської шкільної освіти»[9]. Аналогічне завдання визначив польський уряд незалежної країни у листопаді 1918 р. — створення «загальної, світської, безкоштовної школи, однаково доступної для всіх», «школа має виховувати молоде покоління Поляків, сповнених громадянським духом, добре обізнаних із рідною землею, її традиціями, ресурсами та господарством, громадян, підготовлених і охочих до творчої праці у всіх сферах життя для добра Батьківщини й співгромадян»[10]. А 7 лютого наступного року було прийнято декрет про обов'язкове навчання у семирічній школі[11], а також підготовку вчителів[12]. У лютому 1922 р. польський сейм ухвалив закон, за яким створення та утримування загальних шкіл покладали на місцеве самоврядування[13]. Ці документи становили організаційно-програмові основи школи Польщі в час її другої відбудови[14].

Гостра потреба докорінних змін у сфері освіти зумовила боротьбу проґресивних кіл за реформування національної освіти і створення єдиної загальної світської школи. Відновлення Польської держави в 1918 р. створило сприятливі умови для організації та діяльності різноманітних громадських культурно-освітніх об'єднань і асоціацій. Серед них варто назвати такі просвітньо-виховні: Товариство народної школи (в Галичині), Товариство народних читалень, Польська Матиця та ін. Свої гуртки Матиця мала в усій країні, відала дитячими садками, початковими і середніми школами, професійними училищами, керувала курсами підвищення кваліфікації, мала власні інтернати, організовувала видання шкільних програм, збірників для обов'язкового читання, підручників, навчальних посібників, художню літературу і т. п. У країні працювало майже 800 її бібліотек, фонди яких сягали 500 тис. томів[15].

Становище, щоправда, ускладнювалося тим, що до питань розвитку і реформування шкільної освіти не було єдиних підходів. Це простежувалося у роботі й просвітніх організацій, і першого освітнього з'їзду, який відбувся в квітні 1919 р. у Варшаві. Він став всепольським, отримавши назву «Вчительського сейму». Тут були присутні делеґати від центральних і реґіональних учительських й педагогічних організацій, котрі розглянули основні напрями становлення і розвитку польської шкільної освіти[16]. Більшість учасників з'їзду підтримала засади демократизації навчального процесу, рівного доступу до освіти вихідців із різних верств суспільства, обмеження релігійного виховання учнів уроками релігії. Такі підходи відповідали реаліям Другого польського відродження, органічно вписувались у національно-політичні процеси післявоєнної Польщі. Але очікуваних докорінних змін у системі освіти не відбулося, багато положень Учительського з'їзду залишилися добрими побажаннями. Особливо це було помітним у справі освіти національних меншин. Розвиток польської школи супроводжувався полонізацією шкільної освіти у Західній Україні, Західній Білорусі й на Віленщині, що знайшло відображення 1924 р. у законі про школи[17], згідно з яким утримання національних шкіл покладали на громади, а держава надавала перевагу в підтримці утраквістичним (двомовним) школам, які проводили курс на асиміляцію українців та білорусів. Два не зв'язані між собою типи шкіл, з одного боку, зберігали гімназії, які давали освіту, достатню для вступу у вищі навчальні заклади, а з іншого — однокласні школи. Гімназії були розраховані на дітей переважно із заможних верств населення. Однокласні школи закінчували не менше 20% дітей, здебільшого з малозабезпечених сімей[18]. Програма обов'язкового семирічного навчання, затверджена 1919 р., фактично була здійснена лише в 1932 р., але навіть і після того її не завжди повністю виконували у сільській місцевості. «Крім шестирічки, — як зазначив Д. Ротшильд, — у Польщі міжвоєнних часів існувала система подвійної освіти, яка мала на меті підтримати існуючий поділ на соціальні верстви, чи, принаймні, вповільнити зміни

всередині них»[19]. Дітей селян і робітників було менше 14% серед учнів середніх шкіл та близько 7% вищих навчальних закладів, а такі родини становили близько чотирьох п'ятих усього населення[20]. Після державного перевороту 1926 р. посилився наступ на освіту, розпочалася масова ліквідація українських та білоруських шкіл. У період економічних спадів і кризових явищ зменшилися державні асиґнування на потреби освіти й науки, що не могло не позначитися неґативно на розвитку культури. Державна адміністрація стимулювала в таких випадках розвиток лише тих сфер культурно-освітнього життя, відставання яких залишалось особливо разючим, і тому вони потребували невідкладної допомоги держави.

Проте, незважаючи на всі труднощі післявоєнного часу, учительство Польської республіки зуміло досягти певних позитивних змін у сфері освіти. Одним із вагомих здобутків Другої Речі Посполитої стало формування польської системи шкільної освіти. За цей час утричі зменшилося число неписьменних, при цьому були дещо нівельовані відмінності між окремими реґіонами країни, оскільки на відсталих східних окраїнах цей процес розвивався значно швидше. Розширилася мережа навчальних і культурно-освітніх закладів. І хоча в сільській місцевості й у невеликих містах освіта жителів нерідко обмежувалася двома-трьома класами, кількість неписьменних у країні, як вище зазначалося, зменшилась, а загальних шкіл зросла — до 27515 у 1922/23 рр., порівняно з 18404 — у 1910 р. Однак ситуація зі шкільництвом була різною у містах і селах, реґіонах. Якщо в західних і центральних воєводствах до початкової школи ходили 95–100% дітей, то у східних — 70% . Продовжували діяти різноманітні громадські організації, які влаштовували курси для дорослих. Усе це дало змогу підвищити освітній рівень суспільства. Якщо у 1918 р. неписьменних віком понад 10 років було до 70%, то вже у 1921 р. — 33%, а в 1926 р. — 25%[21]. При цьому зауважимо, що у сфері загальної шкільної освіти Польща продовжувала зберігати значну дистанцію від Європи. Поряд з інтеграційною роллю освіти в польському суспільстві, відзначимо патріотичне виховання, що велося у школах, насамперед культ легіонів, Юзефа Пілсудського, людей, які, «вели країну в прорив до незалежності»[22].

Помітного проґресу набула вища школа. На момент проголошення незалежності Польської держави діяли три університети: у Кракові, Львові, Варшаві, дві політехніки: Львівська й Варшавська. У 1918 р. завдяки приватним пожертвам відкрився Люблінський Католицький університет, а наступного року — Познанський університет, відновлено роботу Університету імені Стефана Баторія у Вільно, який продовжував традиції Віленської академії. Поряд з діючими вищими навчальними закладами за перші роки незалежного існування Польської держави відчинили двері Гірнича академія в Кракові, Головна школа сільського господарства у Варшаві, Академія мистецтв у Варшаві та ін. На кінець 1924 р. в 17 вищих навчальних закладах Польщі студіювали 39 тисяч

студентів[23]. І хоча інтеліґенція залишалася малочисельною, її ряди та роль у суспільстві зростали. Збільшилася питома вага людей з вищою освітою, лави еліти, яка культивувала значною мірою шляхетські традиції, поповнювали вихідці з селян і менш заможних верств міського населення. Польська інтеліґенція, яка формувалася, передусім, з випускників вищих навчальних закладів, відзначалася високими зразками гуманістичного ставлення до соціальних і суспільно-політичних проблем у контексті національно-державного відродження після Першої світової війни. Дедалі більше її метою ставала боротьба за демократизацію як шкільно-просвітницької справи, вищої освіти, так і усього суспільного ладу Другої Речі Посполитої.

Для першого періоду історії розбудови країни характерне піднесення польської науки, чому сприяли заощадження та інвестиції держави, яка фінансувала роботу наукових інститутів і товариств. З цією метою заснували спеціальний фонд для допомоги вченим. Багато з них здобули своїми працями світове визнання. Велике значення для популяризації наукових результатів діяльності польських учених і поширення культурних цінностей мала відкрита з ініціативи держави Національна бібліотека у Варшаві, у фондах якої збереглися чудові пам'ятки писемності[24]. У багатьох польських містах працювали аналогічні установи. Важливу роль у поширенні культурних надбань учених відігравала видавнича діяльність. Виходили у світ наукові праці, серії книг, наприклад, уже в 1919 р. видруковані два томи «Науки польскої», автори якої обговорювали стан наукових досліджень у контексті національного відродження, потреби їх розвитку. Було опубліковано монументальний Польський біографічний словник, твори художньої літератури, зарубіжної і польської, забороненої під час поділів.

Відродження незалежної держави стимулювало розвиток у Польщі природничо-наукових знань. У складних умовах національного становлення відбулося пожвавлення науково-дослідницької діяльності, особливо фізики, математики, а також ряду інших галузей природознавства, насамперед хімії. Виникли кілька нових наукових центрів, розширилися напрямки, поглибилася спеціалізація досліджень. Проте цей процес стримували низький рівень виробничих потужностей країни, зменшення державних асиґнувань на науку.

До початку відновлення самостійної Польської держави основні центри фізичних досліджень функціонували у Кракові та Львові. Крім того, у зв'язку з потребами вищої освіти відкрили відділення в Познанському університеті, створеній у Кракові Гірничій академії, т. ін. Центр експериментальної фізики у Варшаві, який здобув міжнародне визнання і славу, був пов'язаний із діяльністю знаного дослідника явищ люмінесценції С. Пеньковського (1883–1953). Розробкою проблем теоретичної фізики керував Ч. Бялобжеський (1878–1953). При Варшавській політехніці професор М. Вольфке вивчав фізику низьких температур. В Ягеллонському університеті проводив дослідження з

діелектрики К. Закшевський, основи термодинаміки та оптики вивчав В. Натансон. У вивченні фізико-хімічних процесів значну роль відіграв Заклад фізичної хімії Варшавського університету, який очолював відомий вчений В. Свєнтославський (1881–1968), а в галузі астрономії і фізики високо цінували праці Т. Банахевича (1882–1954) із Кракова. Ініціаторами багатьох наукових заходів, спрямованих на активний розвиток досліджень, стали громадські товариства й асоціації. Так, у 1920 р. виникло Польське фізичне товариство (ПТФ), друкованим органом якого були «Звіти і праці ПТФ» (згодом, у 1932 р., перейменований на «Acta physika Polonia»).

Динамічного розвитку в час післявоєнного національного відродження набула хімічна наука. У 1918–1926 рр. центрами розвитку теоретичної хімії в Польщі стали, насамперед, університетські міста Краків і Варшава. Прикладна хімія розвивалась у Варшавській політехніці, а також Гірничій академії в Кракові. Важливим її центром став згодом і Науково-дослідний інститут у Варшаві. Дослідні лабораторії хімічної промисловості діяли в Хожуві, Мостицях, Згеже та інших містах країни. Особливо варто відзначити Ягеллонський університет, на хімічному факультеті якого проводили дослідження в галузі неорганічної хімії, вивчали проблеми електрохімії та дії сплавів за низьких температур. Розвідки в галузі кінетики розчинення і хлорування вуглеводів здійснював професор Львівського університету С. Толлочко (1868–1935).

Визначним центром розвитку хімічної науки був також Львівський політехнічний інститут. Вагомих результатів досягнув професор цього вищого навчального закладу І. Мосьціцький — в отриманні азотної кислоти та ціанію. У галузі технології нафти і природного газу, фарбувальних речовин і пластмас працювали вчені В. Лєснянський (1866–1956) і С. Пилят (1881–1941). Видатні польські вчені-хіміки працювали й за кордоном. Серед них слід відзначити, передовсім, визначного фізика-хіміка М. Склодовську-Кюрі (1867–1934), роботи якої продовжила її донька І. Жоліо-Кюрі. Значний вклад у науку вніс К. Фаянс — відомий фізик-хімік, професор університетів у Мюнхені й Анн-Арбор (США)[25]. Польська наука виходила на міжнародний рівень.

Стан польської економіки мало сприяв розвиткові технічних наук, однак і у цій сфері були досягнуті успіхи. Центром став створений у Варшаві в 1915 р. Політехнічний інститут. У Кракові після заснування Гірничої академії (1919 р.) утворився центр гірничої і металургійної наук. У країні виникли технічні товариства, учасники яких намагалися знайти шляхи піднесення господарства. Певний поштовх у розвитку технічних наук дала державна промисловість, що займалась озброєннями. Були створені Технічний інститут авіації, Державний інститут телекомунікацій та інші. Із досягнень слід відзначити вклад професора Варшавської політехніки М. Губера у прикладну механіку, особливо в науку про опір матеріалів. Професор цього ж інституту В. Вежбицький дослідив проблеми безпеки у будівництві. Широке визнання здобули новаторські під-

ходи до конструкції мостів львівського вченого С. Брили (1886–1943). Ч. Вітошинський організував на базі Варшавського політехнічного інституту Аеродинамічний інститут і проводив наукові дослідження, що дало змогу конструювати спортивні літаки світового рівня. Хоча наукова діяльність учених Польщі не завжди знаходила практичне застосування у промисловості й на транспорті, вона мала велике значення для виховання наукових кадрів, які згодом відіграли чималу роль у відбудові та розвитку технічних наук після Другої світової війни.

Значним успіхом в 1920-х роках ознаменувався розвиток в Польщі математики. Вона у цей час була тією науковою галуззю, в якій польські дослідники досягли найбільших успіхів у світовій науці. Процеси оновлення охопили насамперед нові напрями математики, що виникли на початку минулого століття, — теорію функцій змінної величини, загальну типологію, функціональний аналіз тощо. Внесок польських математиків у теорію рядів, топологію, теорію функцій змінної величини, функціональний аналіз, теорію ймовірності поставив університети Варшави та Львова в один ряд із світовими математичними центрами. Велика наукова школа, яка сформувалася на чолі з В. Серпінським, працювала в галузі теорії функцій (розділ аналізу, що вивчає основи функціонального аналізу). Відомими представниками польської школи функцій також були: С. Мазуркевич, А. Зиґмунд — автор монографічної праці з теорії тригонометричних рядів, С. Сакс — автор відомої монографії з теорії інтегралів. На початку 1920-х років у Варшаві почали розвиватися дослідження в галузі топології та з інших геометричних дисциплін. Засновниками польської топологічної школи були всесвітньовідомі математики З. Янішевський і К. Кураторський. Серед інших представників цієї школи знані К. Борсук та Б. Кнастер.

З ініціативи З. Янішевського, за підтримки В. Сєрпінського і С. Мазуркевича, з 1920 р. у Варшаві почали видавати математичний журнал міжнародного значення «Fundamenta Mathematika», що сприяло об'єднанню польських математиків. Сильна математична школа утворилась у Львові, яскравий представник якої Г. Штейнгауз розробляв проблеми теорії ймовірності. У Львівському університеті плідно працював відомий математик С. Банах, один із першодослідників сучасного функціонального аналізу. Навколо нього склалася наукова школа у галузі функціонального аналізу та його застосування. Польські математики видали у Варшаві серію узагальнюючих праць під загальною назвою «Монографіє математичне»[26].

Успіхи математичної науки у Польщі сприяли розвиткові ряду суміжних галузей знання, насамперед, логіки. При нововідкритих університетах організовувалися філософські наукові товариства, почали виходити чотири філософських журнали: «Пшегльонд філософічни» у Варшаві, «Рух філософічни» та «Студія філософіка» у Львові й «Квартальник філософічни» у Кракові. В 1922 р. відбувся з'їзд польських філософів. Склалася Львівсько-Варшавська школа математичної логіки, засновниками і

представниками якої були Я. Лукасевич, С. Лєсневський, А. Тарський і А. Мостовський. Їхні праці помітно вплинули на теоретичну думку Західної Європи і США. Проґресивну роль у розвитку польської філософії 1920-х років відіграв Т. Котарбінський, котрий у своїй основній праці «Елементи теорії пізнання, формальної логіки і методології наук» намагався інтерпретувати в матеріалістичному дусі принцип неопозитивізму. Він працював також у галузі історії філософії.

Другим визначальним напрямком у польській філософії була католицька філософія — томізм. Його головними осередками стали Люблінський Католицький університет і Краків. Представники цього напрямку філософської науки в Польщі провели деякі розвідки з історії середньовічної філософії, а також з історії релігії і месіанства, розробляли наукові проблеми теорії пізнання, етики й естетики, історії філософії. Наукові видання польських філософів Я. Лукасевича, С. Лєсневського, Т. Котарбінського і А. Тарського зробили переворот у таких галузях філософії, як логіка математичних символів, епістемологія, семантика та філософія науки[27].

Відродження незалежності Польщі стимулювало розвиток історичної науки, умови для чого суттєво поліпшилися. Значно поповнилось і розширило мережу своїх місцевих осередків Польське історичне товариство, виникли нові університетські центри становлення національної історичної освіти, зокрема, університети у Варшаві й Познані. Завдяки тому, що історія традиційно відігравала важливу роль у формуванні національної свідомості, історичні факультети приваблювали значну кількість талановитих істориків. Польське історичне товариство регулярно, раз на п'ять років, скликало всепольські з'їзди істориків, а також міжнародні конґреси історичних наук, об'єднувало як фахових істориків, так і аматорів[28]. У країну з-за кордону повернулися численні колекції архівних матеріалів із СРСР, Німеччини, Австрії. З перших років незалежності Польська академія знань у Кракові продовжила видання документів періоду середньовіччя та історії XIX ст. Польські наукові журнали «Квартальник хісторични» та «Пшегльонд хісторични» перетворилися на центральні органи Польського історичного товариства. Поряд із цими історичними часописами виникли нові спеціалізовані видання[29]. Особливу увагу польські історики приділяли методології історії, науковим засадам дослідження минулого, вивченню національного руху, а також державно-правових інститутів та їх ролі у змінах устрою.

Відбудова незалежності Польської держави внесла пожвавлення у розвиток історично-правових питань, які польські історики активно вивчали з кінця XIX ст. У цьому напрямку плідно працювали професор О. Бальцер у Львівському університеті, професор З. Войцєховський — у Познанському. О. Бальцер у 1920-і роки опублікував тритомну працю «Королівство Польське 1295–1370», в якій всебічно узагальнив попередні дослідження з історії Польської держави і права. Учень О. Бальцера З. Войцєховський вивчав політичний устрій ранньої Польської держави в період правління

династії П'ястів. Значного резонансу набула його книга «Про устрій Польської держави в часи П'ястів (X ст.)». Другим центром історико-правових досліджень залишався Краківський університет, де кафедру історії права очолював професор С. Кутшеба. Після війни він підготував працю про новітні події — «Відроджена Польща 1914–1921», що набула популярності й неодноразово перевидавалася[30].

Значного розвитку набув у Польщі й ряд інших галузей історичної науки. Це стосується насамперед польської археології. Так, у Познанському університеті Ю. Костшевський заснував археологічну школу, було зібрано цінний матеріал з історії міст і городищ Великої Польщі. Видання великої праці К. Мошінського «Народна культура слов'ян» стало помітним явищем в етнографії.

Вагомими були досягнення в галузі економічної теорії, що мало особливе значення у період відбудови національної економіки. Склалися два центри досліджень цієї проблематики: у Львові, на чолі з професором Ф. Буяком, та Познані, де зі своїми учнями працював Я. Рутковський, синтетична робота якого під назвою «Економічна історія Польщі» вийшла у 1923 р. Ця книга стала значним досягненням польської історіографії.

Після відновлення незалежності Польської республіки вчені розпочали активне вивчення політичної історії та військово-історичної проблематики. Одним із найвідоміших істориків міжвоєнної доби був багаторічний керівник гуманітарного факультету Варшавського університету М. Хандельсман (1882–1945), котрий створив найзначнішу школу з вивчення політичної історії XIX ст., а також успішно займався проблемами методології історії, опублікував університетський підручник «Історика» (1922), у якому пропаґував новітні підходи до вивчення минулого країни. Перу відомого польського історика В. Конопчинського (1880–1952) належить 2-томна політична історія Польщі XIX і XX ст. У 1923–1925 рр. В. Собеський опублікував два томи «Історії Польщі». Впродовж досліджуваного періоду розпочався процес становлення марксистського напрямку в польській історіографії. Серед професійних істориків, котрі належали до нього, можна назвати Н. Гонсеровську, Г. Яблонського, М. Мелоха, З. Млинарського та деяких інших. Польська історіографія переживала бурхливий розвиток[31].

Зроблені помітні кроки в справі відновлення і розвитку мови. В умовах роздрібненості Польщі однією з важливих ознак, що об'єднувала польський народ, залишалася мова. Її розглядали як необхідну умову збереження національної самосвідомості, основну культурну цінність[32]. У зв'язку з цим в умовах національного відродження зростала і роль польського мовознавства, що мало багаті вітчизняні традиції й до початку століття вже досягло високого рівня. Результати були підбиті у двох мовознавчих томах «Енциклопедії польської», що вийшла в світ у 1915 р. Створення національної держави відкрило можливості для поліпшення організації наукових досліджень у галузі мови. Відкриття трьох лінґві-

стичних кафедр в університетах Варшави, Познані й Вільно, збільшення кількості видань, у т. ч. періодичних, сприяло популяризації досягнень лінґвістичної науки та підготовці нових молодих спеціалістів у цій галузі. В країну повернулися відомі польські лінґвісти, зокрема Я. Бодуен де Куртене і В. Пожезінський. У нових історичних умовах духовного відродження польського народу широко розгорнула роботу краківська лінґвістична школа, наукове обличчя якої визначала співпраця трьох відомих дослідників мови — Я. Лося, К. Ніча, Я. Розвадовського. Різні наукові індивідуальності цих учених, які доповнювали один одного, значно вплинули на розвиток мовознавства у Польщі.

Наукові основи вивчення фонетики і фонології польської мови заклали у Варшавському університеті вчені, які об'єдналися навколо Я. Бодуена де Куртене. У Варшаві плідно працював А. Кринський — автор цінних досліджень із історії польської мови, редактор «Праце філологічне». Він після смерті А. Карловича очолював роботу над 8-томним «Словником польської мови», останній том якого вийшов у 1927 р, а згодом у Варшаві почали видавати у переробленому варіанті описову «Граматику польської мови», яку уклав С. Шобер. Третім центром польського мовознавства була Познань. Тут видавали журнал «Slawia Occidentalis», у якому друкували праці переважно з діалектології. У післявоєнний період значного поширення набули також такі напрямки польського мовознавства, як історична й описова граматики.

Поряд із мовознавцями значної популярності набули нові літературні імена. Кращі польські письменники розвивали реалізм, художнє осмислення соціальної дійсності, демократичні й гуманістичні тенденції. Продовжували творити С. Жеромський, В. Реймонт — лауреат Нобелівської премії 1924 р., Я. Каспрович. Вагомо заявили про себе молоді поети Ю. Тувім, К. Вєжінський, Я. Лєхонь, А. Слонімський, Я. Івашкевич, К. Галчинський та інші, які були поєднані творчими зв'язками з популярними часописами «Скамандер», «Вядомосці літерацке», ін., молоді прозаїки — М. Домбровська, З. Налковська, Є. Шельбург-Зарембіна, Ю. Каден-Бандровський, К. Манушинський, З. Коссак-Шуцка, С. Віткевич (Віткаци). Польська поезія тих років була новаторською і творчою як у виборі тем, так і з мовного боку. Гурток «Скамандер», котрий за порадою С. Виспянського назвали як ріку в древній Трої, — щоб символізувати зв'язок Польщі з класичною культурою — вели Ю. Тувім, Я. Івашкевич, А. Слонімський, К. Вєжинський та Я. Лєхонь (літературний псевдонім Л. Серафіновича). Його члени через сміливі образи, порівняння, асонанси, розмовний колорит оспівували місто. Відмовившись від характерного для польської літератури історичного романтизму, інколи надмірно захоплюючись теперішнім і майбутнім, вірні своїй доктрині мовної спонтанності й раціоналізму, члени гуртка «Скамандер» творили поезію надзвичайної ліричності та краси. Хоча спочатку їхня творча програма була аполітичною, згодом вони були втягнені в суспільні проблеми і політичну полеміку. Популярними серед

читачів стали книги Ф. Оссендовського, Т. Доленгі-Мостовича. У цей період були створені роман С. Жеромського «Напередодні війни», тетралогія М. Домбровської «Ночі і дні», повість Я. Івашкевича «Червоні щити», сатирична поема Ю. Тувіма «Бал в опері», вийшли друком збірки віршів Б. Лесьмяна, Ц. Норвіда, Л. Стаффа. Поетична тенденція, відома під загальною назвою «Аванґард», була представлена у 1920–1930-і рр. творчістю Т. Пейпера, Ю. Пшибося, Ю. Чеховича, А. Важика, Ч. Мілоша та ін. Тоді ж у Польщі сформувалася пролетарська література, найвідомішими представниками якої були С. Станде, В. Броневський, Б. Ясенський, В. Вандурський і Л. Шенвальд, дехто з них опинився в СРСР як політичний біженець і тут їх ліквідували в результаті сталінського терору. Визначну роль у міжвоєнній літературі відіграли польські прозаїки Є. Богушевська, Є. Корнацький, З. Налковська, В. Ковальський, Б. Шульц та ін., які об'єднались у літературну групу «Передмістя», котра ставила собі за мету наблизити літературу до життя широких верств суспільства і духовних потреб міжвоєнної Польщі. Значно зріс наклад книг і періодики. За числом випущених книг Друга Річ Посполита належала до провідних країн, залишивши позаду, в числі інших, Іспанію і США.

Успішно розвивалася періодична преса, жваво відгукуючись на запити відродженого суспільства й відображаючи на сторінках різноманіття ідейних поглядів. У світлі досліджень цього питання Г. Зелінський стверджує, що вже наприкінці 1921 р., кількість преси перевищила передвоєнну середини 1914 р. У наступних роках вона динамічно зростала — до 2000 назв[33]. Виходило багато політичних, релігійних, наукових, культурно-освітніх журналів, а також молодіжних, дитячих, реґіональних, спеціалізованих.

Широку культурно-просвітницьку роботу здійснювали близько 26 тис. бібліотек, більше 900 народних будинків (у т. ч. 625 сільських), тисяча народних театрів, 175 музеїв, десятки культурно-просвітніх товариств. У 1925 р. у Варшаві почала роботу перша польська радіостанція, в 1939 р. у країні було вже близько 1 млн абонентів[34]. Радіомовлення стало новим інструментом масового поширення культури.

Важливу роль у розвитку й поширенні національної культури в післявоєнну добу відіграло театральне мистецтво. Прем'єри у великих містах ставали важливими подіями в культурному житті всієї країни. Відомими театральними групами керували Ю. Остерва і Л. Шіллер, перший з них 1919 р. створив у Варшаві відомий театр «Редута», найбільший розквіт котрого припадав на другу половину 1930-х років. Із «Редутою» була безпосередньо зв'язана більшість видатних режисерів і акторів міжвоєнної Польщі, серед яких С. Ярач, А. Зельверович, Є. Висоцька, К. Адвентович та ін. Протягом міжвоєнного періоду зберігав своє значення Театр Народови у Варшаві, який об'єднував плеяду визначних майстрів сцени. У співдружності з Л. Шіллером розвивалася творча діяльність видатного польського актора К. Адвентовича. Він особливо проявив себе у театрі

«Атенеум» і як режисер. Згодом К. Адвентович керував у Варшаві камерним театром, в якому здійснював свою проґресивну громадсько-художню програму. Вагоме місце у театральному житті займав Театр польський. Творчі досягнення цього колективу пов'язані з іменами насамперед В. Семашкової, І. Сольської, М. Пшібілко-Потоцької, М. Цвиклінської, М. Дулемба, С. Венгжнин, Е. Лещинського та ін.[35]

Розширювалося коло шанувальників польського кіно. Кінематограф у Польщі почав розвиватися доволі рано. До 1918 р. зняли близько 70 фільмів. Проте процес становлення кіно відбувався складно й суперечливо. У цілому згаданий період в історії польського кінематографа можна оцінити позитивно, хоча він не висунув таких талановитих режисерів, яких мав театр. Схвально варто оцінити постановки Ю. Лейтаса, А. Форда, В. Якубовської та деяких інших кінематографістів. Зусиллями провідних діячів у цей складний для країни час були створені важливі передумови для дальшого розвитку польського кіно.

Упродовж періоду, що розглядаємо, високого рівня досягла польська музика, багато композиторів і музикантів-віртуозів набули світового визнання й слави. Зокрема, композитори К. Шимановський і Б. Войнович. Серед піаністів — А. Рубінштейн, І. Падеревський[36]. У Варшаві періодично організовували міжнародні конкурси піаністів імені Ф. Шопена. Важливим для розвитку польської музики було питання про її національну самобутність. Видатні діячі намагатися зберегти і примножити традиції вітчизняної класики. У розвиток музикальної освіти значний внесок зробили К. Сікорський, Г. Бацевіч, Я. Екер. Популяризації творчості польських композиторів сприяли видатні дириґенти Л. Бердяєв та Г. Фітельберг. Неперевершеним виконавцем концертів і музикальних поем К. Шимановського був знаменитий польський скрипаль П. Коханський. Європейську славу завоювала співачка Е. Бандровська-Турська. У розвитку польської хорової культури особливо варто відзначити великі заслуги композитора і дириґента П. Машинського, котрий передавав свій багатий досвід наступним поколінням польських хормейстерів, пропагував народні пісні. Народна творчість незмінно залишалася тією основою, на яку передові діячі польської музикальної культури опирались у творчих пошуках, була джерелом натхнення і кращих здобутків.

Відновлення незалежності, природно, вплинуло на розвиток усіх сфер польського культурного життя. Це стосується також образотворчого мистецтва й архітектури. У 1920–1930-і роки продовжували творити багато художників старшого покоління, переважна більшість яких групувалася навколо краківської «Штуки» («Мистецтво») і варшавської «Захенти» (Товариство заохочення красних мистецтв). Характер діяльності творчих об'єднань, природно, видозмінювався відповідно до умов післявоєнного розвитку країни.

Значне місце у польському живописі займав формізм, яскравими представниками якого були Т. Чижевський, А. Пронашко, Р. Вітковський,

В. Рогусський та ін. Теоретики напрямку стверджували, що йдеться про форму, яка має органічно вплітатися у поверхню полотна. У 1924 р. організувалася група прихильників аванґардного мистецтва «Блок». В. Стшемінський пропаґував абстрактне зображення об'єктів, їх відтворення у вигляді площин та ліній. Художники об'єднання «Ритм», утвореного в 1922 р., зберігали цілісність образу, намагаючись підпорядкувати зображення певному ритму. Класичний живопис представляло Віленське товариство митців-пластиків (1922 р.). Значним явищем польського живопису був капізм. Серед найвідоміших його представників були Я. Цибіс, З. Валішевський. Їх творам характерна висока художня культура, ґрунтована на традиціях світової класики. Особливу роль у польському мистецтві в цей час відіграв Т. Маковський, котрий створив свій індивідуальний стиль, характерний своєрідним сприйняттям світу, ліризмом, нотками гротеску, прихованої іронії. Пожвавився розвиток скульптури. Однією з основних її постатей був К. Дуніковський, роботи прославляли героїзм і моральні цінності.

Складними і суперечливими шляхами розвивалась польська архітектура. У зв'язку з відновленням польської державності центром будівництва стала Варшава. Були споруджені будинки Військового міністерства і Національного театру (архітектор Ч. Пшибильський), Геологічного інституту та Сільськогосподарського банку (М. Лялєвич), банку «Під орлами» (Я. Теуріх), Міністерства закордонних справ (Б. Пневський). У 1920-і роки в польській архітектурі поширився конструктивізм. Розвивалося житлове будівництво у Кракові, Ґданську та інших містах країни.

У післявоєнні роки продовжувало видозмінюватись обличчя міст, і не тільки їх центральних чи аристократичних районів, а й околиць, на яких будівельні кооперативи споруджували порівняно недорогі будинки з сучасними зручностями. Газове освітлення вулиць повсюдно витіснялося електричним, дедалі більше міст прокладали водопровідні й каналізаційні системи. Проте зберігались і нетрі, що не відповідали найелементарнішим санітарним нормам. Доступнішою ставала медична допомога.

Дедалі значнішу роль у житті людей відігравав спорт, який перестав бути привілеєм багатих. Поступово він завойовував серця широких кіл населення. Зокрема, поширилися робітничі спортивні клуби. Здоровий спосіб життя і заняття спортом активно пропаґували союзи сільської молоді. Популярністю користувалися футбол, гребля, кінний спорт.

Особливо впливала на духовне життя польського суспільства у післявоєнний час його національного відродження католицька церква з її великою моральною вагою. Авторитет церкви ґрунтувався на її історичних заслугах у збереженні культури, політичної польської спадщини, підтриманні національного духу поляків, їх усвідомленні як нації. Поєднання релігійних вірувань з концепцією свободи і національної державної незалежності — явище унікальне й вагоме. Польський католицизм неможливо розглядати лише в релігійному аспекті, тому, що, на відміну від

релігійних організацій інших країн, він перетворився на помітний, у багатьох випадках вирішальний, етнополітичний чинник у державі, ставши центром самоорганізації і стабілізації суспільства. Як прозвучало на католицькому з'їзді у Познані восени 1920 р.: «всюди і завжди ми повинні бути католиками: чи у шкільній справі й вихованні молоді, чи у суспільній або економічній роботі, чи також у політичній боротьбі»[37]. Католицька церква, добре розбудована й привілейована в суспільному житті, мала 20 дієцезій і архідієцезій, 5 тис. приходів (парафій), налічувала 10 тис. священиків і близько 20 тис. черниць і ченців[38]. Її особливе правове становище визначала Конституція 1921 р.: «Римо-католицький костел керується власними законами. Ставлення Держави до Костелу буде визначене на основі договору з Апостольською столицею, що підлягає ратифікації сейму» (ст. 114)[39]. Після тривалої підготовчої роботи 10 лютого 1925 р. його було укладено, ратифіковано у сеймі в березні й у сенаті — в квітні того ж року[40]. Конкордат 1925 р. визначав основи привілейованого становища католицького костелу в період Другої Речі Посполитої[41].

У післявоєнній Польщі було 63% римо-католиків, 11% греко-католиків (уніатів), 11,5% православних та 3,2% протестантів[42]. Хоча серед поляків переважали католики, траплялися й польські протестанти. Українці та білоруси були греко-католиками чи православними. Існувала католицька меншість серед білорусів та німців; останні ж були переважно протестантами. Іудеї об'єднувались у 800 громадах, які займалися не тільки релігійними, а й соціальними та культурними питаннями. Правове становище релігійних меншостей було визначене також положеннями Березневої конституції (ст. 115)[43], відповідними указами[44], однак до 1939 р. не видано положень, що вичерпно окреслювали б правове становище конфесій релігійних меншин. Зауважимо, що релігійна політика тісно пов'язувалася з національною.

Соціально-економічні й національні позиції католицької церкви в Польщі були традиційно високими. Але це не означало відсутності антиклерикалізму, зокрема серед лівацької інтеліґенції. Духівництво схилялося до тактичного союзу з правими, які визнавали католицизм необхідною складовою розвитку польської державності. У Польщі сан священика означав соціальну вищість і престиж. Поділ між католицькою більшістю та православною й протестантською меншістю мав соціальні й політичні конотації. У цілому польські протестанти знаходилися ближче до німців і становили заможніший елемент. Серед українців та білорусів також були католики й лютерани. З усіх цих причин польські націоналісти схилялися вважати справжніми поляками лише поляків-католиків. Разом з тим варто зазначити, що польські власті проводили цілеспрямовану політику руйнування православних храмів. Різним чином перешкоджаючи розвиткові духовної культури національних меншин, уряди післявоєнної Польщі сприяли посиленню міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, що послаблювали основи польської державності.

Таким чином, утворення й становлення незалежної Польської держави створило сприятливі умови для розвитку польської культури, освіти і науки, які мали велике значення для формування польської національної державності, бо час був багатим на інтелектуальну, художню й наукову активність. Після тривалого періоду іноземного панування, яке часто призводило до зневажання національних і культурних цінностей, піднесення та посилення ролі культури у національно-державному відродженні стало неодмінною умовою і закономірним явищем у післявоєнній Польщі. Польське населення дедалі більше втрачало зв'язки з традиційною культурою і позитивно сприймало модерні зразки, які створювала творча інтеліґенція, чи запозичені з-за кордону. У незалежній країні можна було створити для цього організаційний державний апарат і асиґнувати на потреби культури суспільні засоби. Одним із досягнень Другої Речі Посполитої стало реформування польської системи освіти, яка перетворилася на потужний фундамент суспільства. Післявоєнна система освіти зароджувалася, вдосконалювалась у період господарського відновлення й розвитку країни. Польська влада використовували освіту як інструмент національної інтеґрації. Посилена увага до гуманітарних, природничих і точних наук поєднувалась із збільшенням кількості навчальних закладів. Серед багатьох наук, які прославили Польщу, слід назвати школи математики й філософії та львівську школу функціонального аналізу й археології. У польській культурі зберігав свої позиції і набував нових рис романтичний націоналізм.

Перехід від одного до іншого стану польського суспільства дався взнаки у соціально-культурній царині. Процеси оновлення широко охопили мову, літературу, мистецтво. «Світ вийшов із форми», — можна сказати про ті тенденції, що характеризували основні риси культури XX ст. Тривала переоцінка суспільних ідеалів, історичних явищ, що було пов'язано з високим рівнем їх політизації. Характерними рисами розвитку національної культури стали демократизація міжлюдських стосунків, освітній і культурний поступ широких верств суспільства, які отримали більший доступ до культурних цінностей. Поступово поверталися в Польщу діячі культури, котрі з тих чи інших причин опинилися за кордоном. Болісний процес переоцінки цінностей відбувався складно й неоднозначно. Глибокі протиріччя польського культурного життя знайшли вияв у невідповідності високого рівня науки, елітних шкіл, художньої культури, з одного боку, і з іншого — культурного відставання народу. Утисків зазнавали етнічні меншини.

Утворення і розвиток незалежної Польщі, суспільно-політичні процеси в ній, а також зміни на міжнародній арені й технічний проґрес справили величезний вплив на суспільну свідомість поляків. Змінився образ світу і людини в ньому, що істотно позначилося на суспільній свідомості та культурних здобутках польського суспільства, формуванні загальнонаціональної культури націотворчим чинником. Післявоєнна доба у відновленій Польській державі характерна суперечливими явищами в усіх

сферах суспільно-політичного й культурного життя, але основним його здобутком стало звільнення національної свідомості від комплексу меншовартості, утвердження загальнолюдських культурних та моральних цінностей. Освіта, наука, літературно-художня творчість відродженої Польщі повільно пристосовувалися до нових обставин існування.

---

[1]Roszkowski W. Historia Polski 1914–2001. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003. — S. 34.

[2]Державний архів Тернопільської області, ф. 231, оп. 6, спр. 1138.

[3]Dekret o utworzeniu Ministerstwa Sztuki i Kultury. — Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), akta Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP), sygn. 7064, s. 238; Przepisy wykonawcze do dekretu o utworzeniu Ministerstwa Sztuki i Kultury. — AAN, akta MWRiOP, sygn. 7064, s. 239–240.

[4]Dekret o utworzeniu Ministerstwa Sztuki i Kultury. — AAN, akta MWRiOP, sygn. 7064, s. 238.

[5]История человечества / Под. ред. Гопала Сарвепали, Тихвинского Сергея Л. — Т. VIII. XX век. — М.: Издательский дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2005. — С. 589.

[6]Doroszewski J. Rozwój rzycia oświatowego wśród dorosłych na Zamojszczyźnie w latach 1918–1939 // Przegląd Historyczno-Oświatowy, 1999, nr 1–2, s. 115.

[7]Araszkiewicz F. Szkoła średnia ogólnokształcąca na ziemiach polskich w latach 1915–1918 // Rozprawy z dziejów oświaty. — 1967. — T. X. — S. 161–230.

[8]Majewski S. Szkoła średnia ogólnokształcąca w Polsce w XX wieku. Tradycje, przemiany, perspektywy rozwoju // Edukacja młodego pokolenia polaków i ukraińców w kontekście integracji europejskiej. Nadzieje i zagrorzenia / Pod red. R. Kuchy i E. Kłosa. — Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998. — S. 125.

[9]Manifest Tymczasowego Rządu Republiki Polskiej // Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 — styczeń 1924. — Warszawa; Kraków, 1924. — S. 130.

[10]Araszkiewicz F. Wychowanie obywatelskie w okresie Drugiej Rzeczypospolitej // Wychowanie obywatelskie, 1971, nr 4, s. 14.

[11]Dekret o obowiązku szkolnym // Dziennik Praw Państwa Polskiego (Dz Pr PP), 1919, nr 14, poz. 147.

[12]Dekret o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w Państwie Polskiem // Dz Pr PP, 1919, nr 14, poz. 185.

[13]Dekrety [XII. 1918–II. 1919]. — AAN, Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa, sygn. 36.

[14]Araszkiewicz F. Geneza ustaw z roku 1932 o szkolnictwie państwowym i prywatnym // Przegląd Historyczno-Oświatowy, 1971, nr 4, s. 549.

[15]Dybkowska A., Żaryn J., Żaryn M. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności. — Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1994. — S. 259.

[16]Porożyński H. Wychowanie obywatelskie w programach oświatowych Polski lat 1918–1939 // Przegląd Historyczno-Oświatowy, 1999, nr 1–2, s. 108–109.

[17]Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. — С. 499.

[18]Краткая история Польши. С древнейших времен до наших дней. — М.: Наука, 1993. — С. 298.

[19]Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Пер. з англ. В. П. Канаша. — К.: Мегатайп, 2001. — С. 462–463.

[20]Там само. — С. 463.

[21]Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. — С. 499.

[22]Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Пер. з пол. М. Кірсенка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 128.

[23]Roszkowski W. Historia Polski 1914–2001. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003. — S. 35.

[24]Skarby Biblioteki Narodowej: 105 unikatowych najpiękniejszych obiektów ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie // Compact Dick. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2003.

[25]Алексієвець Л. М. Польща: шляхом відродження державної незалежності 1918–1939. — Тернопіль: Економічна думка, 2002. — С. 202.

[26]Там само. — С. 204.

[27]Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Пер. з англ. В. П. Канаша. — К.: Мегатайп, 2001. — С. 460.

[28]Maternicki J. Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej. — Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1999. — S. 160.

[29]Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. — С. 20.

[30]Kutrzeba S. Polska odrodzona 1914–1939. — Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1988. — 306 s.

[31]Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. — С. 22–27.

[32]Бартминьский Е. Польский язык как символ национальной самобытности // Славяноведение. — 2005. — Ноябрь–декабрь. — С. 27.

[33]Zieliński H. Historia Polski. 1914–1939. — Wrocław, 1982. — S. 340.

[34]Там само. — С. 365–367.

[35]Hutnikiewicz A. Literatura i teatr // Polska odrodzona. 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / Pod red. J. Tomickiego. — Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. — S. 496–500.

[36]Drozdowski M. Ignacy Jan Paderewski, pianista, kompozytor, mąż stanu. — Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2001. — 151 s.

[37]Zjazd katolicki. — AAN, Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa, sygn. 148, s. 21.

[38]Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. — С. 496.

[39]Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Dz U RP), 1921, nr 44, poz. 267.

[40]Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzecząpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dn. 10 lutego 1925 r. // Dz U RP, 1925, nr 72, poz. 501; Ustawa z dnia 23 kwietnia 1925 r. o zatwierdzeniu układu ze Stolicą Apostolską, określającego stosunek państwa do Kościoła Rzymskokatolickiego // Dz U RP, 1925, nr 47, poz. 324.

[41]Kallas M. Historia ustroju Polski. X–XX w. — Warszawa, 2001. — S. 352–355.

[42]Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. — К.: Критика, 2004. — С. 263.

[43]Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dz U RP, 1921, nr 44, poz. 267.

[44]Ustawa z dnia 27 kwietnia 1922 r. zmieniająca postanowienia §152–162 ustawy dla Kościoła Ewangelickoaugsburskiego w Królestwie Polskim z dnia 20 lutego 1849 r. // Dz U RP, 1922, nr 32, poz. 257; Zarządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 30 stycznia 1922 r. Tymczasowe przepisy o stosunku rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce // Monitor Polski, nr 38, poz. 20; Zarządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 18 stycznia 1919 r. dotyczące gmin wyznaniowych żydowskich // Monitor Polski, nr 20, poz. 12; Okólnik Departamentu Wyznań Religijnych MWRiOP z 1919 r. w sprawie przepisów dotyczących ustroju gmin wyznaniowych żydowskich na terenie b. Królestwa Kongresowego // Dziennik Urzędowy MWRiOP, nr 5, poz. 5.

Іван Вовканич, Оксана Свєженцева

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ БЛОКОВОЇ ПОЛІТИКИ НА РУБЕЖІ 40–50-х рр. XX ст.

Встановлення комуністичного тоталітаризму в Чехословаччині, яке відбувається наприкінці 40-х років XX століття охопило всі сфери функціонування держави і життєдіяльності суспільства. Найважливішою характерною рисою утвердженої там тоталітарної системи було те, що вона представляла собою наднаціональне утворення, структуризоване в промосковському блоці.

Процес встановлення комуністичних режимів в країнах Східної Європи та формування радянського блоку (який пізніше отримав назву «антиімперіалістичний і демократичний табір») сучасна вітчизняна та зарубіжна історіографія характеризує як наступ тоталітаризму в регіоні[1].

Будь-яка сильна держава постійно прагне збільшувати свій геополітичний простір для утворення нових ресурсів свого розвитку та додаткових гарантій власної безпеки. В такому ж дусі, характерному наддержаві, діяв і Радянський Союз, формуючи, в другій половині 40-х років XX ст., підконтрольний собі лімітроф на теренах Східної Європи. Новий лад у країнах Східної Європи нав'язувався переважно військовим шляхом з подальшою політичною, економічною та ідеологічною інвазією[2].

На той час радянський устрій був взірцем автохтонного тоталітаризму, а політичний режим експортований країною рад до Східної Європи може претендувати на звання «нав'язаного» тоталітарного режиму.

Чимало суспільно-політичних трансформаційних змін, що відбувалися наприкінці 40-х років в Чехословаччині, нав'язувалось господарем новосформованого геополітичного простору. А розчароване європейською політичною практикою чехословацьке суспільство, приваблене запропонованими радянськими соціальними гаслами та програмами, без особливих пручань приймає комуністичні порядки.

Форсуючи формування свого блоку, радянське керівництво боляче сприймало будь-яку демонстрацію самостійних кроків країн-сателітів. Особливо гостро Москва реагувала на неузгоджену з нею зовнішньополітичну ініціативу з боку країн «народної демократії» у відносинах із Заходом[3].

Тиск Сталіна на прийняття зовнішньополітичних рішень чехословацького уряду був добре помітний вже в 1947 році (події пов'язані з відмовою Праги від участі в переговорах по здійсненню плану Джорджа Маршала)[4]. З середини 1947 року Кремль відмовився навіть від формальної поваги до суверенітету колишньої союзниці і перейшов до жорсткого диктату правил зовнішньополітичної діяльності Чехословаччини. Процес «сателізації» ЧСР, започаткований ще радянсько-чехословаць-

ким договором від 12 грудня 1943 року[5] і закріплений у 1945 році домовленостями між усіма партіями НФ, урядом і президентом[6], у принципі — табу про безсумнівність повоєнного союзу з СРСР і заборону будь-якої критики чехословацько-радянських відносин та зовнішньополітичних дій Москви, логічно завершився втратою в 1947-1948 роках Чехословаччиною самостійності у міжнародній сфері та перетворенням країни на радянського васала[7].

Для чехословацької демократії наприкінці 1947-го і на початку 1948-го років фатально збіглася маса несприятливих внутрішніх і міжнародних обставин. Стратегічне розташування країни — безпосереднє сусідство із західними зонами окупації Німеччини — найбільш негативно вплинуло на повоєнну долю ЧСР. Реальністю повоєнної Європи вже у 1947–1948 роках ставали дві німецькі держави, при цьому більша з них — союзниця західних демократій. Тому з наближенням «холодної війни» Кремль, під камуфляжем протидії загрозі «німецького реваншизму», намагався створити в Чехословаччині плацдарм військово-політичного протистояння Заходу. Чехословацький режим мав стати абсолютно відданим сателітом СРСР. І тільки монопольні позиції КПЧ в державі могли забезпечити «відданість» Чехословаччини у задумах радянської геополітики. Характерно, що СРСР підштовхнув чехословацьких комуністів до захоплення влади в країні в лютому 1948 року і продовжував здійснювати заходи по зміцненню та розширенню позицій комуністів в державній владі.

В нових умовах радянське керівництво взяло курс на «класову боротьбу»[8], знищення політичної опозиції, активізацію руху прихильників негайного переходу до радянської моделі розвитку суспільства соціалістичним шляхом[9]. Теорія специфічних шляхів розвитку соціалізму категорично заперечувалась. На думку радянських керівників, неміцна «сфера радянського впливу» мала перетворитися в гомогенний блок з тотальною монополією комуністів. З цією метою і відбулася нарада представників 9 комуністичних партій: радянської, югославської, польської, чехословацької, угорської, румунської, болгарської, а також французької та італійської в Шклярській Порембі (Польша) 22–28 вересня 1947 року, на якій створено Комінформ — інформаційне бюро комуністичних партій, що стало основою радянського блоку.

Про комплекс політичних установок представники компартій дізналися тільки на нараді. Очевидно, Москва мала сумніви щодо популярності ідеї створення нової міжнародної комуністичної структури серед компартій. Основою доповіді А. А. Жданова про нову міжнародну обстановку була концепція «двох таборів»[10]. Доктрина різкого протистояння двох сторін мала зміцнити контроль Москви над радянським блоком, спрямовувати східноєвропейських комуністів в «правильному» напрямку.

Заява про існування «демократичного табору» фактично зафіксувала реальне утворення радянського блоку, хоча термін «блок» намагалися уникати. Адже відкрите оголошення концепції «табору» і його протисто-

яння Заходу засвідчувало б демонстрацію конфронтаційності і форсування блокової політики СРСР та нагнітало б атмосферу необхідної мобілізації в середині радянського блоку — з посиленням згуртованості та дисципліни в його рамках. Афішувати слово «блок» вважалось політично невигідним. Намагаючись уникнути обвинувачень в блоковій політиці радянські керівники прагнули віддати пальму першості у створенні блоків саме американцям. Така тактика передусім була розрахована на пропагандистський ефект[11].

Найважливішим своїм завданням Радянський Союз бачив у консолідації блоку прихильників для боротьби з імперіалізмом навіть ціною ізоляції комуністичного руху безпосередньо в сфері радянського впливу[12]. Створювалася вкрай спрощена картина дійсності: з одного боку — постійно «агресивний» та «кривавий» імперіалізм, який здійснює активну підготовку до війни проти СРСР, з іншого — «прогресивний» Радянський Союз, який неухильно виступає за «мирне співіснування».

Після створення Комінформу основні внутрішні суспільно-політичні зміни в країнах Східної Європи відбувались в бажаному Москвою напрямку. Доктрину «двох таборів» прийняли всі східноєвропейські комуністи[13].

Нове обличчя держав, які входили в радянський блок створювалося шляхом тісного політичного та економічного зближення, шляхом застосування арсеналу заходів сталінщини, «підгонки» під модель «партія-держава» та закладення основ однотипної тоталітарної системи. Це гарантувало створення структур майбутнього радянського блоку за допомогою слухняних кадрів, підготовлених Москвою в дусі традиційних комінтернівських ієрархічних відносин.

Стрижнем формування блоку під егідою СРСР стало утворення системи двосторонніх політичних, воєнних, економічних, культурно-ідеологічних та інших зв'язків країн Східної Європи з Радянським Союзом як блоковим центром. Становлення цієї фундаментальної «променевої» конструкції, яка охопила всі країни «народної демократії» і з'єднала їх з Москвою, доповнювалось поступовим виникненням двосторонніх союзницьких відносин між східноєвропейськими державами, контролювати як і хотів СРСР.

Фронтальний «перехід до соціалізму» в Східній Європі в другій половині 1947 року планувалось закріпити шляхом зміцнення політичних зв'язків. 14 жовтня того ж року на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) було прийнято директиву МЗС СРСР про укладення договорів про взаємодопомогу з країнами Східної Європи[14]. Цю директиву здійснено (в основному в період з листопада 1947 по липень 1948 років) шляхом підписання двосторонніх договорів, правда Чехословаччина з Угорщиною змогли домовитися аж у квітні 1949 року[15]. Це були однотипні союзні договори про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу між східноєвропейськими країнами. Угоди були спрямовані проти агресії з боку будь-якої держави, проте, насамперед, Німеччини та її союзників. Саме німецький фактор активно

використовувався радянським керівництвом як інструмент консолідації країн Східної Європи. В кожному із укладених договорів йшлося: «Високі Сторони, які домовляються, зобов'язуються здійснювати спільні заходи для усунення будь-якої загрози вияву агресії з боку Німеччини чи іншої держави»[16]. Такою взаємопов'язаною системою договорів формувався блок східноєвропейських країн на чолі з СРСР.

Не менш активно проходив процес формування воєнно-блокової системи на Заході Європи. В березні 1948 року в Брюсселі укладено Західний союз між Англією, Францією, Бельгією, Голландією і Люксембургом. США. Це утворення розглядали як ембріон широкої воєнно-політичної організації. Стартували переговори про утворення Північноатлантичного союзу.

Особливо відчутним поштовхом до форсованого утворення Західного союзу були чехословацькі лютневі події 1948 року. Саме вони, на думку Г. Кіссінджера, стали безпосереднім імпульсом до утворення НАТО[17].

Переважна частина дослідників вважає, що державний переворот в Чехословаччині заклав почин активних дій в «холодній війні». Радянський Союз сприяв празькому перевороту своїм впливом на керівників чехословацької компартії. І хоча радянські керівники вели обережну дипломатичну гру, не бажаючи, щоб празькі події ускладнювали відносини із Заходом, саме вони налаштовували США до висновків про необхідність вдосконалювати свою воєнну програму[18]. На Заході все більше переконувались в тім, що перехід Чехословаччини в східний блок означає погіршення міжнародної обстановки і розподіл Європи.

В умовах напруженої міжнародної обстановки було необхідним підтримувати життєздатність владних структур сформованих в СРСР в умовах сталінізму. Нова хвиля репресій нахлинула на радянських людей, звинувачених в «поклонінні» перед Заходом. Загострення міжнародного становища та виникнення «зовнішньої загрози» обумовило пошук «класових ворогів», «шпигунів» і «провокаторів» в країнах всього радянського блоку. М. Хрущов в своїх спогадах пише: «Це здійснювалось через наших радників, яких Сталін відрядив в братні країни. Через них він діяв такими ж методами, як і у власній країні»[19].

Антирадянська політика США сприяла появі тези про всесвітню змову імперіалістів та розгалужену шпигунську сітку в соціалістичних країнах[20].

У соціалістичному таборі Чехословаччина займала особливу стратегічну позицію. Адже тут комуністична партія існувала легально ще до війни та контактувала з представниками некомуністичних партій. Чимала кількість чехословацьких комуністів воювала в Іспанії проти режиму Франко, емігрувала до Англії в роки ІІ світової війни[21].

Економічно Чехословаччина орієнтувалася на Захід, а кожен її громадянин, що мав зв'язки із західним зарубіжжям, оголошувався потенційним ворогом. Вважалось, що чим вищий рівень розвитку держави, тим вона привабливіша для іноземних розвідувальних організацій, і було неприпустимим, що в промислово розвинутій Чехословаччині, в минулому

тісно пов'язаній із Заходом, немає шпигунів на високих державних постах. Поступово підозрювався кожен, хто раніше, за будь-яких обставин підтримував контакти з представниками капіталістичних країн. Ідеологічною основою підозр була теорія загострення класової боротьби. Вона виражалась в усуненні з політичного життя «буржуазних» партій, та у репресіях проти ряду комуністичних діячів[22].

Погіршення стосунків між СРСР та Ізраїлем і зміцнення в останньому позицій США, відбилися на внутрішній політиці Радянського Союзу — у формі боротьби проти так званих космополітів, обвинувачення представників єврейської національності в сіонізмі та репресіях проти них[23]. В країнах «народної демократії» також стають об'єктом посиленої уваги комуністичні функціонери єврейського походження. А перший масовий наступ КДБ проти вигаданої сіоністської змови за межами СРСР відбувся саме в Чехословаччині. Керівництво чехословацької компартії надавало головному радникові МНБ в Празі (з середини 1950 року) В. Боярському повну свободу у викритті сіоністської змови[24].

Країнами Східної Європи прокотилися арешти та судові процеси над провідними комуністичними функціонерами і внаслідок радянсько-югославського конфлікту. Смертні вироки були винесені «агентам Тіто» — Л. Райку в Угорщині, Р. Сланському у Чехословаччині, К. Дзодзе в Албанії, Т. Костову в Болгарії. Всі східноєвропейські країни слідом за СРСР розірвали договори з Югославією. В листопаді 1949 року, на третьому, останньому засіданні Комінформбюро, югославів називали — «бандою шпигунів», «політичними вбивцями», «імперіалістичними агентами», а боротьба проти югославського керівництва оголошувалась одним з найважливіших завдань комуністичних партій і всіх прогресивних сил у світі[25]. Сталін взяв курс на ескалацію радянсько-югославського конфлікту та його інтернаціоналізацію. Це давало йому можливість придушити зростаюче невдоволення у регіоні, пов'язане з економічними негараздами, і контролювати критично налаштоване, щодо до СРСР та радянського досвіду, населення. Широка репресивна політична акція мала очистити комуністичне керівництво від прихильників самостійного курсу, заснованого на концепції «національного шляху» до соціалізму[26]. Однак, конфлікт Москви з Белградом не мав ніякого відношення до «концепції національного шляху до соціалізму» — югославські керівники були яскравими прихильниками соціалізму радянського кшталту[27].

За допомогою репресивних методів досягалась монолітність партійних лав, прискорювався процес формування східного блоку. Східноєвропейські компартії, засновані на більшовицьких принципах, ставали ядром режимів консолідованого радянського лімітрофу.

Й. Сталін постійно прагнув зміцнювати апарат комуністичної інтеграції, наприкінці 1948 — на початку 1949 років було вирішено створити інститут економічної асиміляції — Раду Економічної Взаємодопомоги. РЕВ

покликана була у сформованих умовах сприяти планомірному розвитку господарства країн радянського блоку, поглибленню їх співробітництва й економічної інтеграції. РЕВ теоретично ґрунтувалася на основах суверенної рівності всіх країн-членів, поваги їх незалежності і національних інтересів, невтручання у внутрішні справи один одного, взаємної вигоди і товариської взаємодопомоги[28]. На ділі ж, як стало зрозуміло згодом, вирішальне слово в цій організації належало Радянському Союзу, хоча спочатку, кожна з країн-учасниць намагалася заявляти про свої власні інтереси[29]. В умовах економічної блокади європейських країн «народної демократії»ЧСР, та НДР, як промислово розвинутим країнам, відводилась особлива роль у реконструкції економіки інших, переважно аграрних, країн соціалістичної співдружності. Не менш важливим було завдання технічного переозброєння всіх галузей господарства власне Чехословаччини[30].

Радянське керівництво та його союзники у братерських країнах вважали, що розширення економічного співробітництва потрібне не тільки для того, щоб захиститися від «політики дискримінації імперіалістів, й в інтересах швидкої побудови соціалізму»[31]. Проте, в 1949 році висловлювання чехословацьких лідерів про єдиний демократичний табір, необхідність консолідації економічної політики та зміцнення позицій соціалізму у Чехословаччині сприймалися вже без ентузіазму. В країні помітною стала прохолода у ставленні населення до СРСР. Зростала кількість прихильників політики невтручання у суперечки великих держав. Кореспондент ТАРС Медов В.С. доповідав, що невдоволення демократичним режимом пов'язане з недостатньою боротьбою проти «пропаганди шепотінням». В зв'язку з цим Медов В.С. вважав невипадковим такий факт: «...25 січня 1949 року було опубліковано комюніке про створення РЕВ. Кілька днів «Руде право» мовчала про значення утворення Ради для ЧСР. І тільки 29 січня, коли західна преса і радіо встигли «спотворити суть утворення РЕВ», газета спробувала спростувати вигадки західної преси про Раду Економічної Взаємодопомоги»[32].

На рубежі 40-50-х років, механізми багатостороннього співробітництва як в економічній так і у військово-політичній сфері тільки зароджувалися. РЕВ все ж була слабкою і неефективною діючою організацією без статуту, з невеликим штатом, займала скромне приміщення в Москві. До кризових явищ середини 50-х років РЕВ в основному займалася статистичними дослідженнями, обміном технологічного досвіду та укладенням дво- і тристоронніх торгових договорів, але 1956 рік приніс суттєві зміни в суспільно-політичне життя країн Східної Європи загалом, і до діяльності Ради Економічної Взаємодопомоги, зокрема[33].

В 1949-1950 роках СРСР вирішив зміцнити власні сили шляхом інтеграційних процесів у військовій сфері. В підконтрольних країнах СРСР зініціював роботу військових радянських радників. Вони відігравали важливу роль в модернізації армії, згідно з радянською військовою доктриною, поєднуючи це з контролем над політичною атмосферою в армії і

країні перебування загалом[34]. Практично при всіх східноєвропейських міністерствах оборони розпочали свою діяльність головні військові радники з своїми апаратами. У Чехословаччині таку місію виконував генерал-лейтенант Гусєв М. І. Фактичний матеріал засвідчує, що хронологічно поява армійських радників зовсім невипадково співпала з масовим витісненням «старого» кадрового офіцерства та заміною його класово надійним, партійним контингентом, як правило без професійної військової підготовки. Першими, хто прибув до Чехословаччини як радники були: генерал-майор Т. Я. Белік (замполіт головного військового радника), генерал-майор А. С.Кузнєцов (старший військовий радник командира артилерії) і генерал-лейтенант Д. С. Жеребін (старший радник начальника генерального штабу). Приїзд радянських радників до ЧСР хронологічно майже співпадає з інформацією посла М. А. Силіна про те, що «...в армію перекинули сотні відданих комуністів для зміцнення офіцерського складу»[35].

Наймасовіше відрядження радянських генералів і офіцерів до країн «народної демократії» відбулося в пік корейського зіткнення двох «центрів» — друга половина 1950 року — 1951 рік. У вересні 1951 року в Чехословаччині на посадах радників міністра і його заступників, радників командирів дивізій, корпусів, начальників управлінь в центральному апараті армії, начальників училищ і військових академій працювало 73 генерала і полковника[36]. За різними джерелами, з метою реорганізації чехословацької армії на радянський манер в 1950–1954 роках з Радянського Союзу до Чехословаччини відправлено від 264[37] до 1000 радників[38].

Основним завданням радянських радників на початку 50-х років було — здійснювати підготовчу роботу до об'єднання армій східноєвропейських держав у воєнно-політичний блок, з метою створення Організації Варшавського Договору в 1955 році.

В цей період стрімке поширення інституту радників пройшло і у іншій важливій силовій структурі Чехословаччини — у Міністерстві державної безпеки. Одним з найважливіших завдань радників МДБ СРСР в Чехословаччині (М. Т. Лихачов, М. І. Макаров — з осені 1949 року до середини 1950 року, В. А. Боярський — з осені 1950 року до середини 1951 року, А. Д. Бесчастнов з середини 1951 року до початку 1954 року) було реалізація внутрішньополітичних процесів, які б позитивно оцінив Кремль. Нерідко саме радники виступали основними інструкторами політичних та судових процесів, вони здійснювали повний контроль за організацією, ходом та результатами слідства. Про все негайно інформувалась Москва. Радники контактували тільки з першими особами чехословацької влади — К. Готвальдом і Р. Сланським, а до 1950 року про їх присутність не було відомо навіть в апараті МВС Чехословаччини[39].

Відомо, що з 1948 року найважливішим політичним завданням радянських керівників на території Східної Європи було створення держав-аналогів радянській, побудованих на принципах концентрації влади у руках вузької партійної верхівки, повної централізації управління,

зосередження всіх політичних і економічних рішень в руках виконавчих структур. Для форсованого переходу до радянської системи управління в східноєвропейських країнах активно використовувались радянські радники. Їх впровадження у державні структури проходило по традиційній схемі. Центральними пунктами в цій схемі були головний радник при уряді країн, головні і старші радники при галузевих міністерствах та управліннях. Нижче на ієрархічній драбині були радники й інструктори у відділах міністерств і відомств, а також у різних установах та навчальних закладах. Запрошення радянських радників для поширення досвіду в країнах регіону здійснювалось по відточеному трафарету. Найтиповішим механізмом залучення радників зафіксоване в листі П. К. Пономаренко (міністр заготівель) і А. А. Громико (заступник міністра закордонних справ) в Політбюро ЦК ВКП(б) з приводу прохання уряду ЧСР відправити радянських радників для роботи в міністерствах ЧСР[40]. Як засвідчують матеріали чеських архівів, у січні 1953 року 37 радянських спеціалістів працювало в міністерствах Чехословаччини (окрім міністерства оборони та держбезпеки). В президії уряду офіційного радника не було, проте тут, як «консультант» виступав радник державної комісії з питань заробітної плати В. Т. Зуєв[41].

Під особливо пильною увагою радянської сторони знаходились міністерства фінансів, органи держконтролю, податків і статистики, тобто ті структури, які забезпечували функціонування економіки в напрямку мілітаризації. Оскільки органи держконтролю, як правило, створювались в регіоні вперше, участь радянських радників була тут безпосередньою та найактивнішою. Наприклад, після утворення держконтролю у вересні 1951 року, керівництво Чехословаччини негайно звернулось до Москви з проханням надіслати радника в це міністерство. Радянські керівники вважали «доцільним піти на зустріч чехам», адже Міністерство державного контролю Чехословаччини не має досвіду роботи і потребує допомоги Радянського Союзу в цій сфері»[42]. Такий приклад показує типову для регіону ситуацію, що підтверджується даними по інших країнах[43].

Функції та обов'язки радників, які працювали в органах державного управління, чітко визначалися в спеціальній інструкції «Про покращення керування радянськими радниками і спеціалістами, які відряджені в установи та підприємства країн народної демократії»[44]. Згідно з інструкцією радникам надавались виключно консультативні функції, їм заборонялась практична участь у виконанні будь-яких завдань та вишиковувалась сильно централізована вертикаль в їхніх службових обов'язках. Проте існують непоодинокі докази того, що радники діяли поза рамками своїх професійних обов'язків. Інститут радянських радників в держапараті ставав не тільки провідною ланкою системи зв'язків радянського політичного керівництва з лідерами країн Східної Європи, й джерелом найважливішої інформації про ситуацію в кожній країні.

Лідери національної політичної еліти добре розуміли цю роль радянських радників і активно використовували свої контакти з ними для передачі в Москву необхідних компроматів на своїх конкурентів[45]. Разом з цим фігура радника в критичний момент могла бути використана представниками національної еліти в її прагненні уникнути відповідальності за економічні невдачі[46]. Інститут радників функціонував в різних політичних, економічних і культурних сферах життя Чехословаччини, їх кількість особливо зросла на початку 50-х років. Чисельні запрошення радників свідчили про неготовність керівників КПЧ до самостійного управління, з цієї неготовності об'єктивно витікало копіювання радянського досвіду, вже заздалегідь обумовленого комуністичною доктриною.

Таким чином, зовнішньополітична ситуація сприяла переходу політики СРСР від воєнно-політичного впливу та контролю над Чехословаччиною до ієрархічних відносин підпорядкування і безпосередньому входженню ЧСР до «соціалістичного лімітрофу». Суспільно-політичні процеси в комунототалітарній Чехословаччині з того часу, часто-густо, здійснювалися за режисурою Москви.

Проте, помилково було б абсолютизувати тільки зовнішній тиск з боку СРСР у встановленні комуністичної диктатури в ЧСР. Не менш фатальним для долі Чехословаччини були більш глобальні міжнародні фактори, зокрема примирення Заходу із формуванням радянської зони впливу у Східній Європі та входом до неї ЧСР. Своєрідною пасткою для післявоєнної демократії в ЧСР став власне «соціалістичний вибір» більшості політичних сил, державно-політичної еліти та суспільства. Негативну роль відіграла і кардинальна зміна зовнішньополітичної орієнтації та нова «східна» політика держави. Зовнішньополітичні чинники могли б відігравати далеко невирішальну роль, якби не внутрішня трансформація суспільно-політичної, економічної сфери держави а особливо емоційної атмосфери в суспільстві.

Отже, остаточний крах демократії, встановлення та утвердження тоталітаризму у ЧСР зумовлені не частковими факторами, а насамперед цілісним комплексом повоєнних системних змін у державі та на міжнародній арені на рубежі 40-50-х років XX століття.

---

[1] Вовканич І. І. Сучасна російська історіографія про еволюцію Чехословаччини від демократії до диктатури // Науковий вісник УжДУ. Серія Історія. — Вип. 3. — Ужгород, 1999. — С. 96-105.

[2] Першина Е. В. Внешний фактор трансформации тоталитарных режимов (на примере стран Восточной Европы). Автореф. дис. …к.п.н. — Екатеринбург: ГОУ ВПО «Уральская академия государственной службы», 2007. — 23 с.; Першина Е. В.Специфика трансформации навязанных тоталитарных режимов (на примере Восточной Европы) // Без темы. Научный общественно-политический журнал. — 2007. — № 3 (5). — С. 85–88.

[3] Гибианский Л. Я. СССР, Восточная Европа и формирование советского сообщества // Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. «Демократическое интермеццо» с коммунистическим финалом. 1944–1948. — М.: Наука, 2002. — С.26.

[4] Вовканич І. І. Зміна зовнішньополітичної орієнтації Чехословаччини в 1945–1948 рр. // Науковий вісник УжДУ. Серія «Історія». — Випуск 4. — Ужгород: Вид-во В. Падяка, 1999. — С. 145–151.

[5] Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Т 4. Кн. 2. (декабрь 1943 г. — май 1945 г.) / Отв. Ред. А. И. Недорезов, В. Краль. — М.: Наука, 1983. — 472 с.

[6] Із програми уряду Національного фронту чехів і словаків. Кошице, 5 квітня 1945 р. // Постоловський Р. М., Пугач Є. П., Страшнюк С. Ю. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944–1953 рр.) / Хрестоматія для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів України. — Харків: Бізнес Інформ, 2000. — С. 57.

[7] Вовканич І. І. Чехословаччина в 1945–1948 рр: Нарис історії перехідного періоду. — Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2000. — С.279.

[8] Гибианский Л. Я. Форсирование советской блоковой политики // Холодная война. 1945–1963 гг. Историческая ретроспектива: Сб. ст. / Рос. акад. наук. Институт всеобщей истории / Отв. Ред. Н. И. Егорова, А. О. Чубарьян. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. — С. 138.

[9] СССР и холодная война. / Под ред. В. С. Лельчука, Е. И. Пивовара. — М.: Мосгорархив, 1995. — С.79.

[10] Адибеков Г. М. Коминформ и послевоенная Европа, 1947–1956. — М.: Политиздат, 1994. — С. 27.

[11] Егорова Н. И. НАТО и европейская безопасность: Восприятие советского руководства // Сталин и холодная война. — М.: Наука, 1998. — С. 297.

[12] Боффа Дж. История Советского союза в 2-ох томах. Т. 2. — М.: Международные отношения, 1990. — С.300.

[13] Быстрова Н. Е. СССР и формирование военно-блокового противостояния в Европе (1945–1955 гг.). — М.: Гиперборея, Кучково поле, 2007. — С.154–155.

[14] Директива Политбюро ЦК ВКП (б) Министерству иностранных дел СССР о заключении договоров о взаимопомощи со странами Восточной Европы//Восточная Европа в документах российских архивов. 1944–1953 гг. — Т. I: 1944–1948 гг. — М. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. — С.727–728.

[15] Письмо М. Ракоши секретарю ЦК ВКП (б) М.А. Суслову с информацией о подготовке к выборам, венгеро-чехословацких отношениях и сотрудничестве с СССР по оборонным вопросам// Восточная Европа в документах российских архивов. 1944–1953 гг. — Т. II: 1949–1953 гг. — М. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. — С. 70–74.

[16] Сборник договоров о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи, заключенных между социалистическими странами (1943–1970 гг.) — М.: МИД СССР, 1971.

[17] Киссинджер Г. Дипломатия. — М.: Ладомир, 1997. — С. 410–411.

[18] Быстрова Н. Е. Указ. соч. — С. 181.

[19] Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть: Воспоминания: В 4 кн. Кн. 2. — М.: Наука, 1999. — С. 196.

[20] Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года: В 2 — х кн. / Пер. с англ. — М.: Международные отношения, 2000. — Кн. 1 — С. 348–354.

[21] Замечания заведующего IV Европейским отделом (ЕО) НКИД СССР В. А. Зорина по проекту программы правительства Национального Фронта Чехов и Словаков, разработанному Заграничным руководством КПЧ// Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953 гг.: / Отв. ред. Т. В. Волокитина. — Т. II: 1949–1953 гг. — М.: РОССПЭН, 2002. — С. 175–177.

[22] Závěrečná zpráva tzv. Pillerovy komise// Československá justice v letech 1948–1953 v dokumentech. /Připravili J. Vorel, A. Šimánková a kolektiv. — Díl I. — Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2003. — S. 200–250.

[23] Гордиевский О.,Эндрю К. КГБ — разведывательные операции от Ленина до Горбачова. — Пер. с англ. П. В. Рубцова, В. В. Акимова. — «Секретная папка». — М.: Центрполиграф, 2000. — С. 422–426.

[24] Из дневника П. Г. Крекотеня. Запись беседы с заместителем генерального секретаря ЦК КПЧ Г. Барешем в связи с началом процесса над О. Шлингом и М. Швермовой // Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953 гг. — Т. I: 1944–1948 гг. — С.447–448.

[25] Совещания Коминформа. 1947, 1948, 1949: док. и материалы. — М.: РОССПЭН, 1998. — 435 с.

[26] Волокитина Т. В. Сталин и смена стратегического курса Кремля в конце 40-х годов: от компромиссов к конфронтации // Сталинское десятилетие холодной войны. Факты и гипотезы. — М.: РОССПЭН, 1999. — С. 20.

[27] Гибианский Л. Я. Политика Сталина в Восточной Европе. Коминформ и первый раскол в Советском блоке // Советское общество: будни холодной войны. — М.: Арзамас, 2000. — С.26.

[28] Развитие хозяйственных механизмов в странах СЭВ. — М.: Наука, 1983. — 241 с.

[29] Гибианский Л. Я. СССР, Восточная Европа и формирование советского сообщества // Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. «Демократическое интермеццо» с коммунистическим финалом. 1944–1948. — М.: Наука, 2002. — С. 31–32.

[30] Satlerová F. Od válečného k plánovanému hospodářství. K proměně funkce tradičních institucí při budování hospodářského system v Sovětské okupační zóně a NDR (1945-1952) // Soudobé dějiny. 2000. — № 1–2. — S. 59–88.; Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. Кн. 2. — М.: Наука, 2005. — С. 112.

[31] Быстрова Н. Е. Указ. соч. — С. 246.

[32] Записка корреспондента ТАСС в Праге В. С. Медова о внутриполитической ситуации в Чехословакии // Восточная Европа в документах российских архивов. 1944–1953 гг. — Т. II: 1949–1953 гг. — С. 115–116.

[33] Кальвокоресси П. Указ. соч. — С. 360.

[34] Kaplan K. Sovětští poradci v Československu 1949-1956. — Praha: Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. — 146 s.

[35] Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. Ф., Покивайлова Т. А. Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа (1949–1953): Очерки истории. — М.: РОСПЭН, 2002. — С. 635.

[36] Kaplan K. Op. cit. — S. 75.

[37] Ibid. — S. 75–76.

[38] Холловэй Д. Сталин и бомба. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. — 628 с.

[39] Petrov N. V. Sovétští poradci Ministerstva státní bezpečnosti a příprava procesu s R. Slánským (podle dokumentů Státní bezpečnosti)// Politické procesy v Československu po roce 1945 a «Případ Slánský» / Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference, pořádané ve dnech 14.-16. Dubna 2003 v Praze. — Brno, 2005. — S. 99–104.

[40] Письмо П. К.Пономаренко и А. А.Громыко в Политбюро ЦК ВКП(б) по поводу просьбы правительства ЧРС о направлении советских советников для работы в министерствах ЧСР // Восточная Европа в документах российских архивов. 1944–1953 гг. — Т. II: 1949–1953 гг. — С. 662–663.

[41] Kaplan K. Op. cit. — S. 75 .

[42] Письмо А. А.Громыко, А. Павельева, Ф. Бараненкова И. В. Сталину о просьбе правительства Чехословакии направить советского советника в Министерство государственного контроля // Восточная Европа в документах российских архивов. 1944–1953 гг. — Т. II: 1949–1953 гг. — С. 654–655.

[43] Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. Ф., Покивайлова Т.А. Указ. соч. — С. 643.

[44] Petrov N. V. Op. cit. — S. 99–104.

[45] Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. Ф., Покивайлова Т. А. Указ. соч. — С. 645.

[46] Записка корреспондента ТАСС в Праге В. С. Медова о внутриполитической ситуации в Чехословакии // Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953 гг. — Т. II: 1949–1953 гг. — С. 107–117.

Тамара Вронська

«ДІЇ У ВІДПОВІДЬ»: НОВИЙ ЕТАП ПОЗАСУДОВИХ РЕПРЕСІЙ РОДИЧІВ ПОВСТАНЦІВ (1948–1949 рр.)

Серед злочинів, вчинених радянським тоталітарним режимом проти своїх громадян, масовістю, тривалістю та жорстокістю виділяються депортації, здійснювані за політичним, соціально-економічним, класовим та етнічним принципами. Більшість таких акцій охоплювала не лише тих, кого влада визнавала своїми опонентами, а і їх оточення. Найбільш тривалими з-поміж примусових міграцій, ініційованих сталінським режимом за політичними мотивами, стали масові каральні акції на західноукраїнських землях — від весни 1944 р. до кінця 1952 р.

Уже перші дні після приходу Червоної армії показали — влада шукати компромісу не буде. Її звернення до учасників ОУН та УПА містили не лише пропозиції скласти зброю, а й погрози покарати батьків, дітей та дружин опонентів. Спроба першого секретаря ЦК КП(б)У (в березні 1944 р.) створити законодавче підґрунтя для депортацій членів родин повстанців зазнала фіаско. Й. Сталін чомусь не підписав підготовлений ним проект постанови ДКО на відміну від таких же документів стосовно «покараних народів». Та це не стало на заваді широкомасштабному насильству. На допомогу, як завжди, прийшли карально-репресивні органи. Їх відомче «право» стало альтернативою Закону. Цього разу винайшли до того небачений алгоритм репресій — відправляти у заслання всіх повнолітніх родичів учасників ОУН і УПА ще до винесення рішення Особливою нарадою при НКВС СРСР. Примітно, що тоді жодному з лідерів держави та республіки, як і керівництву НКВС, так і не вдалося хоч якось вмотивувати жорстокий терор проти безвинних жінок, дітей та старих. Усі без винятку документи, що регламентували організацію депортацій, не пояснювали, за що караються ці люди.

Перший рік репресій членів родин учасників формувань ОУН та УПА замість очікуваного владою результату призвів до загострення протистояння. І у 1945 р. так само жорстоко, як і родичів повстанців, продовжували карати їх «пособників» разом із сім'ями. Якщо зважити, що під поняття «пособник» міг потрапити кожен, хто допоміг своїм односельцям, друзям чи далеким родичам харчами, притулком чи ще чимось, то можна зрозуміти, яка кількість людей автоматично потрапила під «опіку» органів державної безпеки, котрі вже не зважали на попередні директиви, що приписували відправляти у заслання лише найближчих родичів «ворогів». У щільні тенета репресій потрапляли не лише бабусі, діди, тітки, дядьки, а й навіть невістки, зяті, племінники та ще дальша рідня тих, хто в той чи інший спосіб протистояв радянській

владі у Західній Україні або підозрювався у цьому. Практика сімейного заручництва і кругової поруки численними директивами вищих партійних органів настійно рекомендувалася місцевій владі та регіональним управлінням НКВС для обов'язкового застосування в західних областях України.

Після заміни в 1946 р. послідовності деяких ланок у ланцюгу репресій (відправляти родини повстанців у заслання лише після рішення Особливої наради) виконавці вже не могли оперативно депортувати людей, а мусили утримувати їх в очікуванні вердиктів позасудового органу. Та коли ГУЛАГ став вимагати поповнення дармової робочої сили, то за кілька жовтневих днів 1947 р. органи МВС і МДБ УРСР спромоглися блискавично задовольнити його потреби, підправивши «незручний» порядок.

Жовтнева депортація не мала аналогів в історії політичного терору, оскільки без жодної директиви законодавчого органу влади, і навіть не чекаючи резолюції Особливої наради, для задоволення потреб імперської вугільної промисловості «за рішенням органів МДБ» відправили у заслання 77 791 особу. Якби такими темпами репресії тривали й надалі, то не виключно, що рядки з німецької листівки-фальшивки від червня 1944 р. щодо виселення «совєтами» всіх українців, котрі перебували під окупацією, справдилися б сповна.

На початку 1948 р. ситуація в Західній Україні стала відчутно змінюватися. Бойові чекістські операції проти підпілля і масові депортації дали свої наслідки. Погрозами та агітацією селяни поступово заганялися до колгоспів. Та все ж сталінському режиму не вдалося ліквідувати спротив ОУН і УПА і позбавити його соціальної бази. Цей рік, як і попередні, розпочався з систематичного і планомірного наступу на позиції українських повстанців та підпільників на всіх теренах західного регіону.

У 1948 р. МДБ, на яке ще на початку 1947 р. покладалася відповідальність за остаточну ліквідацію українського націоналістичного руху, загалом завершило побудову своїх структур і ланок. Боротьба проти ОУН і УПА набувала нових рис. Це відомство, як і МВС, тимчасово уповільнило свій тиск на членів родин повстанців, хоча й не відмовилося від нього остаточно. У звітах регіональних партійних органів та каральних інституцій того часу відсутні переможні реляції з приводу значної кількості депортованих, здебільшого йшлося про агентурну та кадрову роботу. Цього року закладалися нормативні підвалини наступних жорстоких репресій стосовно членів родин повстанців, шлейф яких зачепив величезну кількість людності цілої України.

21 лютого 1948 р. сталася драматична подія для багатьох громадян Радянського Союзу, яка торкнулася і мешканців Західної України, засуджених до різних термінів ув'язнення. Того дня Президія Верховної Ради СРСР ухвалила один з найбільш антигуманних своїх указів «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбуття

покарання у заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР»[1]. Цей законодавчий акт забирав надію на людське життя в багатьох громадян, оскільки приписував «усіх, хто відбуває покарання у тюрмах і особливих таборах, ...учасників антирадянських організацій і груп, націоналістів... *що становлять небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками і ворожою діяльністю*, після відбуття терміну покарання направляти за призначенням МДБ у заслання» в райони Колими на Далекому Сході, Красноярський край, Новосибірську область і Казахську РСР. Пізніше відповідні органи роз'яснили, що згадані в указі «націоналісти» можуть приєднатися до своїх родин на спецпоселенні. Тих людей іменували «пересидчиками», як і ув'язнених, котрих не звільнили з таборів під час війни, хоча у них і завершився термін покарання.

Окрім згаданих осіб, вищий законодавчий орган СРСР зобов'язував МДБ направити у заслання на поселення державних «злочинців», які вже відбули покарання за політичними статтями та були звільнені з виправно-трудових таборів і тюрем з часу закінчення Великої Вітчизняної війни. Всіх перерахованих осіб наказувалося відправляти у заслання за рішенням Особливої наради при МДБ СРСР[2]. Отже цей указ, окрім «пересидчиків», започаткував ще одну категорію жертв радянського політичного терору — «повторники»: ті, кого радянська влада вдруге ні за що запроторила на північ СРСР вже після того, як вони повернулися додому. Ці та інші колишні в'язні разом поповнили велику армію радянських «мінусників» — людей, яким вже згодом заборонялося проживати у режимних місцевостях СРСР та ближче 101-го км (в РРФСР) і 51-го (в УРСР) навколо великих промислових центрів і столиць.

Взимку і навесні 1948 р. у Західній Україні, не організовуючи масових депортацій, продовжували планово відправляти малими партіями у супроводі конвою в заслання родичів учасників УПА і ОУН.

Другого осіннього місяця 1948 р. сталася чергова новація у сфері загального тотального терору стосовно членів родин учасників національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. Здавалося, що влада раптом пригадала «вдале» формулювання з постанови ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р., де наголошувалося: «Не пропускати жодного випадку бандпроявів без репресій у відповідь, посилити висилку сімей бандитів і куркулів, які надають будь-яку допомогу бандитам»[3]. Можновладці, продовжуючи засилати жінок, дітей і людей похилого віку за належність до повстанців, вирішили нарешті вмотивувати та «оформити» свої дії. Вони винайшли зручне для себе формулювання причин депортації: «дії у відповідь» на збройні виступи повстанців і вже не епізодично, а регулярно та послідовно вживали цю тезу, коли за кожного вбитого чи пораненого радянського активіста відправляли у заслання від 5 до 10 (а іноді і більше) родичів повстанців, або зовсім не причетних до них осіб.

Такою ж риторикою послуговувались і регіональні керівники, коли доповідали про цей вид репресій. Згадане формулювання було закріплене

у постанові РМ СРСР від 4 жовтня 1948 р. «Про виселення на спецпоселення з території західних областей УРСР сімей бандитів, націоналістів і бандпособників у відповідь на здійснені бандитами диверсійно-терористичні акти», підписаній Й. Сталіним та управляючим справами Ради Міністрів СРСР Я. Чадаєвим. У документі зазначалося: «З метою посилення боротьби з антирадянським націоналістичним підпіллям і ліквідації бандитської пособницької бази на території західних областей України РМ СРСР постановляє: 1. Дозволити МДБ СРСР виселяти на спецпоселення під нагляд органів МВС сім'ї бандитів, націоналістів і бандпособників, які проживають на території Львівської, Станіславської, Тернопільської, Дрогобицької, Ровенської, Волинської і Чернівецької областей УРСР. Виселення здійснювати у кожному окремому випадку за рішенням Особливої наради при МДБ СРСР у відповідь на здійснені бандитами диверсійно-терористичні акти... 3. Зобов'язати МВС СРСР (Круглов): а) направляти сім'ї бандитів, націоналістів і бандпособників, які виселяються з західних областей Української РСР, на спецпоселення в Якутську АРСР, Іркутську і Томську області; б) забезпечити конвоювання сімей, що виселяються, перевезення залізницею і нагляд за ними в місцях спецпоселення, виключивши можливість утеч»[4].

У постанові нав'язливо повторюється її «новаторське» формулювання: дії «*у відповідь*», яке, начебто, слугувало приводом для виселення. За логікою ініціаторів та виконавців виходило, що цілі родини — жінки та діти виселялися у відповідь за невчинені ними злочини. Під цим формулюванням — виправданням своїх варварських дій — радянська влада, по суті, приховувала, з одного боку, свій злочин, а з іншого — страх перед людьми, які начебто становили для неї небезпеку.

На виконання постанови Ради міністрів СРСР у МДБ СРСР 20 жовтня 1948 р. був підготовлений спеціальний наказ «Про виселення з території західних областей Української РСР сімей бандитів, націоналістів і бандпособників, у відповідь на здійснені бандитами диверсійно-терористичні акти», який не лише зобов'язав підлеглих ретельно виконувати директиву радянського уряду, а й затвердив дві інструкції, в яких містилися залаштункові подробиці нового формату репресій.

У наказі, окрім вже задекларованих у постанові Ради Міністрів СРСР концептуальних положень репресій, зазначалося, що заслання має здійснюватися у відповідь після кожного теракту чи диверсії. Відповідальність за такі «відплатні» дії покладалася на МДБ УРСР, котре й мало визначати, скільки родин буде каратися в кожному окремому випадку. Для зручності наказ МДБ СРСР приписував узяти на облік всіх родичів повстанців, завівши на них спеціальні справи, аби у потрібний момент оперативно заарештувати їх[5].

У затвердженій інструкції «Про порядок проведення виселення сімей бандитів і бандпособників-куркулів» підкреслювалося, що засланню в Якутську, Іркутську і Томську області підлягають всі повнолітні члени

згаданих родин та їхні близькі родичі, не виключаючи непрацездатних осіб похилого віку, які проживали спільно з ними. Виняток становили ті сім'ї, де були військовослужбовці Червоної армії, нагороджені орденами, або особи, які мали особливі заслуги перед державою.

Виконавці мусили підготувати всі потрібні документи, дотримуючись належної конспірації, прибути до оселі призначених до репресування й оголосити їм, що вони караються у відповідь за скоєний певною особою теракт, пильнуючи при цьому, щоб навколо помешкань цих приречених не збиралося багато людей, аби уникнути можливих ексцесів. Здебільшого, ніхто не зважав на ту обставину, чи був справді «терорист» родичем осіб, які депортувалися «у відповідь»[6].

Друга інструкція, затверджена наказом МДБ СРСР від 20 жовтня 1948 р., — про порядок оформлення репресованих членів родин — особливо не відрізнялася від аналогічних документів 1944 р. У ній враховувався досвід, набутий карально-репресивними органами за чотири роки депортацій. Тепер приписувалося ретельніше оформляти довідки на «резерв» з цивільного населення для наступних репресій, до якого зараховувалися всі члени родин нелегалів-повстанців. До справи на таких «заручників» мали залучати довідку у разі загибелі голови родини, копію вироку суду або Особливої наради у разі засудження. А коли «бандит чи бандпособник» був ще живий, то його родина бралася на облік шляхом накопичення відповідних агентурних донесень та інших компрометуючих матеріалів, які засвідчували належність до збройного підпілля. І в разі вчинення в тому чи іншому населеному пункті збройного нападу всі ці люди автоматично ставали кандидатами на заслання.

Після арешту селян-відповідачів інструкція МДБ СРСР приписувала негайно оформити всі належні документи і не пізніше 48-ми годин надіслати їх через відділ «А» МДБ УРСР до відповідного підрозділу в Москві, звідки вони мали потрапити до Особливої наради[7].

Отже, постановою радянського уряду та відповідною директивою МДБ СРСР західноукраїнські села тепер перетворювалися на заручницькі резервації, звідки можна було у будь-який момент уже практично «оформлених» людей відправити у заслання. Ремарка ж наказу, котра дозволяла МДБ УРСР визначатися з кількістю репресованих, створювала величезне поле для свавілля.

Відтоді й до самого кінця депортацій в усіх звітах уживався саме такий термін — «дії у відповідь». Звісно, це формулювання було зручнішим, ніж попередні, оскільки тепер можна було робити вигляд, що таким чином карають вже не превентивно, а за дії, начебто вчинені родичами репресованих.

Значна увага приділялася владою й дотичним питанням. Перед органами внутрішніх справ Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської, Ровенської і Волинської областей було поставлене завдання організації потрібної кількості збірних пунктів, які б дали можливість належним чином реалізувати урядовий припис[8] з урахуванням того, що

засилати людей тепер можна було лише після отримання виписки з рішення Особливої наради (отже їх десь треба було утримувати тривалий час). Через три місяці всі шість збірних пунктів були готові до прийому «спецконтингенту» і туди з 8 грудня стали привозити родичів повстанців. Уже першого місяця наступного року міністру внутрішніх справ СРСР доповіли, що за станом на 5 січня 1949 р. збірні пункти прийняли 389 сімей (1 195 осіб). 550 із них утримувалися там вже від жовтня 1948 р., хоча термін перебування у таких місцях не мав перевищувати 25 діб. У зв'язку з цим МВС УРСР клопоталося щодо «прискорення винесення рішень Особливою нарадою»[9].

Отже, «бідний» на показники у сфері депортацій 1948 рік, працював вже на свого наступника, оскільки арештовані тоді родичі учасників ОУН та УПА пішли у «залік» 1949 р.

Довершив нормотворчі потуги 1948 р. у цій сфері указ Президії Верховної Ради РСРСР від 26 листопада «Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу у роки Великої Вітчизняної війни». Цей законодавчий акт радянської держави, окрім задекларованої у назві новації, приписував залишити згаданих спецпоселенців на довічне заслання, а також встановив, що за самочинне залишення місця приписки вони каратимуться каторжними роботами на термін до 20 років[10].

Мешканців Західної України згаданий указ Президії Верховної Ради поки що не стосувався*, оскільки йшлося лише про ті «покарані народи», які депортували відповідно до постанов ДКО.

Загалом 1948 рік, багатий на законотворчу ініціативу керівництва радянської влади, дав порівняно незначну кількість депортованих із Західної України — 240 родин (817 осіб)[11].

Аналізуючи події 1948 року у загальному контексті каральної політики радянської влади стосовно членів сімей учасників збройного самостійницького підпілля, можна помітити певне послаблення тиску. Може, це був тимчасовий перепочинок, можливо, влада сконцентрувала свою увагу і зусилля на іншому «незручному» для неї регіоні — Прибалтиці, звідки того року відправили у насильницький спосіб найбільшу кількість людей.

1949 року карально-репресивні акції проти членів родин учасників національно-визвольного руху мали певні особливості. Попри відносне затишшя попереднього року люди не сподівалися, як на початку 1947 р., що репресії пішли на спад, позаяк відправлення у віддаленні місцевості СРСР на збірних пунктах Західної України вже чекали майже дві тисячі осіб.

---

* Дія згаданого указу була поширена і на депортованих із Західної України 6 квітня 1950 р. Наказом МВС СРСР №00248 від 15 квітня 1950 р. виселенцям-оунівцям було оголошено про залишенні їх на спецпоселенні довічно.

І дійсно, до відправки першого ешелону з депортованими готувалися заздалегідь. На збірних пунктах накопичували людей, аби щільніше завантажити вагони. 10 січня 1949 р. там прийняли вже 484 родини (1 767 осіб). Серед них були немічні та хворі люди, які могли не витримати далекої дороги. В одному з повідомлень МВС УРСР з цього приводу зазначалося: «Серед вилучених УМДБ Львівської області знаходиться [громадянка] Бакур, 1870 р.н., сліпа, самостійно пересуватися не може. [Громадянин] Вайдер має туберкульоз хребта, Пастернак страждає на епілепсію... На решту пунктів також доставлено [багато] осіб зі старечою дряхлістю, інвалідів і тяжко хворих... МВС вважає, що вилучення такого контингенту, як відплатний захід на бандпрояви не може мати потрібного ефекту...»[12]. З останньою ремаркою документа важко сперечатися, адже зрозуміло, які почуття може викликати в нормальної людини репресування сліпої, нерухомої вісімдесятирічної бабусі... До речі, такі ж застереження трохи раніше робив міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач.

25 січня 1949 р. на збірних пунктах накопичилося 730 родин учасників загонів ОУН та «бандпособників» загальною чисельністю 2 384 осіб. Цим людям належало ще чекати два тижні, оскільки ешелон з депортованими, яких повантажили у 53 вагони, вирушив за адресою ст. Хабаровськ на Далекому Сході лише 10 лютого[13].

Члени родин повстанців з Ровенської, Львівської та Волинської областей ешелоном № 97168 вирушили до ст. Кругликово Хабаровського краю майже одночасно з першим етапом[14].

На збірних пунктах західних областей набирав обертів процес ротації примусових мігрантів. Тільки-но відправили етапом у двох ешелонах великі партії людей, як 22 лютого там знову накопичилося 1339 осіб. Уночі 6 березня 1949 р. 586 осіб в ешелоні № 97 297 зі Львова вирушили на північ СРСР. 30 березня того ж року у напрямку ст.Асіно Томської залізниці довжелезний потяг з 45 вагонів (33 — для депортованих, 22 — для охорони і господарських потреб) виїхав зі Здолбунова[15]. Відчутним ставав брак рухомого складу, у зв'язку з чим заступник міністра внутрішніх справ УРСР А. Булига звернувся листом до свого союзного керівництва з проханням вплинути на ситуацію.

У квітні став формуватися новий ешелон, а протягом травня-серпня укомплектовано і відправлено ще сім ешелонів, у яких у свій скорботний шлях вирушили 1870 родин повстанців у складі 6 100 осіб[16].

Вигнанці з рідної землі мусили перетнути весь СРСР, аби валити ліс у тамтешній лісовій галузі, а також мити золото на підприємствах тресту «Приморзолото» спеціального головного управління МВС СРСР.

Очікуючи на прибуття депортованих із Західної України, відділ спецпоселень МВС СРСР ще 3 січня 1949 р. підготував для вищого радянського керівництва інформацію про контингенти спецпоселенців, підстави їх заслання і утримання на спецпоселенні. Під загальною назвою «оунівці» в документі подавалася загальна кількість членів сімей

«оунівців» і активних повстанців (як арештованих, так і вбитих під час збройних зіткнень). Далі перераховувалися підстави до переселення на спецпоселення*: директива НКВС СРСР № 122 від 31.Ш.1944 про заслання у віддаленні райони Красноярського краю, Іркутської, Омської, Новосибірської областей членів сімей «оунівців» і активних повстанців як арештованих, так і вбитих під час зіткнень, постанова Ради Міністрів СРСР № 3214-1050 с від 10 вересня 1947 р. про висилання з західних областей УРСР членів сімей «оунівців», та інші приписи. Посилання на останню постанову вбачається недоречним і навіть безпідставним, оскільки цей документ, як зазначалося вище, не мав жодного стосунку до репресій.

У документі вказувалося, що на час звіту (1944-1947 рр.) «переселено» всього 100 310 членів родин повстанців. На 1 жовтня 1948 р. перебувало на обліку 96 584 осіб у місцях розселення: Казахська РСР, Комі, Удмуртська РСР, Красноярський край, Архангельська, Вологодська, Іркутська, Кемеровська, Кіровська, Молотовська, Новосибірська, Омська, Свердловська, Тюменська, Челябінська і Читинська області.[17]

З огляду на наведені узагальнені цифрові показники варто підкреслити, що, за нашими підрахунками, сумарна кількість депортованих із Західної України членів родин учасників загонів ОУН та УПА становила на той час 114 936 осіб[18] (відповідно по роках: 1944 р. — 12 762, 1945 р. — 17 497, 1946 р. — 6 350, 1947 р. — 78 327). А разом зі «скромним» результатом 1948 року (817 депортованих) — 115 753. Отже, зважаючи на перевірені дані, будемо орієнтуватися саме на встановлену нами цифру.

Наступна ревізія спецпоселень показала, що станом на 1 квітня 1949 р. на обліку органів МВС СРСР перебувало 2 307 410 виселених і спецпоселенців разом з членами їх сімей і серед них 96 191 членів сімей «українських націоналістів»[19]. Вже 15 липня 1949 р. наводилась інша цифра — 95 552** родичів повстанців (в т.ч. чоловіків — 22 569, жінок — 48 583, дітей — 24 400)[20].

Наведені цифри назовні демонстрували зменшення кількості членів родин повстанців, які перебували у засланні. Втім ця, начебто, позитивна динаміка аж ніяк не збігалася з сумарною кількістю депортованих родичів повстанців за період 1944–1948 рр. Така розбіжність пов'язана передусім з великою смертністю у непристосованих для нормального життя віддалених місцевостях СРСР. Здійснений пізніше аналіз «природного» руху у середовищі депортованих українців показав, що протягом двох років (1948 і 1949 р.) у цій категорії засланих народилося 879 дітей, а померло — 6382 особи[21].

---

* Примітно, що автори документа, як і раніше, уникали слова «заслання», якими по суті й були депортації, а вели мову про «переселення на спецпоселення».

** Звітні цифри, які подавав ГУЛАГ і республіканські МВС-МДБ суттєво різнися і в наступні роки, позаяк останні наводили загальну кількість депортованих, а відділ спецпоселень – лише тих, хто пройшов облік.

Сталінський режим у 1949 р. збирав «багаті ужинки» від своїх новацій, запроваджених попереднього року. Після появи 4 жовтня 1948 р. постанови Ради Міністрів СРСР, якою приписувалося засилати сім'ї «бандитів, націоналістів і банд пособників» «у відповідь на здійснені оунівським підпіллям терористичні і диверсійні акти» карально-репресивні органи стали почуватися ще більш комфортно, оскільки нарешті знайшлася дуже зручна формула для виправдання терору проти мирних людей. Сім'ї тих, хто перебував у загонах ОУН та УПА, вже цілком відверто оголосили відповідачами та заручниками. Тепер по 8–10 родин засилали на 10 років у віддалені райони СРСР після будь-якого атентату чи замаху на активістів місцевої влади.

У 1949 р. до України полетіли чергові заклики мобілізуватися і довершити ліквідацію «залишків бандитів». І така «робота» знову активізувалася.

30 березня 1949 р. у с. Тартаків Сокальського району Львівщини у відповідь на убивство тракториста МТС П.Бугая і пошкодження одного трактора з цього села було відправлено у заслання сім родин з 23 осіб. Після убивства у с.Павлів Радехівського району голови колгоспу О. Рудя такі ж санкції були вжиті до 5 сімей. Аналогічна акція відбулася й у с. Накваші Підкаменецького району, де після убивства колгоспного рахівника були покарані засланням 4 місцеві родини[22].

За схожим сценарієм розгорталися події і в інших населених пунктах. Як під копірку штампувалися вироки Особливої наради при МДБ СРСР про такі ж каральні акції «у відповідь». Кількість покараних у такий спосіб родин коливалася від двох до десяти. Ці люди, як вже зазначалося, здебільшого, не були причетні до тих осіб, які вчиняли напади на радянських активістів. Утім, на це особливо не зважали, а оформляли відповідно до чинних інструкцій каральних інституцій як родичів «нелегалів» чи «бандитів».

Молода жінка Олена Бензар з с.Нирків Заліщицького району Тернопільської області за обвинуваченням у пособництві оунівському підпіллю була засуджена у 1948 р. до ув'язнення у таборах ГУЛАГу. Невдовзі репресували і її матір Параску. Жінку заслали аж до Хабаровська, оформивши це 15 січня 1949 р. рішенням Особливої наради НКВС СРСР. Вона змогла виїхати з Далекого Сходу після звільнення лише 15 липня 1958 р.[23] Така ж доля спіткала і Вийванко Гафію Андріївну (1900 р.н.), мешканку с. Солоне того ж району. Її як матір учасника ОУН етапували на Забайкальську залізницю. У Борщівському районі Тернопільщини за вбивство директора школи села Гермаківка у листопаді 1949 р. виселили вісім сімей, в Іванкові за вбивство оперуповноваженого Полуничка 3 липня 1950 р. — 18 сімей, зовсім непричетних до того[24].

Чекісти Станіславської області на початку 1949 р. проводили «відплатні акції» не менш «продуктивно», ніж їхні ровенські колеги. Лише за перший квартал звідти було депортовано 372 сім'ї чисельністю 1038 осіб — родичів підпільників і «пособників»[25]. У квітні темпи дещо уповільни-

лися — у віддалені місцевості СРСР у насильницький спосіб депортували 50 «бандсімей» з 139 чоловік. При цьому тамтешнє керівництво вихвалялося «позитивною» реакцією місцевого населення на такого роду акції, аргументуючи це тим, що наслідком «очищення сіл від бандпособників» стало прискорення темпів посівної кампанії[26]. У червні 1949 р. кількість покараних сімей зменшилася — (39 у кількості 103 чол.), що пояснювалося не зміною настроїв карально-репресивних органів, а зменшенням випадків нападів повстанців. Тим часом місцеві групи охорони порядку змогли виявити 17 спецпоселенців, які втекли з місць заслання і намагалися оселитися поблизу своїх домівок, перебуваючи на нелегальному становищі[27].

Довідка Львівського обкому КП(б)У від травня 1949 р. про акції українського націоналістичного підпілля і виселення сімей членів ОУН і УПА «у відповідь» більше схожа на фронтове зведення: «...4. 15 травня у с. Мальчиці Івано-Франківського району вбито місцевого жителя Павлова. У відповідь на банд прояв 20 квітня 1949 р. виселено 3 сім'ї на 14 чоловік... 8. 28 березня у м.Яворів поранено голову колгоспу Тиндик С. І. У відповідь на бандпрояв 20 квітня 1949 р. виселено 8 сімей на 28 чоловік. ...20. 3 квітня в с. Рогізно Яворівського району убитий голова колгоспу Збуровець. У відповідь на банд прояв оформляється на виселення 8 сімей. ...28. Вночі на 2-ге травня між селами Шкло і Новий Язув підірваний один стовп високовольтної електролінії. У відповідь на банд прояв виселено 6 сімей. ...31. Вночі на 9 травня в районі с. Любешки Бобровського району спиляні два стовпи телефонної лінії зв'язку. У якості заходів у відповідь оформлено на виселення 4 сім'ї»[28].

На початку червня 1949 р. партійний ватажок Львівщини знову звітував про такі заходи: у 32 селах відбулися покарання мешканців «у відповідь», під які по кожному випадку нападів на представників радянсько-компартійного активу потрапляли від 4 до 10 родин[29]. У липні того ж року кількість родин, покараних у межах акцій помсти, поступово збільшується. За кожен теракт вже відповідали 10–12, а то й 15 та більше родин[30]. Це було пов'язано з тим, що зменшилася кількість нападів та замахів на колгоспний актив, а стали переважати такі ж акції проти працівників міліції та її місцевих помічників.

Наприкінці літа того ж року партійне керівництво Львівської області підготувало узагальнений звіт про роботу за перше півріччя. Республіканським лідерам доповідали, що «у відповідь на 112 зареєстрованих за цей час терористичних актів з боку оунівського підпілля, у ході яких було убито 103 чоловіки партійно-радянського активу, у різних населених пунктах засланням у віддалені місцевості СРСР покарали 545 сімей у кількості 1882 осіб, яких оформили як членів сімей «бандитів, націоналістів і бандпособників»[31]. За допомогою елементарних арифметичних підрахунків можна зрозуміти, що за кожного убитого місцевого активіста чи керівника більш високого рангу, відповідали непричетні до цього 18 осіб. Звісно, такий спосіб помсти не міг викли-

кати ані задоволення у місцевих мешканців, ані навіть розуміння. Це вже виглядало не як бажання вилучити з підпілля повстанців, чи помститися тим, хто чинив шалений спротив. Йшлося про зовсім інше явище, відоме ще з часів гітлерівської окупації, коли за убивство одного німецького солдата брали у заручники і розстрілювали 100–200 мирних громадян.

Дрогобицький обком партії у листопаді 1949 р. доповідав і про свої здобутки у боротьбі з залишками підпілля ОУН і УПА за вересень-жовтень 1949 р.: «У звітний період у відповідь на бандпрояви органами МДБ проведені операції з вилучення і виселення сімей бандитів, націоналістів і активних бандпособників. Всього вилучено і вивезено з 51 села 488 сімей загальною чисельністю членів сімей 2043». Найбільша акція була проведена 9 жовтня 1949 р. у с.Смерічка Стрілківського району, де 6 вересня підпільниками був убитий другий секретар РК КП(б)У Титов. За це депортували 31 родину у складі 156 чоловік. 15 жовтня того ж року за убивство завідуючої хатою-читальнею в с.Береги Самбірського району виселили 22 родини у складі 97 чоловік[32]. Сімдесятирічну мешканку с.Конюхів Стрийського району Дрогобицької області Барабаш Досю Андріївну — матір «бандпособника ОУН» 31 серпня 1949 р. «у відповідь» засуджено як члена родини учасника банди ОУН на спецпоселення[33].

Наприкінці грудня 1949 р. уже вп'яте радянська влада звернулася до учасників національно-визвольного руху, які продовжували свою боротьбу у підпіллі, із закликом добровільно здатися, обіцяючи їм «не притягнення до кримінальної відповідальності»[34]. 30 грудня того ж року з'явився і наказ міністра державної безпеки УРСР М.Ковальчука, оприлюднений у кожній із західних областей республіки. Представники радянської влади, закликаючи повстанців прийти з повинною, запевняли, що всі їх родичі обов'язково будуть повернені із заслання до колишнього місця проживання[35]. Проте ані тоді, ані пізніше своїх обіцянок радянська влада не виконала. З десятків тисяч депортованих лише одиниці повернулися додому. Оманливість таких обіцянок підтвердив пізніше і заступник голови Ради Міністрів УРСР Д. Мануїльський, який, особливо не переймаючись тією обставиною, що влада гарантувала «цілковите прощення» тим особам, які добровільно припинять боротьбу з нею і повернуться додому, 22 березня 1950 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У запропонував «тих, хто прийде з повинною, переселяти до східних областей»[36].

Здійснюючи шалений тиск на населення західноукраїнських земель, вживаючи різноманітних методів залякування, шантажу та терору, вища компартійна влада УРСР повернулася і до такого «наочного» та «виховного», з її точки зору, кроку, як проведення відкритих судових процесів у західних областях УРСР над окремими учасниками «бандитсько-терористичних груп», ухваливши з цього приводу у вересні 1949 р. спеціальне рішення Політбюро ЦК КП(б)У. Використовуючи досвід 1944–1946 рр.,

коли низка таких процесів була організована у згаданому та інших регіонах України, трибуналу військ МВС Львівського округу було доручено провести відповідні акти «торжества радянського правосуддя»* обов'язково українською мовою[37].

Система сімейного заручництва, яка продовжувала використовуватися радянської владою на західноукраїнських землях, каральні акції проти великої кількості ні в чому не винних людей не лише не створили умов для «стабілізації» тут мирного життя, а й призвели до загострення протистояння. Все менше повстанців відгукувалося на заклики влади вийти з лісу, припинити опір. Протягом всього 1949 р. в органи радянської влади з повинною з'явилося лише 77 осіб (у 1944 — 17 602, 1945 — 38 205, 1946 — 4936, 1947 — 680, 1948 — 118)[38].

29 і 30 грудня 1949 р. вирушили останні у тому році ешелони з родичами повстанців. Перший — до Чити Забайкальської залізниці, другий — у напрямку Хабаровська. Загалом протягом року з різних станцій Західної України у далеку дорогу попрямували 24 ешелони, в яких їхали будувати соціалістичну індустрію 6 951 родина у складі 22 951 особи (з них: 5903 чоловіків, 10 380 жінок і 6 668 дітей різного віку)[39]. Разом з даними за попередні роки (115 753) кількість депортованих родичів повстанців становила вже 138 704 особи.

Документи Державного архіву Російської Федерації подають іншу кількість «оунівців», депортованих із Західної України протягом 1949 р. — 21 929 осіб. Узагальнені дані органів державної безпеки України також наводять відмінну від нашої цифру — 25 527 осіб[40]. Перша з наведених цифр цілком зрозуміло є меншою, оскільки дорогою на північ помирало багато людей, а комусь вдавалося утекти. Тому на обліку було менше людей, аніж виїхало із Західної України. Що ж стосується останньої цифри, то до неї, ймовірно, випадково включено й інші категорії осіб.

Добігали кінця сорокові роки XX ст. ГУЛАГ уже схопив у свої лабети величезну кількість членів родин учасників національно-визвольного руху. Дехто з них вже пішов з життя, декому вдалося утекти і переховуватися на великих просторах імперії, лідери якої своєю злою волею скалічили їхнє життя. Інші тягнули лямку в неволі, облаштовували, як могли, своє життя, ростили дітей та мріяли про повернення на рідну землю...

---

* За станом на 18 вересня 1949 р. у Ровенській, Львівській, Станіславській, Волинській і Тернопільській областях було проведено 14 відкритих судових процесів. З 51 особи, яким було висунуте обвинувачення у причетності до ОУН, до страти засудили 24.

[1] Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., Изд-во «Республика». — 1993. — 206 с. /Составитель Зайцев Е. А. — С. 46; Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика //За редакцією В. Т. Маляренка. — К.: Юрінком. 1997. — 464 с. — С. 78–79.

[2] Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — С. 46.

[3] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО). — Оп.16. — Спр. 29. — Арк. 10.

[4] Цит. за: Бугай М. Народы Украины в «Особой папке Сталина». — М., 2006. — С. 231–232.

[5] Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ). — Ф. 9. — Спр. 91. — Т. 1. — Арк. 1–2.

[6] Там же. — Арк. 3–6.

[7] Там же. — Арк. 7–12.

[8] Державний архів МВС України (далі — ДА МВС). — Ф. 15. — Спр. 49. — Арк. 34.

[9] Платонова Н. Депортація населення західноукраїнських областей у 1948–1950 рр. // Студії з архівної справи та документознавства.– К., 2003. — Т. 9. — С. 143–146.

[10] www.rau.su/observer/N11_93/023.HTM

[11] ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 95. — Арк.386.

[12] ДА МВС — Ф. 16. — Спр. 65. — Арк. 29–40.

[13] Там же. — Спр. 66. — Арк. 23.

[14] Там же. — Арк. 32.

[15] Там же. — Спр. 67. — Арк. 293; Спр. 68. — Арк. 302.

[16] Там же. — Спр. 72. — Арк. 60.

[17] ДАРФ. — Ф. 9479. — Оп. 1. — Спр. 432. — Арк. 4, 7, 8, 10.

[18] Підраховано автором за даними: ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 95. — Арк. 386.

[19] Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 9401. — Оп. 2. — Спр. 234. — Арк. 343.

[20] Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. — К., 1994. — С. 78.

[21] Там же.

[22] Літопис УПА. Нова серія. — Київ;Торонто, 2003. — Т. 7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1949–1959. — Кн. 4: 1949–1959. — С. 127–130.

[23] ДА МВС України. Картотека депортованих.

[24] Мизак Н. Велика депортація // Гомін України. — 2006. — 29 жовт. // www.homin.ca/news_ view.php?category=history&news=575 &land=ua

[25] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5681. — Арк. 80.

[26] Там же. — Арк. 108–110.

[27] Там же. — Арк. 151–152.

[28] http:/ memorial.kiev.ua/content/view/183/70/

[29] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5944. — Арк. 30.

[30] Там же. — Арк. 34–36.

[31] Там же. — Арк. 54–55.

[32] Там же. — Арк. 97.

[33] ДА МВС України. Картотека депортованих.

[34] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1317. — Арк. 19.

[35] ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 95. — Арк. 102.

[36] Цит. за: Шаповал Ю. Війна після війни… // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. — С. 35.

[37] ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 33. — Арк. 166.

[38] ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 95. — Арк. 385.

[39] ДА МВС України. — Ф. 16. — Спр. 82. — Арк. 54.

[40] ДАРФ. — Ф. 9401. — Оп. 2. — Спр. 269. — Арк. 142; ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 95. — Арк. 386.

СУЧАСНІ МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Андрій Мартинов

ЕВОЛЮЦІЯ БАЛКАНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (1989–2009 рр.)

Розпад Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії став найсерйознішим регіональним геостратегічним викликом процесу європейської інтеграції та загрозою безпеці Європейського Союзу. Свого часу видатний британський політик У. Черчілль зазначав, що надто багато історичних подій припадає на невеликий клаптик балканської землі[1].

Насамперед, постала проблема замирення агресивних націоналістичних настроїв та спровокованих ними етнічних чисток, які докорінно суперечать гуманістичним принципам та демократичним цінностям, що залишаються системоутворюючими чинниками процесу європейської інтеграції. Не менш серйозним є питання формування чіткої політичної позиції як передумови для ефективних дій країн-членів Європейського Союзу щодо розв'язання проблеми балканської нестабільності.

Зазначимо, що розвиток політики Євросоюзу щодо Балкан відбувався одночасно із еволюцією структур самого Європейського Союзу. Початок балканської кризи наприкінці 1980-х рр. Європейське Співтовариство зустріло у складі 12 країн-членів. Час найбільш активних бойових дій між сербами та хорватами у 1991–1992 рр. припадає на «маастрихтський процес», коли на основі Маастрихтського договору розроблялися принципи поглиблення процесу європейської інтеграції, та, зокрема, формування спільної зовнішньої та оборонної політики Євросоюзу. Втім, балканська проблематика засвідчила недосконалість та суперечливість механізмів погодження спільної позиції країн-членів ЄС навіть щодо принципових європейських питань та проблем міжнародного життя.

Наступний етап еволюції балканської політики Євросоюзу був пов'язаний із вступом до ЄС 1 січня 1995 р. Австрії, Швеції та Фінляндії. Передусім Австрія опинилася на транзитному маршруті біженців, які залишали охоплену громадянською війною Боснію та Герцеговину й рухалися до європейської оази стабільності. Ініційований Сполученими Штатами Америки Дейтонський мирний процес знову засвідчив безпорадність політики Євросоюзу щодо Боснії та Герцеговини. Водночас, починаючи з грудня 1995 р., ЄС залучився до миротворчої місії у Боснії та Герцеговині.

Черговий етап еволюції політики Європейського Союзу на Балканах припадає на кінець 1990-х рр., коли загострюється криза навколо Косово. Організовані США переговори у Рамбуйє (лютий 1999 р.) засвідчили

відсутність у Євросоюзу самостійної погодженої всіма країнами-членами позиції щодо Косова. Цей факт камуфлювався ідеєю зміцнення євроатлантичної солідарності. Її проявом стала підтримка всіма країнами НАТО, за винятком Греції, бомбувань Югославії. У червні 1999 р. територія Косова була поділена на п'ять зон відповідальності: американську, британську, німецьку, італійську та французьку[2]. Інші учасники «КФОР», за винятком Росії, фактично виконували допоміжну роль.

Закінчення зазначеного етапу розвитку політики Європейського Союзу щодо Косова пов'язане із проголошенням 17 лютого 2008 р. незалежності цього краю. «Державний департамент США, — зазначає вітчизняний балканіст М. Каменецький, — заявляє, що незалежність Косово це питання компетенції не Ради Безпеки ООН, а самих жителів цього краю»[3]. Виходило, що воля американських союзників є вищою за будь-які норми та інституції, які відповідають за існування та імплементацію норм міжнародного права, а не лише права сили. Як слушно зазначав відомий британський історик Е.Хобсбаум, «мало що є небезпечніше імперій, які переслідуючи власні інтереси, переконані в тому, що роблять послугу людству»[4].

Однак албанську проблематику після проголошення незалежності Косова не можна вважати вичерпаною. Навпаки, питання створення «Великої Албанії» не зникло з порядку денного регіональної та міжнародної політики. Водночас у Європейському Союзі з'явилися додаткові проблеми. Мова йде про вимогу Греції до Македонії змінити назву цієї країни, що є передумовою Афін для реалізації європейської та євроатлантичної інтеграції Македонії[5].

Зрештою, актуальним етапом розвитку балканської політики Європейського Союзу є тривалий період адаптації нових незалежних держав до імперативів процесу європейської інтеграції. Першою з балканських країн це випробування витримала Словенія, яка 1 травня 2004 р. стала членом ЄС. Головуючи у першому півріччі 2008 р. в Євросоюзі, Словенія намагалася ініціювати чіткіше визначення політики ЄС щодо Балкан. Зокрема, триває процес переговорів щодо вступу Хорватії. Приблизною датою такого вступу вважається 2011–2013 рр.. Також було підписано угоди про стабілізацію та асоціацію між Європейським Союзом і Боснією та Герцеговиною, Албанією, Чорногорією. Перешкодою для Сербії на цьому шляху є питання невизнання незалежності Косова[6]. Лише у травні 2009 р., перебуваючи з візитом у Белграді, віце-президент США Дж. Байден запевнив, що позиція Сербії по Косово не може бути передумовою для її європейської інтеграції. Більшою перешкодою є відсутність Р. Младича у Гаазькому трибуналі.

Зазначимо, що ціннісні оцінки балканських подій тісно пов'язані із штучною політичною реальністю, яку по-різному створюють міжнародні та національні засоби масової інформації. В новітній історіографії політики Європейського Союзу на Балканах чітко відмежовуються декілька напрямків досліджень. Насамперед, російська та сербська історіографія

залишаються на однозначно негативній позиції щодо незалежності Косова та капітальної геополітичної реконфігурації Балкан[7]. Відома російська дослідниця О. Гуськова доводить, що політика провідних країн Європейського Співтовариства ФРН, Франції, Великої Британії сприяла прискоренню реалізації кривавого сценарію розпаду Югославії[8]. Аналогічної точки зору дотримується й російська академічна наука. В цьому можна переконатися, ознайомившись з колективною науковою працею Інституту світової економіки та міжнародних відносин РАН, яка присвячена аналізу політики Європейського Союзу щодо проблем безпеки[9].

Інша частина російських дослідників переконана, що завдяки тенденціям ісламізації Балкан до кінця XXI ст. «Європа стане ісламською»[10]. Натомість російські дослідники, які дотримуються власної мусульманської ідентичності, доводять, що «загроза ісламізації Європи є міфом»[11]. Втім, три ісламські держави: Албанія, Боснія та Герцеговина й Косово об'єктивно змінюють цивілізаційний баланс на Балканах. Наприклад, проблема переважно мусульманського Санджака створює міжконфесійну напругу у незалежній Чорногорії[12].

Водночас російські дослідники, пов'язані з іноземними недержавними фондами, більш критично ставляться до російської політики на Балканах, доводячи слабкість стратегічного бачення тенденцій розвитку ситуацій на Південному Заході Європи[13].

Найбільш близькою до офіційної позиції Європейського Союзу щодо розвитку балканських подій є британська, німецька та французька історіографія балканської проблематики кінця XX — початку XXI століть. Зокрема, співробітник Лондонської школи економіки і політичних наук П. Ханна у монографії «Другий світ: імперії та вплив за нового глобального порядку» слушно зазначає, що загострення косовської проблема пов'язано з конкуренцією між ЄС та США. «Розширення ЄС, — пише П. Ханна, — стало низкою успіхів в освоєнні нових ринків та як результат зменшення залежності ЄС від експорту до США. Що є необхідною передумовою для створення суверенної наддержави»[14]. Однак, таке твердження на нашу думку є перебільшенням ступеня економічної дезінтеграції євроатлантичного простору.

В свою чергу канцлер ФРН у 1998–2005 рр. Г. Шредер у своїх спогадах зазначає, що німецька позиція щодо косовської проблеми формувалася на основі принципів євроатлантичної солідарності та спільної відповідальності за стан європейської безпеки[15]. У пошуках порозуміння зі США після жорсткого протистояння початкового періоду американської силової політики німецько-французький тандем однозначно став на бік визнання незалежності Косово[16].

Власну точку зору на ці події мають американські дослідники. Зокрема, З. Бжезинський впевнений, що бомбуванням Югославії у 1999 р. США продемонстрували своє лідерство всьому світові[17]. В свою чергу Г. Кіссінджер відверто прогнозував, що «проголошення незалежності Косово стимулюватиме вимоги принаймні автономій для всіх албан-

ських меншостей у сусідніх країнах»[18]. Натомість С. Хантінгтон, виходячи з концепції «зіткнення цивілізацій», переконаний, що «балканські проблеми до американського втручання накручувались навколо протистояння тандемів Белград — Афіни та Тирана — Анкара»[19]. Колишній державний секретар США доби адміністрації Б.Клінтона М. Олбрайт, навпаки, переконує в тому, що «демократизація та європеїзація косовських албанців має стати яскравим прикладом для інших ісламських народів»[20].

Водночас у вітчизняній історіографії триває процес вироблення наукової неупередженої позиції щодо проблеми розпаду Югославії та трансформації Балкан у контексті їхньої поступової інтеграції до Європейського Союзу. Прикладами такого підходу, зокрема, є праці М. Каменецького та О. Маначинського[21]. Водночас на думку багатьох ісламських країн, поява в Європі ще однієї мусульманської країни є переконливим свідченням розширення впливу ісламу в світі[22].

У нашій статті проаналізуємо фактори, які вплинули на еволюцію позиції Європейського Союзу щодо косовської проблеми, у контексті взаємодії Європейського Союзу із усіма головними суб'єктами балканської політики.

Після завершення влітку 1999 р. виведення сербських сил безпеки з Косово та введення до країни миротворців «КФОР» під командуванням НАТО ситуація в Косово майже на п'ять років стабілізувалась. Провідники косовських албанців багато разів висловлювали незадоволення тим, що ООН постійно відкладає остаточне вирішення питання незалежності Косово. Восени 2004 р. у Косово відбулися вибори до місцевих органів самоуправління. Прихильники албанського відділення від Сербії сподівалися, що політична криза в Белграді та реалізація чорногорського курсу на незалежність за умови антисербської позиції ЄС та США виключать можливість силового варіанту сербського втручання.

Після косовської кампанії НАТО у 1999 р. прискорились внутрішньополітичні зміни на сербській політичній арені. Восени 2000 р. під тиском вуличних протестів пішов у відставку С. Мілошевич. Наступного року він та лідер «Сербської радикальної партії» В. Шешель опинились перед Гаазьким міжнародним трибуналом зі злочинів, скоєних на території колишньої Югославії.

Політична криза в Сербії загострилась після вбивства в травні 2003 р. прозахідного прем'єр-міністра З. Зінзича. В країні панувала апатія та зневіра у позитивне майбутнє. Навесні 2004 р. Скупщина скасувала норму про 50% явку електорату. Цей рубіж ледь був досягнутий у першому турі виборів. 27 червня 2004 р. відбувся другий тур виборів Президента Сербії. Суперничали націоналіст лідер радикальної партії Т. Николіч та наступник З.Зінзича на посаді лідера «Сербської демократичної партії» Б. Тадич. Передвиборча програма Т. Николіча мала положення про розрив співробітництва з Гаазьким трибуналом та пропонувала об'єднання з боснійськими та косовськиим сербами. Натомість Б. Тадич рішуче ви-

ступив за вступ Сербії у ЄС та НАТО. Він наголошував, що гіпотетична перемога націоналіста знову ізолює Сербію. Врешті вирішальним став вибір на користь європейського майбутнього сербської молоді, яка голосувала за Б. Тадича.

31 серпня 2004 р. у Гаазькому міжнародному трибуналі С. Мілошевич розпочав процес самозахисту, наполегливо відмовляючись від допомоги офіційно призначених адвокатів. Він звинуватив США, Німеччину та Ватикан у організації розпаду Югославії, що на його думку об'єктивно перетворило сербів на жертв. Тому з точки зору С. Мілошевича, саме західні країни, порушивши мир, підпадають під критерії найтяжчих міжнародних злочинів проти людства, якими є за класифікацією Нюрнберзького трибуналу (1945 р.) навмисні злочини проти миру. Однак довести цю точку зору С. Мілошевич так і не зміг. 11 березня 2006 р. він помер на 64-му році життя у Гаазькій в'язниці.

Ще одним гучним відлунням балканських конфліктів стало прийняте 17 березня 2005 р. рішення Європейського Союзу, який переніс дату початку переговорів про вступ Хорватії до ЄС. Приводом стала справа генерала Анте Готовини, який десять років тому відзначився в процесі етнічної чистки сербів у Сербській Країні[23]. 25 квітня 2005 року балканські країни Болгарія та Румунія підписали угоди про вступ до Європейського Союзу з 1 січня 2007 року. Європейський Союз назвав цілковиту співпрацю з Гаазьким трибуналом передумовою початку підготовчих переговорів із Сербією та Чорногорією.

Певний час обговорювалася навіть така екзотична пропозиція, як надання Косово статусу «асоційованої території» Європейського Союзу[24]. Балканські народи мали усвідомлювати, що логіка процесу європейської інтеграції веде до виникнення своєрідної «Югославії-2» у складі Європейського Союзу. Головне, аби разом з тим єдина Європа не отримала у спадок і всі традиційні балканські проблеми. І замість «європеїзації» Балкан не сталась «балканізація» Європейського Союзу.

Поглиблення конституційної та бюджетної кризи Європейського Союзу не лише поставило під сумнів стратегічні розрахунки подальшого розширення європейської спільноти та поглиблення всіх аспектів європейської інтеграції, а й нанесло потужний удар по амбітній програмі формування спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу.

Однак гострі балканські військово-політичні проблеми все-таки активізували процес формування спільної оборонної політики Євросоюзу. На початку червня 2005 року в Брюсселі були підписані угоди про створення трьох армійських груп швидкого реагування. До першої групи увійшли військові із Німеччини, Франції та Іспанії, до другої групи військові із Польщі, Словаччини та Литви, до третьої групи військові нейтральних країн Швеції, Фінляндії та членів НАТО Естонії і Норвегії. Взагалі до 2010 року планується створити 13 таких груп чисельністю кожної до 1500 чоловік[25].

10 жовтня 2005 року в Белграді офіційно розпочались переговори про укладання угоди про асоціацію між Європейським Союзом та Сербією. Проте європейська перспектива Белграду залежала від визнання незалежності Чорногорії та Косово. Перебуваючи у пошуку альтернативних варіантів, представник ООН з питань косовського врегулювання фінський дипломат М. Ахтісаарі захищав варіант косовського врегулювання, який полягав у створенні демократичного, багатоетнічного Косово під фактичним міжнародним протекторатом.

У грудні 2005 році виповнилось десять років з часу укладання Дейтонської мирної угоди 1995 року, яка покінчила з громадянською війною на території Боснії та Герцеговини. Проте за цей час зазначена країна так і лишилась поділеною між етнічними громадами боснійських мусульман та хорватів з одного боку, та боснійських сербів з іншого. Хистка стабільність у регіоні зберігається головним чином завдяки зусиллям Північноатлантичного альянсу, які він докладав у Боснії.

Тим часом лідери країн ЄС 16 грудня 2005 року надали Македонії офіційний статус країни-кандидата на вступ. Однак Греція продовжувала наполягали, аби спочатку Македонія змінила назву своєї держави. В свою чергу Албанія підписала угоду про стабілізацію та асоціацію з Європейським Союзом. Геополітичні ставки були зроблені дуже великі. Адже дестабілізація ситуації на Балканах може спровокувати ефект доміно у інших регіонах, які потерпають від тривалих міжетнічних конфліктів.

17 березня 2006 року у Відні продовжились сербсько-албанські переговори з питання визначення остаточного статусу Косово. Тодішній міністр закордонних справ Сербії В. Драшкович заперечує можливість визнання Белградом повної незалежності Косова. Знайти компроміс, який був би прийнятним для всіх зацікавлених сторін, було важко. Наприклад, пропонувалося застосувати до цього краю досвід врегулювання ситуації на бунтівному індонезійському острові Ачех. Там 2005 року повстанці та уряд підписали угоду, яка гарантувала широку автономію Ачеху. Проте косовські албанці до компромісу не були схильні. Єдиним варіантом рішення вони визнавали лише незалежність. Їх підтримувала думка західних політиків, які вважали косовський прецедент унікальним, адже між православними сербами та албанськими мусульманами склався крайній ступень ворожнечі.

Водночас Європейський Союз сподівався стимулювати балканську регіональну економічну інтеграції. 7 квітня 2006 року в Бухаресті розпочались переговори з питання умов створення єдиного економічного простору для всіх балканських країн. Зазначений пакт підписали Албанія, Боснія та Герцеговина, Македонія, Сербія та Чорногорія, Хорватія, Румунія, Болгарія.

Пропонувалося використати досвід роботи Центральноєвропейської зони вільної торгівлі, яка стала своєрідним «підготовчим класом» перед вступом Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини до Європейського Союзу.

Адже саме регіональне співробітництво розглядається як суттєва передумова для членства в Європейському Союзі, який сам по суті є проектом масштабного регіонального співробітництва. На основі плідного економічного співробітництва Євросоюз сподівається посилити мотивацію балканських країн щодо спільної відповідальності за регіональну стабільність.

28–29 жовтня 2006 року у Сербії відбувся референдум щодо прийняття нової Конституції. Потреба в оновленому основному законі обумовлюється відразу декількома об'єктивними причинами. По-перше, 5 червня 2006 року сербський парламент Скупщина оголосила про правонаступність Союзною Республіки Югославія, яка розпалася внаслідок проголошення незалежності Чорногорії. Такий стан речей вимагав внесення відповідних змін до сербської Конституції, яка до того часу визначала Сербію суб'єктом югославської федерації, що вже є тільки історією. По-друге, сербська політична еліта, орієнтована на національні цінності, збиралася зафіксувати в преамбулі нової Конституції положення про сербський суверенітет над краєм Косово, який отримав статус автономії в складі Сербії. Але саме цей пункт став подразником для європейські орієнтованої частини сербського політичного істеблішменту. Обурення сербської проєвропейської опозиції, яка закликала бойкотувати референдум, викликає саме спроба націоналістів формально-правовими засобами утримати контроль над Косово. Але нічого взамін «історичній колисці» сербського народу не було запропоновано. Відносини Сербії з НАТО залишаються лише на рівні програми «Партнерство заради миру». Стосунки з Європейським Союзом були взагалі «заморожені». Офіційний Брюссель ставить перед Белградом вимогу визнання незалежності Косово та видачі до Гаазького трибуналу боснійських сербів Радко Младича та Радована Караджича. Активісти сербських націоналістичних партій розглядали це як чергове приниження честі Сербії та замах на сербську ідентичність.

21 січня 2007 року в Сербії відбулися парламентські вибори. Це були перші вибори після мирного «розлучення» Сербії із Чорногорією. Власне їхнє проведення обумовлювалося фактом остаточного розпаду колишньої Югославії та прийняттям нової сербської Конституції. Участь у виборах взяли 20 партій та партійних блоків, які репрезентують увесь політичний спектр країни: від соціалістів, лібералів, демократів і до націоналістів. Вибори відбулися у всіх районах країни, за винятком лише території, де мешкають албанці в Косово.

Одночасно більше півмісяця у Відні за посередництва фінського дипломата М. Ахтісаарі відбувалися складні переговори між сербами та албанцями Косова. Сербський парламент відкинув пропозиції щодо механізмів визнання незалежності Косова. В свою чергу албанці були вкрай невдоволені затягуванням на їхню думку надання їм повної незалежності. Реагуючи на такий стан речей, М. Ахтісаарі визнав, що переговорний процес фактично зайшов в глухий кут. Причому він висловлює готовність

змінити деталі свого плану, якщо можливі поправки будуть прийнятними для обох конфліктуючих сторін у Косово. Зокрема, косовські албанці не вдоволені тим, що іслам не визнається, відповідно до плану М. Ахтісаарі, державною релігією, а влада майбутньої незалежної держави зобов'язується перед Європейським Союзом охороняти символи сербської православної культури в Косово. Низка поступок була зроблена для Сербії, яка, зокрема, рішенням Гаазького трибуналу уникла репарацій за геноцид боснійських мусульман у місті Сребрениця 1995 року. Але вагоме представництво сербських націоналістів у парламенті робило неможливим будь-які поступки щодо Косово.

10 березня 2007 року питання незалежності Косова було передано на розгляд Ради Безпеки ООН. За цих обставин ключовою була позиція постійних членів Ради Безпеки Росії та Китаю. Москва та Пекін добре розуміли, що НАТО треба якомога швидше визнавати незалежність Косова, аби продемонструвати ісламському світу модерну світську мусульманську державу під західним протекторатом, позбутися надто великого фінансового тягаря допомоги, особливо за умов витрат на Афганістан та Ірак, та по можливості уникнути терактів албанських екстремістів прихильників негайної незалежності проти миротворців НАТО. Водночас стриманість Росії та Китаю в підтримці незалежності Косова обумовлювалася не лише внутрішніми проблемами цих країн із сепаратистами, наприклад, у Чечні або Тибеті. У Москві та Пекіні розуміли, що прецедент надання незалежності Косово може запустити «ефект доміно» щодо самовизначення не лише боснійських сербів, а й придністровців, абхазів, осетинів, карабахців. Крім того, стрімке зростання мусульманських громад у Європі не виключає й того варіанту, що років за десять які-небудь екстремістські мусульманські громади всередині країн Європейського Союзу не забажають скористатися косовським прикладом для проголошення власної незалежності.

Додаткової невизначеності ситуації додавало залучення військових ресурсів ЄС та НАТО до іракської та афганської операцій. Європейський Союз вимушено суттєво скорочував свій військовий контингент у Боснії та Герцеговині. Водночас ЄС та НАТО обговорювали координацію своїх зусиль із забезпечення безпеки в Косово в період набуття незалежності. За цих обставин західні експерти зазначали, що насправді сербська національна держава від визнання незалежності Косово виграє. Адже, по-перше, відпаде потреба великих витрат на підтримання своєї присутності в Косово, по-друге, західні країни втратять останній аргумент, який перекреслює європейську інтеграцію сербів та обмежує потік інвестицій. Але історичній націоналістичні міфи знову виявилися сильнішими за здоровий глузд. За даними соціологічного опитування громадян Сербії, яке було проведено навесні 2007 р. на замовлення Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй, 47 відсотків сербів були категорично «проти» надання незалежності Косово, але 35 відсотків «за», а решту це питання не турбувало[26].

На початку серпня 2007 р. у Белграді відбулися переговори «трійки» США, ЄС та Росії з сербським керівництвом щодо пошуку шляхів вирішення проблеми Косова. Позиції албанців та сербів залишилися протилежними. Албанці наполягали на невідкладному наданні незалежності, а серби вимагали «законсервувати» цю проблему до кращих часів. Посередники також не досягли компромісу. Західна пропозиція про поетапне визнання незалежності Косова не влаштовувала сербів та їхніх прихильників у Росії. Натомість московсько-белградська пропозиція про надання албанцям Косова широкої автономії у складі Сербії не відповідала інтересам косовських албанців та їхніх західних союзників.

В цій ситуації спеціальний представник Європейського Союзу німецький дипломат В. Ішінгер зазначав, що вийти з глухого кута можна, якщо обговорити пропозицію про поділ краю. Адже, якщо сторони продовжуватимуть наполягати на своєму, надії на компроміс майже не залишиться. Це «соломонове рішення» пропонувало поділити Косово за територіально-етнічними ознаками. Сербську частину краю залишити під повним контролем Белграду, а албанській території надати незалежність. Але радикальна частина албанців відразу відкинула напівофіційну німецьку пропозицію. Прихильники «Армії визволення Косово» вважали, що не заради того вони воювали, аби зрештою віддати сербам північні території Косова, надра яких багаті корисними копалинами. Помірковані албанці обережно поставилися до цієї ідеї. Натомість косовські серби повністю підтримали зазначену пропозицію, оскільки бояться, що після проголошення незалежності Косово та завершення виведення міжнародних миротворців албанці закінчать етнічну чистку проти них.

Не випадково «Сили швидкого реагування» Європейського Союзу були приведені у стан підвищеної боєготовності, зважаючи на невизначену ситуацію у Косово. 22 жовтня 2007 року у Брюсселі продовжилися переговори між сербами та албанцями щодо визначення статусу Косова. Жодного позитивного вирішення проблеми не було знайдено. Напруга посилювалася, адже 10 грудня 2007 р. минав останній термін, установлений ООН для розв'язання цієї проблеми.

Тим часом несподівано гострими стали протиріччя ЄС з Болгарією, яка після десяти місяців членства в Євросоюзі наполягала, аби назва спільної європейської грошової одиниці писалася не тільки латиницею, а й кирилицею. Приклад болгарам у захисті національної унікальності перед загрозою європейської уніфікації подала Греція, яка домоглася напису «євро» поряд з латиницею й грецькою мовою.

На такому конфліктному фоні успіхом дипломатії Європейського Союзу стало підписання 15 жовтня 2007 року з Чорногорією Угоди про її асоціацію з Європейським Союзом. Загалом сучасні тенденції розвитку балканських країн засвідчують, що європейські цінності пошуку компромісів заради зміцнення демократії, стабільності, миру та процвітання дуже складно торують собі шлях у регіоні, який століттями провокує різ-

номанітні конфлікти. В разі провалу миротворчої місії Європейського Союзу на Балканах це може стати тим айсбергом, наштовхнувшись на який пішов на дно «Титанік».

За кулісами дипломатичних баталій російські, азійські та африканські дипломати натякали, що косовський прецедент може актуалізувати проблему сепаратизму й на території країн Європейського Союзу. Лідер «Шотландської національної партії», яка має більшість у місцевому парламенті, О. Саймон закликав домагатися незалежності. Напруженим було становище в іспанських автономіях: Басконія, Каталонія та Галісія також домагалися фактично конфедералізації Іспанії.

В свою чергу Белград погоджувався надати Косово статус аналогічний до правового становища Аланських островів. Як відомо після 1918 року ці острови з переважно швецьким населенням отримали повне самоуправління, обмежене тільки в питаннях зовнішньої політики та безпеки, які вирішує Фінляндія. Однак більшість косовських албанців не приховувала наміру найближчим часом створити «Велику Албанію», що викликало тривогу у сусідній Македонії, чиє населення складається на 25 відсотків із етнічних албанців.

Головним спонсором косовської незалежності стали США. Визнаючи незалежність Косова, Вашингтон одночасно вирішував декілька проблем. По-перше, чергове формальне збільшення кількості «демократичних» країн було потрібно адміністрації Джорджа Буша молодшого, яка зазнавала дошкульних поразок у зовнішньополітичній сфері. Загострення кризи навколо Косова та у балканському «передпокої» Європейського Союзу давало можливість переключити увагу на цю проблему. По-друге, косовська проблема зв'язує руки Європейському Союзу, якому вже не до снаги критикувати розміщення американської системи протиракетної оборони на території Польщі та Чехії. Незалежність Косова поглибила розкол в ЄС щодо спільної зовнішньої та оборонної політики. Попри намагання провідного європейського дипломата Х.Солани домогтися одночасного визнання незалежності Косова всіма 27 країнами-членами ЄС, Словенія, Швеція, Фінляндія відкрито заявили про свою неготовність зробити це. Ще більш обережну позицію зайняла Греція, яка не в захваті від перспективи створення «Великої Албанії», котра висуватиме територіальні претензії до сусідньої Македонії. За цих обставин США зберігали монополію в ролі гаранта європейської безпеки, контролюючи найбільшу в Європі військову базу «Бондстіл» у Косово.

По-третє, черговий балканський головний біль Європейського Союзу послабив курс євро щодо долара США, який зазнавав нищівних ударів внаслідок іракської війни та кризи на ринку нерухомості в США. Крім того, захищаючи албанських мусульман, Вашингтон сподівається покращити свій негативний імідж в очах ісламських країн.

В умовах цієї стратегічної геополітичної гри на Балканах 20 січня 2008 року відбувся перший тур виборів президента Сербії. Його особливістю були виборчі бюлетені, надруковані п'ятьма мовами: сербською,

албанською, угорською, словенською та русинською. Тим самим уряд Сербії демонстрував толерантність до національних меншин. Але, на думку представників інших народів колишньої Югославії, раніше саме безуспішні намагання створити «Велику Сербію» призвели до спочатку розпаду Югославії, а тепер і до поділу території власне історичної Сербії. Звичайно, жоден із кандидатів на вищу державну посаду не погоджувався із сумним фактом неминучості остаточної незалежності Косова. Виступаючи з трибуни Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй, президент Сербії Б. Тадич закликав світову спільноту поважати територіальну цілісність його країни. Він заявив, що Белград ніколи не визнає незалежність Косова.

Водночас військові заходи з боку Сербії в умовах присутності у Косово збройних сил Європейського Союзу та США були виключені. В свою чергу сербська суспільна свідомість розривається між природним бажанням «жити як у Європі», та марними сподівання не йти заради цього на жодні поступки.

3 лютого 2008 року відбувся вирішальний другий тур виборів президента Сербії. Напередодні цієї події міністри закордонних справ Європейського Союзу обговорили можливість підписання Угоди про асоціацію із Сербією. Однак Нідерланди наполягали на попередній видачі до Гаазького міжнародного трибуналу головних сербських військових злочинців. Тим самим Європейський Союз фактично поставив сербів перед доконаним фактом: обрати віддалену перспективу вступу до Європейського Союзу, але відмовитися від Косово негайно.

Правда, навіть кандидат від «Сербської радикальної партії» Т. Ніколич констатував, що «серби не мають дітей для війн»[27]. Водночас президент Румунії Троян Башеску відверто заявив, що Бухарест не має наміру визнавати очікувану незалежність Косова. Румунський президент вважав, що цей крок є поганим прикладом для інших етнічних громад та кидає тінь на міжнародне право. Зокрема, Румунія була стурбована перспективою використання косовського досвіду для проголошення незалежності Придністров'я. Натомість Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун вважав, що Європейський Союз має «взяти на себе повну відповідальність за визнання незалежності Косова»[28].

17 лютого 2008 року увійде до підручників історії як дата дискредитації положення міжнародного права про непорушність державних кордонів. Наступного дня після одностороннього проголошення незалежності Косово Міністерство закордонних справ України оголосило заяву, в якій констатувало, що косовський випадок не може вважатися універсальним прецедентом. Його застосування можна визнати, як виняток, тільки у європейському контексті[29]. Однак тільки 21 з 27 країн-членів Європейського Союзу визнали незалежність Косово. На надзвичайній нараді з цього приводу міністри закордонних справ країн-членів Європейського Союзу констатували, що вирішення питання про визнання незалежності Косово є справою кожної країни. Тим самим було продемонстровано чергову кризу

спільної зовнішньої політики Європейського Союзу. Франція першою встановила з Косово дипломатичні стосунки. Але Іспанія, Кіпр, Болгарія, Румунія, Греція, Словаччина виступили проти визнання незалежності Косово без згоди Сербії та відповідного рішення Ради Безпеки ООН.

20 лютого 2008 року офіційно розпочалася робота місії Європейського Союзу у Косово. Водночас відкликання сербських послів із країн Європейського Союзу та США, які визнали незалежність Косова, ускладнило реалізацію перспективи налагодження відносин Сербії та Євросоюзу. Очікувано розкололася Парламентська асамблея Організації з безпеки та співробітництва в Європі, яка на своїй сесії 20–23 лютого 2008 р. розглядала ситуацію у Косово. Але так і не прийшла до консенсусного рішення.

Зрештою, навіть найбільші сербські оптимісти навряд чи вважали, що пасивними протестами, які іноді втілювалися у погром американського посольства у Белграді та місії Європейського Союзу, можна повернути контроль над Косово. Його було втрачено фактично ще чверть століття тому, коли рівень народжуваності серед косовських албанців перевищив показник десятьох албанців до одного народженого серба. Суто демографічно албанці мали рано чи пізно витиснути сербів з їхньої «історичної колиски». Однак визнати цю реальність не лише для сербських політиків, а й для сербського суспільства дуже болісно.

Фактично сербська політична еліта ще глибше розкололася на націоналістичну та прагматичну частину. Символом цього розколу стала суперечка між президентом Б. Тадичем та прем'єр-міністром В. Коштуницею. Президент наполягав, аби серби згорнули бурні протести проти незалежності Косово та визнали існуючу реальність, намагаючись повернути несприятливі обставини на свою користь. Зокрема, Б. Тадич пропонував негайно підписати угоду про асоціацію та співробітництво з Європейським Союзом. Однак тим самим, на думку прем'єр-міністра В. Коштуниці, Сербія визнавала би підтримку Євросоюзом незалежності Косово. Тому 8 березня 2008 року прем'єр-міністр Сербії В.Коштуниця заявив про фактичний розпад правлячої коаліції та свою відставку.

На початку червня 2008 р. парламент Косово прийняв Конституцію незалежної Республіки Косово. Країна була проголошена республікою. Але великі владні повноваження зафіксовані за президентом. Албанську і сербську мови було названо офіційними. Також були передбачені механізми захисту прав сербської етнічної меншини у Косово. Американські військові експерти приступили до навчання та озброєння армії Косова. Інтенсивно формувалася косовська дипломатична служба, але фахівців поки що вистачало, аби заповнити вакансії у дипломатичних представництвах в країнах Євросоюзу, які визнали Косово, та в США. Сербський динар витіснений з грошового обігу остаточно, але власної валюти Косово до кінця 2008 р. не мало, користуючись євро та американськими доларами. Але не тільки у фінансових та економічних питаннях суверенітет Косова виглядає умовно. Зокрема, новою Конституцією Косова заборонено об'єднуватися з Албанією[30].

15 червня 2008 року набула чинності Конституція Косова. Зазначена подія стала черговим приводом для загострення стосунків між Белградом та Приштіною. У Сербії після дострокових парламентських виборів 11 травня 2008 р. внутрішньополітичне становище залишалося нестабільним. Президент Б. Тадич вважав, що поміркованість Сербії у «косовському питанні» має допомогти інтеграції до Європейського Союзу. У віддаленій історичній перспективі після вступу до Євросоюзу Сербії косовське питання, на його думку, буде вирішене на основі спільних європейських цінностей. Натомість В. Коштуниця зайняв позицію, яка більше нагадувала різко негативний російський курс. Кремль так само неодноразово наголошував, що визнання незалежності Косова означає радикальний перегляд міжнародного права. Росія намагалася використати косовський прецедент для зміни свого ставлення до невизнаних державних утворень на пострадянському просторі.

Невизначеності ситуації додавав й діалог між Албанією та Косово. Відвідавши албанську столицю Тирану наприкінці червня 2008 р., косовський прем'єр-міністр Х. Тачі підписав Договір про дружбу і співробітництво між Косово та Албанією. Сторони домовилися налагодити контакти на всіх рівнях, надати один одному режим найбільшого торговельного сприяння. Косово та Албанія мають намір проводити погоджену зовнішню політики. Фактично тим самим було створено конфедерацію Косово та Албанії. Внаслідок цього на Балканах навряд чи стане спокійніше, адже ця земля не є надто великою для будь-яких «великих» етнічних утворень, а може бути справді великою лише за умов мирної співпраці всіх балканських народів.

Сформований після позачергових виборів 11 травня 2008 р. уряд Сербії на чолі з демократом М. Цветковичем визначив стратегічними зовнішньополітичними завданнями пришвидшення вступу до ЄС, розвиток стратегічного газового співробітництва з Росією, започаткування нових переговорів про статус Косова. Сербський уряд закликав парламент ратифікувати угоду про асоціацію та стабілізацію з Європейським Союзом, що дасть можливість у 2009 році Сербії офіційно отримати статус кандидата на вступ. Договір про асоціацію було зірвано після того, як у лютому Косово зі згоди ЄС проголосив незалежність. Символічно, що зазначена урядова сербська коаліція змогли виникнути лише завдяки підтримці «Сербської соціалістичної партії». Захід санкціонував входження соціалістів до нового коаліційного уряду, адже у іншому випадку вони могли створити коаліцію з сербськими націоналістами. Соціаліст І. Дачич став першим віце-прем'єр-міністром та міністром внутрішніх справ. Прем'єр-міністр М. Цветкович обіцяв поліпшити відносини зі США, намагаючись заохотити Вашингтон більше враховувати думку Белграду щодо Косова. Водночас Сербії довелося поступово відновлювати дипломатичні відносини з більш як сорока країнами, які визнали незалежність Косово. Про це заявив міністр закордонних справ Сербії В. Єремич.

Восени 2008 р. моніторингова місія ООН у Косово (UNMIK) передала місії Європейського Союзу лише частину повноважень. У сербських анклавах не вітали прихід місії Європейського Союзу, який доклав чимало зусиль для проголошення незалежності Косово. Крім того, Європейський Союз виступає проти відокремлення від Косово північних сербських анклавів. Загалом ситуація залишалася нестабільною. Зокрема, в Косово повільно вирішується проблема створення робочих місць. Високим залишається рівень злочинності.

Наприкінці листопада 2008 р. Рада Безпеки ООН проголосувала за розміщення місії Європейського Союзу в Косово. Доповідь Генерального секретаря Пан Гі Муна з цього приводу була схвалена одноголосно. Передбачалося, що управління в сербських районах краю здійснюватиме місцева сербська влада під контролем місії ООН, без підпорядкування Приштині. На цьому особливо наполягав Белград[31]. У Косово Європейський Союз отримав ситуацію, яка нагадує становище, що після імплементації Дейтонських мирних угод склалася в Боснії і Герцеговині.

Європейські експерти на початку грудня 2008 р. підготували доповідь щодо стану справ у Косово. Серед гострих проблем виділяється високий рівень безробіття та корупції. Натомість було констатовано низький рівень компетентності чиновників, наявність неефективного апарату управління та незахищених національних меншин у Косово. У сербських етнічних районах Косово зруйновано систему управління. Європейський Союз також констатував слабкість судової системи Косова, яка не може гарантувати недопущення повторення міжетнічних зіткнень[32]. В свою чергу албанський уряд категорично відмовив місії ЄС створювати особливі структури влади у сербських районах Косово. Президент Косово Фатмір Сейдіу вимагав «поваги до суверенітету та територіальної цілісності Косова»[33].

Таким чином, косовська проблема засвідчила факт впливу на Європейський Союз балканської нестабільності. Еволюція політики Євросоюзу щодо цих питань ускладнювалася одночасним удосконаленням якості процесу європейської інтеграції та збільшенням кількості країн-членів ЄС. Внаслідок цього ще більш суперечливим став процес формування та реалізації спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу, зокрема, й на балканському напрямку. Провал ратифікації першої спільної конституції ЄС, проблеми із ратифікацією Лісабонського договору спричинили наприкінці 2008 р. політично-правову кризу в ЄС. Крім того, поглиблення світової економічної кризи, яка потребувала дедалі більших ресурсів для стимулювання європейської економіки, лімітувало можливості Європейського Союзу щодо блискавичної інтеграції балканських країн. Підтримання ситуації на Балканах у «перехідному» стані у середньо терміновій перспективі залишає регіон зоною невизначеності та підвищених ризиків для інтересів більшості країн-членів ЄС. За цих обставин не лише серби, а й Європейський Союз загалом сподіваються на покращення відносин зі США за нової адміністрації Барака Обами. За умов, якщо

президент США Б. Обама проводитиме курс, спрямований на пошук компромісів із європейськими партнерами та на спільне лідерство, реальним є шанс у повному обсязі відновити спільну євроатлантичну політику щодо Балкан, яка матиме більше можливостей для імплементації у країнах регіону європейських цінностей.

Водночас Балкани «невільно» перетворилися на конкурента України та інших східноєвропейських країн в процесі європейської інтеграції. Політика Європейського Союзу щодо балканських країн не заперечує можливості у віддаленій перспективі їхньої інтеграції до Євросоюзу. Це обумовлюється геополітичними інтересами об'єднаної Європи. Натомість започатковане 7 травня 2009 р. «Східне партнерство» Євросоюзу з Україною, Білорусією, Молдовою, Азербайджаном, Вірменією та Грузіє відмовляється на перед визначати таку перспективу. Тобто історичним кордоном Євросоюзу стала лінія поділу Західної Римської імперії та Візантії.

---

[1] Interessen und Partner der deutschen Außenpolitik. Bergedorfer Gesprächskreis. — Berlin. — 2007. — s. 33.

[2] Каменецький М. Косовська проблема від Маркса до Буша // Зовнішні справи. — 2008. — № 7. — с. 33.

[3] Каменецький М. Косовська проблема від Маркса до Буша // Зовнішні справи. — 2008. — № 8. — с. 30.

[4] Гаджиев К. О пользе и ущербности «универсальных ценностей» // Мировая экономика и международные отношения. — 2008. — № 5. — с. 29.

[5] http://www.nato.org. (Information 03.12.2008).

[6] Rüb Matthias. Kosovo. Ursachen und Folgen eines Krieg in Europa. — München. — 2001.

[7] Задохин А. Г., Низовский А. Ю. Пороховой погреб Европы. Балканские войны XX века. — М., 2000; Вулевич М. Косово и Метохия: очерк политико-правовой истории и современное положение. — К., 1999.

[8] Гуськова Е. Ю. История югославского кризиса (1990-2000). — М., 2001.

[9] Европейский Союз: в поисках общего пространства внешней безопасности. — М., 2007.

[10] Носенко В. Западная Европа и исламизм: противостояние усиливается // Мировая экономика и международные отношения. — 2008. — № 2. — с. 95.

[11] Добаев И. Исламизация Европы: миф или реальная угроза? // Мировая экономика и международные отношения. — 2008. — № 4. — с. 51.

[12] Романенко С. А. Сербия: унитаризм или автономизация // Общественные науки и современность. — 2000. — № 5. — с. 94.

[13] Косово: международные аспекты кризиса / Под ред. Д. Тренина. — М., 1999.

[14] Khanna P. The Second World: Empires and influence in the New Global Order. — London. — 2008. — p.340.

[15] Шредер Г. Решения. Моя жизнь в политике. — М., 2007. — с. 454.

[16] Зверева Т. Внешняя политика Франции после прихода к власти Николя Саркози // Мировая экономика и международные отношения. — 2008. — №6. — с. 44.

[17] Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. — М., 2004. — с. 23.

[18] Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? — М., 2002. — с. 304.

[19] Хантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. — Львів, 2006. — с. 151.

[20] Олбрайт М. Религия и мировая политика. — М., 2007. — с. 332.

[21] Каменецький М. Косовська проблема від Маркса до Буша // Зовнішні справи. — 2008. — № 6 (с. 35–38), № 7 (с. 30–33), № 8 (с. 27–30); Маначинський О. Я. Косово і Методія: історичні перехрестя. — К., 2001; Маначинський А. Я. Югославия: приговор вынесен. — К., 2005.

[22] Кузнецов Д. Проблема Косово в зеркале общественного мнения в 2000-е годы // Мировая экономика и международные отношения. — 2008. — № 5. — с. 68.

[23] Frankfurter Allgemeine Zeitung. — 2005. — 20. März. — s. 4.

[24] Der Spiegel. — 2005. — № 28. — s. 18.

[25] Focus. — 2005. — № 30. — s. 10.

[26] Der Spiegel. — 2007. — № 30. — s. 18.

[27] Focus. — 2008. — № 5. — s. 14.

[28] http://www.uno.org (information 18.02.2008).

[29] http://www.mfa.gov.ua (information 18.02.2008).

[30] Frankfurter Allgemeine Zeitung. — 2008. — 10 Juni. — s. 8.

[31] Голос України — 2008. — 28 листопада. — с. 7.

[32] Der Spiegel. — 2008. — № 44. — s. 28.

[33] Focus. — 2008. — № 45. — s. 31.

Євген Магда

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗШИРЕННЯ НАТО: СУЧАСНИЙ ВИМІР

Розширення Північноатлантичного альянсу на схід у 1990-х рр. стало одним з визначальних моментів побудови нової системи міжнародних відносин постконфронтаційного періоду.

Однією з головних причин прийняття рішення про розширення Північноатлантичного альянсу стало утворення зони геополітичного вакууму, у т.ч. і у сфері безпеки, внаслідок руйнації біполярної конфронтаційної моделі НАТО-ОВД, очолюваної Сполученими Штатами та СРСР. Із закінченням «холодної війни» СРСР, а згодом Росія, не спромоглася заповнити своїм впливом «сіру зону», що утворилася на території пострадянських країн.

Не менш важливим чинником стала ситуація всередині самої НАТО, яка внаслідок таких геополітичних змін перебувала під загрозою системної кризи, оскільки зникнення одного з полюсів протистояння фактично зводило нанівець вихідну місію альянсу — колективний захист від зовнішньої загрози. За таких умов виникало питання доцільності існування такого масштабного військово-політичного блоку в його первісному вигляді. Однак необхідність у збереженні та подальшій дієвості НАТО відповідала інтересам головного члена організації — Сполучених Штатів, насамперед задля збереження американської військової присутності, а отже і політичного впливу на європейському континенті. Фактично, саме цій меті була підпорядкована європейська політика США у 1990-х роках.

Процес об'єднання Німеччини у цьому контексті слід розглядати як підготовчий етап і пробний крок у напрямі перебудови європейського простору, у т.ч. і військово-політичного. Переговори щодо возз'єднання ФРН та НДР, що проводилися за формулою «2+4» (дві німецькі держави та СРСР, США, Велика Британія і Франція), безпосереднім чином стосувалися американської присутності на континенті, зокрема, в рамках НАТО.

На переговорах у січні 1990 року М. Горбачов висунув умови радянської сторони: від об'єднаної Німеччини не повинна виходити загроза; повоєнні кордони мають залишатися недоторканними; територія Німеччини не повинна використовуватися зовнішніми силами.

Питання про військово-політичний статус майбутньої ФРН викликав найбільші труднощі. Радянські експерти розробляли різноманітні варіанти: нейтральний статус; участь лише в політичній, а не у військовій організації НАТО (за прикладом Франції); одночасна участь об'єднаної Німеччини в Північноатлантичному альянсі та в Організації Варшавського договору, договір між НАТО і ОВД про асоціацію тощо[1].

Прагнучи схилити радянське керівництво до прийняття принципового рішення щодо об'єднання Німеччини, державний секретар США Дж.Бейкер обіцяв радянському керівництву нерозповсюдженні юрисдикції або присутності НАТО «на жоден дюйм у східному напрямку»[2], а канцлер об'єднаної ФРН Г. Коль заявив: «Ми вважаємо, що НАТО не повинна розширювати сферу своєї дії. Треба знайти розумне врегулювання»[3]

Проте неприйняття нейтрального статусу об'єднаної Німеччини та її обов'язкове членство у Північноатлантичному альянсі стали вихідними положеннями позиції американської адміністрації, що повністю вписувалася у відому формулу НАТО: забезпечувати присутність США в Європі, стримувати відродження могутності Німеччини та протидіяти експансії СРСР на Захід.

25 травня 1990 року до Москви прибув президент Франції Ф. Міттеран, основною метою візиту стало обговорення об'єднання Німеччини, насамперед її військового статусу. Висловлювалися пропозиції щодо трансформації колишніх ворогуючих блоків, поступове їхнє перетворення у політичні організації, а також синхронізація процесів об'єднання Німеччини та створення нових структур безпеки у Європі. На думку французького президента, не було жодних можливостей заборонити Німеччині зробити вибір на користь участі в НАТО: «Якщо я скажу «ні» в питанні про приналежність Німеччини до НАТО, то опинюся в ізоляції від моїх західних партнерів... Я просто не бачу, як ви можете досягти свого. Ви можете зробити вашу позицію більш жорсткою. Однак такий підхід стане джерелом дестабілізації у Європі...Навіть якщо ви зможете домогтися від німців якихось поступок, то вони стосуватимуться не суті, а процедури». [4]

Наступним етапом обговорення проблеми став візит М. Горбачова до Сполучених Штатів 1–3 липня 1990 р., під час якого радянський лідер поступився у питанні прийняття Німеччини до НАТО, погодившись з формулюванням американського президента Дж. Буша: «Сполучені Штати одностайно виступають за членство об'єднаної Німеччини в НАТО, однак, якщо вона зробить інший вибір, ми не будемо заперечувати, ми його поважатимемо»[5].

Остаточні домовленості були досягнуті на зустрічі німецької та радянської делегацій в липні 1990 р. у Москві та на Північному Кавказі. В ході переговорів делегація СРСР, очолювана М. Горбачовим та Е. Шеварднадзе, підтвердила згоду на повномасштабне членство об'єднаної Німеччини у Північноатлантичному альянсі та на розміщення на колишніх територіях НДР сил Бундесверу, не інтегрованих до НАТО. Найгостріші дебати розгорнулися навколо військово-політичного статусу колишньої території НДР — радянська делегація наполягала на її виключенні зі сфери дій альянсу. Було досягнуто зобов'язання керівників ФРН не розміщувати іноземні війська і ядерну зброю на землях НДР, а також обмежити чисельність збройних сил єдиної ФРН 370 тис. осіб[6].

У свою чергу ФРН обіцяла надати фінансову допомогу у виведенні радянських військ території Німеччини та підтримала ідею укладання договору про добросусідство, партнерство та співробітництво між об'єднаною Німеччиною та СРСР.

«Договір про остаточне врегулювання стосовно Німеччини» було підписано міністрами закордонних справ США, СРСР, Франції, Великої Британії, ФРН та НДР у Москві 12 вересня 1990 року. 3 жовтня того ж року німецьке питання було остаточно закрито возз'єднанням Німеччини.

Як засвідчили подальші події, зобов'язання Заходу не поширювати активність Північноатлантичного альянсу на схід від німецького кордону не були виконані. Усні запевнення західних лідерів не набули вигляду офіційних документів і досить швидко були порушені в силу кардинальних змін, що сталися в системі міжнародних відносин внаслідок розпаду СРСР.

Ще у липні 1990 року на саміті в Лондоні главами держав та урядів країн-учасниць НАТО була прийнята декларація, в якій було проголошено рішучі кроки щодо пристосування альянсу до вимог нового клімату безпеки, покликані покласти край конфронтації між Сходом і Заходом[7]. Урядам СРСР та країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) було запропоновано започаткувати постійні дипломатичні зв'язки з НАТО і працювати над новими відносинами на основі співпраці. Очевидно, що такий крок безпосереднім чином був пов'язаний з вигідним Заходу вирішенням німецького питання.

Країни ЦСЄ починають активно шукати шляхів налагодження політичного діалогу з західними політичними структурами, відчуваючи дедалі зростаючу слабкість міжнародних позицій СРСР. Насамперед це проявилося в прагненнях окремих політичних груп в урядах східноєвропейських країн максимально наблизитися до НАТО, в першу чергу в плані отримання гарантій безпеки, що виглядало цілком природно з огляду на фактичну недієздатність ОВД. І хоча в самому альянсі ідеї щодо розширення зони відповідальності на той час відхилялися, настрої на користь максимального зближення з регіоном ЦСЄ вже існували. У зв'язку з такими тенденціями окремі радянські дослідники висловлювали занепокоєння, оскільки відкривалася перспектива проникнення НАТО до кордонів СРСР, що могло б призвести до міжнародної ізоляції СРСР на випадок загострення міжнародної ситуації, тому що, на відміну від ОВД, НАТО зовсім не втратила здатність до швидкого відновлення жорсткого політичного, економічного та військово-політичного тиску[8].

Нові геополітичні орієнтири були сформульовані у Римській декларації сесії Ради Північноатлантичного альянсу на рівні глав держав та урядів, що відбулася 7–8 листопада 1991 року, яка обговорювала посилення політичної складової в практичній діяльності НАТО та питання відкритості по відношенню до держав ЦСЄ.

Прямим наслідком ухвалених рішень стало створення у грудні 1991 року Ради Північноатлантичної співпраці (РПАС), нового консультативного форуму, до якого увійшли країни-члени НАТО і спочатку дев'ять країн ЦСЄ, а також прийняття нової Стратегічної концепції НАТО, в якій чітко простежується ідея про можливість діалогу та співробітництва в питаннях оборони з державами, які не являються членами альянсу. Цей перший проект інституціоналізації відносин по лінії НАТО—ЦСЄ сприймався, насамперед радянською стороною, як альтернатива членству в альянсі, а не підготовка до нього.

На засідання новоствореного органу РПАС 20 грудня 1991 року в Брюсселі був запрошений президент РФ Б.Єльцин, який фактично підтвердив прихильне ставлення Росії до імовірного розширення, заявивши, що хоча нині питання про вступ Росії до НАТО не ставиться, однак російська сторона готова розглядати його як довгострокову політичну мету[9]. Протягом 1992 року до РПАС приєдналися усі країни-учасниці СНД. Фактично, дискусія про можливість вступу Росії до Північноатлантичного альянсу відкрила шлях до розробки реальних планів поширення альянсу на території центрально- та східноєвропейських держав.

У 1993 році після виводу російських військ з Польщі вступ у НАТО перетворився на основну зовнішньополітичну мету держав-колишніх членів Організації Варшавського договору (ОВД), що знаменувало початок нового етапу у системі європейської та світової безпеки. З'явився план створення «НАТО-біс» у складі ряду держав Східної Європи та деяких держав СНД, без Росії. У зв'язку з тим, що повноправне членство в НАТО відкладалося на невизначений період, президент Польщі Л. Валенса висунув концептуальну та організаційну ініціативу щодо країн Східної Європи у вигляді утворення Чорноморсько-Балтійської осі. У 1992 році під час візиту до Німеччини польський президент оприлюднив ідею створення групи НАТО-біс на перехідний період, до якої увійшли б колишні країни РЕВ та Варшавського договору. Проте всередині країни і регіону ця ідея була піддана критиці, оскільки фактично вела до закріплення поділу Європи та відсувала на невизначений час повномасштабне членство Польщі та інших країн регіону у західних структурах[10].

Складнощі періоду трансформацій, що розпочався на пострадянському просторі, зокрема, виникнення регіональних конфліктів, істотним чином позначилися як на міждержавних відносинах, так і на загальному кліматі безпеки в Європі. Тому цілком виправданим вбачається дедалі зростаюче прагнення східноєвропейських країн заручитися гарантіями потужного військово-політичного блоку, мотивуючи його наступними аргументами:

— НАТО вирішує проблеми, що виникають між його членами та займається проблемами, що виникають на кордонах держав-членів (Балкани);

— забезпечується економічний розвиток, оскільки потенційні інвестори зацікавлені у зміцненні безпеки та стабільності нових демократичних держав, що може бути гарантоване лише членством в альянсі;

— збільшується ефективність та прозорість військових витрат;

— членство в НАТО вимагає відповідності багатьом вимогам, що висуває для кандидатів на вступ ЄС[11].

Не менш цікаві думки висловлювали глави центральноєвропейських держав, аргументуючи рішення своїх країн приєднатися до колись ворожого військово-політичного блоку.

Президент Чехії В. Гавел стверджував, що позбавлення від радянської імперії та комунізму у 1989 року, а отже і від імовірності європейської та світової війни визначило прагнення країн регіону долучитися до НАТО. Етнонаціональні конфлікти 1990-х років засвідчили появу нових загроз безпеці у Європі. Вступ центральноєвропейських держав, на думку чеського президента, означатиме «розширення сфери миру та стабільності». До НАТО прийдуть і інші країни регіону і тоді закінчиться «ера, коли великі та потужні вирішували долю менших і не таких потужних, поділяючи світ між собою на сфери впливу»[12].

Президент Угорщини А.Генц дав більш прагматичне пояснення прагненню своєї держави долучитися до складу Північноатлантичного альянсу, вбачаючи в ньому «найдешевший шлях до гарантії безпеки». Особливо підкреслювався той факт, що самозахист для Угорщини є надто дорогим у фінансовому відношенні, тому вона має вибирати варіант колективного захисту, а в рамках такого «превентивного альянсу», як НАТО, «ми матимемо спільне майбутнє»[13].

На думку президента Польщі А. Кваснєвського, хоча ціна вступу його країни до НАТО буде надзвичайно високою, інституційне повернення Польщі до Європи найлегше здійснити саме через інтеграцію з НАТО. Інший польський політик Є. Бузек стверджував, що Польща завдяки НАТО вийде з «геополітичних лещат» між Росією та Німеччиною і стане повноправною частиною Європи, спираючись на США[14].

Подібні настрої не могли залишитися непоміченими в Росії, де поступово зростає занепокоєння активністю східноєвропейських держав у євроатлантичному напрямі. Москва ставить питання про розширення НАТО на основі принципів «неізоляції та недискримінації», тобто членство повинні отримати або всі бажаючі, або ніхто, оскільки в іншому випадку розширення НАТО без позитивного рішення про участь Росії означатиме новий розподіл континенту[15].

У січні 1994 року на саміті в Брюсселі члени альянсу підтвердили відкритість організації для інших європейських держав, які готові втілювати у життя принципи Вашингтонського договору 1949 року та робити свій внесок у безпеку євроатлантичного регіону.

Рішенням саміту було започатковано нову програму «Партнерство заради миру»(ПзМ), яка стала новим виміром відносин між НАТО та країнами-партнерами, що дозволяв розвивати практичну співпрацю,

насамперед, у військовій сфері. Програма була спрямована на вдосконалення можливостей та потужностей в миротворчій діяльності шляхом спільного планування, підготовки та навчання військових, а отже і досягнення взаємодії та сумісності підрозділів країн-партнерів з відповідними силами країн НАТО. Крім того, передбачалася розробка програм сприяння прозорості національного оборонного планування та бюджетного процесу, а також демократичному контролю над збройними силами. Метою «Партнерства заради миру» проголошувалися посилення стабільності та безпеки у Європі, розширення та інтенсифікація політичного та військового співробітництва.

Документ обумовлював конкретні зобов'язання кожного з учасників: сприяння гласності у національному оборонному плануванні та бюджетному процесі; забезпечення демократичного контролю над збройними силами; підтримка готовності та військового потенціалу, необхідного для участі в операціях під егідою ООН та ОБСЄ; розвиток відносин військового співробітництва з НАТО з метою спільного планування, підготовки та навчань, спрямованих на посилення можливостей учасників ПЗМ здійснювати місії з підтримання миру, пошукові та рятувальні роботи, гуманітарні операції; підготовка підрозділів, здатних у довгостроковій перспективі співпрацювати з силами НАТО. Положеннями документу декларувалося створення Спільних об'єднаних оперативних сил (Combined Joint Task Forces, CJTF), що дозволило деяким країнам-партнерам брати участь у вирішенні окремих військових завдань разом з членами альянсу. Окремо було зазначено, що активна участь у ПзМ відіграватиме провідну роль в еволюційному процесі включення нових членів до НАТО та підтверджувалася відкритість альянсу для членства інших європейських країн[16].

Запрошення приєднатися були розіслані усім державам-учасницям РПАС та іншим державам-учасницям Наради з безпеки та співробітництва у Європі(НБСЄ), які мали бажання і можливості зробити свій внесок в програму. Запрошення прийняли 27 держав, з якими згодом було укладено Індивідуальні програми партнерства.

Оцінки нової програми, її наслідків та перспектив доволі різнилися. Якщо нові демократичні країни вітали новий формат співробітництва, прагнучи у будь-який можливий спосіб долучитися до західних структур, особливо військово-політичних, то російська сторона, хоча і схильна була розглядати цю ініціативу Заходу як новий, компромісний підхід, націлений на розвиток партнерства, альтернативу механічному розширенню НАТО за рахунок країн ЦСЄ, проте одночасно висловлювала занепокоєння тим фактом, що в деяких державах регіону сприймають ПзМ як підготовчий період до повноправного членства в НАТО, що являється застарілим «політичним мисленням блоковими категоріями, яке навряд чи здатне відповісти на нові виклики безпеки і стабільності у Європі»[17].

Були й більш гострі коментарі, що стосувалися можливої участі Росії в ПзМ: «Росія своєю участю дає згоду на перетворення НАТО у єдиний універсальний механізм забезпечення безпеки як у Європі, так і за її межами», тобто втрачає статус рівного партнера Заходу у справі створення системи європейської безпеки, а також цілком може позбавитися можливості військово-політичної консолідації простору колишнього СРСР, стверджував російський дослідник С. Самуйлов[18]. Отже, ПзМ була лише відстрочкою, однак не заради заспокоєння Росії, а з метою кращої підготовки майбутніх членів до вступу в альянс, що стало черговою поразкою російської дипломатії.

У 1993–1994 рр. ідея розширення альянсу починає розглядатися не як віддалена у часі довгострокова перспектива, а як реальний процес — і не лише прагнучими членства новими демократичними країнами, але й державами-учасницями та керівництвом альянсу.

Як зазначив З. Бжезинський, рішення щодо експансії НАТО на схід вимагало одностайності від всіх шістнадцяти членів альянсу[19]. Однак кожна з великих європейських держав, підтримуючи ініціативу Сполучених Штатів, виходила з відповідності цього рішення власним національним інтересам. Нові незалежні держави ЦСЄ стали ареною суперництва за вплив між провідними європейськими державами та США. Спроба відновити традиційний політико-економічний вплив на країни регіону через власне європейські структури не вдалася, тому на озброєння була взята ідея включення в свою орбіту колишніх країн ОВД шляхом їхнього членства в НАТО.

Франція прагнула максимально зміцнити європейську оборонну складову альянсу шляхом посилення ролі європейських країн при одночасному послабленні ваги Сполучених Штатів. Розширення НАТО за рахунок країн ЦСЄ в контексті побудови «європейської оборонної ідентичності» цілком вписувалося в ці плани. Крім того, претендуючи на роль європейського лідера, Франція усвідомлювала, що без активної участі у такому процесі як розширення НАТО, вона ризикує втратити політичні позиції. Париж неодноразово підкреслював, що при поширенні зони відповідальності альянсу необхідно максимально враховувати інтереси Росії, оскільки ігнорувати її при такій масштабній зміні військово-політичних кордонів Північноатлантичного союзу було б великою стратегічною помилкою. Разом з тим, з усіх західних країн Франція найбільш послідовно виступала проти членства Росії в НАТО.

Для Німеччини, яка має традиційні інтереси в регіоні ЦСЄ, особливо в Чеській Республіці та Польщі, розширення НАТО за рахунок лояльних до Німеччини країн регіону, стало ідеальною можливістю утвердити свої позиції всередині альянсу та в Європі загалом, тобто поширюючи свій вплив у Східній Європі, відновити колишній авторитет у Західній[20]. Виступаючи за розширення альянсу, Німеччина однією з перших заговорила про необхідність паралельного процесу налагодження взаємодії з Росією, пропонуючи укласти договір між нею та альянсом.

Велика Британія проявила найменшу зацікавленість з приводу розширення складу альянсу. Не маючи виняткових стратегічних інтересів у регіоні ЦСЄ, британці традиційно виступають за збереження балансу сил на континенті, підкреслюючи особливі відносин зі Сполученими Штатами та пріоритетність євроатлантичної єдності. Крім того, відносини з Росією завжди залишалися важливим політичним напрямком британської зовнішньої політики. Однак це не завадило підтримати ініціативу американських союзників, зауваживши, що між прийняттям першої «трійки» та другою хвилею розширення повинна бути істотна пауза для ретельного дослідження результатів першого етапу.

Всередині альянсу також активно готувалися до можливого розширення, ідея якого була висловлена і активно впроваджувалася головним членом альянсу — Сполученими Штатами. В розвиток рішень Брюссельського саміту протягом 1994-1995 років було розроблено «Дослідження з питань розширення НАТО», презентоване у вересні 1995 року усім зацікавленим країнам. Висновки дослідження стали підґрунтям для запрошення нових членів, зазначаючи, що по закінченні холодної війни з'явилася реальна можливість зміцнити безпеку та поширити стабільність на весь євроатлантичний регіон. При цьому особливо наголошувалося на оборонному характері організації, що головною метою її залишається збереження миру та безпека країн-учасниць, що не може становити загрози для будь-кого.

На думку авторів, розширення альянсу сприятиме демократичним реформам, зокрема, встановленню цивільного та демократичного контролю над збройними силами; стимулюватиме поширення співпраці, консультацій та досягнення консенсусу, які характерні для відносин між членами альянсу, та допомагатиме розвитку добросусідських відносин в усьому євроатлантичному регіоні; збільшить прозорість оборонного планування та військових бюджетів, тим самим зміцнюючи довіру між державами, а також підтримає тенденцію до інтеграції та співпраці в Європі.

Дослідження підтвердило, що, як і в минулому, будь-яке майбутнє збільшення кількості членів альянсу має здійснюватись через приєднання нових членів до Північноатлантичного договору згідно зі Статтею 10 Вашингтонського договору. Держави, які втягнуті в етнічні конфлікти або зовнішні територіальні суперечки, зокрема іредентистські претензії чи суперечності щодо внутрішньої юрисдикції, повинні врегулювати такі конфлікти в мирний спосіб, відповідно до принципів ОБСЄ, перед тим як вони претендуватимуть на членство в НАТО. Спроможність зацікавлених країн зробити свій військовий внесок у колективну оборону, підтримку миру та інші нові місії альянсу є також вагомим чинником при прийнятті рішення щодо запрошення їх до вступу в НАТО. Остаточно члени альянсу приймають рішення щодо запрошення нового члена до вступу на основі консенсусу. Жодна країна за межами альянсу не має права вето або «права нагляду» щодо процесу розширення чи рішень, які приймаються з цього приводу.

Прийняття Радою НАТО рішення про розширення альянсу на грудневому саміті 1994 року стало причиною різкого погіршення відносин з Росією. 5 грудня 1994 року, виступаючи на сесії ОБСЄ у Будапешті, президент РФ Б.Єльцин заявив, що такий крок з боку альянсу породжує недовіру та створює нові лінії розподілу, що суперечить налагодженню справжнього партнерства та формуванню єдиної демократичної Європи[21]. Наступним кроком до охолодження відносин стала відмова російської сторони від участі в програмі «Партнерства заради миру».

Як зазначав тодішній координатор Держдепартаменту США по країнах СНД С.Сестанович, Росія насамперед боялася розширення НАТО без включення до складу альянсу самої Росії та фактичного усунення Москви від більшості важливих заходів по забезпеченню європейської безпеки. Найнеприємнішим моментом розширення для Росії стало те, що ця ситуація підкреслює та висвітлює втрату Росією авторитету[22].

На початок 1995 року можна констатувати наявність глибокої кризи у відносинах Росії з Заходом, однією з головних причин якої стала неспроможність російської влади та дипломатії забезпечити інтеграцію Росії до західного співтовариства на умовах рівноправного учасника процесу прийняття рішень. НАТО досягла поставленої мети, ставши центром нової системи європейської безпеки, а Росія опинилася практично в повній ізоляції, вихід з якої вбачався лише в укладанні компромісної угоди з Заходом, а отже і у визнанні невідворотності серйозних геополітичних змін, які принесе входження держав пострадянського простору до західного військово-політичного блоку.

Протягом 1996 року відбувається інтенсивний індивідуальний діалог з країнами-партнерам, які висловили бажання приєднатися до НАТО. Протягом підготовчого періоду — до липневого саміту альянсу в липні 1997 р. в Мадриді, на якому передбачалося запросити деяких кандидатів, експерти почали готувати відповідні політичні рекомендації, а військове керівництво альянсу проводило аналіз відповідних військових чинників зацікавлених у членстві в НАТО країн. Паралельно проводилася робота з підготовки до укладання широкомасштабного договору з Росією, що мав оформити та інституціоналізувати відносини РФ з НАТО, враховуючи нові європейські реалії в контексті невідворотної експансії Північноатлантичного альянсу у східному напрямку.

Підписаний 27 травня 1997 року в Парижі Основоположний акт про взаємні відносини, співпрацю та безпеку між НАТО і РФ став фактичною згодою Росії на розширення альянсу, а також послужив передумовою важливих змін в розстановці сил на європейському просторі, центральним моментом яких стало визнання НАТО єдиним універсальним механізмом європейської безпеки.

Напередодні вирішального саміту 31 травня 1997 року президент США Б. Клінтон у своїй промові перед випускниками Військової ака-

демії в Уест-Пойнті підтвердив незмінність курсу на розширення альянсу.

До самого відкриття Мадридської зустрічі 8–9 липня 1997 р. тривали дискусії з приводу остаточного списку держав, яким буде запропоновано членство в Північноатлантичному альянсі. Сполучені Штати від початку наполягали на обмеженні «першої хвилі» розширення Польщею, Чехією та Угорщиною як найбільш підготованими у військовому і суспільно-політичному планах. Американців підтримували традиційні європейські консерватори: Велика Британія, Данія, Ісландія, Норвегія, а також Нідерланди. Однак дев'ять держав-членів НАТО (Франція, Італія, Бельгія, Люксембург, Канада, Греція, Португалія, Іспанія і Туреччина) заявили, що до першого раунду розширення мають долучитися також Румунія та Словенія. Ці протиріччя щодо кола кандидатів першої черги були відображенням боротьби між Вашингтоном та Парижем за вплив в регіоні ЦСЄ. Франція, лобіюючи інтереси країн Південно-Східної Європи, насамперед Румунії, прагнула в такий спосіб збалансувати посилення в середині альянсу позицій США після прийому «американських протеже» — Польщі, Чехії та Угорщини.

8 липня 1997 року глави держав та урядів країн-членів НАТО, після інтенсивних індивідуальних діалогів з зацікавленими країнами-партнерами та широкого обговорення в рамках альянсу, запросили три східноєвропейські держави до переговорів щодо вступу до альянсу на ювілейній сесії у 1999 р. Крім того, в Декларації саміту зазначалося, що альянс залишається відкритим для прийому нових членів у відповідності до Статті 10 Північноатлантичного договору, і що продовжуватиме запрошувати нових членів, які спроможні втілювати у життя принципи Договору і робити свій внесок у безпеку євроатлантичного простору. Країни, які не були запрошені до переговорів про вступ в Мадриді, згідно з Дослідженням щодо розширення 1995 р., і надалі розглядатимуться як кандидати на членство в майбутньому, незалежно від їхнього географічного розташування. Жодна європейська демократична країна, чий вступ відповідатиме вимогам Варшавського Договору, не залишиться поза увагою. Учасники зустрічі особливо відмітили «позитивний розвиток подій» в Румунії та Словенії, а також окремо відмітили Естонію, Латвію та Литву. На членство в альянсі збиралися претендувати Хорватія (за підтримки Німеччини та Італії) та Болгарія (за підтримки Греції та Туреччини). Таким чином, окреслилося коло основних кандидатів другого раунду розширення, терміни якого передбачалося визначити після остаточного входження перших трьох претендентів. 16 грудня 1997 р. з трьома запрошеними країнами було підписано додаткові протоколи (*Accession Protocols*), що визначали умови майбутнього членства в НАТО[23].

Рішеннями Мадридського саміту було покладено початок кардинальним перетворенням не лише в НАТО, але й в усій системі трансатлантичних відносин, оскільки саме тоді було прийняте рішення про

перегляд та оновлення Стратегічної концепції альянсу з тим, щоб вона повніше відповідала новій ситуації та завданням у сфері безпеки в Європі.

Після підписання Паризького акту Росія примирилася з невідворотністю вступу кран Вишеградської групи до НАТО, і, як відмічають аналітики, натовська проблематика перестає бути чинником роздратування для російської політичної еліти та ЗМІ, в середовищі яких посилюється тенденція до розвитку тісніших контактів з альянсом, принаймні в рамках практичної реалізації Паризьких домовленостей. У другій половині 1997-1998 років тема розширення НАТО дещо відходить на задній план у порівнянні з попереднім періодом. На початку 1999 року у зв'язку з планами прийняття нової Стратегічної концепції альянсу, фактичним вступом в НАТО Польщі, Чехії та Угорщини, а також початком військової кампанії в Косово антинатовські настрої знову переважають серед політичного керівництва РФ та російського суспільства.

На початку 1999 року був оприлюднений проект оновленої Стратегічної концепції НАТО, в якому основний акцент переноситься з оборони географічної зони відповідальності на забезпечення інтересів країн-учасниць альянсу в будь-якому регіоні світу, причому пропонувалося закріпити право НАТО на проведення силових операцій » у випадку необхідності» без мандату ООН, що свідчило про прийняття курсу на глобалізацію сфери діяльності НАТО, претензії на головну роль у врегулюванні конфліктів за межами зони відповідальності. Російська сторона висловила занепокоєння тим, що нова стратегія альянсу, розроблена без врахування позицій та інтересів Росії, може стати джерелом взаємної недовіри та майбутніх міжнародних ускладнень.

2 березня 1999 р. до складу альянсу офіційно були прийняті Польща, Чехія та Угорщина. 24 березня того ж року почалася військова акція збройних сил НАТО проти Югославії, що стало причиною розриву відносин Росії з НАТО і не могло не позначитися на сприйнятті результатів квітневого саміту альянсу російською стороною.

Учасниками ювілейного саміту з нагоди 50-річчя створення НАТО було прийнято кілька важливих рішень, основними з яких стали плани подальшого розширення «без географічних обмежень» та прийняття нової Стратегічної концепції альянсу.

З числа країн-партнерів зацікавлених у членстві в НАТО сформувалася група з 9-ти держав, які підтвердили своє прагнення стати учасниками альянсу — Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія, Македонія та Албанія. Ці країни були згадані у заключному комюніке саміту, проте прийняття остаточних рішень щодо розширення блоку було відкладене до наступної зустрічі у Празі у листопаді 2002 року.

Варто зазначити, що врахувавши досвід «першої хвилі», до підготовки кандидатів другої черги висувалися конкретні і доволі суворі ви-

моги, викладені у спеціально розроблених підготовчих планах дій (*Membership Action Plans*). Від країн-претендентів очікували досягнення певних результатів *у політичній та економічній сферах*: врегулювання будь-яких міжнародних, етнічних або зовнішніх територіальних суперечок мирними засобами; демонстрація відданості верховенству права та правам людини; встановлення демократичного контролю над своїми збройними силами; забезпечення стабільності та добробуту через економічну свободу, соціальну справедливість та відповідальність за охорону довкілля.

Москва не зняла своїх заперечень щодо політики розширення, особливо у світлі налагодження особливих відносин партнерства між альянсом і країнами Балтії, а також активізації та розширення взаємин за рахунок Узбекистану об'єднання ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова), учасники якого все чіткіше проявляли ознаки прозахідної орієнтації, відчуваючи подальшу дезинтеграцію пострадянського простору внаслідок слабкості політичних позиції та утворення вакууму безпеки на територіях колишніх радянських країн. Така підкреслена увага до країн регіону, який традиційно вважався зоною російських інтересів, призвела до нового витку антинатовської риторики серед російського політикуму та пошуку компромісних варіантів для держав, прагнучих членства в НАТО, зокрема, «співробітництво через невходження» — розвиток взаємин з альянсом без входження в нього, за прикладом фінської концепції «безпека через співробітництво».

Результати Вашингтонського саміту стали свідченням подальшого зміцнення позицій альянсу, який фактично перебрав на себе функції колективної безпеки в Європі, відтіснивши на задній план інші європейські організації.

Політика розширення, разом з ідеєю поширення зони відповідальності, закріпленою новою стратегією альянсу, зумовили подальше закріплення військової присутності на Балканах (через миротворчі місії), зростання активності в країнах Кавказу та Середньої Азії, а також розвиток особливих відносин з Україною. Усвідомлюючи неможливість та безперспективність подальшого опору експансії Північноатлантичного союзу у східному напрямку, нове російське керівництво поступово змінює свою позицію щодо можливості вільного вибору сусідніми державами засобів забезпечення національної безпеки.

Як і було заявлено у комюніке Вашингтонського саміту, процес підготовки до прийняття наступних кандидатів в альянс мав розглядатися на наступному саміті альянсу не пізніше 2002 року. Намірів країн-кандидатів продовжити курс на вступ до НАТО не змінили ні критика Росії, ні ситуація, пов'язана з бомбардуванням СРЮ, ані прогнози щодо всеохоплюючої кризи всередині альянсу, пов'язаної з незадіянністю європейських союзників в антитерористичній операції в Афганістані.

Підготовчий період пройшов у широких дискусіях з приводу кандидатур нових членів, черговості їх прийняття та доцільності такого масштабного розширення. За даними різних джерел, спочатку мова йшла про включення лише Словенії та Словаччини, однак згодом «враховуючи темпи реформ в країна Балтії, особливо у військових відомствах» та тиск зі сторони лобістів прибалтійських держав у Сполучених Штатах кількість реальних кандидатів на членство в НАТО зросла до п'яти. Франція і особливо Туреччина наполягали на включенні до «другої хвилі розширення» Болгарії і Румунії, що зміцнить безпеку на Балканах та створить ланцюг країн-членів НАТО у південному Середземномор'ї, що простягнеться від Португалії до Туреччини.

При розгляді кандидатур «другого раунду» розширення значно більшу роль відігравали не формальні ознаки готовності тієї чи іншої держави у фінансовому чи військовому плані, а геостратегічна роль потенційних кандидатів. Кожна країна, здобувши статус члена альянсу, мала виконувати окрему функцію.

Загалом, включення країн Південно-Східної Європи в НАТО мало важливе геополітичне значення в плані просування інтересів альянсу до Каспійського регіону та його енергоресурсам, а також на Близький та Схід.

Таким чином, на саміті в Празі листопаді 2002 р. запрошення приєднатися до лав альянсу отримали сім країн-кандидатів — Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина та Словенія, що дозволило назвати другий раунд розширення «великим вибухом». Остаточно процедура оформлення членства в альянсі завершилася на Стамбульському саміті НАТО у червні 2004 р. Трьом іншим державам претендентам — Албанії, Хорватії та Македонії, було запропоновано членство у найближчому майбутньому після додаткової підготовки як з боку цих країн, так і з боку альянсу.

Таке масштабне розширення викликало значні зміни в альянсі, який нині переживає період адаптації до сучасних міжнародних реалій, зокрема, процеси модернізації збройних сил європейських держав, створення Сил швидкого реагування НАТО, участь у боротьби з тероризмом тощо. Крім того, альянс не має намірів згортати курс розширення, даючи шанс нинішнім претендентам на майбутнє членство[24].

Ключовим етапом третього раунду, учасниками якого також стали Україна та Грузія, став саміт у Бухаресті в квітні 2008 року.

Перше, що варто відзначити оцінюючи Бухарестський саміт Альянсу — це рішення про чергове розширення НАТО на території колишнього соціалістичного табору, яке щоправда було дещо затінене великою кількістю проблемних й суперечливих питань порядку денного. Відтак, фактичне збільшення кількості євроатлантичних союзників відбулося значно буденніше, ніж тоді коли до НАТО приймалися 7 попередніх новобранців блоку. Цього разу вагомого зовнішньополітичного прориву після багатьох років наполегливого крокування євроатлантичним кур-

сом досягли Хорватія та Албанія щодо яких члени НАТО фактично не мали застережень. Вірогідно, що хорватський та албанський прапори замайорять у Брюсселі біля штаб-квартири НАТО на початку наступного року[25].

Драматичною виявилася ситуація з третім кандидатом — Македонією. Маючи не гірші, а то й кращі, можливості для вступу ніж Албанія, Македонія спіткнулася на питанні назви своєї держави, яку не хоче визнавати Греція. Ні грецька, ні македонська сторона не погодились піти на запропоновані компроміси й, таким чином, було продемонстровано на практиці систему прийняття рішень в НАТО та силу суверенітету окремих держав у рамках Північно-Атлантичного блоку: 25 держав-членів НАТО не змогли переконати Афіни зняти своє одноосібне вето. Питання запрошення до НАТО Македонії буде розглянуто тільки після вирішення «проблеми назви».

Водночас, незважаючи на потужну підтримку українських та грузинських прагнень, представлену великою групою держав НАТО, зокрема провідним його членом — США, Київ та Тбілісі у Румунії отримали негативну відповідь в основі якої лягли позиції Франції та ФРН.

За період після проведення Бухарестського саміту НАТО позиції країн-членів практично не змінились. США, Польща, країни Балтії та ряд країн Центральної Європи продовжують підтримувати Україну на шляху до членства в НАТО, а Німеччина, Франція, Іспанія, Італія та Люксембург так само проявляють стриманість і вважають ПДЧ для України передчасним кроком. У такій ситуації, проблемою для Альянсу стала відсутність єдності стосовно темпів просування України до членства, за умови необхідності дотримання відповідного зобов'язання, наданого в Бухаресті, а для України — визначення шляху подальшого руху в її євроатлантичній інтеграції. При тому, позиція значної кількості країн-членів НАТО не змінилась незважаючи на «серпневу війну» між Грузією та Росією у 2008 році.

Ювілейний самміт НАТО у квітні 2009 року також навряд чи принесе довгоочікуваний для України План дій щодо Членства в НАТО. У Страсбурзі і в Кельні Союзники святкуватимуть ювілей, оцінюватимуть досягнення за шість декад, обговорюватимуть плани на майбутнє у розрізі нової Стратегічної Концепції. Ймовірно, для придання церемонії більшого резонансу відбудеться процедура офіційного проголошення Хорватії і Албанії членами НАТО, що має продемонструвати просування процесу розширення. Питання України і Грузії будуть розглянуті, але більше в контексті підтвердження Бухарестських зобов'язань і розгляду можливостей для їх реалізації.

Водночас, на тлі переосмислення керівництвом Альянсу процесу подальшого розширення, Україні знову було продемонстровано, що поспішного прийняття до лав НАТО не відбудеться. Зокрема, глави МЗС країн НАТО під час засідання Північноатлантичної ради 2–3 грудня в Брюсселі не прийняли рішення стосовно приєднання України до Плану

дій щодо членства в Альянсі (ПДЧ). Натомість Україна отримала інший інструмент практичної поступової євроатлантичної інтеграції — Річну національну програму[26]. Глава українського зовнішньополітичного відомства Володимир Огризко назвав це рішення Альянсу «де-факто початком виконання Україною ПДЧ».

Таким чином, НАТО поступово продовжуватиме процес розширення, проте очікувати на швидке входження в Альянс України і Грузії не варто.

---

[1] Правда, 21 февраля 1990 г

[2] Независимая газета, 20 января 2000 г.

[3] Горбачев М. С. Как это было. М.: Вагриус, 1999 — С. 107

[4] Независимая газета, 8 августа 1999 г.

[5] Горбачев М. С. Как это было. М.: Вагриус, 1999 — С. 139

[6] Наринский М. Михаил Горбачев и объединение Германии // История, 16–22.06.2003 (№ 23).

[7] Declaration on the Transformed of the North Atlantic Alliance issued by the Heads of State and Government participating in the Meeting of the North Atlantic Council («The London Declaration», 6 July 1990)//NATO Handbook. Documentation. — Brussels, 1999. — 442 p. — P. 271–276.

[8] Караганов С. Будущее Европы ставит вопросы // Международная жизнь. — 1991. — № 4. — С. 55.

[9] Алексеев А. Новое измерение Североатлантического Союза // Международная жизнь. — 1992. — № 1. — С. 67.

[10] Kurczewska U. The Polish Political Parties and their Visions of a New Democratic Order in Europe. Brussel, NATO Office of Information — 1998. — p. 10

[11] Майклс Дж. Движение России к Европе должно начаться с шага в сторону НАТО// Вестник Европы. — 2001. — № 3. — http://magazines.russ.ru/vestnik/2001/3/mk.html

[12] Joining the NATO Parade. Three Presidents speak out //Transition. Changes of Post-Communist Societies. — 1997. — Vol. 4. — № 7. — P. 15

[13] Ibid — P. 19

[14] Ibid — P. 12—16

[15] Козин В. Новые измерения НАТО // Международная жизнь. — 1993. — № 3. — С.63

[16] Declaration of the Heads of State and Government participating in the Meeting of the North Atlantic Council («The Brussels Summit Declaration», 11 January 1994)//NATO Handbook. Documentation. — P. 326–334.

[17] Казанцев Б. Первые шаги к партнерству России с НАТО // Международная жизнь. — 1994. — № 10. — С. 28

[18] Самуйлов С. НАТО, восточноевропейцы, Россия: интересы и поиски компромисса // США—Канада: экономика, политика, идеология. — 1994. — № 6. — С. 79.

[19]Бжезинський З. Велика шахівниця. Львів-Івано-Франківськ: Лілея-НВ. — 2000 — С. 21

[20] Уткин А. Два берега Атлантики // США-Канада: экономика, политика, культура. 1999. — № 2. — С. 5–6

[21] Рахманинов Ю. О причинах и возможных последствиях расширения НАТО// Международная жизнь. — 1996. — № 7. — С. 21

[22] Sestanovich S. Geotherapy. Russia's Neuroses, and Ours // The National Interest.- 1996. — Fall. — P. 11

[23] Department of State Report: Enlargement of NATO: Rationale, Benefits, Costs and Implications // Foreign Policy Bulletin. The Documentary Record of US Foreign Policy. — Vol. 8. — № 3. — P.

[24] Robert G. Bell, «NATO's Transformation Scorecard,» NATO Review, Spring 2005, at http://www.nato.int/docu/review/2005/issue1/english/art3.html

[25] North Atlantic Council, «Bucharest Summit Declaration,» April 3, 2008, at http://www.nato.int/docu/pr/2008/p08-049e.html.

[26]http://www.nato.int/docu/other/ukr/updates/2008/12-december/u1203b.html

Ігор Грицьких, Сергій Левченко

ЕВОЛЮЦІЯ ТОРГОВЕЛЬНИХ ВІДНОСИН ЄС З КРАЇНАМИ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я (1995–2005 рр.)

Прагнення українських політиків інтегрувати Україну в ЄС приковує увагу все більшої кількості дослідників до питань, пов'язаних з історією цього унікального політико-економічного утворення. Серед іншого викликають інтерес обставини становлення і розвитку консолідованої європейської зовнішньої політики, яка, власне, й визначає шанси держав-претендентів на приєднання до Союзу.

Враховуючи ж досвід дійсних країн-членів ЄС, можна стверджувати, що тим аспектом, якому приділяється головна увага у планах щодо розширення, є саме аспект економічного розвитку, який не може мислитися без торгівлі. Укріплення торговельних взаємин, які активно формують дієву структуру міжнародних зв'язків, може прискорити входження України в ЄС «де-факто» і зробити юридичне оформлення євроінтеграції справою найближчого часу.

Розуміння цього сприяло активізації європейських студій в рамках луганського центру сходознавства — Науково-дослідного центру імені В. М. Бейліса «Схід-Захід: теорія і історія міжцивілізаційних взаємостосунків», в якому з 2006 р. розпочала діяльність робоча група з вивчення політики ЄС в басейні Середземномор'я, а отже — щодо країн Північної Африки і Близького Сходу. Інтерес до взаємодії цих країн з ЄС був викликаний їх зацікавленістю в розвитку відносин з об'єднаною Європою, а подекуди — і різною мірою реалізованими планами інтеграції (Кіпр, Туреччина) до європейських структур. Ця риса, на наш погляд, поєднує їх з Україною, яка з 2005 року, здається, остаточно визначилася в цьому питанні.

Отже тема, обрана для дослідження, є актуальною. Разом з цим, аналіз історіографії дозволяє упевнитися у недостатній розробленості означеної проблематики.

Лише окремі аспекти європейських інтеграційних процесів та зовнішньої політики ЄС у 1995–2005 рр., стали предметом вивчення у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. Такі автори як В. Копійка, Т. Шинкаренко, Ю. Борко, О. Буторіна, Н. Шмелєв розглядають лише загальні питання інтеграції європейських країн та проблем розширення Європейського Союзу[1], у той час як практика Євро-Середземноморських торговельних відносин залишилася поза увагою. Інші дослідження, серед яких праці О. Ковальової, Л. Шишеліної та ін., містять аналіз прикладних аспектів євроінтеграції, але також лише в контексті України та інших країн Центральної і Східної Європи[2].

Спроба заповнити лакуну за рахунок аналізу праць зарубіжних дослідників, таких як Дж. Гальтунг, Н. Дейвіс, Н. Мусис, В. Волес та ін.[3], які, у порівнянні з українськими вченими, приділили набагато більше уваги вивченню торговельної політики Європейського Союзу, також не принесла очікуваних результатів. Вони також недостатньо докладно розкрили історію Середземноморської торговельної політики ЄС в 1995–2005 рр.

Отже, важливий напрям зовнішньої політики ЄС в 1995–2005 роках залишився майже недослідженим.

Суттєво збагатити достовірні відомості про предмет дослідження — торговельну політику ЄС щодо країн Середземномор'я в 1995 — 2005 рр. — дозволило використання додаткових документальних матеріалів. Серед таких можна згадати, передусім, опубліковані державні документи, в яких висвітлюється офіційний бік досліджуваних проблем. Таким документом можна вважати «Барселонську декларацію», яка закріпила досягнення цілого етапу в еволюції середземноморської політики ЄС. Також можна згадати про «Рекомендації Єврокомісії з зовнішньої політики щодо Євро-Середземноморського партнерства», «Спільну стратегію ЄС щодо Середземномор'я» тощо. Інформацію суттєво доповнюють різноманітні статистичні відомості служби «Eurostat», Європейського Інвестиційного банку та ін.

Використані документальні матеріали, на наш погляд, дозволяють поставити та успішно реалізувати мету дослідження, яка полягає в спробі виявити характер і зміст торговельної політики ЄС щодо країн Середземномор'я в 1995–2005 рр., а також визначити основні соціально-економічні та геополітичні наслідки й перспективи її реалізації.

Вибір хронологічних рамок дослідження обумовлений тим, що консолідована політика Європейського Союзу стосовно країн Середземномор'я бере свій початок із підписання Барселонської декларації в 1995 р. А в 2005 році — на ювілейній Євро-Середземноморській конференції у Барселоні в 2005 р. — було підбито підсумки десятирічної співпраці. Таким чином, обраний період містить завершений і доволі важливий етап в розвитку досліджуваних процесів.

Дійсно, початок консолідованої політики Європейського Союзу в Середземноморському регіоні можна відраховувати від прийняття 28 листопада 1995 р. Барселонської декларації, де були закладені основи Євро-Середземноморського партнерства майже в усіх сферах. Цілями партнерства стали прискорення темпів соціально-економічного розвитку, покращення рівня життя населення, підвищення рівня зайнятості, зменшення економічного відставання країн Середземномор'я, заохочення регіональної співпраці та інтеграції. Основним засобом досягнення цих цілей було обрано створення зони вільної торгівлі. Це планувалося здійснити через низку заходів. По-перше, партнери декларували необхідність встановлення правил поваги до походження

й сертифікації товарів, захисту прав інтелектуальної і промислової власності та конкуренції. По-друге, визначалася необхідність розвитку політики, заснованої на принципах ринкової економіки та її взаємної інтеграції, враховуючи відповідні потреби та рівні розвитку. По-третє, вважалося за необхідне пристосування та модернізації економіки й соціальних структур до спільних стандартів. Перевага надавалася підтримці та розвитку приватного сектору, покращенню виробництва й розповсюдженню відповідних інституціональних і регуляторних рамок ринкової економіки. Партнери також зобов'язувалися пом'якшити негативні соціальні наслідки, спричинені цими заходами, через сприяння програмам на користь бідного населення. По-четверте, декларувалася підтримка механізмів заохочення трансферу технологій. Зона вільної торгівлі між партнерами повинна була встановитися до 2010 р.[4]

Наступним кроком у реалізації торговельної політики ЄС у регіоні стало укладання двосторонніх торговельних угод із країнами Південного та Східного Середземномор'я протягом 1995–2005 рр. — так званих договорів асоціації. Такі угоди підписано з Алжиром, Марокко, Тунісом, Єгиптом, Ізраїлем, Йорданією, Ліваном та Палестинською автономією. Договори асоціації покликані конкретизувати положення Барселонської декларації й розробити заходи для досягнення поставлених нею цілей. Таке становище надало Середземноморським країнам особливі переваги у торговельних відносинах з ЄС. За класифікацією, виробленою англійським дослідником Вільямом Волесом, політика ЄС у сфері торгівлі передбачала поділ усіх країн на три групи, кожна з яких забезпечувала приблизно третину європейського імпорту. Перша з них — це країни, на які поширювався режим максимального сприяння; друга — нові індустріальні країни, країни з середнім рівнем достатку та бідні країни, на які розповсюджувалася лише стандартна частина загальної системи преференцій; третя — всі інші країни, котрі отримували доступ на Європейський ринок у режимі мінімального сприяння[5]. Країни Середземномор'я відносилися саме до першої групи, тобто отримали можливість користуватися преференціями вищого рівня.

Привілейоване становище цих країн на європейському ринку підтверджувалося та забезпечувалося системою фінансових мандатів, котрі надавалися Європейським Інвестиційним банком. Так, із 2000 р. до 2006 р. загальна сума мандатів для цього регіону складала 6 млрд. 520 млн. євро і була другою після суми мандату для країн-кандидатів на вступ до ЄС (10 млрд. 235 млн. євро). Проте вже на період 2007–2013 рр. було передбачено однакові видатки для обох груп країн у розмірі 8 млрд. 700 млн. євро[6]. Це яскраво свідчило про зростання ролі регіону в європейській економіці. Вказані фінансові мандати, надані країнам Середземномор'я, були призначені для покращення становища приватного

сектору у сфері бізнесу, інтеграції транспортної, енергетичної та телекомунікаційної національних систем до загальноєвропейського простору.

Першу серйозну можливість підсумувати результати Євро-Середземноморського партнерства учасники цього процесу отримали під час ювілейної Барселонської конференції, яка відбулася 27–28 листопада 2005 р. За результатами конференції було прийнято три важливих документа: «Заява президентів», «Кодекс боротьби з тероризмом» та «План дій на 5 років». Останній з названих документів був покликаний конкретизувати основну мету Барселонського процесу, а саме встановлення зони вільної торгівлі в регіоні до 2010 року. Так, пункт 8, підпункт (а) «Плану» обґрунтовував необхідність створення «дорожньої карти» для досягнення поставленої мети. Проект цього документу повинен був містити наступні елементи: конкретні заходи щодо лібералізації торгівлі й виробництва сільськогосподарської та рибної продукції, лібералізацію в торгівлі послугами[7]. У результаті передбачалося поглиблення торговельних зв'язків у напрямках Південь — Північ та Південь — Південь. Учасники визнали високу результативність партнерства та його перспективність.

Аналіз попередніх результатів розвитку особливого партнерства неоднозначні. З одного боку він дозволяє упевнитися в користі нових тенденцій. Так, торгівля з Європейським Союзом склала 74,4% товарообігу Тунісу, 62,7% — Алжиру, 61,2% — Марокко, 49,5% — Сирії, 39,6% — Лівану, 34,6% — Ізраїлю, 30% — Єгипту, 23,7% — Йорданії, 9,6% — Палестинської автономії (за даними на 2001 р.). Щодо загальної суми експорту в країни Середземномор'я, то за період 1995 — 2002 рр. вона зросла з 50,6 млрд. євро до 79,9 млрд. Загальна сума імпорту з Середземноморського регіону за той же період збільшилася з 32,1 млрд. євро до 66,8 млрд.[8] Разом із тим на прикладі торгівлі сільськогосподарською продукцією ми можемо прослідкувати, що товарообмін із Середземноморськими країнами не є пріоритетним для ЄС: його імпорт з Середземномор'я в 2005 р. сягав 3,174 млрд. євро, що складало лише 5% всього імпорту (порівняймо ці показники з іншими: імпорт з країн Азії дорівнював 7,9%, зі США — 9%). Експорт у середземноморські країни в тому ж році досяг 4,345 млрд. євро або 6,8%, тоді, коли експорт у країни Азії склав 6,3%, в Росію — 8,1%, а в США 20,9%[9]. Загалом можна констатувати збільшення ділової активності в басейні Середземномор'я.

Але одним з наслідків реалізації європейської торговельної політики в Середземномор'ї можна назвати встановлення серйозної економічної залежності середземноморських країн від ЄС. Крім того, попри всі позитиви Євро-Середземноморського торговельного партнерства його навряд чи можна назвати рівноправним. На фоні цього варто розглянути перспективи та значення цієї політики.

Відомо, що зона вільної торгівлі передбачає усунення митних бар'єрів. На перший погляд це є дуже суттєвою перевагою, оскільки значно здешевлює експортні товари в країнах Південного та Східного Середземномор'я, полегшує експорт товарів до країн ЄС, що у свою чергу стимулює розвиток виробництва та торгівлі, а отже й економіки взагалі. Проаналізуймо ці переваги в контексті конкуренції.

На ринку конкурентоздатніші ті товари та послуги, котрі є більш якісними. Крім того, значення має також ступінь механізації та масовості виробництва, високий рівень яких пропорційно зменшує ціну товару чи послуги. Ціна на іноземні товари, котрі можуть бути дешевшими від національних, вирівнюється за рахунок ввізного мита. А якщо навіть це мито не вирівнює ціну, то вводиться додаткове антидемпінгове мито, що підвищує вартість імпортованого товару і таким чином захищає національного виробника. А тепер поглянемо на ситуацію у спільному Євро-Середземноморському економічному просторі. Європейські товари та послуги, котрі безумовно якісніші та дешевші, створюватимуть конкуренцію для інших партнерів і зроблять збитковим їх виробництво.

Природні ресурси тоді дешеві, коли їх достатньо в державі. Оскільки корисних копалин у Південному та Східному Середземномор'ї незрівнянно більше ніж у Європі, то це значно здешевить постачання сировини для високоякісного й високомеханізованого європейського виробництва. Отже, ЄС знаходиться у подвійному виграші: по-перше, європейські виробники мають змогу збільшити обсяги експорту своїх промислових товарів та послуг у середземноморські країни, а по-друге, полегшують власне забезпечення сировинними ресурсами.

Взагалі Євро-Середземноморський регіон за термінологією французького історика Фернана Броделя впевнено набуває рис так званого світу-економіки. Ф. Бродель виділив декілька характерних ознак окремих світів-економік. По-перше, кордони світа-економіки проходять там, де починається інша економіка, вздовж певної лінії, а точніше зони, перетинати яку з того чи іншого боку вигідно з економічної точки зору лише у виняткових випадках. По-друге, світ-економіка завжди має певний полюс, котрий знаходиться в центрі скупчення обов'язкових елементів, які забезпечують його ділову активність: інформації, товарів, капіталу, кредиту, людей і т. ін. По-третє, різні зони світу-економіки спрямовують свій погляд до центру: завдяки «поляризованості» вони утворюють сукупність із численними зв'язками. По-четверте, усілякий світ-економіка є складання, сполучення зв'язаних воєдино зон, однак на різному рівні. У просторі вимальовується щонайменше три ареали, три категорії: вузький центр, другорядні, доволі розвинуті області та величезні зовнішні окраїни[10].

А тепер поглянемо з позиції концепції Ф. Броделя на Європейський Союз. Кордони сучасного європейського світу-економіки ми можемо

окреслити межами вільної економічної зони на Євро-Середземноморських просторах. Саме тут мешканці світу-економіки вигідно здійснюють торговельну діяльність. Вихід за рамки цього кордону дійсно виправдовується лише винятковою економічною доцільністю, в той же час достатньо суворі митні бар'єри ускладнюють доступ на євро-середземноморський ринок небажаних суб'єктів.

Щодо другої ознаки світу-економіки, то центром або полюсом Євро-Середземноморського регіону є безпосередньо ЄС, а точніше так звана «Стара Європа» (Франція, Німеччина, країни Бенілюксу. — *С. Л.*), бо саме тут спостерігається найбільше скупчення капіталу, адміністративних механізмів, інформаційних ресурсів і т. ін. Щоправда за світ-системною моделлю Ф. Броделя у ролі центру виступає, як правило, одне місто. Проте слід враховувати, що ця модель була вироблена на прикладі світів-економік XV–XVIII ст., а з того часу економіка зазнала значних глобалізаційних змін, котрі протягом останніх десятиліть тільки посилюються. Саме тому, на наш погляд, у якості центру європейського світу-економіки можна визначити групу країн «Старої Європи».

Тепер стосовно третьої ознаки. Варто зазначити, що вона характеризує світ-економіку і в сучасних умовах. Так, економічні зв'язки країн Південного Середземномор'я (Алжир, Туніс, Єгипет, Марокко. — *С. Л.*) з ЄС значно перевищують обсяги таких зв'язків між собою. Це підтверджує той факт, що загальні відносини між Європейським Союзом з одного боку, та з іншими країнами регіону — із другого, врегульовані Барселонською декларацією, а двосторонні стосунки між країнами Південного Середземномор'я та Євросоюзом будуються на основі окремих договорів асоціації. Проте внутрішня інтеграція країн Середземномор'я, що не входять до ЄС, залишається недостатньо глибокою. Крім того, наведена вище статистика торгового обігу підтверджує, що напрямок товаропотоку спрямований саме до центру.

І четверта ознака світу-економіки дуже яскраво представлена в економічній структурі Євро-Середземноморського регіону. Так, відносно вузьким центром є вже названі вище країни «Старої Європи», а другорядними, але розвиненими областями, є країни так званої «Нової Європи», тобто країни Балтії та Центрально-Східної Європи. Периферія — це країни Південного та Східного Середземномор'я.

Отже, аналіз джерел і статистичного матеріалу демонструє, що торговельна політика Європейського Союзу в країнах Середземномор'я покликана встановити, розширити та закріпити європейський світ-економіку, центром якого, зрозуміло, буде саме ЄС, який, як наслідок, виходить на якісно новий рівень міжнародного представництва. Відтепер він сам визначає свої пріоритети та реалізує власну самостійну зовнішню політику. Результатом такої політики має стати утворення так званої Єврозони — зони економічно залежних країн. Така система перетвориться на одну з найефективніших систем міжнародної безпеки.

ЄС стає самостійним гравцем на «світовій шаховій дошці», що у свою чергу в перспективі має призвести до формування нового, багатополярного світового устрою. Проте реалізація торговельної політики Європейського Союзу в країнах Середземномор'я призведе не тільки до геополітичних, але й до глибоких соціально-економічних наслідків. Країни Південного та Східного берегів Середземного моря, котрі раніше відносились до малоперспективних представників «третього світу», зараз мають можливість інтегруватися до європейського економічного простору. Це повинно зменшити соціальну напругу всередині цих країн та їх міграційний тиск на європейський світ. Ефективність такої політики підтверджується тим фактом, що ЄС переносить досвід своєї середземноморської політики на інші держави, у тому числі й на Україну. Це підтверджує концепція «політики сусідства», положення якої майже повністю збігаються з основними принципами Євро-Середземноморського партнерства[11].

Подальше вивчення політики Європейського Союзу в країнах Середземномор'я надасть можливість більш повно розуміти розвиток відносин між цією авторитетною спільнотою та Україною, і, що найголовніше, із значною мірою вірогідності їх прогнозувати.

---

[1] Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К., 2001. Борко Ю., Буторина О. Европейский Союз на пороге XXI в.: выбор стратегии развития. — М., 2001. Европа. Вчера, сегодня, завтра. / Отв. ред. Н. П. Шмелев. — М., 2002.

[2] Ковальова О. О. Стратегії євроінтеграції. Як реалізувати європейський вибір України. — К., 2003. Шишелина Л.Н. Расширение Европейского Союза на Восток и интересы России. — М: Ин-т междунар. экон. и полит. исслед. РАН, 2006.

[3] Johan Galtung The European Community: A Superpower in the Making. — L., 1981. Дейвіс Н. Європа. Історія. — К., 2000. Мусис Н. Усе про спільні політики Європейського Союзу. — К., 2005. Волес В., Волес Г. Творення політики в Європейському Союзі. — К., 2004.

[4] Barcelona declaration adopted at the Euro-Mediterranean Conference 27–28.11.95 // http: // ec.europa.eu/comm/external_relations/eromed/bd/htm.

[5] Волес В., Волес Г. Вказ. праця, с. 588–589.

[6] European Investment Bank. Annual Press Conference 2007. — Global External mandates overview for 20072013. — http://www.eib.org/Attachments/general/events/briefing2007_07_ externalmandates_en.pdf.

[7] Five years work program of the Euro-Mediterranean Partnership. — http://www.euromedbarcelona.org/NR/rdonlyres/E364270B-58D7-44A5-B58D-8FE7672ED3 97 /0/EUROMEDWorkProgrFINAL28NOV.pdf.

[8] ES News release. — EU trade relations with the 12 Mediterranean partner countries Meeting of Euro-Mediterranean trade ministers in Palermo on 7 July 2003 — http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2003/july/tradoc_113232.pdf.

[9] EU Trade in Agriculture. — http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/june/tradoc_129093.pdf.

[10] Бродель Ф. Время мира. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв., Т. 3. — М., 1992. — С. 18–39.

[11] Левченко С. Альтернативні форми євроінтеграції: досвід країн Середземномор'я // Матеріали Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Актуальні проблеми новітньої історії». 23 листопада 2006 року. — Луганськ, 2006. — С. 60.

Таміла Шутак

ЯДЕРНИЙ ЧИННИК У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ АДМІНІСТРАЦІЇ ПРЕЗИДЕНТА США Б. КЛІНТОНА (1993–2000 рр.)

90-ті роки XX століття стали важливим етапом становлення нового світоустрою в умовах проголошення завершення ери «холодної війни», а США — державою, що найбільше впливала на цей процес. Зовнішньополітична діяльність адміністрації президента Б. Клінтона здійснювалась в складних умовах, коли політична, соціальна й економічна ситуація у світі стрімко змінювались. За таких умов адміністрації Клінтона вдалося виробити ефективний зовнішньополітичний курс, спрямований на підтримку демократії та ринкових відносин у світі. Визначення зовнішньополітичних пріоритетів діяльності для команди президента Б. Клінтона було однією з найскладніших проблем, адже їм довелося працювати в якісно нових і незвичних для американської дипломатії умовах.

США не приховують, що одним з дієвих засобів забезпечення процвітання американської нації є військова міць держави, яка, в свою чергу, залежить від пріоритетності ядерної зброї, як невід'ємної складової американського політичного лідерства в умовах постбіполярного світу. Тому одним із важливих напрямків зовнішньої політики США постали відносини з незалежною Україною, що успадкувала величезний арсенал (17%) ядерної зброї колишнього СРСР. Сполучені Штати зіграли ключову роль у позбавленні України ядерного потенціалу і, водночас, у наданні їй гарантій від імені держав-членів ядерного клубу.

Історіографічною базою даного дослідження стали праці провідних вітчизняних та зарубіжних істориків, а також політологів: Б. Канцелярука[1], Є. Камінського, А. Дашкевича[2], Д. Скляренка[3], В. Іноземцева[4], І. Дудко[5], В. Вакулича[6], Р. Кейгана[7], А. Уткіна, В. Любецького[8], С. Галака[9], В. Чумака[10] та А. Зленка[11]. В роботах українських фахівців досліджено різні аспекти міждержавної діяльності адміністрації президента Б. Клінтона. Українські дослідники відзначають, що підтримка демократизації та формування вільних ринкових відносин у нових незалежних країнах, які були одним із пріоритетних напрямків діяльності адміністрації Б. Клінтона, варто віднести до успіхів Сполучених Штатів. Позитивно оцінюються спроби мирного врегулювання конфліктів, що здійснювались адміністрацією президента протягом 1993–1995 років та політика щодо фінансової підтримки економічно відсталих країн. Разом з тим, критику з боку істориків та політиків викликала проросійська політика Держдепартамента США у перші роки президентства Б. Клінтона та тиск на колишні радянські республіки з вимогою відмовитися від ядерної зброї[12].

На думку А. В. Дашкевича, в процесі формування зовнішньополітичної доктрини Клінтона прагматична мета була превалюючою: аналіз реалій політичної ситуації у країні та світі визначав зміст програмних документів[13]. Політика США на міжнародній арені протягом 90-х років XX століття визначалася пріоритетами внутрішніх політичних процесів держави.

Американську ядерну політику постбіполярної доби досліджував В. М. Чумак в монографії «Ядерна стратегія США: від перевершення до нерозповсюдження»[14]. Автор здійснює ретроспективний аналіз процесу ядерного роззброєння Україною у контексті ядерної стратегії США та наводить визначальні чинники денуклеаризації* країни.

Український історик Є. Камінський цілком слушно зауважує, що «в епоху президенства Б. Клінтона політична стратегія щодо України мала яскраво виражений проамериканський контекст: практичне сприяння економічному розвитку та прискоренню реформування політичної системи в Україні займало другорядне місце, скажімо, на тлі зусиль не допустити порушення принципу нерозповсюдження засобів масового знищення»[15].

Вагомим науковим дослідженням зазначеної теми є стаття Г. Перепелиці, в якій здійснено досить глибокий критичний аналіз процесу ядерного роззброєння України та його наслідків для національної безпеки[16].

Проблему нерозповсюдження ядерної зброї у міжнародних відносинах розглядає дослідник С. П. Галака, і акцентує увагу на питанні політики ядерних держав у галузі щодо її нерозповсюдження та шлях України до без'ядерного статусу[17].

Проте, проблема формування та стратегічної спрямованості зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів часів президентства Б. Клінтона досі не знайшла комплексного висвітлення в українській історіографії.

Мета статті полягає у визначенні, на основі аналізу наукових досліджень вітчизняної та зарубіжної історіографії, пріоритетних напрямків, процесу формування та шляхів реалізації зовнішньополітичного курсу адміністрації Б. Клінтона щодо ядерної зброї, зокрема її скорочення, а згодом і ліквідації колишніми радянськими республіками.

У доповіді президента США Б. Клінтона «Стратегія національної безпеки «Розширення та задіяність»? чітко сформульовано зовнішньополітичну концепцію головної стратегії американської адміністрації, а також її ключові положення в практичному розумінні політико-правового документа: «Таким чином, наша стратегія національної безпеки заснована на розширенні співтовариства ринкових демократій з одночасним стримуванням та обмеженням спектру загроз нашій нації, нашим союзникам

* Денуклеаризація – повне або часткове ядерне роззброєння.

і нашим інтересам... Трьома центральними компонентами нашої стратегії задіяності та розширення, що покликані забезпечити досягнення цієї ключової мети, є: 1) зусилля щодо підвищення безпеки шляхом підтримання високих оборонних можливостей та застосування ефективної дипломатії задля реалізації спільних заходів у сфері безпеки; 2) робота з освоєння закордонних ринків і сприяння глобальному економічному зростанню; 3) сприяння демократії за кордоном»[18].

У розвиток стабільного поступу Б. Клінтона на шляху від виваженої поведінки у світі до активного інтервенціонізму наведемо кілька суттєвих прикладів. Зокрема, у президентському доктринальному зверненні до Генеральної Асамблеї ООН він наголошує на «співробітництві з колишніми супротивниками», новим кроком щодо «стримування розповсюдження», «контролю за матеріалами для виготовлення ядерної зброї», «недопущення розповсюдження балістичних ракет» і «заручення підтримкою наших колишніх супротивників у боротьбі з розповсюдженням»: «На разі Сполучені Штати співпрацюють з Росією, Україною та Білоруссю, аби опустити цей меч та надійно закрити його в сейфі... Ми маємо знайти способи контролю за цією зброєю та зменшити кількість країн, які нею володіють, шляхом підтримки та зміцнення МАГАТЕ, а також іншими необхідними заходами... Ми маємо намір «вплести» його (нерозповсюдження) в матерію всіх наших зв'язків з націями та організаціями всього світу. Ми намагаємось створити такий світ, де існуватиме сильний тиск на користь нерозповсюдження, і водночас — дедалі кращі можливості для відкритого доступу до технологій для тих країн, які живуть за міжнародно визнаними правилами»[19].

Практичним кроком щодо втілення стратегії Клінтона в сфері ядерної політики став Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1) між СРСР і США, підписаний 31 липня 1991 р. Попередником Б. Клінтона на президентській посаді республіканцем Дж. Бушем-старшим був покладений початок низці угод між двома державами. Ніколи ще в повоєнний час процес ядерного роззброєння не йшов такими швидкими темпами, як в останні десятиліття XX ст. Договором передбачалося, що протягом семи років після вступу його в дію обидві сторони скоротять кількість своїх ядерних боєголовок до 6000 одиниць. На момент підписання Договору Радянський Союз мав 10 271 ядерний боєзаряд, США — 10 371. З 6000 одиниць ядерних головок згідно з Договором кожна із сторін може розміщувати не більше, ніж 4900 одиниць на міжконтинентальних ракетах і 1100 одиниць на балістичних ракетах для рухомих комплексів[20].

На момент розпаду СРСР на території України було зосереджено величезний ядерний потенціал, що був складовою частиною радянського ядерного потенціалу. Стратегічні ядерні сили, розміщені на території України, станом на вересень 1990 року становили 176 балістичних ракет шахтного базування із 1828 ядерними боєзарядами та 44 стратегічних

бомбардувальників, здатних нести 588 крилатих ракет[21]. Окрім власне ядерної зброї, на території України знаходились ключові підприємства та конструкторські бюро, задіяні у реалізації радянського ядерного потенціалу. Серед них виділялись дніпропетровські КБ «Південне» та завод «Південмаш», що розробляли та виготовляли найпотужніші у світі міжконтинентальні балістичні ракети, здатні донести 10 боєзарядів сукупною вагою до 7 600 кг на відстань до 11 000 км[22].

Заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень України Анатолій Шевцов вважає: «Україна мала технічну можливість взяти управління цією зброєю на себе і стати правонаступником СРСР у якості держави з ядерним статусом. Але уряд і парламент України зробили свій вибір на користь без'ядерного статусу і необхідно було знайти вихід із ситуації, що склалася»[23].

Поява одразу чотирьох правонаступників радянської ядерної спадщини викликала неабияке занепокоєння з боку США і Росії. Першочергова мета США у сфері контролю над ядерними озброєннями колишнього СРСР полягала в тому, щоб змусити Казахстан, Білорусь і Україну стати без'ядерними державами, вивести з їх території стратегічну й тактичну ядерну зброю і надати їм можливість самим розробити процедуру та механізми реалізації Договору СНО-1[24].

Угода про подальше скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2) був укладений між Росією і США 3 січня 1993 р. та став естафетною паличкою, переданою адміністрацією Дж. Буша новій «команді» Б. Клінтона в сфері ядерного роззброєння. Його підписанню передувала рамкова домовленість, досягнута у червні 1992 р. між президентами Росії та США, про подальше скорочення стратегічних наступальних озброєнь. Цей договір закріплював нову стратегічну ситуацію, що склалася у світі після розпаду СРСР. Незважаючи на те, що Росія була правонаступницею ядерної спадщини СРСР, їй належало 69,4% (7133 ядерних боєзаряди) колишнього ядерного радянського потенціалу, Україна — 17% (1656 одиниць), Казахстан — 13% (1410 одиниць), Білорусь — 0,6% (74 одиниці)[25].

Оцінюючи цей період боротьби за оптимальне вирішення ядерного питання, президент України Л. Кравчук зазначав, що з приходом у Білий дім Білла Клінтона «нова американська адміністрація була готова переорієнтувати свою «пострадянську» зовнішню політику в бік України». США висловили готовність виступити фактичним посередником у суперечці Москви і Києва щодо ядерної зброї, що підтвердили під час візитів до Києва заступник держсекретаря Строуб Телбот та керівник Пентагону Лес Еспін[26].

18 листопада 1993 року Верховна Рада України прийняла Постанову про ратифікацію Договору про СНО та Лісабонського протоколу. Верховна Рада рекомендувала Президентові України та виконавчій владі провести переговори щодо питань, які мають принципове значення для виконання Україною Договору, а також затвердити програму ліквідації

стратегічних ядерних наступальних озброєнь. При цьому головні зусилля президента та Уряду було спрямовано на отримання з боку США, Росії та інших ядерних держав гарантій національної безпеки і належної фінансової та технічної допомоги з метою ліквідації ядерної зброї, на отримання компенсації за вартість високозбагаченого урану, що міститься в усіх ядерних боєзарядах. Завдання української дипломатії в той час полягало в тому, щоб уникнути можливої політичної та економічної ізоляції України через негативну реакцію світової спільноти на дану Постанову Верховної Ради, зокрема на її застереження щодо ратифікації Договору про СНО та Лісабонського протоколу та неприєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Для розблокування цієї проблеми було знайдено формулу тристоронніх переговорів з США та Росією, в ході яких у Києві, Вашингтоні та Москві було досягнуто компромісу, суть якого викладено в Тристоронній заяві Президентів України, США та Росії від 14 січня 1994 року. Як зазначає у своїх мемуарах активний учасник тих подій, міністр закордонних справ України, А. М. Зленко[27], особливе політичне значення мало підтвердження, що Україна, США і Росія співпрацюватимуть між собою як повноправні та рівні партнери. Реакція за кордоном на укладення заяви була жвавою і дуже позитивною. Держсекретар США Уоррен Крістофер привітав позицію України, але додав, що угода укладена на вигідних для України умовах: компенсація за високозбагачений уран тощо. Проте найголовніше, за його словами, було інше: «Україна ніколи не зуміє повністю ввійти в співдружність націй, ніколи не буде повноправним торговим партнером, якщо не стане виконувати свої зобов'язання позбутися ядерної зброї»[28].

Еволюція американських підходів до проблеми ядерних озброєнь знайшла своє відображення і закріплення в документах вищого політичного і військового керівництва США. Було проголошено початок перегляду ядерної політики, в ході якого ставилося завдання комплексно дослідити увесь спектр питань, пов'язаних із станом та напрямками розвитку американських ядерних сил[29].

В доповіді президента Сполучених Штатів Конгресу з питань стратегії національної безпеки підкреслювалось, що завершення холодної війни фундаментально змінило імперативи американської політики національної безпеки. «Основний виклик безпеці протягом минулого півстоліття — стримування комуністичної експансії — зник», — зазначив Б. Клінтон[30]. В цих умовах, на думку міністра оборони США Л. Еспіна, Америка, «як єдина наддержава повинна визнати свій особливий статус та враховувати його при визначенні структури ядерних сил та принципів їх застосування»[31].

Основні принципи ядерного стримування в нових умовах були сформульовані в доповіді «Огляд ядерної ситуації», яку підготувало військово-політичне керівництво Вашингтону у вересні 1994 р., а також в щорічній доповіді міністра оборони президенту і конгресу США

за 1995 р., де було оголошено про завершення перегляду ядерної стратегії[32].

У відповідності до висновків цих документів, Вашингтону не рекомендувалося робити будь-яких кроків щодо скорочення свого ядерного арсеналу нижче за рівень, передбачений Договором СНО-2. Окрім того, акцентувалась увага на необхідності підтримати можливість його швидкого збільшення на випадок, якщо до влади в Росії прийде уряд, не лояльний до Сполучених Штатів, або буде зірваний впроваджуваний процес скорочень ядерної зброї[33]. В основу модернізації стратегічних наступальних сил США був покладений принцип «відтворення», який У. Перрі назвав «страховим заслоном на випадок різких змін політичної ситуації в Росії»[34]. Цей принцип полягав у виборі таких напрямів розвитку стратегічних наступальних сил, характерів та строків його скорочення, які дозволять на будь-якому етапі збільшити кількість стратегічних ядерних боєприпасів.

Подальші перспективи розвитку американських стратегічних ядерних сил були визначені в президентській директиві PDD-60 (Presidential Decision Directive), підписаній Клінтоном в листопаді 1997 р. В даному документі була відображена позиція військово-політичного керівництва Вашингтону щодо питання про можливість виникнення ядерної війни, її очікуваних масштабів, цілей та способах ведення. Документ містив рішення про суттєве скорочення кількості стратегічних цілей на території Росії. Важливим було положення про те, що можливим об'єктом ядерного удару можуть стати деякі неядерні держави Третього світу, що прагнуть володіти хімічною або бактеріологічною зброєю та погрожують її застосуванням[35]. Але, не зважаючи на всі зміни на міжнародній арені, Росія на той час все ще залишалася в списку основних потенційних противників США.

На зустрічі президентів Росії і США в березні 1997 р. в Гельсінки було прийнято спільну заяву про параметри майбутніх скорочень ядерних озброєнь. Американці, вимагаючи зустрічних кроків в питанні створення систем ПРО, пішли на важливі поступки, фактично погодившись на продовження строку виконання Договору СНО-2 на п'ять років, тобто до 31 грудня 2007 р. Згідно спільній заяві, сторони зобов'язалися без затримок приступити до переговорів щодо СНО-3 після вступу в силу Договору СНО-2. Важливим виглядає той факт, що сторони домовились про основні умови договору СНО-3. Був зроблений крок на зустріч подальшого розмежування систем тактичної і стратегічної ПРО. Б. Єльцин і Б. Клінтон дійшли згоди про включення в контекст Договору по ПРО України, Білорусії та Казахстану[36].

Таким чином, з приходом до влади адміністрації Б. Клінтона почався новий етап з модернізації Сполученими Штатами протиракетних оборонних систем. Американська політика була спрямована на надання Договору по ПРО багатостороннього характеру (шляхом визнання його учасниками держав-правонаступниць СРСР) і в той же час

внесення до нього поправок, які б розмежували стратегічні і тактичні системи ПРО.

13 травня 1993 р. міністр оборони США Л. Еспін офіційно оголосив про припинення робіт над проектом Стратегічної оборонної ініціативи (СОІ) та повідомив про створення «Організації з протиракетної оборони» (Ballistic Missile Defense Organization), яка продовжила наукові розробки в протиракетній сфері[37]. У відповідності з завданнями, які були поставлені перед адміністрацією Б. Клінтона, пріоритети в розробках по ПРО помітно змістились в напрямку тактичної ПРО.

Потрібно сказати, що до середини 1990-х років в самих Сполучених Штатах аналітики та експерти все голосніше стали говорити про Стратегічну оборонну ініціативу, які були прихильниками розміщення не тільки систем ПРО ТВД (театр військових дій), але й стратегічної ПРО. Вони пропонували перейти на це в порушення Договору по ПРО, не дивлячись на заперечення Росії. Ці положення отримали широке висвітлення в пресі та вагоме політичне звучання після переконливої перемоги Республіканської партії на проміжних виборах в конгрес США у листопаді 1994 р. Під тиском республіканської більшості в Конгресі адміністрація Б.Клінтона в лютому 1995 р. прийняла так звану «програму 3 + 3». У березні 1995 р. голова Пентагону У. Перрі сформулював цю нову стратегію адміністрації в області національної системи ПРО (НПРО). Він заявив: «Ми розробили програму технологічної готовності для НПРО за тимчасовим графіком 3 + 3. Це означає три роки наукових досліджень та конструкторсько-дослідницьких розробок зі створення обмеженої системи ПРО, а потім ще три роки — на реальне розгортання такої системи»[38].

Поворотним пунктом політики США щодо створення протиракетних систем став січень 1999 р., коли США запропонували Росії розглянути можливість нових поправок до Договору. Таким чином, Вашингтон відступив від своєї попередньої позиції, яка полягала в необхідності збереження Договору в його попередній редакції. Адміністрація Клінтона відкрито і недвозначно заявила про підтримку програми розвитку та розгортання системи ПРО на території США, яка йшла в розріз з положеннями Договору по ПРО.

23 липня 1999 р. президент США підписав закон «Про національну протиракетну оборону», який підтвердив намір реалізувати розгортання системи ПРО на території держави, як тільки це дозволить рівень технологій. З цього моменту стало зрозуміло, що у Вашингтоні не залишилось серйозної політичної сили, здатної забезпечити збереження Договору, і що рішення про розгортання національної системи ПРО прийнято.

Що стосується удосконалення міжнародних режимів нерозповсюдження ядерної зброї і ракетних технологій, то політика США на початку 1990-х років була спрямована на розширення числа учасників і закріплення режиму нерозповсюдження ядерної зброї та діючих в його рамках міжнародних договорів. Головним напрямком стало забезпечення продовження ДНЯЗ в ході конференції по розгляду дій Договору в 1995 р.

Враховуючи зміщення акцентів у зовнішній політиці та оборонній сфері в бік збільшення активності протидії розповсюдженню, США були вимушені переглянути свій традиційно негативний підхід до повного припинення ядерних випробувань. Причина цього полягає в тому, що після закінчення американсько-радянського протистояння на рубежі 1990-х років необхідність боротьби з розповсюдженням ядерної зброї стала центральним фактором формування американського підходу до заборони ядерних випробувань. Після підписання Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань 24 вересня 1996 р. центр тяжіння багатосторонніх зусиль у сфері контролю над ядерними озброєннями перемістився на досягнення домовленості про заборону виробництва стратегічних матеріалів, які піддаються розщепленню (ЗМР) для військових цілей, посиленні інспекційного режиму МАГАТЕ та удосконаленні процедур експортного контролю в рамках Групи постачальників ядерних матеріалів (Міжнародний режим експортного контролю)[39].

Багато в чому політика Вашингтону в сфері нерозповсюдження була спрямована на «порогові» держави. Серед них виділялась група так званих «держав-паріїв» (насамперед, Ірак, Іран, КНДР), які проводили неприязну Сполученим Штатам політику. Для примушення цих держав до дотримання режиму нерозповсюдження, на думку Вашингтона, допускались і заходи військового характеру.

Відомий американський політолог, визнаний фахівець з геополітики З.Бжезінський звертає увагу на здобуток адміністрації президента Б.Клінтона в тому, що: «Україну вдалося переконати розірвати підписаний в останні дні Радянського Союзу контракт з Іраном про будівництво ядерного реактора в Бушері. Проте Сполучені Штати надалі не виконали своєї обіцянки про компенсації українському заводу в Харкові, якому довелося відмовитися від будівництва реактора в Ірані. Це питання ще більше ускладнилося на початку 1995 року, коли Росія домовилася з Іраном про завершення частково вже збудованого об'єкта»[40]. Результатом таких кроків був перехід гонки за стратегічну перевагу, яка породжувала загрозу безпеці, в стан більш передбачуваного стабільного рівня протистояння.

Одним із активних прибічників ідеї насадження дотримання норм нерозповсюдження і покарання порушників став колишній міністр оборони США Еспін. Під його керівництвом на основі президентської директиви PDD-13 в 1993 р. в Пентагоні була розроблена «Оборонна ініціатива з контррозповсюдження» (Defense Counterproliferation Initiative)[41], яка стала частиною загального процесу реорганізації збройних сил. Розглядаючи розповсюдження ЗМЗ (зброя масового знищення) як нову загрозу національній безпеці США, Л. Еспін підкреслював, що її характер, наявність ЗМЗ у опозиційних Вашингтону режимів, ставить питання про перегляд американської ядерної політики.

Оборонна ініціатива з контррозповсюдження була покликана вирішити два завдання — попередження та захист, що, як вважали її автори, повинно бути більш дієвим при вирішенні проблеми. В основі політики «контррозповсюдження» лежало аналітичне повідомлення, що на відміну від СРСР, нові власники ядерної зброї можуть виявитися непоступливими до традиційного ядерного стримування з боку США. За словами Еспіна, Сполучені Штати «змогли впоратися з радянською ядерною загрозою за допомогою традиційного стримування, але немає жодної гарантії, що воно і в майбутньому залишиться ефективним засобом у боротьбі з загрозою, яка виходить від поширення ядерної зброї»[42].

Основна причина висування Вашингтоном розповсюдження ЗМЗ в якості головної загрози національній безпеці США по завершенню холодної війни полягає в тому, що поява цієї зброї в руках все більшої кількості держав суттєвим чином обмежує претензії Сполучених Штатів на світове лідерство, звужує спектр можливих дій для розширення регіональних проблем на вигідних для себе умовах.

Зміна географії загроз національній безпеці США привела до створення 1 листопада 1998 р. в Пентагоні нового відомтва — Управління зі зменшення загрози (Defense Threat Reduction Agency). Його основним завданням стала протидія процесам поширення зброї масового знищення. Створення Управління стало додатковим підтвердженням вагомості проблем нерозповсюдження в ядерній політиці.

Отже, розгляд політики США в ядерній сфері в останньому десятиріччі XX ст. спонукає до висновку про вагомі зрушення пріоритетів Вашингтону в цьому питанні.

Адміністрація Білла Клінтона з перших днів своєї діяльності постійно розглядала проблему нерозповсюдження ядерної зброї серед своїх зовнішньополітичних пріоритетів. Першочерговим завданням Сполучених Штатів у галузі нерозповсюдження залишалась необхідність досягти приєднання Білорусі, Казахстану та України до ДНЯЗ (Договір про нерозповсюдження ядерної зброї) як держав, що не володіють ядерною зброєю і безпечне її вивезення до Росії та виконання ними Договору СНО.

Адміністрація президента США Б. Клінтона проголосила новий підхід до проблем безпеки, особливо щодо колишніх супротивників і потенційних загроз. Завдання полягало в зближенні та інтеграції щодо вироблення спільних підходів на шляху до запровадження заходів щодо нерозповсюдження ядерної зброї, її поетапного скорочення. Україна стала частиною американської стратегії в загальноєвропейському регіоні. Політика посередництва виявилася більш продуктивною для США, оскільки вона дала змогу досягти головного — реалізації американських інтересів, пов'язаних з ядерною зброєю України.

Не маючи міжнародних гарантій безпеки й поступаючись Росії в економічному та воєнному потенціалі, Україна використовувала як засіб своєї безпеки фактор «ядерного роззброєння». Така політика збігалася з інтересами США, які на той час прагнули усунути головну перешкоду на шляху до повної реалізації договорів про скорочення ядерної зброї СНО-1 і СНО-2. Значною мірою така мета сформувала погляд США на Україну через призму «ядерної зброї». Такий підхід відрізнявся наміром Вашингтона вирішити українську «ядерну проблему» методами тиску, переконань та запевнянь. Неможливість вирішити проблему такими методами змусила США переглянути свої позиції щодо України, яка в подальшому стала сприйматись ними не лише як сховище ядерної зброї, а і як країна, що має велике геополітичне значення у Європі.

Політика посередництва стала продуктивною для США, оскільки вона дала змогу досягти головного — реалізації національних інтересів, пов'язаних з ядерною зброєю України. Діяльність адміністрації Б. Клінтона щодо нерозповсюдження ядерної зброї була досить результативною. До її здобутків варто віднести й досягнення ключових домовленостей щодо вивезення ядерної зброї з України. Зиск українських політиків щодо можливої відмови від ядерної зброї насправді мав на меті спробу використати її розташування на території України як фактор торгу та отримати якомога більше переваг перед тим, як відмовитись від неї. Проте, аналізуючи дану ситуацію сьогодні, можна прийти до висновку, що економічна допомога, яку Україна отримала відмовившись від ядерного статусу, була недостатньою для задоволення тих потреб та покриття витрат, які постали перед нашою державою внаслідок цього складного процесу.

---

[1] Канцелярук Б. І. Східноєвропейська дилема Америки — К., 1995. — С. 132–137.

[2] Дашкевич А., Камінський Є. Політика США щодо України: Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. — К., 1998. — С. 426–429.

[3] Скляренко Д. В. Трансформація європейської політики США після завершення холодної війни // Автореферат дисертації на здобуття наук. Ступеня к.п.н. — Київський національний університет імені Т. Шевченка. — К., 2004. — С. 86.

[4] Иноземцев В., Кузнецова Е. Возвращение Европы. Объединенная Европа на пути к лидерству в мировой политике //Мировая экономика и международные отношения № 4, 2002. — С. 7–11.

[5] Дудко І. Д. Національні інтереси США у постбіполярному світі: Монографія. — К.: КНЕУ, 2003. — С. 64.

[6] Вакулич В. Відносини США та ЕС і перспектива розширення інтеграційного процесу в Європі — Кіровоград, 2000. — С. 7–18.

[7] Кейган Р. О рае и силе: Америка и Европа в новом мировом порядке/Пер. с англ. А. Смирнов. — М. РОССПЭН, 2004. — С. 70–76.

[8] Любецкий В. Эволюция ядерной политики США в 1989 — 2000 гг. // Мировая экономика и международные отношения № 9, 2001. — С. 18–26.

[9] Галака С.П. Проблема нерозповсюдження ядерної зброї у міжнародних відносинах: Монографія. — К: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002, — с. 226–254.

[10] Чумак В. М. Ядерна стратегія США: від перевершення до нерозповсюдження: Монографія. — К.:НІСД, 1999, — с. 200–213.

[11] Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін / Худож.-оформлювачі Б. П. Бублик, В. А. Мурликін. — Харків: Фоліо, 2003, — С. 350.

[12] Дудко І. Д. Вказ. праця. — С. 68.

[13] Дашкевич А., Камінський Є. Вказ. праця. — С. 466.

[14] Чумак В. М. Вказ. праця. — С. 200–213.

[15] Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин : підручник / В. А. Манжола, В. Ю. Константинов, С. В. Андрущенко та ін.; кер. авт. кол. В. А. Манжола; за ред. А. В. Губерського. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. — С. 201.

[16] Зовнішня політика України — 2006: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. Г. М. Перепелиці. — К.: ВД «Стилос», 2007. — С. 203–212.

[17] Галака С. П. Вказ. праця. — С. 230.

[18] Bill Clinton's Second Inaugural Address. 1997, January 20.– http://www.school-for-champions.com/speeches/clinton_second_inaugural.htm.

[19] Рижков М. М. Доктринальний вимір стратегій зовнішньої політики США: від стримування до глобальної демократизації // Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня д.п.н. — Київський національний університет імені Т. Шевченка. — К., 2007. — С. 26.

[20] Галака С.П. Вказ. праця. — С. 226–227.

[21] Nuclear Weapon Systems and Associated Warheads // Nuclear Successor States of the Soviet Union. The Monterey Institute of International Studies, The Carnegie Endowment for International Peace. — March 1998. — № 5. — P. 20.

[22] Галака С. П. Вказ. праця. — С. 227.

[23] Анатолій Шевцов. Крок у без'ядерність // Міжнародна безпека. — 1999. — № 1 — с. 9.

[24] Чумак В.М. Вказ. праця. — С. 206.

[25] Галака С.П. Вказ. праця. — С. 226–227.

[26] Леонід Кравчук. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. — К., 2002, — с. 84.

[27] Зленко А. М. Вказ. праця. — С. 367.

[28] Там само. — С. 367.

[29] Любецкий В. Вказ. праця. — С. 19.

[30] National Security Strategy of Engagement and Enlargement. The White House, February 1995.- P. 43.

[31] Annual Report of the Secretary of Defense to the President and the Congress. Wash., January 1994. P. 57.

[32] Любецкий В. Вказ. праця. — С. 22.

[33] Галака С. П. Вказ. праця. — С. 97.

[34] Любецкий В. Вказ. праця. — С. 20.

[35] Smith R. Clinton Directive Changes Strategy On Nuclear Arms // Washington Post, 07.12.1997. — P. 12.

[36] Галака С. П. Вказ. праця. — С. 99.

[37] Любецкий В. Вказ. праця. — С. 23.

[38] Там само. — С. 23- 24.

[39] Чумак В. М. Вказ. праця. — С. 207.

[40] Бжезинский З. Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы. — М.: Междунар. отношения, 2007, — С. 99.

[41] Любецкий В. Вказ. праця. — С. 25.

[42] Кейган Р. Вказ. праця. — С. 115.

Лариса Янчук

ДОСВІД РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

В угорському місті Вишеграді, 15 лютого 1991 року, під час зустрічі Президента Чехословацької Федеративної Республіки Вацлава Гавела, Президента Польщі Леха Валенси та Прем'єр-міністра Угорщини Йожефа Анталла підписано Декларацію про співробітництво у сфері європейської інтеграції. Зазначений документ став поштовхом до утворення, так званої, «Вишеградської трійки» (а з 1993 року й донині, після розділення Чехословацької Федеративної Республіки на окремі незалежні держави Чехію та Словаччину, цей блок має назву «Вишеградської четвірки»). Головною причиною, яка призвела до створення Вишеградського блоку, було прагнення країн об'єднати свої зусилля з метою якомога швидше та з меншими втратами подолати постсоціалістичний перехідний період, ліквідувати залишки комуністичного режиму, успішно інтегруватися в європейські та євроатлантичні структури. Народженню Вишеградського блоку багато в чому сприяла ідейна близькість політичної еліти країн-засновниць[1]. Серед країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), саме країни Вишеградської четвірки досягли найбільших успіхів у системі суспільно-політичної трансформації періоду 1990-х — початку 2000-х років. Як відомо, у 1999 році Чехія, Польща та Угорщина були прийняті до НАТО, Словаччина наздогнала своїх сусідів трохи пізніше, в 2004 році вона стала повноправним членом Північноатлантичного альянсу. Але слід наголосити на тому, що саме вишеградська солідарність та взаємна підтримка відіграли неабияку роль у здійснені євроатлантичних інтеграційних планів цих держав. Процес входження Чехії, Угорщини, Польщі та Словаччини до Північноатлантичного альянсу був стимулюючим фактором для проведення внутрішніх політичних та соціально-економічних реформ в усіх сферах суспільного життя країн, гармонізації законодавства згідно з правовими нормами та демократичними принципами країн-членів НАТО, прискорення трансформації збройних сил, встановлення цивільного демократичного контролю над оборонними та безпековими секторами держав.

Метою цієї статті є спроба дослідити процес підготовки та вступу країн-кандидатів до НАТО, беручи за приклад досвід Словацької Республіки. Основні завдання, які ставляться і вирішуються в ході дослідження, наступні: розглянути ключові етапи євроатлантичної інтеграції країни-кандидата; проаналізувати документи та відповідну законодавчу базу діалогу співпраці між країною — аплікантом та НАТО; охарактеризувати найважливіші явища та тенденції, що мали місце до квітня 2004 року.

Актуальність даної теми дослідження обумовлена тим, що на сьогоднішній день наша держава, Україна, яка заявила про свій євроатлантичний вибір, має унікальну можливість скористатися досвідом успішного

євроінтеграційного шляху Словаччини, для реалізації своїх планів. Тим паче, що з 1 січні 2007 року посольство Словацької Республіки виконує роль контактного Посольства між НАТО і Україною, що є доброю нагодою передати Україні словацький досвід із здійснення реформ та інтеграційного процесу. Протягом двох років головним завданням в діяльності контактного Посольства є сприяння діалогу та створення довіри між Україною та Альянсом, країнами-членами НАТО та Україною, підтримка в українському суспільстві дискусії з питань безпеки, розбудови демократичних інституцій та правової держави, реформ безпекового сектора та можливість наближення України до НАТО. Проте ефективність цієї допомоги великою мірою залежить від зацікавленості та здатності української сторони прийняти її. Успішна діяльність СР на цьому посту потребує співпраці та тісної координації між різними міністерствами, словацькою делегацією при НАТО в Брюсселі та неурядовими організаціями України.

Щодо досвіду євроатлантичної інтеграції країн Центрально-Східної Європи, то тут дослідження українських науковців тільки розпочинаються. На увагу заслуговують статті та дисертаційні дослідження українських науковців, таких, як: Токар Л. «Центрально-Східна Європа та Україна в системі координат розширення НАТО», Дем'янець В. І. «Інтеграційна політика владних органів країн Вишеградської групи щодо ЄС і НАТО у 1989-1999 роках», Лазар Н. «Посткомуністичні перетворення Словацької Республіки в контексті розширення НАТО», Санжаревський О.І. «Східноєвропейська політика НАТО кінця 80-х — серед. 90-х рр. XX ст. (на прикладі Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини». Найбільш системно та глибоко проблематику відносин країн Вишеградського блоку в міжнародних євроінтеграційних процесах (1991-2007 рр.) розглянула та дослідила Кіш Є.Б. в докторській дисертації «Країни Центральної Європи в системі міжнародних євроінтеграційних процесів (1991–2007 роки). Зазначені праці в широкому історичному контексті стосуються головним чином європейської та євроатлантичної політики держав Вишеградської четвірки. Автори прагнули показати взаємозалежність внутрішньої та зовнішньої політики країн в контексті їх євроінтеграційного бажання. Однак євроінтегаційний шлях саме Словацької Республіки, як конкретна проблема зовнішньополітичного механізму, методи, моделі та механізми формування і реалізації державної політики у сфері євроатлантичної інтеграції цієї країни, не був предметом розгляду праць зазначених науковців.

Євроінтеграційний шлях Словаччини до Альянсу був досить складним і тернистим, чимало перешкод їй довелось побороти для того, щоб отримати хоча б надію на членство в безпековій організації. Тому й привертає до себе увагу ця невелика за розміром, але велика в бажанні досягти поставленої стратегічної цілі країна, яка завжди з оптимізмом дивилася у своє майбутнє. Незважаючи на те, що Словаччину вилучено з першого кола розширення НАТО в 1997 році у Мадриді, і як наслідок

цього, її не було запрошено до Альянсу на Вашингтонському саміті НАТО в 1999 році, «руки в неї не опустилися». Час плине швидко, все в світі змінюється, змінилася і ситуація (на краще) стосовно набуття Словаччиною членства в Північноатлантичному альянсі. Нині ми можемо констатувати, що ця держава впевнено подолала геополітичні виклики розпаду Чехословацької Республіки, виявила здатність розв'язувати конфліктні ситуації шляхом політичного діалогу та компромісу, досягла значних успіхів на шляху демократичних перетворень.

Отримавши незалежність 1 січня 1993 року, словацький уряд однозначно декларував бажання країни інтегруватися до воєнно-політичного союзу. Адже членство в НАТО, з одного боку, сприятиме виходу з постімперського простору та збереженню свободи дій на майбутнє, а з іншого — вступ до Альянсу демократій міг би підштовхнути до прискорення внутрішньополітичних перетворень в середині країни[2]. Незважаючи на те, що Словацька Республіка мала на той час однакову з Чеською Республікою та сусідніми Польщею і Угорщиною можливість продовжувати політичну та економічну трансформацію, необхідну для забезпечення запрошення на включення її у західні структури, в які вона прагнула потрапити, на жаль, не змогла використати свій шанс. Політичні процеси, які відбувалися в Словаччині в період з 1993 по 1998 роки, коли при владі знаходився уряд Володимира Мечіара, йшли всупереч нормам західних демократій, які, в свою чергу, виключали будь-який шанс вступу СР в трансатлантичні політичні та безпекові структури в близькому майбутньому. Але ми не можемо категорично стверджувати, що з боку Словаччини не відбувалося жодного позитивного кроку в євроінтеграційному напрямку, поступова її інтеграція в натовські структури все ж таки мала місце. Підписання Словацькою Республікою у лютому 1994 року програми «Партнерство заради миру» (ПЗМ), система входження до якої передбачала три етапи: а) рамковий документ; б) декларативний документ; в) індивідуальна програма, відкрила нову сторінку в її стосунках з Альянсом[3]. Першим кроком для вступу до ПЗМ стало підписання Рамкового документа програми представником країни-учасника на Раді НАТО. *Рамковий документ — це відкритий текст, спільний для всіх партнерів, який визначає завдання «Партнерства», а також мету та цінності на які воно опирається.* Давши позитивну відповідь на запрошення на вищому рівні і формально підписавши Рамковий документ, партнер представляє Декларативний документ, в якому він розглядає політичні і військові аспекти програми ПЗМ[4]. Наприклад, в цьому документі можуть бути перераховані кроки, які були або будуть зроблені для забезпечення транспарентності в питаннях планування національної оборони і розробки оборонного питання, а також забезпечення демократичного контролю над збройними силами. В організації НАТО позитивно ставилися до Декларативних документів своїх нових партнерів, оскільки їх аналіз додав можливість вичленити як ті галузі і напрямки кооперації, до яких вони були підготовлені, так і ті, де необхідна була ініціатива Альянсу щодо кон-

кретного співробітництва. Третій крок — це розвиток Індивідуальних програм партнерства (ІПП) між НАТО і кожним партнером з визначенням специфічних видів діяльності для кожної країни в рамках програми ПЗМ[5]. Співробітництво в рамках Індивідуальної партнерської програми провадилось в кількох сферах, які були вирішальними для досягнення мінімального ступеня сумісності словацьких збройних сил з арміями держав-членів НАТО.

Отже, згідно із засадничими документами програма ПЗМ була спрямована на практичне співробітництво, досягнення конкретних результатів в питаннях забезпечення стабільності та миру в євроатлантичному регіоні, мала допомогти партнерам Альянсу встановити необхідний рівень оборонного реформування за такими напрямками, як транспарентність національного оборонного планування, розподілу ресурсів та формування бюджету, удосконалення законодавства та підзвітності парламенту та громадськості[6].

Аналіз формування внутрішньополітичної ситуації в Словаччині стосовно входження до програми ПЗМ, свідчить, що станом на 1994 рік країна ще не мала інфраструктури, необхідної для її збройних сил. Особливо це позначалося на військово — повітряних силах, які в результаті поділу країни, залишились в основному на території Чехії[7]. На нашу думку, саме в цьому контексті програма ПЗМ вигідна для Словаччини, як з точки зору формування кількісного складу її збройних сил, так і фінансової допомоги у їх реформуванні. Таким чином, партнерство давало можливість Словаччині з одного боку гарантувати певний рівень безпеки, а з іншого — при можливості реорганізувати свої збройні сили. Тому 9 лютого 1994 року прем'єр-міністр Словаччини В. Мечіар підписав Рамковий документ, 25 травня 1994 року був представлений Декларативний документ, а 24 листопада 1994 року зі Словаччиною підписано індивідуальну програму. Цього ж року країною було прийнято оборонну доктрину (стратегічна концепція оборони Словацької Республіки), де вказувалося на розвиток трансатлантичних зв'язків у сфері безпеки і чітко говорилося, що головною метою країни є вступ до НАТО[8]. Крім того, на реалізацію завдань в рамках програми ПЗМ виділялось 4,5% оборонного бюджету. Але в той же час, в офіційній зовнішньополітичній концепції 1995 р., тодішній міністр закордонних справ Словаччини Ю. Шенк допускав, що «важливу роль в системі європейської безпеки повинні відігравати крім НАТО... інститути, які можуть бути сформовані Співдружністю Незалежних Держав»[9]. Відомий Словацький політик Ф. Шебей, аналізуючи цю ситуацію відзначав, що прозахідна орієнтація Словаччини непереконлива, оскільки «зовнішня політика сучасної Словаччини не зовсім погоджується з внутрішньою, а прозахідно зорієнтований уряд зберігає мовчання з приводу антизахідних та ізоляціоністських висловлювань відомих політиків з лав правлячої коаліції»[10].

Можна стверджувати, що 1995 рік став роком поступової самодискваліфікації Словаччини в очах країн-членів НАТО. Про це вперше на

офіційному рівні заявив у травні 1995 року посол Великої Британії в Словаччині П. Хербон. Вказувалось як на надто тісні стосунки з Росією (мабуть жодні інші двосторонні відносини, які Словаччина підтримувала із своїми більш-менш близькими сусідами, не викликали стільки зацікавлення, як словацько-російські), так і на внутрішньополітичні проблеми, пов'язані з голосуванням за недовіру президентові М. Ковачу[11].

Не можна пройти осторонь, не зачепивши питання проросійського спрямування безпекової політики Словаччини в цей період. Вже в 1993 році між Словаччиною та Росією підписано дві важливі угоди. Так звана *Основна угода* (підписана в 1993 році, ратифікована словацьким парламентом в 1994 році) містила суттєві поступки Словаччини у зв'язку із завданням ОБСЄ (в той час НБСЄ) в новій європейській безпековій системі. Цим Словаччина стала єдиною країною в Центральній Європі, яка визнала росіянам право вважати ОБСЄ координатором всіх організацій, які займаються безпекою (включно ЗЄС та НАТО). Але в цей час Словаччина висловилась про своє бажання інтегруватись в НАТО, тим самим зайняла позицію між двома європейськими безпековими політичними стратегіями: Західною, яка намагалась побудувати нову безпекову архітектуру після падіння Росії як великої держави. Цю стратегію було сприйнято як чергову оборонну стратегію проти Росії у випадку її можливого майбутнього «повернення» між великі держави, та *Східною*, яка намагалась не втратити своє право брати участь у безпековому впорядкуванні Європи.

Друга угода — *Угода про військове співробітництво* являла собою з'єднувальну ланку між економічним та політичним співробітництвом обох країн. Ця угода між міністерствами оборони Словацької Республіки та Російської Федерації відхилялася від «Основної угоди». В ній було домовлено про дуже важливі питання: умови словацько-російського співробітництва, включаючи використання території для військових навчань, форма сплати старих радянських боргів (військовою технікою та російським озброєнням і тощо). Ця угода викликала дуже визначний побічний ефект — посилення співробітництва у військово-промислових галузях[12].

У першій половині 1996 р. налагоджуються ще більш тісні військово-політичні контакти з Росією. Про це свідчить хоча б візит словацької урядової делегації до Москви у травні 1996 р. У ході переговорів словаки, зокрема, висловились про можливість нейтрального ставлення Словаччини до НАТО, адже одностороння орієнтація на Захід, на думку радника словацького прем'єр-міністра п. Яни Черни — «занадто великий ризик»[13]. Цю позицію певною мірою можна зрозуміти, враховуючи борги словаків за російський газ та нафту. Крім того, Словаччина залежала від Росії й у військовому плані (обслуговування військової техніки, військові поставки і тощо)[14]. З часом ця залежність почала поступово зменшуватися (з 1995 року в Словаччині спостерігається економічне зростання до 7% ВВП на рік)[15].

Внутрішньополітичний розвиток Словаччини, його протиріччя і нелогічність призвели до того, що країни-члени НАТО перестали вбачати в

ній претендента на вступ до Альянсу. У липні 1996 року був прийнятий закон «NATO Enlargement Facilitation Act», про фінансову допомогу новим потенційним членам НАТО в розмірі 60 млн.дол., про Словаччину в тексті документа не йшлося[16].

Відсутність консенсусу між провідними політичними елітами Словаччини стосовно євроатлантичного курсу та шляхів його реалізації, часто призводила до того, що стратегічні інтереси країни у сфері євроатлантичної інтеграції ставали розмінною монетою у протистоянні політичних сил всередині держави. Як відомо, напередодні Мадридського саміту в 1998 р., було вирішено провести референдум з питання вступу країни до Північноатлантичного альянсу (хоча ніхто її туди не запрошував). Як результат, референдум було зірвано, тільки 10% виборців прийшли висловити свою думку. Автор вважає, що така ситуація була прогнозованою, адже керівництво Словаччини, яке мало намір стати серйозним партнером на міжнародній арені, стукало в двері оборонного Альянсу, не заручившись підтримкою громадян країни, які, в свою чергу, не були впевнені в доцільності євроатлантичної інтеграції.

На Мадридському саміті у 1998 році, для трьох найперспективніших країн Центрально-Східної Європи — Чехії, Польщі та Угорщини загорілося «зелене світло» щодо вступу до НАТО, і повною мірою була продемонстрована серйозність, з якою Альянс ставиться до внутрішньої та зовнішньої трансформації. На це вказали далекосяжні кроки в усіх ключових галузях: початок переговорів про вступ та підтвердження політики «відкритих дверей» щодо вступу нових членів у майбутньому; вдосконалення ПЗМ та створення Ради Євроатлантичного Партнерства (РЄАП), яка стала новим засобом подальшого розвитку співробітництва; відкриття цілком нового етапу у стосунках між НАТО та Росією; офіційне закріплення партнерства з Україною, яке швидко розвивалося; інтенсифікація діалогу з середземноморськими країнами через створення групи Середземноморської співпраці, просування вперед по шляху формування власне європейської системи безпеки і оборони у межах НАТО; визначення радикально реформованої військової командної структури Альянсу[17]. Стосовно ж Словаччини позиція Заходу була однозначною: допоки при владі перебуває уряд В. Мечіара, приєднання країни до західних інституцій буде неможливим.

Отже, протягом 1994–1998 років внутрішньополітичні причини вивели Словаччину з кола претендентів на вступ до НАТО; багатовекторність словацької зовнішньої політики виявилася неефективною, а ставка на Росію себе не виправдала; Словаччина опинилася в так званій «сірій зоні» безпеки, відчуваючи на собі посилення міжнародної ізоляції.

Аналітики передбачали також значне зниження іноземних інвестицій, оскільки в країні була складна політична ситуація, яка могла призвести до повторення подій 1948 р. в контексті націоналізації промисловості. Членство в НАТО розглядалося інвесторами як гарантія вкладених інвестицій. Наслідком всього цього могло стати падіння життєвого рівня громадян в

той час, коли в інших країнах Вишеградської групи відбувалися зворотні процеси. Словаччина, попри все, залишалася відкритою країною для політичних перетворень, що підтвердив прихід до влади нових політичних сил. З метою не допустити В. Мечіара в крісло прем'єр-міністра, демократичні сили напередодні чергових парламентських виборів сформували широку коаліцію з правих, лівих і центристських партій і почали готуватися до реваншу, гостро критикуючи Мечіара. Крім непрозорої приватизації, корупції і політичного протекціонізму, уряд звинувачували у відсутності концепції економічного розвитку, в маніпулюванні благополучними макроекономічними показниками, за якими крилося «життя в борг». Дійсно, зовнішній борг Словаччини виріс з 4,3 млрд. доларів в 1994 р. до 11,9 млрд. в вересні 1998 р. Опозицією висувалися наступні вимоги: повернення Словаччини на шлях політичної, правової, екологічної та соціально орієнтованої ринкової трансформації, гарантії соціального партнерства і забезпечення громадянських прав, терпиме ставлення до національних меншин і тощо[18].

Серйозну допомогу в передвиборчій кампанії словацькій опозиції надав Захід. Була заснована сітка опозиційних неурядових організацій, в т.ч. молодіжних, діяльність яких інколи фінансувалася із-за кордону. Не маючи широкого доступу до електронних і друкованих ЗМІ, опозиція перенесла центр передвиборчої пропаганди на місця — відомим був велосипедний тур М. Дзурінди з командою по всіх регіонах Словаччини. Центральним передвиборчим гаслом опозиції було твердження, що на виборах вирішується доля демократії в Словаччині.

Таким чином, опозиція намагалася до парламентських виборів 1998 року знайти нові способи зміцнення своєї ідентичності як «справжня європейська» держава. Оскільки цей пошук неминуче пов'язували з критикою Мечіара, передвиборчий «бій за демократію» набув особливо гострого характеру. Домінуючим мотивом була звичайно ж боротьба за виборця, хоча в цьому сенсі Словаччина мало чим відрізнялася від інших країн Центральної Європи[19].

На такому фоні проходили парламентські вибори 1998 року, в яких взяли участь 84,24% виборців. Партія чинного прем'єра Владіміра Мечіара набрала найбільшу кількість голосів (за Рух за демократичну Словаччину проголосувало 27% виборців, тобто вони отримували 43 депутатських місця в парламенті), проте спроба очолити уряд йому не вдалася. Керівником новоствореного уряду обрано лідера Словацького християнсько-демократичного союзу (СХДС) Мікулаша Дзурінду (26,33% голосів електорату, 42 мандата). Таким чином, країна отримала можливість стати на демократичний шлях свого розвитку.

Слід однак визнати, що мечіарівська влада не чинила перепони виборчому процесу і в країні практично не було спроб з її боку "підкоригувати" результати виборів. Перехід влади в руки демократів-переможців відбувся плинним легітимним шляхом. У новообраному парламенті за опозицією були закріплені конкретні комітети, насамперед такі, які дозволяли контролювати діяльність уряду та інших державних структур[20].

Отже, виходячи з цього, можна зробити висновки, що певною мірою на політичні зміни в країні вплинула як позиція Заходу, який, за словами багатьох словацьких дослідників, залякував виборців тим, що Словаччину не буде прийнято до НАТО[21], так і помітне послаблення ролі Росії на міжнародній арені, та неспроможність її підтримувати уряд В. Мечіара.

У зв'язку з цим можна провести певну аналогію між українською «Помаранчевою революцією» 2004 року та словацькими парламентськими виборами 1998 року. В обох випадках створились добрі позиції для прийняття обох країн між демократичні країни Європи. Словаччина даною ситуацією скористалася.

Окрім того, перед СР гостро стояли питання вибору та спрямування зовнішньої політики країни, зокрема щодо:

- проросійського спрямування безпекової політики;
- залежність від сировини (нафта, газ), імпортованої з Росії;
- ослаблення напруги, яка була між Словаччиною та країнами-сусідами (Чеська Республіка та Угорщина) та національними меншинами (практично угорською меншиною);
- реалізації необхідних реформ Збройних сил Словацької Республіки.

Беручи до уваги всі позитивні прагнення нової влади прискорити євроінтеграційний шлях, існувало кілька причин того, чому Словаччина, навіть і в 1999 році (після вагомої зміни в зовнішній політиці), не мала змоги комплексно виконати всі основні критерії вступу в НАТО, які містили один політично-економічний критерій, два «політичні», один «військовий» та один змішаний («політично-військовий»).

Виконання/невиконання основних критеріїв НАТО (постійних діючих в 2007/2008 роках) в другій половині 90-х років Словаччиною

Ринкова економіка	Так
«Демократія» («Стабільність» демократичних інституцій)	Ні
Добрі відносини із сусідами/додержування прав національних меншин	Ні
Взаємна операційна взаємодія (взаємосумісність) та сумісність з НАТО	Так
Цивільно-військові відносини/цивільний та демократичний контроль Збройних сил	так/ні

Тоді, як деякі критерії могли бути досягнуті (наприклад, сумісність Збройних сил, поступовий перехід на ринкову економіку), деякі інші завдання (такі як, трансформація авторитарного суспільства в демократичне, добрі відносини із сусідами та задовільні відносини з національними меншинами) не піддавалися реалізації на той час. Якщо резюмуємо політич-

ний розвиток в Словаччині під час так званих кризових 1994-1998 років (можна знайти аналогію з розвитком в Україні перед Помаранчевою революцією в 2004 році), прийдемо до таких висновків:

• *1994 – 1998 роки* вважались остаточним припиненням інтеграційного прагнення Словаччини;

• в цей час чітка розбіжність між зовнішньополітичними заявами та дійсним політичним виступом проявилась в такій мірі, що обіцянкам словацького уряду виправити «демократичні дефіцити» вже не вірилось;

• насправді, зовнішньополітична діяльність Словацької Республіки в напрямі до ЄС (Асоціаційна угода від 4 жовтня 1993 року), а також до НАТО (офіційна заява Словаччини від 4 листопада 1993 року) були в наступних роках унеможливлені гострою критикою ЄС (Рада Європи, міжпарламентський комітет ЄС — Словацька Республіка і Європейський парламент) та НАТО (представлене не прямо США). Офіційна критика із Заходу тривала від листопада 1994 року до парламентських виборів восени 1998 року[22].

Після зміни уряду, Словаччині вдалося швидко надолужити згаяне у відносинах з НАТО, однак п'ять років було втрачено. Виконуючи висунуті вимоги щодо вступу до НАТО та говорячи про критерії членства в цій організації, необхідно пам'ятати, що вони полягали не лише у досягненні сумісності стандартів військової техніки із країнами-членами НАТО і встановленні цивільного контролю над збройними силами. Не менш, а навіть більш важливим було завдання сформувати і привести до відповідної системи загальнодержавне бачення ключових зовнішньополітичних питань за рахунок фундаментальних внутрішніх перетворень, які все більше утверджувалися в словацькому суспільстві та політичній еліті. Наразі, серед пріоритетів у політичній сфері, важливе місце відводилося розвитку демократичних інститутів, дія яких полягала у забезпеченні верховенства права, прав людини та свободи слова. Словаччина повинна була довести, що вона є країною демократичною, яка базується на ринковій економіці, має не обтяжені проблемами стосунки із сусідніми країнами, бере на себе зобов'язання вирішувати суперечки мирним шляхом, має можливість і бажання військовим потенціалом сприяти безпеці Альянсу і досягти військової сумісності із збройними силами інших його членів. На жаль, у більшості цих внутрішньополітичних питань Словаччина не мала особливих успіхів, якими вона могла б пишатися.

Усуваючи перешкоди на шляху до НАТО, була також необхідність в ослабленні напруги, що існувала між Словаччиною і країнами-сусідами (Чеська Республіка, Угорщина), національними меншинами (угорська меншина та ромський етнос), а також проблема українців-русинів. Словаччина, як і Україна, успадкувала проблеми після розподілу Чехословаччини (як приклад можемо пригадати Радянський Союз). Але у випадку Словаччини проблеми були набагато складнішими, ніж в Україні. Як відомо, Словаччина є країною з поліетнічним складом населення, тому довелося провести значну роботу із забезпечення національним меншинам та корінним народам не тільки формально-юридичних, а й реально-політичних прав та мож-

ливостей. Особливою проблемою Словаччини було становище ромського етносу. Переважно дисперсно розселений або, навіть, кочуючий, чітко внутрішньо ієрархізований, соціально упосліджений народ, нерідко відчував агресивне ставлення зовнішнього середовища. Саме по ставленню до ромів зберігався великий рівень етнічної нетерпимості, який часом межував з проявами дискримінації. В 1995 році, коли Словаччина прийняла Закон про державну мову, це стало каменем спотикання у відносинах між урядом і політичними представниками угорців, які живуть у Словаччині. Цей закон критикували і за кордоном, тобто в країнах НАТО та ЄС, що вело до погіршення інтеграційних перспектив Словаччини. Але вже наступне залучення угорських партій у два словацькі уряди (1998–2002 рр. та 2002–2006 рр.) суттєво примирило словацько-угорський конфлікт, який існував протягом цих років. У 1999 році словацький уряд прийняв Закон про застосування мов національних меншин, який вважали необхідним мінімумом для досягнення мовних прав національних меншин в Словаччині. За законом було встановлено наступне: якщо громадяни Словацької Республіки, які є особами, які належать до національної меншини, за даними останнього перепису населення становлять мінімум 20% населення у населеному пункті, їм дозволено користуватися мовою меншини в урядовому спілкуванні у цьому населеному пункті[23].

Після виборів 1998 року зазнав змін і проросійський курс зовнішньої політики Словаччини. У виборчій програмі тоді найбільша опозиційна коаліція політичних партій (Словацька демократична коаліція) оголосила про перегляд деяких угод, укладених з Російською Федерацією. Деякі угоди між Словаччиною та Росією Міністерство закордонних справ СР ретельно переглянуло. Словаччина також здійснила два кроки, які означали укріплення її позиції як країни-кандидата в НАТО:

1. У 1999 році словацький уряд скасував словацько-російську угоду, укладену попереднім урядом та вирішив не купувати російської антиракетної системи С-300. Цей крок російський уряд гостро критикував, але він покращив позицію Словаччини з точки зору НАТО. За словами міністра закордонних справ Едуарда Кукана, на відмову від закупівлі антиракетної системи С-300 мав вплив аналогічний фактор, яким була підтримка Словаччини військовій кампанії НАТО проти колишньої Югославії в 1999 році, тобто трансатлантична орієнтація Словацької Республіки.

2. Словацький уряд також задовільнив вимогу США позбутися ракет радянського виробництва СС-23, які Словаччина залишила після розвалу Чехословаччини та після розподілу спільних чехословацьких Збройних сил. Ракети радянського виробництва з досяжністю 400 км, побудовані в 1980 році, й надалі були розташовані на території Словаччини. У квітні 2000 р. Міністерство оборони СР оголосило рішення ліквідувати ці ракети у співробітництві з американськими фахівцями та з фінансовою підтримкою США, а також підписало меморандум, який забезпечив американське фінансування знищення останніх ракет СС-23 в Центральній Європі до кінця жовтня 2000 року[24].

Ці два кроки, разом з політикою, орієнтованою на НАТО, під час югославської (косовської) кризи сприяли покращанню безпекового та зовнішнього становища Словаччини в НАТО, але для додаткового включення Словаччини у перше коло розширення НАТО в 1999 році вже було занадто пізно. Словаччині не було надано спеціального становища на Вашингтонському саміті НАТО в квітні 1999 року, так як цього сподівались деякі словацькі політики. Проте саміт став виключно важливою подією у контексті подальшого розвитку відносин Словаччини з Північноатлантичним Альянсом, адже на ньому Словаччина отримала статус країни-кандидата на членство в НАТО. На саміті представлено «План дій щодо членства в НАТО» (ПДЧ) ((Membership Action Plan — MAP), який став фактичним виявом політики відкритих дверей і складався з п'яти розділів:

- політичні та економічні питання;
- оборона та військові питання;
- питання ресурсів;
- питання безпеки;
- правові питання.

Але участь в ПДЧ не давала ніяких формальних гарантій майбутнього членства в НАТО. Це був передусім «курс навчання», але ще не перепустка до Альянсу. Приєднання до ПДЧ і набуття Словаччиною статусу країни-кандидата у стосунках з НАТО було не самоціллю, а важливим політичним завданням тогодення. Мета ця виглядала реалістичною, тому заради її досягнення запропоновано програму конкретних дій — раціонально вмотивованих та апробованих в межах широкого громадського діалогу. Восени 1999 р. урядом Словацької Республіки прийнято національний план підготовки країни до вступу в НАТО, який розробили відповідно до плану дій країн-членів Альянсу (MAP), схваленого на Вашингтонському саміті, а вже 9 червня того ж року ухвалено Національну програму підготовки СР до членства в НАТО під назвою «PRENAME»(PREparation for NATO Membership), яка відображала окремі частини ПДЧ. Уряд вирішив скористатися ПДЧ як інструментом для вдосконалення політичних, оборонних, економічних і правових структур, щоб вони якомога швидше і щонайповніше відповідали структурам і нормам НАТО. В рамках цієї програми Словаччина створила міжвідомчий механізм для координації підготовки, основою якого були, насамперед, міжвідомчі робочі групи за окремими тематичними округами програми «PRENAME». 28 березня 2000 р. після проведення консультацій з НАТО була активізована і схвалена урядом «Національна програма» на 2000 рік, яка включала в себе наступне:

- виконати реформу Збройних сил Словацької Республіки з використанням знань та досвіду оборонного планування НАТО;
- досягти необхідного ступеня взаємосумісності командування та керівних структур, комунікації та систем таємних служб, логістики та інфраструктури;
- вивчення мов;

- оборонне планування та придбання ресурсів;
- модернізація озброєння, техніки та військового матеріалу.

Виконання ж завдань, пов'язаних із реформою Збройних сил проходило відповідно до документів «План збройних сил — Модель 2010» («Proposal of Armed Forces — the 2010 Model») та «Довгострокового плану розвитку Збройних сил Словацької Республіки» (« Long-term of the Development of Armed Forces of the Slovak Republic»), в яких встановлені точні цілі та етапи реформування армії[25]. Беручи це до уваги, новий міністр оборони Словаччини Йозеф Станк створив Керівний комітет (КК) з п'яти робочих груп, фахівців, які мали досвід роботи та широкі контакти із штаб-квартирою НАТО і Вашингтоном. Під час консультацій з іноземними експертами найгостріше стояли питання, що стосувалися процесу реформи та модернізації Збройних сил Словацької Республіки. Усі поради були предметом скрупульозних дискусій та жодна з них не була прийнята автоматично. Остаточний результат такого процесу очевидний у всіх оцінках на різних рівнях, який привів Словаччину до керівної позиції між усіма претендентами на членство в НАТО. Разом з наданням порад та консультацій закордонні експерти організували кілька воркшопів та семінарів, які стосувалися реформ оборони та розвитку головних документів, необхідних для швидкого наближення до членства, що в свою чергу мало великий вплив на здатність словацьких експертів виконувати всю роботу, пов'язану з реформами оборони на необхідному якісному рівні. Обмін різними поглядами допоміг орієнтуватися у самій проблемі, а також у процесі, а відкрите та пряме співробітництво було відмінною мотивацією для створення добрих, дружніх відносин між членами робочих команд[26].

Звісно, що переозброїти армію в один момент Словаччина не мала можливості, адже успадкувала збройні сили та озброєння радянського зразка, які, як відомо, були завеликими для виконання завдань в новій міжнародній ситуації, та й витрат вони потребували чималих. Заміна їм звичайно ж готувалася, але мірою вичерпання ними свого життєвого ресурсу.

21 вересня 2000 року 23 коаліційні і опозиційні депутати Словацького парламенту створили Депутатську групу з питань прискореної інтеграції Словаччини до НАТО. Це було унаочненням того, що в питаннях міжнародної і безпекової політики на рівні парламенту Словаччині вдалося досягти консенсусу, який був необхідний, оскільки до НАТО вступає вся країна, а не лише армія чи Міністерство оборони. І вже в березні 2001 року Національна Рада Словацької Республіки спромоглася прийняти Стратегію національної безпеки, затверджену в парламенті[27], яка визначила кінцевою метою євроатлантичної політики Словаччини вступ до цієї організації як основи загальноєвропейської системи безпеки.

Таким чином, послідовність та цілеспрямованість Словаччини у реалізації євроатлантичного вектора, спільні зусилля виконавчої і законодавчої гілок влади у вирішені питань, пов'язаних із співробітництвом країни з Альянсом, дали можливість суттєво покращити відносини з НАТО, створити міцне підґрунтя для подальшого якісного поглиблення

відносин Словаччини з НАТО, виведення їх на новий рівень. Словацька Республіка вбачала свою перспективу у плані безпеки і міжнародного співробітництва саме через членство в НАТО, а те, що країна активно включилася у співпрацю в рамках ПЗМ та ПДЧ, вважаючи ці програми єдино можливими для швидкого досягнення повноправного членства в Альянсі, дає підстави стверджувати, що рішення словацького суспільства про членство в НАТО виходило з усвідомленого прагнення влади гарантувати безпеку народові як повноправному члену європейської родини.

На Празькому саміті Альянсу, 21-22 листопада 2002 року Словацька Республіка отримала запрошення розпочати переговори з НАТО, під час яких мала підтвердити готовність країни взяти на себе політичні і оборонно-військові зобов'язання; розглядалися питання ресурсів, безпеки інформації і приєднання до комплексу правових норм Альянсу, на підставі яких вирішувалися технічні і безпеково-інформаційні питання.

Отже, можемо відзначити, що Словацька Республіка, маючи цілу низку трансформаційних проблем, знайшла в собі сили, можливості пройти через неабиякі випробування та стати повноправним членом Північноатлантичного альянсу. Національна Рада Словацької Республіки 10 квітня 2003 року ухвалила рішення про приєднання країни до Альянсу, 15 квітня того ж року, документ про приєднання підписав Президент Словаччини Рудольф Шустер, і вже 2 квітня 2004 року в штаб-квартирі НАТО в Брюсселі, піднято прапор Словацької Республіки разом із прапорами союзників.

Словацький шлях в НАТО можна вважати «успішною історією» та прикладом зрушення негативних тенденцій в країні, яка пережила величезні початкові проблеми із виконання вступних критеріїв НАТО. Суттєвим повчанням з інтеграції Словаччини в НАТО для України може бути те, що поки з боку НАТО існує політична воля щодо прийняття нових членів та якщо країни-кандидати розвиватимуть успішні зусилля на усунення існуючих негараздів, шлях в НАТО для нових членів буде відкритим.

---

[1] Зарицький О. В — 4+ /Зовнішні справи, липень 2008, с.18.

[2] Горбулін В. П., Литвиненко О. В. Національна безпека: український вимір. — Київ: Інститут проблем національної безпеки Ради національної безпеки і оборони України, 2008. — С. 84.

[3] Дем'янець В. Реалізація політики Угорщини щодо вступу до НАТО // Нова політика. — 2000. — №1. — С.13.

[4] Поточний архів МЗС України за 1995 рік. NATO review. — Supplement in rusian june. 1994. — К., 1995.

[5] Та само. — С. 5

[6] Демократичні трансформації в процесі підготовки до членства в НАТО. Досвід країн-кандидатів для України: Аналітична доповідь/Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України/Олександр Сушко (ред., авт. упоряд.), Сергій Середа (ред.). — К., 2002. — С. 53.

[7] Ковальський В. П. Стратегія і сучасна воєнна політика США та інших країн НАТО в Європі/Національний інститут стратегічних досліджень. — К., 1993. — № 2. — С. 225.

[8] Токар Л. Центрально-Східна Європа та Україна в системі координат розширення НАТО// Економічний Часопис — XXI № 6. — К., 2001.

[9] Посткоммунистическая Восточная Європа: новые межгосударственные отношения ы внешнеполитические ориентиры: сборник статей, обзоров и рефератов. — М.: ИНИОН РАН. — 1996, с. 84.

[10] Там само. — С. 85.

[11] Duleba A. Koniec sucasnej strednej Europy? Ukrajina a Slovensko po prvej vlne rozsirenia NATO. — Bratislava,1998. — С. 112.

[12] Про євроатлантичну інтеграцію України. Діалог сусідів: Україна — Словаччина, Inštitút pre verejné otazky, — Bratislava, 2007. — S. 28.

[13] Горностаев Д. Новый поворот // Независимая газета. — 1996. — 8 мая.

[14] Поточний архів МЗС України за 1996р. Стратегія відносин з НАТО країн ЦСЄ. — К., 1996. — С. 10.

[15] Там само. — С. 9.

[16] Slovensko 1996. Suhrna sprava o stave spolocnosti.- Bratislava, 1997. — S. 62.

[17] Андрейко В. Етапи зовнішньополітичного співробітництва між Чеською і Словацькою республіками (1993-2006 рр.)// Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 18/ Ред. М.Вегеш, С. Віднянський, Д.Данилюк та ін. — Ужгород: СМТ Вісник Карпат, 2007. — С. 16.

[18] Первое десятилетие политической истории Словацкой Республики: 1993–2003 гг. //Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории. В двух книгах. Книга 2. — М.: Наука, 2005. — С. 393.

[19] Там само. — С. 393.

[20] Андрейко В. Етапи зовнішньополітичного співробітництва між Чеською і Словацькою республіками (1993–2006 рр.)// Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 18/ Ред. М. Вегеш, С. Віднянський, Д. Данилюк та ін. — Ужгород: СМТ Вісник Карпат, 2007. — С. 23.

[21] Первое десятилетие политической истории Словацкой Республики: 1993–2003 гг. //Кн.2. — С.396.

[22] Про євроатлантичну інтеграцію України. Діалог сусідів: Україна — Словаччина, Inštitút pre verejné otazky. — Bratislava, 2007. — S. 24.

[23] Там само. — С. 31.

[24] Там само. — С. 29.

[25] Токар Л. Центрально-східна Європа та Україна в системі координат розширення НАТО// Економічний Часопис — XXI № 6. — К., 2001.

[26] Про євроатлантичну інтеграцію України. Діалог сусідів: Україна — Словаччина, Inštitút pre verejné otazky, Bratislava, 2007, s. 38.

[27] Security Strategy of the Slovak Republic//http://www.mosr.sk/index.php?page=184.

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ТА СВІТОВОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

Микола Варварцев

МУЗИЧНА ЗІРКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО РОМАНТИЗМУ: МИКОЛА ІВАНОВ МІЖ ПАРИЖЕМ І ЛОНДОНОМ (1830-ті роки)

У другій половині 1833 р. в Західній Європі сталася подія, яка сполошила дипломатичні і поліцейські служби різних держав: з Італії зник «півчий 14-го класу» петербурзької імператорської капели Микола Іванов, який перебував там на стажуванні. Українець за походженням (народився за одними даними в м. Вороніж, нині Сумської області, за іншими — в Полтаві), він у дитячому віці був привезений до російської столиці в очолювану видатним композитором Дмитром Бортнянським капелу, де навчався і працював до 1830 р., коли за клопотанням батька російського композитора Михайла Глинки відправився вдосконалювати своє мистецтво співу до Мілана і Неаполя, звідки, однак, змушений був переїхати до Парижа. Відтоді і до кінця свого життя (1880) він залишався на Заході, здобувши славу одного з найкращих оперних співаків доби романтизму.

У дослідницькій літературі діяльність Миколи Іванова знайшла відображення переважно у лапідарних довідках фахових енциклопедій, позначених, проте, лакунами, помилками й недомовками. Суцільну «білу пляму» становить паризько-лондонський період його творчості, висвітлення якого нині уможливлюють розшукані в зарубіжних фондах документальні історичні джерела.

Час, коли з'явився на Заході Микола Іванов, був оповитий подихом Липневої революції 1830 р., яка, завершившись проголошенням конституційної монархії у Франції на чолі з герцогом Луї Філіппом Орлеанським, спричинила подальшу поляризацію політичних сил не тільки всередині країни, а й здетонувала в Бельгії, Польщі, Італії вибухом народних заворушень і повстань. Стало очевидним, що запроваджена в Європі після наполеонівського панування система Священного союзу монархів дала тріщини. На міжнародній арені позначився поділ держав на дві групи — ліберально-конституційні та військово-бюрократичні, де першу очолювали Франція й Англія, другу — Росія і Австрія.

Від початку 30-х рр. Франція перетворилася на найбільший осередок, де збиралися противники абсолютистських режимів, послідовники ліберальних і республіканських поглядів. У Парижі, Марселі та інших містах знаходили пристановище тисячі емігрантів з Іспанії, Австрії, німецьких держав, польські повстанці, учасники карбонарського руху в Центральній Італії. Ті, хто покинув батьківщину з політичних причин, мали можливість користуватися урядовим фондом матеріальної допомоги, утворювати свої національні організації, проводити збори і маніфестації.

Особливу активність емігранти виявляли у сфері культури. Живильний грунт цієї діяльності становила боротьба ідейно-художніх течій в літературі і мистецтві — романтизму і класицизму, яка, зрештою, виходила за межі з'ясування суто естетичних принципів. Її учасники, чиї симпатії і погляди схилялися до заперечення імперських деспотичних режимів гуртувалися під гаслами романтизму.

В Італії та італійському емігрантському середовищі романтизм сприймався у найбільш політизованому тлумаченні — як ідейно-духовна зброя у боротьбі за єдність країни, звільнення її від чуженецького — австрійського панування та тиранічної влади власних правителів. Об'єктом романтичної творчості вважалося життя народів, особливо їхня історія, пошук незвичайних сюжетів. Наголос робився на зображенні подій і явищ переважно в «далеких» країнах. «Змістом романтизму, — проголошував 1818 р. в Мілані його теоретик Ермес Вісконті у програмній праці «Початкові уявлення про романтичну поезію», — мають бути феодалізм, наскоки норманів та інших народів, хрестоносців і взагалі релігійні війни, жорстокі тортури інквізиції, експедиція навколо Африки і війни португальців, голландців та англійців у Східній Індії, завоювання Америки, подорожі навколо світу, життя дикунів, рабство негрів у колоніях і рабство європейців на Берберійських берегах, церковна влада в Римі і Парагваї, теократія Магомета, короткотривалий розквіт культури в багатьох халіфатах, турецькі завоювання, відвага і торговельне підприємництво вільних міст Італії, їх незалежна політика щодо германських імператорів, виникнення, розквіт і занепад великих республік, спротив швейцарців, нововведення Петра Великого, повстання в американських колоніях і т.д., не говорячи про французьку революцію і наступні слідом за нею завойовницькі походи, чудову стійкість іспанців, нерозважливість кортесів та нещастя з ними, ліберальні системи і те, що назріває в Америці. Ось теми, які дають багату їжу для гри уяви, примхливо поєднуючи в собі чесноти і вади, невігластво, ошуканство й найвизначніші відкриття та віддзеркалюють поступальний розвиток як людського інтелекту, так і диктованого природою розвитку суспільного ладу»[1]. Йшлося, отже, не тільки про розмаїття географічних рамок романтичних творів. Вісконті поєднував художнє пізнання світу із відтворенням історичних факторів розвитку народів і країн, виокремлюючи події, позначені боротьбою проти політичної тиранії.

Романтизм охоплював усі галузі культури. У музичному мистецтві провісником його ідеалів став Італійський театр у Парижі. Загальноєвропейської ваги йому надавала діяльність великого італійського композитора, «маестро всіх маестро» Джоаккіно Россіні, який від 1824 р. мешкав у французькій столиці, отримавши титул «генерального інспектора співу та композитора його величності короля Франції». Хоча Італійський театр мав двох директорів (на початку 30-х рр. ними були Северіні і Робер), ключові питання — передусім формування репертуару та склад провідних виконавців — вирішував Россіні. Влітку 1833 р. за його дорученням обидва директори відбули до Італії для ангажування нових артистів. Їхнє повер-

нення обернулося гучною сенсацією у мистецькому світі Парижа, набувши водночас політичного забарвлення. «Винуватцем» події став прибулий разом з ними Микола Іванов, якого в ці дні розшукували агенти петербурзького уряду, щоб допровадити етапним порядком до Росії. Педагоги і співаки, з якими він спілкувався від часу свого стажування в Італії, одностайно високо оцінили унікальні вокальні здібності українського юнака, якого невдовзі запросили до королівського театру Сан Карло у Неаполі, де він з тріумфом дебютував в опері Гаетано Доніцетті «Анна Болейн». Після закінчення контракту антрепризa запропонувала укласти новий, але петербурзькі урядовці вимагали від Іванова негайно повернутися до праці хористом в капелу, що, звичайно, означало втрату співаком права набути повноцінної професії оперного артиста. У відповідь на його прохання подовжити термін перебування за кордоном імператор Микола I особисто «повеліти зволив: доручити місіям нашим в Італії, щоб він (Іванов. — *М. В.*) неодмінно висланий був до С.–Петербурга»[2].

Конфлікт вилився у протистояння між бюрократичною машиною царизму і самим співаком. Та на боці Миколи Іванова виявилися італійці, а також чимало російських підданих, які перебували в столиці Неаполітанського королівства. Тож про його останню в Неаполі виставу — «Сомнамбулу» Белліні італійський музичний часопис писав: «Цього чудового тенора багато разів викликали на авансцену, в кінці кожної дії вся публіка неодноразовими оплесками прагнула продемонструвати небажання втрачати його»[3].

У Парижі афіші і газетні інформації, що з'явилися перед відкриттям оперного сезону, в серпні 1833 р. оприлюднили ім'я новачка Італійського театру — «молодого тенора, що подає великі надії»[4]. Інтерес до Іванова підігрівали чутки, які поширилися в місті. Їх відгомоном, зокрема, стала згадка в журналі «L'Artiste», який зазначав: «нам розповіли дивовижну пригоду», пов'язану з прибуттям Іванова до Франції[5]. У цю пригоду був посвячений і сам Дж. Россіні, який повернувся до столиці у вересні місяці з літніх вакацій. Цілком ймовірно, що тоді ж Микола Іванов особисто познайомився з великим маестро, який мешкав у самому будинку театру і, за свідченням сучасників, приймав там співаків і музикантів.

Зарахування Миколи Іванова до трупи Італійського театру на найвищу посаду — «першого тенора» — поряд з найвідомішими в Європі артистами дало підставу музичним оглядачам твердити, що у Парижі зібралася «еліта» оперної Італії[6]. Збереглася перша відома власноручна згадка Россіні про Миколу Іванова — лист, надісланий з Парижа 3 березня 1834 р. знайомому інженеру Сканделларі в Італію з приводу складу солістів театру. Він із задоволенням повідомляв, що імпресаріо Робер сформував трупу «на два роки», яка «особливо багата на тенорів, ангажованих ним. Це Рубіні Дж. Б. та Іванов — перші, Рубіні Джакомо і Мільяні — другі»[7].

За традицією відкривати сезон мала вистава за участю вже знаних у минулих виставах найпопулярніших співаків, серед яких найбільшою славою користувався Дж. Рубіні. Але цього разу пальму першості дістав

наймолодший тенор театру Микола Іванов. Згадуваний журнал «L'Artiste» повідомляв, що Рубіні погодився «великодушно і безкорисливо пропустити поперед себе новачка»[8].

Для відкриття сезону, призначеного на 2 жовтня, пропонувалася «Анна Болейн» за участю Іванова в головній партії. «Хоча сезон тільки розпочався, — зазначала преса, — а до театру «Фавар» (так називали часто Італійський театр, який містився у будинку його колишнього власника на прізвище Фавар. — *М. В.*) прямують натовпи, дістати в ньому місце дуже важко. Що ж буде, коли Тамбуріні, Рубіні, Іванов, мадемуазелі Грізі й Унгер виступатимуть в «Мойсеї», «Семіраміді», «Отелло», «Діві озера», «Сороці–злодійці?»[9]. Відтак, повідомляв паризький часопис «La Mode», карикатуристи малюють публіку Італійського театру «загіпнотизованою»[10].

Столичні періодики влаштували справжнє змагання за те, хто найраніше подасть подробиці про дебют нової зірки паризької сцени. Найпоширеніша у Франції газета «Journal des débats» спромоглася на нечуване для тогочасних можливостей поліграфії: надрукувала докладний звіт про вечірню виставу «Анни Болейн» наступного ранку — 3 жовтня. У його перших рядках констатувалося, що «успіх тенора Іванова був цілковитий», став «однією з подій цієї першої вистави, яка надзвичайно зворушила слухачів». Тут же газета вважала за потрібне подати словесний портрет співака: «Молодому Іванову 22–23 роки. Худорлявий, стрункої статури, обличчя навперемінно виражає то сумирність, то енергію. Його роль починається діалогом, продовжується речитативом, де, майстерно користуючись пасажами, він одразу зачаровує собою»[11].

Цим виступом, відзначалося у звіті, Іванов «витримує великий іспит», оскільки ту ж саму партію (Персі) в попередньому сезоні виконував Рубіні, а за таких умов «нелегко» здобувати прихильність публіки. Втім перша ж арія «Від того дня...» переконала: «голос нового тенора такий свіжий, чистий, сріблястий, а манера співу настільки самобутня, що всі спроби порівнювати його розсіялися вмить». Зал відповідав «схвальним гомоном [...]. Одержуєш насолоду від нового таланту і радість від думки, що таке задоволення повернеться невдовзі»[12].

Відгук «Journal des débats» містив й загальну оцінку вокальних можливостей Іванова: «Його грудні звуки лунають з надзвичайною силою і, хоча мистецтво й вправи ще не зробили легким перехід від них до голосу горлового, природа настільки прихильна до співака, що цей перехід важко помітити, навіть спеціально спостерігаючи за ним. Однак слід сказати ще раз: Іванов — молодий і, звісно, має властиві його вікові недоліки; тож слід дивуватися, як природний талант дозволяє співакові робити так, що публіка одержує насолоду». Приверталася увага також до іншої складової молодого обдарування — його сценічної гри (тобто мистецтва актора) — «вдумливої і часто досить енергійної». Рецензія зареєструвала конкретні сцени, в яких особливо відзначився Микола Іванов: квінтет у першій дії, тріо — у другій. Справжній вибух оплесків здійнявся, коли в його виконанні залунала арія «Fin d'all'età più tenera», звернута до Анни Болейн

(її роль виконувала Джулія Грізі). Своєю останньою арією «Живи...» співак збурив такий ентузіазм присутніх, що змушений був на їх вимогу повторювати «під грім нових овацій»[13].

Цитована стаття була підписана криптонімом «D», яким позначав свої рецензії провідний у Парижі музичний критик і письменник Жан Делеклюз (1781–1861). У літературних колах столиці він був ще відомий своїм салоном, де зустрічалися Стендаль, Меріме, інші письменники. Закоханий в італійське образотворче мистецтво, Делеклюз популяризував також творчість його художників, а в «Journal des débats» лише йому було надано виключне право рецензувати вистави Італійського театру.

В унісон з оцінками Делеклюза розгорнутою рецензією на першу виставу сезону відгукнувся журнал «L'Artiste», окреслюючи творчий напрям, в рамках якого заманіфестував своє мистецтво Микола Іванов. Він, стверджувалося, — «новий романтик, цікавий для нас». «Його чудовий спів найвиразніше лунав у дуеті другої дії», де «розкрилися всі принади його голосу, вельми прозорого і ніжного». Говорилося про «властиву співакові самобутність». Участь молодого тенора в ансамблі з іншими головними виконавцями сприяла тому, що «музика Доніцетті стала краще зрозумілою», а сам «Іванов справив у ній чудове враження»[14]. Характерну думку, яка складалася в столиці, висловив паризький журнал «Le Magazine français», назвавши постановку «Анни Болейн» однією з головних мистецьких подій жовтня, під час якої «Іванов здобув повний успіх»[15].

До нас дійшов відгук й видатного представника романтичної оперної школи Вінченцо Белліні. Будучи свідком тріумфального виступу Миколи Іванова, композитор остаточно утвердився в оцінці його унікального таланту і блискучих перспективах. Отримавши з Італії запит свого друга А. Лампері про паризький дебют співака, він у відповіді 18 жовтня писав: «Цей юнак має красивий голос на кшталт голосу Рубіні, але не такий сильний, як у останнього. Проте співає він надзвичайно вишукано. Серед усіх тенорів, які сьогодні виступають в Європі, я вважаю його першим після Рубіні і Давіда. Станеться, гадаю, щось знаменне рік–два потому, коли співак не тільки збереже свій голос, а й зміцнить його у пориваннях великої пристрасті»[16].

Листування Белліні засвідчило, що відлуння паризької імпрези українського тенора сягнуло далеко за межі Франції. У Неаполі, де Миколу Іванова пам'ятали по виступах на сцені Сан Карло, музично-театральний часопис «Il Barbiere di Siviglia» в одержанному з Парижа звіті повідомляв, що спів Іванова супроводжувався «палкими вигуками схвалення»[17]. А інша італійська газета «L'Eco» писала, що 2 жовтня Іванов «зробив сенсацію в Італійському театрі» і завдяки своєму неперевершеному виконанню «може претендувати на блискуче майбутнє»[18].

У Росії, незважаючи на те, що петербурзький двір був вороже налаштований проти співака-неповерненця, московська газета «Молва», що виходила під редакцією історика і літератора проф. Миколи Надєждіна, 14 жовтня надрукувала окрему статтю про дебют в Парижі, тоді як пе-

тербурзький часопис «Сын отечества и Северный архив» вмістив стислий переказ вище згадуваної рецензії Делеклюза[19].

Напевно, самому Миколі Іванову було важко повірити у стрімке сходження до паризького Олімпу, а, отже, європейської слави. Ще однією ознакою визнання мистецтва співака стало його портретування французьким скульптором Жаном П'єром Дантаном для створюваної ним галереї найпопулярніших діячів культури у вигляді настільних статуеток-шаржів, які користувалися величезним попитом. Серед перших було зображено письменника Дюма-батька, композиторів Россіні, Ліста, Паганіні, солістів Італійського театру Лаблаша, Рубіні, Тамбуріні, співака Гранд опера Нуррі.

Колекція статуеток Дантана, що зберігається нині у паризькому музеї «Карнавал», дає можливість твердити, що скульптор відтворював образ Іванова одразу після його перших виступів в Італійському театрі. В музеї ця статуетка має № 134, на ній автором позначена дата: «1833» і прізвище у вигляді ребуса: «I–van–of»[20]. Згідно з датами, занотованими в музеї «Карнавал», після роботи на портретом Іванова Дантан відтворював у наступні роки постаті Бальзака, Гюго, Делакруа, Шопена та інших митців.

У кожному персонажі скульптор прагнув виокремити характерний жест, поставу. Миколу Іванова він представив в експресивній позі вершника на собаці. Фантазія Дантана тоді ж знайшла пояснення у статті одного з французьких журналістів. Переймаючись жартівливим стилем, заданим автором твору, він писав: «Росія, кажучи правду, більше відома своїми шкірами і жодним чином — тенорами. Тому можемо дивитися на Іванова як на поодинокий музичний феномен. Хоча голос цього артиста не можна порівнювати з голосами Рубіні і Дюпре, ми слухаємо його із задоволенням [...]. Іванов, який народився під козацьким небом, є виняток із загального правила завдяки своєму голосу». Характерно, що згадку про Україну французький журналіст використав для того, щоб порушити пекуче питання політичної свободи: «Зрештою, обличчя його, окрім кількох цяток, засвідчує, що вакцина проти віспи не пішла так далеко, як і свобода, котра ще не обійшла весь світ»[21].

Формат такої інтерпретації, власне, віддзеркалював один із складників громадської думки Франції — її уявлення про українське козацтво, до історії якої активно прилучалися представники романтизму після поеми «Мазепа», написаної 1818 р. в Італії англійським провісником національного визволення народів Дж. Байроном. Переймаючись байронівською традицією, легендарне трактування постаті Мазепи подав 1828 р. в однойменній поемі Віктор Гюго, який змалював стрімкий біг коня з прив'язаним до нього вершником до рідного краю, де «український народ обере його своїм князем»[22]. У драматургії цей самий сюжет поклали в основу своїх п'єс «Мазепа» у Парижі (1825 і 1830) Л.Гувель та анонімний автор. Бурхлива козацька історія надихнула й знаменитого баталіста Ораса Верне, який 1825 р. створив сповнене драматичної дії полотно «Мазепа серед вовків». Дві картини, одна з яких під назвою «Муки Мазепи» була представлена на паризькому художньому Салоні 1827 р., написав

інший майстер французького живопису Луї Буланже. У ці роки живописну мазепіану продовжували у Франції Ежен Лямі — учень Верне, Теодор Жеріко і один з найбільших представників романтизму Ежен Делакруа, чия картина «Свобода на барикадах» стала національним символом Франції. Легенду про козака-вершника відтворювали також часописи, літографовані малюнки. 1835 р. свої твори на цю тему оприлюднив у Парижі художник Колліньйон — дві гравюри, талановито виконані за картинами Верне і відомого англійського майстра пензля Рейнолдса. Їх появу одразу відзначив журнал, який у своїх музичних рецензіях переймався й оперною діяльністю Миколи Іванова, — «L'Artiste». У статті «Два Мазепи» він докладно переказав улюблений сюжет романтиків Західної Європи, пов'язаний з «постаттю майбутнього гетьмана козаків»[23].

Тимчасом опублікований 1836 р. у Парижі «історичний роман» під назвою «Козак» вже репрезентував козацьку історію як взірець для наслідування народами Європи XIX ст. в їхній боротьбі за свободу і національну незалежність. Його видання засвідчило безпосередню зацікавленість революційно-демократичних організацій українською темою. Автором роману був польський емігрант Ян Чинський, який належав до визвольного товариства «Молода Польща», а також був тісно пов'язаний з міжнародною організацією демократів «Молода Європа» та її главою італійським республіканцем Дж.Мадзіні[24]. Її програмні засади та політичні гасла Чинський пропагував у заснованому 1834 р. паризькому журналі «Pólnoc». До них звернувся він у своєму «Козаку». Послуговуючись творчими засобами романтизму, автор підпорядкував виклад достеменних подій і власні художні фантазії меті — розкрити перед західним читачем українські визвольні традиції та діяльність їх фундатора Богдана Хмельницького. В контексті гасел європейських демократичних сил він подав у передмові до роману оцінку сучасного становища України та її історичного минулого: «Україна стогне сьогодні під царським гнітом, її нещасливий народ, запряжений у подвійне ярмо царського деспотизму і шляхетської аристократії, зрошує потом і слізьми плодючі рівнини і порожні степи, які тягнуться аж до Дніпра. Але на тлі болю, злигоднів і тяжкої праці ви чуєте як линуть мелодійні пісні, що звуться думами. У них оспівують війну, славу і свободу, і все це доказ, що коли ці люди сьогодні поневолені і нещасливі, то колись були вільні і щасливі»[25]. Письменник вважав, що ідеали, які виборював Хмельницький, є такі ж злободенні для народів й в XIX ст.

Не обмежуючись згадкою про українську народну поезію, Чинський навів у романі тексти «козацької пісні» і «романсу» — стилізовані під українські думи вірші, спеціально написані для «Козака», французьким поетом Г. Демольєром, і ноти, складені німецьким композитором Йосифом Майнцером. Отже, паризьке видання про Богдана Хмельницького і його добу стало спільною польсько-французько-німецькою працею, авторів якої об'єднували ідеали національного відродження, а їхні творчі зв'язки сягали світу романтичної музики, що, зокрема, засвідчила біографія Майнцера. Будучи священиком у Пруссії, він змушений був поки-

нути її через політичні переслідування. Захопившись музикою (написав «політичну» оперу), Майнцер також зацікавився багатим на козацькі мотиви пісенний фольклором України, якому в 1835 р. присвятив статтю в музичному періодику «Revue musicale di Paris».

Українські ремінісценції французького романтизму, центром поширення яких став Париж, природно посилювали інтерес західної громадськості до Миколи Іванова з його «пригодницькою» історією, що сприймалася викликом імперському всевладдю. За наслідками його паризьких успіхів прийшло запрошення з Англії для виступів на винятково рідкісних умовах — «з платнею віртуоза найвищої слави»[26]. Вже 15 лютого 1834 р. в Лондоні розпочався театральний сезон з коронною партією Миколи Іванова в «Анні Болейн»[27]. На цей час в репертуарі його була представлена ще одна опера, розучена в Парижі, — «Сорока–злодійка» Дж.Россіні. Поставлена вперше 1817 р. в Мілані, відтоді вона здобула чимало талановитих інтерпретаторів, що змушувала молодого співака особливо ретельно опрацьовувати свою роль солдата Джанетто, її презентація неминучо набирала характеру змагання із знаменитими попередниками.

Вистава «Сороки» за участю українського тенора вперше відбувалася в паризькому Італійському театрі 24 жовтня 1833 р. Присутній на ній Ежен Делеклюз відзначив зворушливість почуттів, правдиво відтворених Івановим особливо в дуеті з Нінеттою (Джулією Грізі) під час драматичної сцени зустрічі у в'язниці. Природна задушевність співу молодого тенора, на думку критика, вигідно контрастувала з екстравагантними ефектами, поширеними тоді в оперному виконанні. Співак, писав Делеклюз, «створює таке очарування», що присутні в залі довго не відпускають його оплесками з авансцени, де він стоїть, взявшись за руки із своїми партнерами Грізі і Лаблашем[28].

Із словами підтримки до нього звернувся тоді ж один з фундаторів французького музикознавства, редактор вище згадуваного часопису «Revue musicale di Paris» Едуард Фетіс. Вказуючи на певні «нерівності» в образі Джанетто–Іванова, він наголошував: «Це, гадаю, лише випадковість і завтра ви розкриєте краще свій чудовий голос і свої щасливі здібності»[29].

Італійський театр та його артисти були постійним предметом обговорень у громадсько-мистецьких салонах Парижа і чи не найбільше у вітальні княгині Кристини Бельджойозо, яка зажила ймення «першої жінки Італії» за свою самовіддану патріотичну діяльність. Після розгрому карбонарського повстання 1831 р. на Півночі Італії вона змушена була податися до Франції, де спершу зупинилася у Марселі і фінансувала підготовку повстанських експедицій проти деспотичних режимів на Апеннінському півострові. У Парижі завсідниками її салону були письменники, музиканти, співаки, вчені. Серед них — Россіні, Гюго, Бальзак, Жорж Санд, солісти Італійського театру; в їх числі уривчасті спогади сучасників достеменно називають Дж.Грізі, сценічну партнершу Миколи Іванова. Разом з ними в салоні зустрічалися послідовники різних соціальних і національно-визвольних вчень — Сен–Сімона, Фур'є, члени

«Молодої Італії»[30]. Незмінним учасником вечорів у Кристини Бельджойозо був також скульптор Дантан, де мав нагоду зблизька спостерігати моделі своїх майбутніх творів, а, отже, ймовірно, — Миколу Іванова.

У цей же період у самому оточенні артистичного колективу Італійського театру перебували активні діячі національно-визвольних рухів. Наприкінці 1834 — на початку 1835 р. тут за участю членів нелегальної «Молодої Італії» була здійснена підготовка нової опери Доніцетті «Маріно Фальєро». Запропоноване для неї лібретто (текст за трагедією Дж. Байрона склав Е. Бідера) театральна адміністрація визнала недосконалим і поліпшити його доручила емігрантові Агостіно Руффіні, що підробляв у французькій столиці на прожиття літературною працею і був особисто знайомий з автором музики опери[31]. Лише лічені особи знали, що А. Руффіні — член «Молодої Італії», а його брат Джованні співробітничає з Джузеппе Мадзіні, виконуючи роль кур'єра між Парижем і Берном, де переховувався від поліції держав Священного союзу лідер італійських республіканців. Разом з ним обидва брати у квітні 1834 р. брали участь у заснуванні міжнародного союзу демократів — «Молодої Європи».

12 березня 1835 р. відбулася прем'єра «Маріно Фальєро», до розголосу якої доклала зусиль італійська політична еміграція. У самій залі її представники зібралися в окрему групу і дружно відгукувалися на сцени вистави. Композитор Белліні, який брав участь у цьому сезоні Італійського театру із власною новою оперою «Пуритани», ревно стежив за ходом підготовки й самою постановкою твору свого суперника і одразу виокремив у залі «партію» прихильників Доніцетті. Після прем'єри в листі до Італії він стверджував, що «ті, хто аплодував, не змогли накинути свою думку» іншим, і успіх «Маріно Фальєро» називав «посереднім»[32].

Проте оцінка, висловлена Белліні, виявилася суб'єктивною. Насправді склад виконавців, до якого увійшли досвідчені першокласні артисти, а з молодих — Іванов, спромігся продемонструвати високу майстерність. Один з авторитетних у столиці театрально-мистецьких часописів «L'Artiste» писав: «Треба було почути спів Лаблаша, Тамбуріні, Іванова і особливо Рубіні, нашої чудової Грізі, щоб одержати уявлення про довершеність, якої досягли ці вправні співаки»[33]. Сценічна доля опери виявилася тривалою; «Маріно Фальєро» було включено до репертуару Італійського театру і на наступний сезон, а 1835 р. представлено у Лондоні. Особливо гучної популярності опера зажила в Італії, де її взялися виконувати місцеві трупи. Син російського історика й письменника Миколи Карамзіна — Андрій Карамзін, який слухав цей твір Доніцетті в Парижі, а невдовзі у Флоренції, 18 березня 1837 р. у листі з цього міста додому повідомляв, що постановка була кращою «навіть після Парижа [...]. Шалені італійці викликали акторів до 4-х разів поспіль»[34].

Для італійської політичної думки опера Доніцетті послужила важливим відправним пунктом у трактуванні самої функції романтичного мистецтва, спонукала главу демократів Дж.Мадзіні написати спеціальний трактат — «Філософія музики», оприлюднений 1836 р. на шпальтах паризького часо-

пису «L'Italiano». Праця починалася і закінчувалася посиланнями на «Фальєро». Автор трактату зосереджував увагу на співзвуччі подій опери з сучасністю. Відтворене композитором і артистами на сцені життя середньовічної Венеції з народним протестом проти всевладдя олігархії Мадзіні називав «передчуттям нового», яке, за його оцінкою, виразно пролунало в романсі гондольєра, «проспіваному з дивовижною ніжністю Івановим»[35].

Революціонер вітав появу в опері напряму, заснованого на принципах «соціальної функції». «Свідомо запроваджуються вони чи навіяні несвідомим інстинктом генія, я не знаю», писав він, наголошуючи, однак, на тому, що ця тенденція має набути якнайбільшого поширення в музичному мистецтві, сприяти меті — «поєднувати мелодії з думкою». Відтак автор порушував питання про філософський характер праці митців: співаки на сцені мають стати «філософами більшою мірою, аніж вони є тепер». Романтизмом, який має діяти в цьому напрямі, за його характеристикою, переймаються творці музики — Россіні, Белліні, Доніцетті. Останнього він вважав потенційним чільником цього нового руху: «він прийняв систему Россіні і наслідує її [...] як апостол»[36].

Про те, що творчість таких виконавців, як Микола Іванов, викликала симпатії і підтримку серед діячів національного руху, засвідчила інша публікація «L'Italiano», надрукована 1836 р. під назвою «Італійський театр у Парижі» слідом за «Філософією музики». Вона привертала увагу до формування репертуару і добору виконавців головних партій в контексті проголошеної ще у передмові (автором був Дж.Мадзіні) до першого номера цього часопису ідеї про «виховну силу мистецтва», «служіння» його «честі і зростанню нації»[37].

Стаття про Італійський театр торкалася цієї проблеми в практичній площині, з огляду на внутрішнє життя трупи. Йшлося про змагання співаків за одержання головних, престижних ролей, стосунки між досвідченими і молодими артистами й в зв'язку з цим про творчі права Миколи Іванова. Віддаючи належне старшому поколінню митців, дописувач часопису, який залишився анонімним, водночас закликав перейнятися перспективою молодого співака: «Іванов володіє чудовим голосом — тенором, про який вже четвертий рік говорять у Парижі, проте на цьому хвальні слова закінчуються, якщо не сказати більше». Автор застерігав проти можливої ситуації: «Якщо Італійський театр у Парижі не розширить і не збагатить свій репертуар, він втратить Іванова». Йшлося про існуючий розподіл головних тенорових партій, за яким їх традиційно обіймав Дж. Рубіні. «Біда, — робив висновок автор статті, — коли роки молодості минають без сміливих поривань», в цьому «винуваті здебільшого антреприза... і ми [...], Ми мовчимо, чекаємо. Довкола стільки розмов, які лише втішають, але ми хочемо щось і побачити». У риторичній формі називалися опери, до яких можна було б залучити Іванова: «Чому «Фавар» не стає луною принаймні музичних творів, які набули слави по той бік Альп (в Італії. — *М. В.*) [...] Де «Паризіна»? Де «Безумний Тассо», «Еліксир кохання», «Лючія ді Ламмермур»? Чому мовчить Россіні?»[38].

Характерно, що всі перелічені опери — твори Доніцетті, якого Мадзіні у своїй «Філософії музики» проголошував провідною фігурою нової, «соціальної» музики. Попри критичний запал стаття про Італійський театр стверджувала: якщо серед композиторів головним орієнтиром у створенні опер високого суспільного звучання є Гаетане Доніцетті, то у виконавській діяльності на сцені — це Микола Іванов, для якого й пропонувалося розширити репертуар.

Судячи з хронології наступних оперних сезонів, голос «L'Italiano» не минув марно. У подальшому партії тенора Іванов одержує у таких, вперше включених до репертуару Італійського театру опер, як «Норма» і «Пуритани» Белліні, «Еліксир кохання», «Лючія ді Ламмермур» Доніцетті, «Малек-Адель» Коста, а також тих, які ставилися раніше у Франції та інших країнах Європи.

До музики італійських сезонів як до джерела своєї творчості звертався весь цвіт літературно-мистецького Парижу; їх відвідувачами були Дюма, Гюго, Паганіні, Шопен, Гейне, Ліст, Берліоз, Жорж Санд, Міцкевич... Палким прихильником Італійського театру став Оноре Бальзака, який знаходив там сюжети й прототипи художніх образів для своєї знаменитої серії романів — «Людської комедії». Завдяки свідченням сучасників ми можемо, зокрема, цілком точно датувати перебування письменника на виставі «Анна Болейн» за участю Миколи Іванова — 6 січня 1837 р. Згадуваний А. Карамзін, який був на цій постановці, у своєму паризькому епістолярії так занотував подію: «Чув я і Lablache, бас якого струшує люстру в залі, і нашого Іванова, який співає вельми приємно». І наприкінці він дописав: «Я забув сказати вам, що, виходячи з опери, бачив Бальзака»[39].

Знайомство Бальзака з Італійським театром почалося раніше зазначеної дати. Він абонував тут ложу, відтак мав можливість слухати весь репертуар трупи. 1 листопада 1834 р. письменник влаштував бал, до якого, за власним визнанням, запросив «компаньйонів по ложі». У листі до Евеліни Ганської про цю імпрезу назвав з числа «запрошених» лише два імені — Россіні та його дружину Олімпію, якій було «призначено роль «цариці балу»[40].

Італійські вистави фігурують в різних творах Бальзака. Головний персонаж його роману «Батько Горіо» (1835) ділиться враженнями про Італійський театр у таких захоплюючих фразах: «Вчора у Італійців давали «Севільського цирульника» Россіні. Я ніколи не чув такої чудової музики [...]. Боже, яке щастя — мати ложу в Італійській опері»[41]. У «Шагреневій шкірі» письменник також пише про «божественні сторінки Россіні, Чимарози, Цингареллі». Театр «Фавар», за його словами — місце, де збирається «весь Париж»[42].

З новели «Массімілла Доні» дізнаємося про оцінку Бальзаком опери «Мойсей» Россіні: «Ця музика піднімає схилені голови й викликає надію навіть у глибоко поснулих серцях... Мені здається, ніби я присутній під час визволення Італії»[43]. До таких асоціацій і почуттів наштовхував самий біблейський сюжет опери «Мойсей» — про пошуки порятунку єврейського народу від єгипетського рабства. «Немає сумніву, — відгукуючись на її

постановку в Парижі, відзначала в січні 1835 р. болонська театральна газета, — що музика, написана в урочистому стилі священної історії, здобуває велику владу над нашою душею». Героїчні гімни в «Мойсеї» поєднуються з глибоким ліризмом арій. Найсильніше вражала сучасників сцена з молитвою «Від твого зоряного престолу». Її слова, виголошувані Мойсеєм і підхоплювані Аароном, повторював хором народ, сповнений віри у набуття батьківщини. «Іванов, — відзначала згадувана газета, — презентує Аарона. Його голос залишає незабутнє враження в оркестрованих сценах, особливо в чудовому квартеті другої дії «Мені бракує слів», виконаному з надзвичайною довершеністю Фінклор, Аміго, Рубіні та Івановим».[44]

З паризької сцени почалося 1834 р. «завоювання» Івановим Великої Британії, куди він щороку виїздив у складі солістів Італійського театру на весняно-літні гастролі, збагачуючи культурне життя англійців оперними образами Россіні, Доніцетті, Белліні. Головною сценою для італійських сезонів служив лондонський Королівський театр, який за популярністю випереджав всі інші, включаючи Ковент-Гарден. Посаду художнього керівника тут обіймав палкий пропагандист італійської музики — композитор і диригент Мікеле Коста, вихованець Неаполітанської консерваторії і близький друг Вінченцо Белліні. Саме на вистави паризької трупи прагнули потрапити тамтешні політичні емігранти з Італії, сподіваючись знайти у голосах рідного мистецтва духовну опору своїм думкам про далеку батьківщину. Серед них був й поборник «соціального мистецтва», вождь італійських демократів Дж.Мадзіні, який рятуючись від поліцейських переслідувань у Швейцарії, на початку 1837 р. оселився у британській столиці. Зберігся його лист від 8 серпня 1838 р. до матері, в якому повідомляв: «Я був уперше в театрі італійської опери, звісно, безплатно (Мадзіні перебував в цей час у великій матеріальній скруті. — *М. В.*) завдяки білету, переданому мені одним другом, який мав гроші для його придбання. Я пішов туди, сподіваючись почути анонсовану нову оперу. Прийшовши, дізнався, що програму змінено, обіцяну оперу замінили на «Сороку–злодійку»[...]. Партер був повний; так, кажуть, усі вечори»[45]. Слід зазначити, що це був один з найкращих россінівських творів, де Іванову належала партія молодого солдата.

Вбачаючи в музиці той засіб, який не дає згаснути в людині її найвищі суспільні ідеали, в іншому листі до матері, написаному 4 липня того ж року після відвідання концерту музики, Мадзіні пересвідчувався: «Якби я був Ротшильдом або багатієм, як він, мої уподобання були б такі: я відмовився би від карет, обідів, святкувань, розкошів і витрачався би на артистів, щоб змусити їх працювати відповідно до моєї мети і прожити бодай кілька годин завдяки музиці в тому ідеальному світі, який я уявляю і до якого моя душа поривається, — у світі, протилежному в усьому земному»[46].

Концерти, які також мав нагоди відвідувати Мадзіні, були особливо у великій моді серед англійців. Мало не кожна така імпреза обходилася без участі молодого українського тенора. Арії, дуети, романси, пісні в його виконанні лунали в провідних театральних залах — Вестмінстерському абатстві, театрі Сент-Джеймс, Філармонічному товаристві, Ганновер-сквер

тощо. Він виступав тут нарівні з новими в його творчій співпраці знаменитостями Європи — Марією Фелісита Малібран, оспіваною поетами–романтиками Альфредом де Мюссе і Теофілем Готьє, великою співачкою Італії Джудіттою Паста, найкращим французьким тенором, учасником Липневої революції 1830 р. Адольфом Нуррі. Акомпаніаторами його на концертах були знані піаністи Тальберг, Мошелес, Шульц, Бенедикт.

Високі оцінки про голос співака та його виконавську творчість подавали провідні англійські часописи — «The Athenaeum», «The Times», «Cosmorama» тощо. Вже під час першого приїзду до Англії було виготовлено й поширено гравюру з його портретом. Невдовзі своїм почесним членом і професором артиста обрала Королівська академія музики — перший в країні заклад вищої музичної освіти.

Серед британських музичних авторитетів, які аналізували діяльність Миколи Іванова, був Генрі Хорлі. Через тридцять років потому, оглядаючи музичне життя Великої Британії за цей час, він продовжував виокремлювати внесок співака у збагачення англійської культури. Звертаючись до подій 1834 р., критик писав: «Слід відзначити синьйора Іванова, молодого співака, на якого покладали великі надії, його надзвичайно чистий ніжний голос тенора [...] Нічого немає більш захоплюючого, ніж його інтонації та вишукане виконання [...] Такого гарного Родріго в «Отелло» я не чув тут, відтоді як познайомився з цією оперою»[47]. Щодо театрального сезону 1835 р., за Хорлі, одним з головних явищ стала талановита постановка 1835 р. у Королівському театрі «Маріно Фальєро», де «друга дія містила чудову сцену у місячному освітленні з баркаролою, бездоганно проспіваною Івановим»[48].

1839 р. під час останніх гастролей Миколи Іванова в Лондоні сталася подія, яка остаточно вирішила статус його громадянства. 8 травня у графстві Міддлсекс він дав під присягою письмові свідчення про своє походження: про батьків — «Кузьму і Наталію Іванових», місце і рік свого народження — «Малоросію», «1810» та про намір набути «права і привілеї британського підданого»[49]. Отримавши наступного місяця офіційний документ про англійське громадянство, співак відтепер був цілком недосяжним для російської царської влади. Перед ним, нарешті, відкрився омріяний шлях повернення до Італії, національному відродженню якої він, син України, впродовж 1833–1839 рр. присвячував свій талант на столичних сценах Франції й Англії.

---

[1] Романтизм глазами итальянских писателей. Пер. с итал. — М., 1984. — С. 78.

[2] Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 442, оп.194, арк. 1.

[3] Napoli //Il Barbiere di Siviglia (Milano). — 1833. — 10 agosto. — № 32. — P. 130.

[4] La Mode (Paris). — 1833. — 28 sept. — P. 297.

[5] Varieté// L'Artiste (Paris). — 1833. — T. VI. — P. 96.

[6] Opéra italien // La Mode. — 1833. — 30 nov. — P. 213.

[7] Fabbri P. Rossini nelle raccolte Piancastelli di Forlì. — Lucca, 2001. — P. 45.

[8] Théatre–Italien // L'Artiste. — 1833. — T. VI. — P. 130.

[9] Ibid. — P. 131.

[10] Théatre Royal Italien // La Mode. — 1833. — 26 oct. — P. 90.

[11] D. Ouverture du Théatre Royal Italien // Journal des débats (Paris). — 1833. — 3 oct. — P. 1.

[12] Ibid.

[13] Ibid.

[14] Théatre–Italien // L'Artiste. — 1833. — T. VI. — P. 118.

[15] Théatre–Italien // Le Magazine François (Paris). — 1833. — Novembre. — P. 160.

[16] Le lettere di Bellini, 1819–1835. — Catania, 1935. — P. 191–192.

[17] Parigi // Il Barbiere di Siviglia. — 1833. — 12 ott. — P. 169.

[18] Parigi // L'Eco (Milano). — 1833. — 16 ott. — № 124. — P. 496.

[19] Русский певец на парижской сцене // Молва (Москва). — 1833. — 14 окт. — № 123; Выписки, известия и замечания // Сын отечества и Северный архив (Санкт-Петербург), — 1833. — Т. 38. — № 39–40. — С. 401–402.

[20] Gazette des beaux–arts (Paris). — 1987. — Janvier. — P. 34.

[21] Musee Dantan. Galerie des charges et croquis. — Paris, 1839. — P. 84.

[22] Hugo V. Orientalis. — Paris, 1829. — P. 210.

[23] Les deux Mazeppa // L'Artiste. — 1835. — T. X. — P. 176.

[24] Варварцев М. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. — К., 2005. — С. 151.

[25] Цит. за: Українське слов'янознавство (Львів). — 1970. — № 33. — С. 77.

[26] Théatre Royal Italien // La Mode. — 1833. — 26 oct. — P. 90.

[27] Londra // L'Eco. — 1934. — 12 febbr. — № 19. — P. 76.

[28] D. Ouverture du Théatre Royal Italien // Journal des débats. — 1833. — 26 oct.

[29] Fetis E. Parigi // L'Eco. — 1833. — 13 nov. — P. 544.

[30] Trivulzio di Belgiojoso C. Riccordi dell'asilio. — Milano, 1978. — P. 6.

[31] Tutti i libretti di Donizetti. — Milano, 1993. — P. XXXII.

[32] Донати–Петтени Дж. Гаэтано Доницетти. — М., 1980. — С. 85.

[33] Revue des théatres // L'Artiste. — 1935. — T. IX. — P. 95.

[34] Старина и новизна (Санкт–Петербург). — 1914. — Кн. 17. — С. 314.

[35] Mazzini G. Filosofia della musica. — Pisa, 1996. — P. 40.

[36] Ibid. — P. 31, 34, 38, 39.

[37] Маццини Дж. Эстетика и критика. — М., 1976. — С. 215, 224.

[38] L'Italiano (Parigi). — 1836. — P. 292, 293.

[39] Старина и новизна. — 1914. — Кн. 17. — С. 242.

[40] Бальзак О. Собрание сочинений в 24 т. — М., 1960. — т. 23. — С. 273.

[41] Бальзак О. Вибрані твори. — К., 1953. — С. 220.

[42] Бальзак О. Твори. — К., 1990. — Т. 3. — С. 120, 167, 169.

[43] Бальзак О. Повести и рассказы. — М., 1959. — Т. 2. — С. 159.

[44] Parigi // Teatri, arti e letteratura (Bologna). — 1835. — 15 gen. — № 566. — P. 165.

[45] Mazzini G. Scritti editi ed inediti. — Imola, 1913. — Vol. XV. — P. 120.

[46] Ibid. — P. 63–64.

[47] Chorley H. Thirty Years' Musical Riccolections. — New York, 1972. — P. 54–55.

[48] Ibid. — P. 65.

[49] National Archives, London, State for the Home Department, Principal Secretary, 1839, the Memorial of Nicola Ivanoff.

Оксана Іваненко

УКРАЇНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКІ ЗВ'ЯЗКИ В ТЕАТРАЛЬНОМУ ТА МУЗИЧНОМУ МИСТЕЦТВІ (друга пол. XIX–початок XX ст.)

Актуальність дослідження українсько-французького театрально-музичного співробітництва XIX — поч. XX ст. пов'язана передусім із тим, що сценічне мистецтво Франції було одним з основних засобів ознайомлення української публіки із західноєвропейською культурою, його ідейно-художній вплив визначав формування естетичних ідеалів глядачів та світоглядних підвалин творчості вітчизняних митців. Розвитку вивчення цієї теми[1] сприяють джерельні матеріали, почерпнуті автором статті з архівних документів, опублікованих мемуарів та епістоляріїв, газет «Одесский вестник», «Южный край», «Жизнь и искусство», «Киевлянин», «Заря», «Театральная Одесса», «Киевский театральный курьер», «Одесское обозрение театров», «Одесский листок».

Популяризація на українських теренах західноєвропейських мистецьких традицій протягом другої половини XIX — початку XX ст. пов'язана з гастролями французьких циркових труп. Їх виступи не обмежувались суто розважальною функцією, а й прищеплювали глядачеві моральні та естетичні норми, що панували в суспільній свідомості Франції. Великим успіхом супроводжувались видовищні номери цирку братів Жана та Луї Годфруа в Харкові (1882), в яких вдало поєднувались виступи дресирувальників, жонглерів, клоунів, наїзників, танцівників, еквілібристів, акробатів, гімнастів, атлетів.[2] Про належний рівень акторської майстерності учасників циркового колективу свідчить розмаїття художніх образів, створених ними лише за допомогою міміки, жестів, рухів тіла в пантомімах «Севільський цирульник», «Англійці до, під час та після полювання»[3], «Кохання біля теплого вогнища»[4], «Зелений чорт»[5], «Циганка»[6], «Талісман»[7], «Петербурзька масниця на Неві»[8], «Корсар»[9], «Арлекін та статуя»[10], «Паризький учитель танців»[11] тощо. Чільне місце в його програмах посідали номери міланського велосипедиста Г. Т. Коломбо[12], клоунів п. Макса та братів Жеромі[13], наїзниці Олександрини Перез[14], англійської родини гімнастів п.п. Ейжен[15] та ін. Керівництвом цирку Годфруа було організовано кілька благодійних виступів у Харкові — на користь Олександрівської лікарні[16] та міської безкоштовної дитячої лікарні[17].

Гастролі французького циркового колективу під керівництвом Жана Годфруа (1897) стали значною мистецькою подією і для київської публіки.[18] У програмі виступів цирку були представлені повітряна гімнастика, акробатика, музична ексцентрика, клоунада, виступи дресированих тварин, верхова їзда, балетні пантоміми «Життя мексиканського фермера у червоношкірих»[19], «Паризьке життя»[20], «Бахус і Гамбрінус або Торжество шампанського»[21].

У 1863 році в Києві було обладнано кав'ярню з відкритою сценою під назвою Шато-де-Флёр, де виступали добре відомі киянам французька співачка Мюсе, артист Муратор (1882)[22]; гастролювали французький дует Дерош і Біанка, квартет Тулузіен, співачка Жанна Лерой (1889)[23]; відбувалися концерти за участю французьких, німецьких, датських артистів (1894)[24]; співала французька виконавиця Флері-Флеретт (1896)[25]. Трупа Дюрваль розігрувала тут водевіль С. Тібут «Вдова в камеліях»[26], комедії Ж. Феде «Пан полює», П. Феріє та п. Бокаж «Докторша», «Вибір зятя»[27], В. Сарду «Метелик»[28], А. Валамбрега «Перший чоловік із Франції» (1897)[29]. У Шато виступала також франко-арабська трупа «Матра» (1898)[30], демонстрував своє мистецтво французький ансамбль «Ексцельсіор» (1898)[31], гастролювала паризька зірка мадемуазель Одетт-Обер (1908)[32] тощо.

У цей період успіхом користувалися західноєвропейські оперети та водевілі, в яких гармонійно перепліталися розмовні діалоги, музичні й танцювальні сцени. Попри певну поверховість сюжетної основи, вони сприяли ознайомленню глядачів із побутом, мораллю, злободенними проблемами та настроями французького суспільства. Так, 1881 року в Харкові виступала французька актриса Жазон, під керівництвом якої було поставлено водевіль «Лікар від запою» та оперетку «Гувернантка холостяка».[33]

Тричі відвідувала Україну в рамках своїх гастролей Російською імперією 1881, 1892 та 1908 років видатна французька актриса Сара Бернар, яка пройшла школу акторської майстерності в знаменитому драматичному театрі «Комеді франсез», з успіхом грала трагедійні й мелодраматичні ролі в п'єсах Ж. Расіна, В. Шекспіра, В. Гюго, В. Сарду, О. Дюма-сина, Ф. Ростана та ін. Співставлення матеріалів різних періодичних видань другої половини XIX ст. дає можливість зробити висновок, що перший гастрольний тур артистки 1881 року, який охопив Одесу, Київ, Харків, Москву, Петербург, Варшаву, відзначився надзвичайною строкатістю відгуків та оцінок глядачів і театральних критиків (вони коливалися від різких, глузливих, подекуди навіть безтактних до захоплених). Ажіотаж навколо приїзду Сари Бернар до Одеси спровокував спалах ксенофобських настроїв з боку юдофобів та невдоволення прихильників італійської драматичної сцени, адже вони сприймали французьку актрису як конкурентку італійки Пеццани Гвальтієрі.[34] Як наслідок, розлючений натовп вцілив булижником та солоними гірками в карету Сари Бернар, у місті почалися погроми крамниць. Західноєвропейська преса роздула паніку навколо цієї прикрої пригоди, натомість сама актриса відреагувала досить стримано, побажавши зберегти камінь, яким їй «хотіли висловити повагу», на пам'ять про Одесу. Сара Бернар представила одеській публіці свою улюблену п'єсу «Дама з камеліями» О. Дюма-сина. Актриса зачарувала глядачів власною інтерпретацією ролі Маргарити Готьє, і хоча її виконання в першому акті, за спогадами сучасників, не справило на публіку особливого враження, у наступних сценах воно було бездоганним, і одеські рецензенти визнали, що зіграти краще, природніше було би не-

можливо.[35] Виконання Сарою Бернар ролі Фру Фру в однойменній п'єсі А. Мельяка та Ж. Галеві критики охарактеризували як цілісне та глибоке, без жодного зайвого чи невідповідного жесту. Натомість артистці дорікали за недостатньо емоційну гру в головній ролі п'єси Е. Скріба «Андрієнна Лекуврер».

Творчість Бернар не залишила байдужими й київських театралів, про що свідчать різнобарвні, часом полярні відгуки про неї у місцевій пресі. «Незважаючи на величезну техніку та ерудицію, що не полишають артистку ні на хвилину та стали, так би мовити, частиною її плоті, — зазначалося на сторінках «Зорі», — вона грає страшенно правдиво та щиро: вона дійсно плаче, вона червоніє та блідне, вона нервово тремтить і змушує глядачів здригатися».[36] Автором цих рядків був відомий поціновувач театрального мистецтва Л. Куперник — один із засновників Київського російського драматичного товариства. На його думку, репертуар Сари Бернар не відповідав глибині її таланту, вартого ролей у трагедіях В. Шекспіра. Голос французької актриси відзначила й газета «Киевлянин», що рясніла злостивими випадами проти неї: «Наскільки багатим є голос Сари Бернар — настільки ж бідна її міміка. Даремно будете ви дивитися на неї у бінокль: ви нічого не прочитаєте на цьому невиразному некрасивому обличчі».[37]

У грудні 1892 року, під час свого другого приїзду до Російської імперії, Сара Бернар виступала для київської публіки в п'єсах «Тоска» та «Клеопатра» В. Сарду. Грошовий збір зі свого прощального спектаклю «Фру Фру» актриса передала на користь Товариства допомоги нужденним студентам Університету Св. Володимира.[38] 1908 року французька артистка гастролювала вже як керівник «Театру Сари Бернар», і одне з провідних місць у її репертуарі традиційно посідала п'єса «Дама з камеліями» О. Дюма-сина. Крім того, на афішах київського театру Соловцов фігурували назви спектаклів «Орля» Е. Ростана, «Андрієнна Лекуврер» Е. Скріба, «Чаклунка» В. Сарду.[39]

У 1882 та 1889 роках на київській сцені виступав славетний французький актор Б.К. Коклен-старший. Два спектаклі його театрального колективу відбулися у листопаді 1889 року в театрі І. Сєтова за участю п. Ашарі з театру «Одеон», п. Дюкен — із «Жімназ», пані Гюйон — із «Порт-Сен-Мартена» та ін. Київській публіці було представлено комедії Ж.-Б. Мольєра «Смішні манірниці», М. А. Біссона «Сюрпризи розлучення».[40] 1892 року трупа під керівництвом Коклена виступила в Одесі зі спектаклями В. Шекспіра «Приборкання непокірної», Е. Еркмана та А. Шатріана «Друг Фритц».[41] Погляди актора щодо теоретичних засад театрального мистецтва ставали предметом жвавих дискусій у київській пресі навіть після його смерті, наприклад, 1916 року на сторінках «Киевского театрального курьера» було здійснено порівняльний аналіз ідей Коклена, з одного боку, та Щепкіна й Станіславського — з іншого.[42]

Досвід гастрольних виступів примадонни Французької опери Луїзи Нікіта засвідчує вимогливість української публіки. У 1889 та 1890 роках вона співала в Одесі. Місцеві театрали розкритикували програму висту-

пів артистки, на їх думку, виконані нею на біс твори не становили інтересу.[43] Хоча концерти Луїзи Нікіта в Харкові (1890) супроводжувались аншлагом, однак, програма її виступів видалася глядачеві занадто бідною та беззмістовною. Вона включала в себе арію з опери «Ернані» Дж. Верді, «Echo lied» Еккерта, «Пісню сміху» Обера, вальс із «Ромео та Джульєтти» Гуно. «Публіка прийняла пані Нікіту досить стримано, — зазначалося в газеті «Южный край», — і якщо її багато викликали, то тільки тому, що публіка за свої гроші бажала почути набагато більше й серйозніше».[44] З приводу харківських гастролей Луїзи Нікіта 1891 року місцеві критики зазначали, що співачка ще раз довела свою схильність до музики «легкого жанру»: виконання нею творів Рубінштейна та Шопена було, на їх думку, позбавлене смаку, натомість набагато краще звучали уривки із «Лукреції Борджа» Доніцетті та «Іспанської пісні» Деліба.[45] У концерті взяв участь піаніст Г. Ліблінг, який виконував твори Моцарта, Бетховена, Скарлатті, Рубінштейна, Ліста. У лютому 1895 року в залі купецького зібрання Києва відбувся виступ Луїзи Нікіта за участю піаніста Гарольда Бауера. Частина грошових зборів з нього була передана на користь незаможних студентів.[46] У концерті французької співачки 1897 року взяли участь баритон Французької опери Ж. Бюізон та піаніст А. Вівієн. За визнанням київських театральних критиків, Нікіта вдалося перемогти байдужість публіки, характерну для всіх концертів театрального сезону 1897 року.[47] Кращими її номерами були визнані виконання романсів Чайковського та Обера.

1889 року в залі Драматичного товариства в Києві представницею Комеді Франсез мадам Тенар було організовано драматичні та літературні вечори за участю М. Ж. де Мей з театру «Жімназ». Їх програма складалася з лекцій м. Тенар, присвячених творчості А. де Мюссе, Сюллі-Прюдома, А. Доде, О. Дюма-сина, Г. де Мопассана, театральних вистав.[48]

Незмінним успіхом супроводжувалися виступи 1890 року в Одесі французької трупи пані Лассаль. Дотепні жарти, талановита гра акторів у трьохактній опереті «Лілі» (муз. Ерве) тепло сприймалися публікою. Виконавець головної чоловічої ролі вдало створив образ французького воїна в різні періоди його життя — рекрута, офіцера та заслуженого генерала у відставці. Сама Лассаль блискуче справилась із потрійним завданням: зіграла роль головної героїні в дитинстві, молодості й старості.[49]

1890 року в одеському Міському театрі відбувся бенефіс В. М. Петіпа — сина видатного балетмейстера М. І. Петіпа. Одеситам припала до смаку життєва правдивість, органічність гри актора, що засвідчують відгуки місцевої преси: «Пан Петіпа, сам француз за походженням, артистично проводить головну роль п'єси, представляючи тип істинного гасконця з повною реальністю...»[50] Того ж року в Російському театрі Одеси успішно виступав французький оперетковий артист Фреше.[51]

Після тріумфальних гастролей у Москві та Санкт-Петербурзі трупа знаменитого французького трагіка Муне Сюллі у лютому 1894 року виступила в київському драматичному театрі «Соловцов».[52] Представлена нею траге-

дія «Гамлет» — переробка О. Дюма та П. Меріса однойменного шекспірівського твору — не здобула високої оцінки глядачів. Натомість інтерпретація французькими акторами п'єси «Цар Едіп» Ж. Расіна викликала у публіки справжнє захоплення: глядачі довго аплодували, кидали на сцену квіти, шапки, хустинки та вигукували «Vive la France» («Хай живе Франція!).[53]

У квітні 1895 року в Києві гастролювала трупа французької оперети за участю відомої в Парижі Франсін Декроза. Преса рясніла захопленими відзивами щодо концертів співачки. Київського глядача підкорила пристрасність, тендітна сценічна зовнішність, голос, прекрасна школа, вишуканість мистецтва Декроза.[54]

На київській сцені 1895 року виступав французький тенор п. Шевальє, якого місцеві критики характеризували як вельми оригінального та своєрідного співака.[55] У київській залі купецького зібрання 1896 року співав французький баритон Жюль Девойд.[56] Відома французька артистка Режан була запрошена московським імпресаріо п. Шульцом для гастролей протягом зимового театрального сезону 1897 року в Петербурзі, Москві, Києві, Одесі.[57]

У зв'язку з візитом до Росії президента Французької Республіки Фелікса Фора (1897) особливою комісією представників французької громади в Одесі було організовано народні гуляння з танцями та феєрверком. Художнє оформлення свята здійснювали провідні одеські живописці та декоратори, а в одній із міських літографій великим накладом друкувалися портрети Ф. Фора.[58]

У лютому 1897 року в Києві виступила французька драматична трупа під керівництвом Марсель Жоссе, засновника паризького «Вільного театру» п. Антуана, артиста «Комеді Франсез» Жана Коклена (сина Коклена-старшого) та Каміля Дюшені.[59] Колектив представив у театрі «Соловцов» два спектаклі: «Les demi-vièrges» М. Прево, «Frou-Frou» А. Мельяка й Ж. Галеві. Одночасно в місті гастролювала артистка театру «Жімназ» Марі Маньє, вона виступила в комедіях «Паризькі сім'ї» А. Валабрека, «Маленька маркіза» А. Мельяка та Ж. Галеві.[60]

Примадонна Паризької великої опери Ада Адіні за участю проф. одеського відділення Імператорського музичного товариства Е. Млинарського співала в київській залі купецького зібрання 1897 року. Одне відділення концерту було повністю присвячене операм видатного німецького композитора та диригента Р. Вагнера «Лоенгрін», «Валькірія», «Зігфрід», «Трістан та Ізольда».[61] Того ж місяця в драматичному театрі «Соловцов» виступив артист театру «Жімназ» Фридерик Ашар, а також пані Ашар-Беккер, пани Корбен, Поль-Шоб, Гері, пані Барберо та Лебрек.[62]

У 1898 році в київському театрі «Аркадія» відбулося кілька «Великих європейських концертів» за участю французьких співачок Ельзи Ланжер і мадемуазель Біанко, угорської співачки й танцівниці Таборі та ін.[63]

Видатна французька артистка Жанна Гадінг, яка гастролювала в Києві 1898 року, своєю грою в комедії Ж. Оне «Le Maitre des Forges» вразила публіку завдяки яскравій зовнішності, пластичності рухів, умінню одяга-

тися зі смаком, багатому темпераменту, гнучкому й красивому голосу.[64] За оцінкою театральних критиків, нестримний потік емоцій актриси при виконанні нею ролі Клари де Больє в «Le Maitre des Forges» виглядав дещо неприродно. Натомість гра Гадінг у драмі О. Дюма-сина «Дама з камеліями» сподобалася киянам, адже піднесений тон, різкі непередбачувані жести поступилися місцем щирості у сценічній манері француженки.[65]

1898 року в залі київського купецького зібрання відбувся концерт знаменитого скрипаля, учня Паризької консерваторії Анрі Марто за участю піаністки Л.С. Паращенко.[66]

Козацька тематика, героїчні сторінки української історії протягом другої половини XIX ст. продовжували справляти вплив на розвиток французької драматургії. 1898 року на сцені театру «Республіки» в Парижі була представлена п'єса Армана Сільвестра та Жана Морана «Kosaks», написана на основі повісті «Тарас Бульба» М. Гоголя. Це була не перша спроба інтерпретації гоголівського твору на французькій сцені: у «Комеді Франсез» раніше ставили переробку «Тараса Бульби» П. Делера. А. Сільвестр 1892 року відвідав Україну, ознайомився з місцями, де відбувалися події повісті. У 1893 році п'єса була передана для постановки до театру «Одеон», але його керівництво не знайшло потрібних коштів. Напередодні прем'єри в театрі «Республіки» А. Сільвестр зазначав: «Грізна та велична постать старого Бульби, його палкі заклики до козаків, його відданість честі й славі козацтва мають справити захоплююче враження на публіку».[67]

1893 року антрепренер Г. Деркач ризикнув повезти свою трупу на гастролі до Франції з виставами «Наталка Полтавка» та «Назар Стодоля». Незважаючи на схвальні відгуки паризької та марсельської преси, турне українських артистів зазнало фінансового краху через неналежний рівень організації.[68]

З великим успіхом виступав на сценах кращих французьких театрів уславлений український співак — драматичний тенор — Іван Олексійович Алчевський. У 1901 — 1905 роках він був солістом Маріїнського театру в Петербурзі та щоліта протягом 1902 — 1904 років навчався в Парижі у знаменитого польського співака та педагога Яна Мечислава Решке. Петербурзькі музикознавці докоряли Алчевському за відсутність серйозної вокальної та сценічної школи. Утім, він сам був найсуворішим критиком власної творчості. Маючи досвід виступів на столичній оперній сцені в партіях Фауста, Ромео, Рауля, Садко, Лоенгріна, співак мав мужність заявити: «А співати-то я не вмію!»[69] 1905 року Алчевський вирушив до Парижа, де вдосконалював свою майстерність під керівництвом Фелії Литвин, яка прагнула ввести його до світу французького оперного мистецтва, знайомила з театральними агентами. Початок музичної кар'єри співака в Парижі, де навесні 1907 року він намагався влаштуватися до Опера комік та Гранд-Опера, був тернистим. Адміністрація «Гранд-Опера» уклала з Алчевським контракт лише після успішного виконання ним партії Шуйського в опері «Борис Годунов» (у рамках «російських

сезонів» С. Дягілєва 1908 року), де його партнерами були Ф. Шаляпін — Борис, Д. Смирнов — Самозванець, Н. Єрмоленко-Южина — Марина Мнішек. У липні 1908 року Алчевський дебютував у опері «Гугеноти», блискуче виконавши партію Рауля, а невдовзі його репертуар поповнився ролями Ромео та Фауста. Х. О. Алчевська — сестра співака, визначна українська поетеса й педагог згадувала: «Алчевському — Ромео в Парижі аплодував навіть оркестр. Далі він з таким же тріумфом виступає з Мері Гарден у «Фаусті». У цей час його посилено намагаються перетягти до Німеччини для участі у «Тангейзері» та «Мейстерзінгерах». Про це дуже клопотався Мотль, але Франція не відпустила тоді за кордон співака, якого стала вважати своїм».[70] Резонансу в європейській пресі набув епізод з діяльності Алчевського в «Гранд-Опера», пов'язаний із виконанням ним у листопаді 1908 року під час гала-вистави ролі Зігфріда в третьому акті «Загибелі богів» замість захворілого Ван-Дейка. Українському співакові вдалося тоді вивчити значну частину своєї партії за дві доби. Здобувши славу провідного виконавця «Гранд-Опера», Алчевський розширив коло своїх ролей: він, зокрема, співав партію Тангейзера в однойменній опері Вагнера, Герцога в «Ріголетто», Радамеса в «Аїді» Дж. Верді. 1909 року на запрошення театру «Монте-Карло» (Монако) співак виконав партію кобзаря Стана у спеціально для нього написаній опері «Кобзар» французького композитора Г. Бенак-Феррарі. Незважаючи на перевантаження голосових зв'язок, Алчевський зумів талановито зіграти експресивні сцени кохання та ревнощів з життя румунського села. У листі до матері Х. Д. Алчевської від лютого 1909 року він писав: «Як мені смішно й приємно читати, що мою гру, моє втілення особистості приймають за мою власну. Я зображав напівдикого Кобзаря, а рецензент подумав, що я й насправді напівдика людина. Він, очевидно, повністю переконаний, що я румун».[71]

Влітку 1909 року Алчевський разом із французьким подружжям співаків П. Севельяком та П. Дональдо виступав у Києві й Харкові з творами французьких, російських та українських композиторів — романсами Лисенка «Огні горять», Степового «Дивилося сонце» тощо. Протягом театрального сезону 1909 — 1910 років український співак зачаровував паризьку публіку виконанням на сцені «Гранд-Опера» ролей Самсона в опері «Самсон і Даліла» К. Сен-Санса та Шарабарима в «Саламбо» Е. Рейєра, а також партій Тангейзера, Радамеса, Фауста — в «Осуді Фауста» Берліоза. Під впливом вражень від майстерного втілення Алчевським образу Самсона К. Сен-Санс писав у одному з листів до нього, датованого серпнем 1910 року: «Я обожнюю Ваш талант, і мені хотілося б краще Вам віддячити за насолоду, яку Ви подарували мені. Я хотів би чути Вас у всіх моїх творах... Щасливі люди, що можуть аплодувати Вам. Відданий Ваш К. Сен-Санс».[72] Відпрацювавши (починаючи з другої половини 1910 року) солістом Великого театру в Москві, Алчевський у 1912 році повернувся до «Гранд-Опера», прочитав лекцію, присвячену східній музиці, в Університеті анналів та виконав «Індійську пісню» Римського-Корсакова, арію Тучі з «Псковітянки», «Російську мелодію» Рахманінова й українську народну

пісню.[73] Протягом 1913 року він підкорював своїм мистецтвом публіку Парижа, Марселя, Ніцци, про що багато писалось на сторінках «Comoedia», «Figaro», «Le Petit Marseillais», «Theatra» та інших видань. «У Марселі його знали лише за похвальною репутацією, — зазначалося в «Theatra» за 1912 рік. — Однак, ця репутація ще не досягла висоти таланту цього чудового виконавця. І нікому не здається занадто сміливим наше твердження, що ніколи не чули ми на нашій сцені артиста, який поєднав би в собі всі якості Алчевського. Високий зріст, витончена вишуканість, благородні манери, велична хода п. Алчевського — Рауля справляли з моменту його появи найсприятливіше враження».[74] У травні 1914 року співак у черговий раз вразив французький театральний світ своїм талантом перевтілення, неперевершено зігравши роль поетичного корсиканського пастуха Лазарро в опері «Шемо» французького композитора А. Башле. Через десять років після смерті Алчевського дирекцією Паризької опери було здійснено спробу відновити постановку «Шемо», та виявилося, що жоден артист не зміг замінити видатного українського майстра.

Внаслідок лібералізації цензурної політики російської держави, спричиненої подіями революції 1905 року, стало можливим заснування у 1906 році першого українського професійного стаціонарного театру під керівництвом М. К. Садовського. Важливе місце в його репертуарі посідала західноєвропейська драматургія. Актори трупи прагнули піднести вітчизняне театральне мистецтво до європейського рівня, адаптувати на українській сцені шедеври світової класики, наприклад, С. Ф. Паньківський, який володів російською, німецькою, польською, французькою мовами, здійснив переклад драми «Сірано де Бержерак» Е. Ростана.[75]

Невід'ємною складовою культурного розвитку України залишалися гастролі західноєвропейських артистів. У лютому 1907 року в Києві відбулися виступи французького цирку Н. Лар. Програма денних концертів складалася з пантомім, виступів наїзників, акробатів, клоунів, ілюзіоністів. Ввечері була представлена видовищна феєрія-пантоміма «Сандріліона-Попелюшка чи кришталевий черевичок».[76]

Показово, що навіть у період Першої світової війни мистецьке життя України підживлювалося французькою драматургією та кінематографією. У 1914 році в одеському театрі «Кінопластікон» демонстрували кінострічки з участю Сари Бернар.[77] Зміст газети «Киевский театральный курьер» за 1915 рік свідчить про постановки п'єси «Генріх Наваррський» В. Деверё, опери Ж. Массене «Манон» за романом абата Прево «Історія Манон Леско і кавалера де-Гріе», комедії «Помилки серця» П. Вебера та А. де Горса, комічної опери «Корневільські дзвони» на музику Планкета, п'єси П. Ерв'є «Загадка», Ж. Анріо «Слідство», П. де Курсель «Два підлітка», опери Л. Де Ліба «Лакме», оперет Ф. Легара «Дочка вулиці», «Весела вдова», «Граф Люксембург», комедії Ж.-Б. Мольєра «Тартюф», О. Дюма «Напівсвітло» тощо.[78]

Успішно відбувалися гастролі французьких циркових артистів. У 1915 році в американському «Мюзік-Холлі» та міському саду «Шато де Флёр»

Києва виступав комік-ексцентрик з Франції Little-Taté. Серед його номерів вирізнявся оригінальний трюк «політ на аероплані через усю сцену».[79] Того ж року своєю майстерністю дивував киян французький еквілібрист Жак Нуазет.[80] У київському Алексіївському парку було зведено театр під відкритим небом, де відбувалися виступи відомого клоуна та дресирувальника Ричарда Рібо, французького коміка Гурлянс, танцівників Менн і Жое та ін.[81] Протягом 1915 року в Міському театрі демонструвалися танці та гімни Росії, Франції, Англії, Бельгії, Сербії, Чорногорії, Японії.[82]

Спричинені воєнними подіями зміни в суспільних настроях киян відобразилися на їх театральних смаках. Зростала популярність французьких комедій сумнівної художньої якості, фарсів, вульгарних анекдотів та шаржів. Зокрема, на сторінках «Киевского театрального курьера» зазначалося: «Газета, політика, війна та біржа отруїли мозок та вбили дух. Світлий, щирий сміх Гоголя, Діккенса й Твена випарувався та щез...»[83]

Отже, популяризації на українських теренах творів західного мистецтва, збагаченню вітчизняної культури новими мистецькими напрямами, жанрами сприяли українсько-французькі театральні взаємини XIX — початку XX ст. Завдяки французькій культурі загальне визнання в Україні отримали водевілі, комедії, оперети, мелодрами. Міжнародні мистецькі зв'язки спричинили активізацію розвитку української культури: вітчизняна драматургія поповнилась оригінальними переробками та перекладами французьких п'єс, більше стало творів популярних жанрів, написаних українськими авторами. Поширенню в Україні надбань європейської культури, утвердженню тут нових мистецьких принципів сприяли гастролі зарубіжних професійних артистів та аматорів. Вистави театральних колективів Франції стали для української публіки важливим інструментом пізнання цієї європейської країни, її духовного життя. Гастролі французьких артистів впливали на формування засад вітчизняної театральної критики. Зростала вимогливість українського глядача щодо майстерності створення сценічних образів зарубіжними акторами, їхньої здатності перевтілення, рівня психологічної достовірності виконання ролей. У другій половині XIX ст. театральні зв'язки розширились, однак, взаємовплив французького та українського мистецтв не був рівнозначним. Розвиток культури на території України, що входила до складу Російської імперії, наражався на русифікаторську політику царату. Одним з її найганебніших виявів став сумнозвісний Емський акт 1876 року, що забороняв сценічні вистави, читання, друкування текстів до музичних нот українською мовою. Жорсткий цензурний контроль за мистецьким життям стояв на заваді становленню професійного українського театру, обмежував доступ вітчизняного глядача до культурних надбань Франції. Постановки п'єс західноєвропейських авторів, перекладені українською, стали можливими в Російській імперії тільки після революції 1905 року. Втім, аналіз основних тенденцій українсько-французьких театральних зв'язків дозволяє зробити висновок про те, що наприкінці XIX — на початку XX ст. у їхній структурі розширився діапазон взаємозбагачення культур.

ДОДАТКИ

№ 1. 1881 р., 17 листопада — Кореспонденція газети «Зоря» про приїзд і початок гастролей Сари Бернар в Одесі.

Вчера с утренним поездом к нам прибыла «всесветная» знаменитость Сара Бернар. Встреча знаменитой артистке была оказана экстраординарная; таких встреч у нас ещё никогда не удостаивалась ни одна знаменитость. Несмотря на раннее время прихода поезда, 8 ½ часов утра, вокзал был битком набит разношерстной и разноплеменной публикой, жаждавшей лицезреть приезжую гостью. Можно без преувеличения сказать, что на вокзале и около него было не менее четырёх тысяч душ обоего пола! Давка была невообразимая; залы переполнены, перрон также; негде было яблоку упасть. В 8 ч. 40 минут поезд подошёл к перрону и «божественная» Сара, лёгкая и грациозная, выпрыгнула из вагона. Раздались крики «ура», затрещали под напором толпы деревянные барьеры, зазвенели разбитые стёкла. Едва Сара Бернар прошла несколько шагов, как толпа бросилась за ней и чуть не сбила её с ног. Сара раскланивалась направо и налево и отвечала на приветствия публики грациозными поклонами и «обворожительными» улыбками. Кое-как ей удалось добраться до экипажа; вместе с ней сел директор её труппы Жарет; экипаж тронулся, а вслед за ним помчалась на дрожках целая кавалькада молодых людей, желавших сопровождать артистку до гостиницы; за дрожками бежала толпа уличных мальчиков с гиком, свистом и криками «ура». На Пушкинской улице артистку встретила масса публики, приветствуя её поклонами и маханием шляп и платков. Триумфальное шествие продолжалось до самой Петербургской гостиницы, где Сара Бернар остановилась с труппой. Спустя некоторое время после приезда была прислана кем-то военная музыка. Вечером артистка пожинала заслуженные лавры в пьесе «La dame aux camelias»; театр трещал и ломился под тяжестью многочисленной публики. В виду желания «отчаянных» поклонников Сары Бернар выпрячь лошадей из её экипажа и везти её собственными силами, со стороны полиции были приняты меры, и с этою целью карету окружили жандармы и конные стражники; но едва карета выехала на Дерибасовскую улицу против Гаванной, из переулка посыпалось в карету несколько камней почти в кулак величиной; один камень попал в кучера, другой — в сидевшего на козлах комиссионера гостиницы, третий — в окно кареты; от этого последнего удара стекло в окне рассыпалось вдребезги и осколками осыпало артистку; несколько мелких кусочков стекла попало в глаз сидевшему вместе с Сарой в экипаже Жарету. Когда экипаж приехал в гостиницу и помощник полицмейстера высадил Сару Бернар, она была сильно взволнована, но попросила сохранить для неё камень, которым ей хотели выразить уважение, она отшлифует его и сохранит на память о пребывании в Одессе; камень небольшой, величиною в гусиное яйцо. Пока не удалось обнаружить виновников этого гнусного поступка, по рассказу кучера и комиссионера негодяев было несколько. Приписывают этот гадкий поступок итальянцам, предположение вероятное, так как, по рассказам многих, во время представления итальянцы открыто высказывали своё негодование и, сравнивая Сару Бернар с Пеццаной Гвальтиери, отдавали предпочтение последней, говоря при этом, что Пеццана хотя и выше Сары как артистка, но не

была так встречена. Впрочем, наверняка определить виновников трудно. Сегодня утром глазной врач Вагнер вынул у Жарета осколки стекла из-под глаза. С раннего утра у театрального подъезда толпится масса публики, ожидая приезда артистки на репетицию, полиции пришлось разгонять толпу казаками.

Заря. — 1881. — 17 ноября. — С.1.

№ 2. 1898 р., 27 листопада — Повідомлення київської газети «Жизнь и искусство» про постановку п'єси «Тарас Бульба» у Франції

Тарас Бульба на французской сцене

На днях на сцене театра «Республики» в Париже пройдёт новая пьеса Армана Сильвестра и Эжена Морана «Kosaks». Пьеса эта представляет переделку гоголевского «Тараса Бульбы», которого стараются поставить на французской сцене. Подобная же переделка Поля Делера дана была во «Французской Комедии».

На вопрос, что побудило его и его сотрудника остановиться опять на этом романе Гоголя, Сильвестр ответил сотруднику «Нового дня», что сюжет ему чрезвычайно понравился, как весьма драматический и эффектный. Сильвестр шесть лет тому назад посетил Россию, ознакомился с местом действия гоголевского романа, видел потомков Тараса Бульбы и тогда возымел мысль приняться за гоголевский сюжет.

Пьеса была в 1893 г. принята Порелем, предшествовавшим директором театра «Odêon», но дороговизна необходимой обстановки пьесы так пугала его, что он медлил; тем временем театр перешёл к Жинисти. Последний же вернул прямо пьесу авторам, и Арман Сильвестр отдал её в театр «Республики».

«Kosaks», — продолжал Арман Сильвестр, — даст удовлетворение зрителям. В пьесе представляется вся гнусность измены — измены сына Тараса Бульбы, Андрея, ради красивой польки; в ней славится акт наказания изменника, славится отец, убивающий собственной рукою изменника-сына. Грозная и величественная фигура старика Бульбы, его горячие призывы к казакам, его преданность чести и славе казачества должны произвести удовлетворительное действие на публику. Бульба — это Брут казачества, жертвующий всем ради своего дорогого Дона (Днепра. — О.І.) и ненавидящий изменников».

Пьеса написана шесть лет тому назад, и в ней выпустили теперь массу фраз, которые могли бы быть уже слишком правдоподобно истолкованы, как à propos, как намёки на дрейфусистскую кампанию*.

Жизнь и искусство. — 1898. — 27 ноября. — С. 3.

---

* Дрейфусистська кампанія – сфабрикована реакційними військовими колами Франції судова справа звинувачуваного в шпигунстві на користь Німеччини капітана французького генерального штабу єврея А. Дрейфуса, якого було засуджено до довічного ув'язнення (1894). Під тиском демократичної громадськості 1899 р. Дрейфуса було помилувано, а 1906 – повністю реабілітовано.

[1] Владимирова Н. Гастролі Сари Бернар у Києві // Український театр. — 1988. — № 1. — С. 17–19; Кураєв О. О. Культурні зв'язки України і Франції у другій половині XIX — на початку XX ст. (1851 — 1917): Дис. ...канд. іст. наук. — К., 1992.

[2] Южный край. — 1882. — 27 июля. — С. 4; 28 июля. — С. 4; 10 августа. — С. 4.

[3] Там само. — 25 июля. — С. 4.

[4] Там само. — 23 июля. — С. 4.

[5] Там само. — 2 августа. — С. 3; 3 августа. — С. 4.

[6] Там само. — 4 августа. — С. 4.

[7] Там само. — 6 августа. — С. 4.

[8] Там само. — 8 августа. — С. 4.

[9] Там само. — 9 августа. — С. 2.

[10] Там само. — 29 августа. — С. 4.

[11] Там само. — 23 августа. — С. 2.

[12] Там само. — 6 августа. — С. 4.

[13] Там само. — 22 августа. — С. 4.

[14] Там само. — 26 августа. — С. 3.

[15] Там само. — 7 сентября. — С. 4.

[16] Там само. — 11 августа. — С. 4.

[17] Там само. — 19 августа. — С. 4.

[18] Жизнь и искусство. — 1897. — 2 января. — С. 1; 5 января. — С. 1; 14 января. — С. 1; 18 января. — С.1; 26 января. — С.1; 11 февраля. — С.1; 17 февраля. — С. 1.

[19] Там само. — 1897. — 27 января. — С. 1.

[20] Там само. — 9 февраля. — С. 1.

[21] Там само. — 15 февраля. — С. 1.

[22] Киевлянин. — 1882. — 25 апреля. — С. 2.

[23] Там само. — 1889. — 2 мая. — С.1; 2 июля. — С. 1.

[24] Жизнь и искусство. — 1894. — 16 февраля. — С. 1.

[25] Там само. — 1896. — 5 июня. — С 1.

[26] Там само. — 1897. — 20 февраля. — С. 1.

[27] Там само. — 21 февраля. — С. 1.

[28] Там само. — 22 февраля. — С. 1.

[29] Там само. — 23 февраля. — С. 1.

[30] Там само. — 1898. — 8 апреля. — С.1; 9 апреля. — С.1; 10 апреля. — С. 1; 13 апреля. — С. 1.

[31] Там само. — 7 марта. — С. 1; 10 марта. — С. 1; 11 марта. — С. 1; 12 марта. — С. 1; 13 марта. — С. 1; 26 марта. — С. 1.

[32] Киевлянин. — 1908. — 2–4 января. — С. 1.

[33] Южный край. — 1881. — 4 июня. — С. 4.

[34] Заря. — 1881. — 17 ноября. — С. 1.

[35] Там само. –19 ноября. — С. 2.

[36] Там само. — 24 ноября. — С. 1.

[37] Киевлянин. — 1881. — 24 ноября. — С. 1.

[38] Там само. — 1892. — 7 декабря. — С. 1; 9 декабря. — С. 1; Киевское слово. — 1892. — 8–9 декабря. — С. 1.

[39] Владимирова Н. Гастролі Сари Бернар у Києві // Український театр. — 1988. — № 1. — С. 19.

[40] Киевлянин. — 1889. — 25 октября. — С. 1; 2 ноября. — С. 1.

[41] Театральная Одесса. — С. 103.

[42] Киевский театральный курьер. — 1916. — 4 февраля. — С. 6–7.

[43] Одесский вестник. — 1890. — 13 (25) апреля. — С. 3.

[44] Южный край. — 1890. — 9 февраля. — С. 3.

[45] Там само. — 1891. — 18 января. — С. 3.

[46] Жизнь и искусство. — 1895. — 4 февраля. — С. 3; 27 февраля. — С. 1.

[47] Там само. — 1897. — 9 февраля. — С. 4.

[48] Киевлянин. — 1889. — 1 января. — С. 1; 5 января. — С. 1.

[49] Одесский вестник. — 1890. — 13 (25) апреля. — С. 3.

[50] Там само. — 16 (28) апреля. — С. 3.

[51] Там само. — 10 (22) апреля. — С. 3.

[52] Жизнь и искусство. — 1894. — 4 февраля. — С. 2–3.

[53] Там само. — 8 февраля. — С. 3.

[54] Там само. — 1895. — 18 апреля. — С. 3; 3 мая. — С. 1.

[55] Там само. — 11 января. — С. 3.

[56] Там само. — 1896. — 17 апреля. — С. 3.

[57] Жизнь и искусство. — 1897. — 12 июля. — С. 3.

[58] Там само. — 5 августа. — С. 3.

[59] Там само. — 21 января. — С.3; 10 февраля. — С. 1.

[60] Там само. — 14 февраля. — С. 1; 18 февраля. — С. 1.

[61] Там само. — 4 марта. — С. 1, 3; 7 марта. — С. 1.

[62] Там само. — 8 марта. — С. 1.

[63] Там само. — 1898. — 2 января. — С. 1.

[64] Там само. — 20 октября. — С. ; 26 октября. — С. 3.

[65] Там само. — 27 октября. — С. 3.

[66] Там само. — 18 ноября. — С. 1; 21 ноября. — С. 3.

[67] Там само. — 27 ноября. — С. 1.

[68] Історія української культури: В 5 т. — Т. 4. — К., 2008. — С. 404.

[69] Левік С. Із записок оперного співака // Іван Алчевський: Спогади. Матеріали. Листування. — К., 1980. — С. 101.

[70] Алчевська Х. Співак з «душею геттінгенською» // Там само. — С. 43.

[71] Лист І. Алчевського до матері Х. Д. Алчевської (Монте-Карло, 5 лютого 1909 р.) // Там само. — С. 238.

[72] Лист до І. Алчевського від К. Сен-Санса (Париж, 28 серпня 1910 р.) // Там само. — С. 240.

[73] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. І, од. зб.11306. — Арк. 1.

[74] Там само. — Арк. 4.

[75] Спогади про Миколу Садовського: Збірник. — К., 1981. — С. 45.

[76] Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 335, оп. 1, спр. 99. — Арк. 219

[77] Одесское обозрение театров. — 1914. — 18 марта. — С. 18.

[78] Киевский театральный курьер. — 1915. — 26 января. — С. 7; 3 января. — С. 5; 22 января. — С. 5; 26 января. — С. 5–7; 27 января. — С. 7; 28 января. — С. 6; 14 февраля. — С. 5; 2 марта. — С. 5; 12 марта. — С. 6; 18 октября. — С. 3.

[79] Там само. — 16 апреля. — С. 4; 17 апреля. — С. 4; 19 апреля. — С. 4; 20 апреля. — С. 2; 22 апреля. — С. 4; 25 апреля. — С. 4; 26 апреля. — С. 8.

[80] Там само. — 26 апреля. — С. 7; 27 апреля. — С. 8; 28 апреля. — С. 8; 30 апреля. — С. 8; 2 мая. — С. 8; 3 мая. — С. 8; 4 мая. — С. 8; 5 мая. — С. 8; 7 мая. — С. 4; 11 мая. — С. 6; 16 мая. — С. 4; 17 мая. — С. 8; 20 мая. — С. 8; 21 мая. — С. 4; 24 мая. — С .4; 25 мая. — С.4.

[81] Там само. — 20 мая. — С. 3.

[82] Там само. — 25 марта. — С. 6; 26 марта. — С. 6.

[83] Там само. — 6 марта. — С. 2.

Наталія Кривець

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У НІМЕЧЧИНІ В 20-30-ті рр. XX ст.

Міжвоєнна хвиля української політичної еміграції була спрямована насамперед на країни Європи, серед яких була і Німеччина. Серед причин української еміграції міжвоєнної доби були військово-політичні події, які розгорнулися на території України під час Першої світової війни, поразка української революції, політичні репресії по відношенню до національно-свідомої частини українського народу — громадсько-політичних та культурних діячів. Біля сотні тисяч активних учасників визвольної боротьби в Україні залишили рідні землі в 1919–1920-х рр., щоб продовжувати її іншими засобами як політична еміграція. Це насамперед державно-політичні діячі та урядовці, військові та студентська молодь, представники наукової і культурної інтелігенції тощо, які і були фактором розгортання значної й інтенсивної наукової та культурно-освітньої діяльності. Міжвоєнні українські політичні емігранти стали одним із джерел формування української діаспори, вплинули на збільшення її чисельності та підвищення її культурно-освітнього рівня й політичної свідомості[1]. Українська діаспора жила долею рідного краю і стала закордонним фронтом визвольної боротьби на рідних землях. Як зазначає Василь Маркусь «вони (українські емігранти — *авт.*) виправдали свою місію чи то на науково-культурному відтинку, чи політично-програмовому й ідеологічному та у зв'язках із міжнародним світом».[2]

Зосередження значної кількості емігрантів, зокрема, громадсько-культурних діячів в Німеччині вимагало об'єднання та координації їх зусиль для створення численних громадських і культурно-освітніх установ, ведення духовно-культурної та творчої роботи на чужині. Серед значної кількості українських організацій, які постали в Німеччині і розгорнули значну координаційну роботу, виступали організаторами та учасниками важливих громадсько-культурних заходів, відігравали вагому роль в науковому та культурно-освітньому житті української еміграції в Німеччині слід відзначити такі: Українська громада в Берліні, Спілка студентів-українців у Німеччині, Український науковий інститут в Берліні, Українське національне об'єднання, Союз українських старшин у Німеччині та ін.

У 1922 р. у Берліні під головуванням професора Д. Дорошенка була утворена Спілка об'єднаних громадських і добродійних українських організацій у Німеччині, до якої увійшли: Українська громада в Берліні, Відділ Українського Червоного Хреста в Німеччині, Спілка студентів українців у Німеччині, берлінська філія Національної ради українських жінок, Союз українських старшин у Німеччині, товариство українських

євреїв у Німеччині, українські громади в таборах для інтернованих в Целлє, Вінсдорфі і Кведлінбурзі та ін. Спілка відповідно до статуту мала на меті координацію діяльності і співробітництва усіх організацій у сфері добродійності, матеріальної, культурно-просвітньої, моральної і юридичної допомоги і захисту інтересів українських громадян у Німеччині. 1923 р. в Кенігсберзі засновано Комітет опіки над українськими біженцями з Західної України в Німеччині. Комітет ставив своїм завданням допомагати українським біженцям, які тікали з окупованих поляками та румунами українських земель. У 1926 р. цей комітет було перенесено до Берліна.[3]

Українське посольство в Німеччині, яке діяло в Берліні до березня 1923 р. також здійснювало роботу щодо організації культурного життя українських емігрантів, поширенню інформації про українські справи в Німеччині, наданню допомоги студентам у навчанні тощо. Воно влаштовувало виклади, реферати та дискусії на різноманітні теми як політичного так і економічного характеру, на яких з доповідями виступали А. Марголін, В. Кедровський, В. Коваль, М. Левицький та ін.[4] З нагоди приїзду професора В. Коваля з України до Берліна посольство влаштувало його виклад про становище в Україні перед представниками німецької преси, промислових і фінансових кіл.[5]

З 14 березня 1919 р. пресове бюро посольства почало видавати свої інформаційні бюлетені, в яких містилися усі поточні повідомлення про українські справи. Бюлетені надсилались до редакцій часописів, урядовим особам, політикам і публіцистам, закордонним посольствам і місіям в Берліні, українським представництвам за межами Німеччини. Видавалися книжки на німецькій і інших мовах з історії, політики, економіки, культури України, робились переклади з української літератури, влаштовувались лекції, концерти. Посольство видало на німецькій мові брошуру «Східна Європа й Німеччина», в якій детально було висвітлено політичне і економічне значення України у контексті встановлення взаємин між Німеччиною і Східною Європою.[6] Її було розіслано усім іноземним посольствам в Берліні.

Ще однією цікавою ініціативою представництва стало поширення літератури про Україну на німецькій та французькій мовах. В одній із берлінських книгарень була організована спеціальна виставка публікацій з української проблематики. Українське посольство подарувало через міністерство закордонних справ Німеччини слов'янським семінарам університетів Берліна, Лейпціга та Мюнхена по бібліотеці, зібраних з наукових та науково-популярних книжок, надрукованих українськими видавництвами за кордоном.[7] Співробітники українського посольства в Німеччині намагалися помістити у закордонній пресі якомога більшу кількість матеріалів щодо внутрішнього та зовнішнього становища України, її історії, політики і культури. У січні 1922 р. в будинку посольства відбувся прийом для представників німецького уряду і берлінського дипломатичного корпусу, на якому були присутні англій-

ський і бельгійський посли, дипломати інших держав, репрезентованих у Берліні.[8]

За допомогою українського посольства влітку 1921 р. в Берліні для українських студентів були організовані трьохмісячні курси українознавства, на яких викладали В. Сімович — українську мову, З. Кузеля — українську антропологію і етнологію, Б.Лепкий — українську літературу. Для зацікавлення студентів українською справою за допомогою посольства в університетах Берліна, Мюнхена, Лейпцига, Бреслау були створені стипендії за найкращі роботи з української історії, літератури, народного господарства тощо.[9]

У 1919 р. у Німеччині постала громадська організація «Українська громада в Берліні», до якої входили українські емігранти різних політичних поглядів. Згідно із статутом організація мала на меті об'єднання українців у Німеччині, в першу чергу в Берліні, на грунті національної самостійності українського народу з метою виховання політичної думки серед українського громадянства у Німеччині; поширення інформації про стан української справи взагалі і, зокрема, в Німеччині, серед німецького загалу; проведення культурно-просвітньої діяльності серед членів громади, здійснення матеріальної взаємодопомоги та ін.[10]

Вивчаючи архівні матеріали, зокрема звіти організації про її діяльність, дістаємо широку уяву про культурно-просвітню працю українців. Українська громада влаштовувала виклади, реферати на суспільно актуальні політичні, історико-культурні теми, організовувала виставки, концерти, вистави, товариські сходини, відкривала бібліотеки, читальні тощо. Члени товариства прагнули налагодити якнайтісніші зв'язки з іноземними громадянами, вести видавничу діяльність українською та іншими мовами, надавати матеріальну допомогу своїм членам. Українська громада влаштовувала святкування Різдва та Нового року, вшанування пам'яті видатних представників української науки і культури тощо. При Громаді був заснований хор. На щотижневих сходинах Громади 1919–1922 рр. за участю гостей, виступали з викладами і рефератами В. Сімович, О. Скоропис-Йолтуховський, О. Приходько, В. Левицький, Д. Дорошенко, Б. Лепкий, Е. Вировий та ін. На урочистому вечорі 11 березня 1921 р. присвяченому Т. Г. Шевченку співав хор під керівництвом Є. Турули.[11] У 1935 р. було проведено 8 товариських сходин, присвячених національним святам, в яких брали участь близько 30–40 осіб.[12]

13 червня 1935 р. управа Української громади влаштувала для українських та німецьких громадян великий вечір, присвячений 75-й річниці з дня смерті Т. Г.Шевченка, який відбувся в одному з найкращих залів Берліна — Бетховен-зал. Вечір відвідали близько 850 осіб, переважно німців. Серед них були представники німецького музичного, культурного, наукового світу. Були присутні також представники урядових кіл Берліна, місцева і зарубіжна преса. Вечір відкрив голова Української громади у Німеччині О. Скоропис-Йолтуховський. Українські та німецькі вчені

виступили з рефератами про Т. Г. Шевченка і його поезію. Професор К. Маєр з Кенігсберга виступив з доповіддю про Т.Шевченка як національного поета України. Відбувся також святковий концерт, на якому виступили відомі українські митці — співак Клим Андрієнко, віолончелістка Христя Колесса, академічний хор під керівництвом Є. Цимбалистого. Німецький перекладач з української літератури Г. Шпехт прочитав 7 перекладів поезії Шевченка на німецьку мову. На сторінках декількох німецькомовних часописів були надруковані позитивні відгуки про свято Т. Шевченка, в яких підкреслювалося велике значення цього заходу з мистецької та національної точок зору[13].

Великий успіх мала й влаштована 21 листопада 1937 р. Українською громадою святочна академія з нагоди 25-ої річниці з дня смерті великого українського композитора М. Лисенка. З доповіддю про М. Лисенка та його творчість виступив професор З. Кузеля. На вечорі пам'яті, який перетворився, по суті, у вшанування української культури, прозвучали пісні Лисенка, Січинського, Степового, Людкевича, Нижанківського, Барвінського, Ревуцького у виконанні української оперної співачки Іванни Синенької-Іваницької, яка на той час перебувала в Берліні з концертною програмою.[14]

У червні 1933 р. у Німеччині була створена організація Українське національне об'єднання (УНО) з осідком головної управа у Берліні, яка ставила перед собою мету «об'єднання і провід усіх українських національних сил у Німецькій державі, у протектораті Чехії і Моравії і в інших країнах на засадах українського націоналізму».[15] Робота головної управи проводилася у чотирьох відділах, серед яких був і культурно-освітній. УНО видавало свій друкований орган «Український вісник» , який виходив кожного місяця накладом 15000 примірників.[16] Першим відповідальним редактором видання був М. Порш, а від 1937 р. і до кінця, тобто до 1945 р. — полк. Т. Омельченко. Постійними дописувачами до «Українського вісника» були М. Селешко, Д. Квітковський, Б. Кентржинський, П. Стефуранчин, П. Олійник, Б. Беднарський, А. Кісь та ін.[17]

Філії УНО проводили громадські сходини, курси, лекції з української історії і літератури, театральні вистави, концерти тощо. Заходами УНО проводилися свято державності, академії в честь Т. Шевченка, С. Петлюри та ін. 5 жовтня 1941 р. Українське національне об'єднання вшанувало 100-річницю з дня виходу у світ «Гайдамаків» Т. Шевченка окремою академією, у програму якої входили промови, декламації, хорові виступи та інсценізації уривків з твору.[18]

Культурно-освітню працю серед українців Німеччини проводив також і Союз українських старшин, до якого належали старшини як галицької так і Наддніпрянської армій. Він влаштовував реферати на військово-виховні теми, випускав інформаційні повідомлення для чужинців і видавав свій друкований орган «Військовий вісник».[19] Філія Національної ради українських жінок, створена у листопаді 1920 р., підтримувала активні

відносини з міжнародними жіночими організаціями, опікувалася інтернованими та біженцями.

Важливу роль у розвитку науки і культури в еміграції у 20-ті — поч. 40-х рр. відігравав Український науковий інститут(УНІ) в Берліні, який був заснований у листопаді 1926 р. заходами гетьманського середовища і особисто П. Скоропадського та за підтримки уряду Веймарської республіки як філіал Берлінського університету. Головна мета інституту — плекати українську науку і культуру, сприяти поглибленому вивченню минулого і сучасного життя українського народу, розгортанню культурної співпраці, налагодженню наукових і культурних візаємин між українськими та західноєвропейськими вченими, надавати матеріальну та академічну підтримку українській молоді, яка навчалася у Німеччині. УНІ ставив своїм завданням знайомити представників наукових кіл західних країн з розвитком та досягненнями українських наукових досліджень, що здійснювалися як на українських землях, так і за рубежем. Інститут допомагав українським науковцям входити у західний світ, поширювати за кордоном знання про Україну.

Крім наукової та викладацької діяльності інститут здійснював велику культурно-просвітню роботу щодо ознайомлення німецької спільноти з історією і культурою українського народу. З цією метою при Берлінському університеті були організовані курси українознавства, на яких українські вчені виступали німецькою мовою з доповідями, рефератами та повідомленнями, знайомили громадськість з розвитком української літератури, з видатними представниками культури слов'ян. Курси української мови та літератури проводив професор З. Кузеля. Він знайомив німецьких студентів з творами найвидатніших українських письменників, намагався донести до них самобутність української літератури, її народне патріотичне звучання.

Співробітники інституту часто виступали з публічними лекціями, писали статті, рецензії до різних українських і зарубіжних періодичних видань, в яких знайомили громадськість Берліна з культурним і господарським життям українського народу. З 1 травня 1933 р. інститут почав видавати українською та німецькою мовами «Український культурний бюллетень» («Ukrainische Kulturberichte»), в якому публікувались статті, доповіді українських і іноземних вчених.[20] У 1938 р. вийшло чергове ілюстроване число бюллетеня, присвячене новітньому українському мистецтву. В ньому були вміщені 4 статті українського художника Ковжуна на теми, порушені ним у його виступах в інституті, а також інші матеріали, рецензії.[21]

На початку 1933 р. УНІ організував у Берліні велику виставку української графіки. Був виданий ілюстрований каталог, підготовлений проф. Д. Антоновичем, в якому містився нарис про розвиток українського графічного мистецтва в Україні. Чимало німецьких газет і журналів надрукували позитивні рецензії про цю виставку.[22]

Наприкінці весни 1934р. вчені УНІ в Берліні влаштували велику етнографічну виставку українського народного мистецтва й народного промислу. Керівництво УНІ з метою показу німецькому загалові і, зокрема, вибагливій берлінській публіці, якнайширший образ українського народного мистецтва усіх регіонів України в усіх його важливих проявах і формах звернулося до різних організацій, установ, окремих громадян України і зарубіжних країн з проханням допомогти в організації виставки надсиланням відповідних експонатів в оригіналах, фотографіях або малюнках. Виставка мала такі розділи: народний одяг; прикраси й оздоби; народне будівництво й хатня обстановка; побутова, матеріальна культура; обрядове мистецтво; домашній народний промисел, зокрема, вироби дерев'яного промислу, ткацькі й суконні вироби, шкіряні й хутряні вироби, керамічні, металеві вироби, музичні інструменти.[23]

У січні 1936 р. Український науковий інститут разом з географічним інститутом Берлінського університету організували виставку демографічно-господарських карт і діаграм української етнографічної території. З доповіддю виступив проф. В. Кубійович. Виставка викликала надзвичайне зацікавлення серед німецьких фахівців, мала велику кількість відвідувачів і широкий резонанс у пресі.[24] Прихильно оцінили виставку німецькі науковці А. Пенк, Н. Кребс, Панцер та багато інших.

В роботі інституту стала традиційною така форма, як проведення урочистих зборів, вечорів, присвячених ювілеям видатних представників української науки і культури. Німецька громадськість завжди відгукувалась на ювілейні урочистості, що проводив інститут з метою розповсюдження і популяризації творів українських письменників, композиторів, діячів науки тощо. На них завжди була присутня і українська молодь, яка навчалася у Німеччині.

15 січня 1931 р. українські науковці з Берліна і Праги разом з Українською громадою відзначили 30-річчя наукової праці проф. З. Кузелі святковою академією. Був створений ювілейний комітет, до якого увійшли: П. Вергун (голова комітету), М. Антонович, В. Лебідь-Юрчик, Р. Ярий (члени комітету). Вечір відкрив проф. М. Антонович. З доповідями про життя, наукову, літературну, культурну і таборову діяльність ювіляра виступили П. Вергун, Д. Дорошенко, С. Смаль-Стоцький, Р. Ярий та професор Високої технічної школи в Шарлоттенбурзі Н. Феттінгер.[25]

2 червня 1933 р. Український науковий інститут і Берліні влаштував ювілейний вечір, присвячений 60-й річниці з дня народження українського поета Богдана Лепкого. В залі інституту зібралась велика кількість берлінських українців. Вечір відкрив директор інституту, професор І. Мірчук. Він розповів про співпрацю ювіляра з інститутом. З. Кузеля виступив з доповіддю про діяльність Б. Лепкого як освітнього діяча в таборах для полонених українців у Німеччині, Б.Крупницький розглянув твір ювіляра «Мазепа» з мистецького, історично-наукового та національно-виховного боку.[26]

У грудні 1936р. УНІ спільно з Українською громадою у Берліні відмітили 20-річчя з дня смерті І. Франка. О. Скоропис-Йолтуховський і З. Кузеля виступили з рефератами про наукову діяльність великого письменника.[27]

Важливими напрямами у діяльності Українського наукового інституту були книгообмін, поповнення фондів Центральної бібліотеки українознавства, архіву української преси, які на початку 30-х років налічували близько 22 тис. томів україністики.[28] Інститут здійснював також опіку над українськими студентами, які навчалися в німецьких університетах й молодими науковцями в Німеччині, надавав їм стипендії, забезпечував науковою літературою, влаштовував для них семінарські заняття та курси лекцій.

Українці Німеччини в нових умовах емігрантського життя розгорнули активну науково-видавничу діяльність. Від 1919 до 1933 рр. в Берліні діяло українське видавництво «Українська накладня» Я. Оренштайна, яке було створене зусиллями З. Кузелі, Б. Лепкого та В. Сімовича[29]. 1921 р. було засноване видавництво «Українське слово», головним редактором якого був З. Кузеля. За період роботи (1921–1926 рр.) видавництвом було надруковано біля 50 видань, серед яких словники Грінченка і Уманця, «Слов'янський світ» Д. Дорошенка, «Огляд національної території України» і «Українська справа зі становища політичної географії» С. Рудницького, монографія про відомого скульптура і художника О. Архипенка на чотирьох мовах (українською, німецькою, англійською і французькою), двотомна антологія української поезії від найдавніших часів «Сруни», ювілейний збірник «Золота Липа», присвячений Богдану Лепкому з нагоди 50-річчя з дня народження, твори І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша, В. Леонтовича, О. Стороженка та багато інших видань[30].

Наприкінці 1922 р. за допомогою головного редактора «Українського видавництва в Катеринославі» Є. Вирового у Берліні було створене видавництво «Українська молодь». Серед перших його видань були звіти ВУАН. Видавництвом була оголошена премія за написання підручників, у 1923 р. видана відозва з закликом «збирати й здобувати кошти на видання українських книжок, дбати про їх розповсюдження, заснування бібліотек, читалень, підтримувати скрізь зацікавлення книжкою»[31].

У 1923 р. «Українська молодь» влаштувала в Берліні виставку книг виданих українськими видавництвами Німеччини у 1922 р., на якій були представлені наступні видавництва: «Українська накладня» (до 40 книжок), «Українське слово» (16 книг), «Українське видавництво в Катеринославі» (9), «Ратай» (4), «Українська народна бібліотека» (1), «Українське книгознавство» (1) та ін.[32] На поч. 20-х рр. у Німеччині діяли також емігрантські видавництва «Український прапор» та «Хліборобська Україна». Виходили часописи «Літопис» (1922–23 рр.), «Український прапор» (1923–32 рр.), «Osteuropäische korrespondenz» (1926–30 рр.) тощо[33].

1922 р. в Берліні було відкрито Українське прес-бюро (з 1931 р. — перейменовано на Українську пресову службу (УПС) — інформаційне бюро, організоване колами ОУН. Українська пресова служба мала зв'язки з німецькими державними та дипломатичними колами, які були встановлені Є. Коновальцем. Бюлетені пресової служби виходили німецькою мовою під редакцією В.Стахова (директора УПС) та українською під редакцією А. Луціва, пізніше М. Прокопа[34].

Наприкінці 1931 р. пресова служба влаштувала прийом для преси, на який запросила заступників найбільших кореспонденційних бюро, таких як: Бюро Вольфа, Телеграфен–Уніон, Ост–Експрес та ін. Український журналіст С. Чучман зробив короткий огляд української преси та розповів про історію її розвитку в новітній час. Представники преси з цікавістю оглянули архів та музей пресової служби, а також цікавилися різними інформаційними матеріалами, картами і т.і.[35]

Влітку 1932 р. Українська пресова служба вирішила влаштувати у своєму приміщені цикл лекцій на українські теми німецькою мовою для чужинців, насамперед журналістів, студентів, політиків, які цікавляться українською справою. Були визначені наступні теми лекцій:

1) Україна та її зовнішньополітичне значення;
2) Становище на Великій Україні;
3) Становище на Західній Україні;
4) Господарські засади української державності;
5) Україна як культурний чинник на Сході;
6) Німеччина й Україна.

Перша лекція відбулася 1 червня. На ній були присутні німецькі діячі, молодь. Всього було біля 50 учасників. Українська пресова служба надали в розпорядження учасників різні інформаційні та пресові матеріали, які вона видавала[36].

У 1938 р. Українська пресова служба видала збірку статей під назвою «Українська література на службі своєї нації». В ній були вміщені статті про Т.Шевченка, сучасну літературу західних земель і еміграції та про київську школу неокласиків[37].

Після підписання радянсько-німецького договору про ненапад від 23 серпня 1939 р. були заборонені публікації в пресі на українські теми. Було дозволено видавати бюлетені Української пресової служби лише німецькою мовою і доставляти їх виключно німецьким дипломатам і політичним діячам.

Культурно-освітнє життя української еміграції в Німеччині розвивалося як в контексті діяльності українських культурно-освітніх організацій, так і безпосередньо в процесі творчої діяльності української інтелігенції. У 20-х роках у Німеччині перебувала досить значна кількість українських митців. У Берліні проживав український скульптор і художник О.Архипенко, який створив модерне мистецтво з власним напрямом і стилем. В 1920–23 рр. він виставляв свої твори в Німеччині, Франції та ін. країнах Європи і одержав належну оцінку світової критики. З україн-

ської тематики відомі його портрети І. Франка, Т. Шевченка. Студії скульптури в Академії мистецтв у Берліні у 1929 р. закінчив скульптор Ф. Ємець — представник українського романтизму в новій формі. Він навчався у відомого професора Гюго Ледерера. Пізніше Ф. Ємець став професором відділу скульптури в берлінській Академії мистецтв. В цій же Академії у відділі графіки з 1927 р. працював також відомий графік, професор Р. Лісовський. Він, як колишній учень славного українського графіка в Києві Юрія Нарбута, намагався продовжувати концепцію школи свого вчителя у графічному мистецтві. В Академії мистецтв деякий час працював асистентом у професора скульптури Отто Гітцбергера скульптор Г. Крук. Під час навчання в цій Академії на відділі різьби А. Фоке він познайомився з визначними німецькими скульпторами, професорами Г. Кольбе, Р. Шайбе, Г. Ледерером, А. Брекером, А. Кранцем та ін. Пізніше Г. Крук у своїх споминах «Моя дорога до різьби» згадував: «Був такий час, ще на самому початку мого перебування в Берліні, коли для збереження себе при житті працював у Ванзее, під опікою мого земляка Кужима. Через пана Кужима я познайомився з донькою гетьмана П. Скоропадського. Його донька Єлизавета цікавилася моїми різьбами, бо сама була різьбаркою, закінчивши Академію мистецтв у Мюнхені. Пізніше, за її посередництвом, дістав я дозвіл зробити портрет її батька. Була це для мене велика честь»[38].

В досліджуваний період у Берліні жив і працював український скульптор, графік В. Масютин. На початку 30-х рр. він у своїй творчій праці звертається до українських національно-історичних сюжетів і створює серію портретів українських гетьманів, культурних діячів тощо. За його словами, у цій серії він бажав «представити славне минуле України»[39]. Брав участь у виставках берлінських митців.

У Німеччині волею долі перебували українські музиканти, співаки, для яких світ мистецтва був життям і покликанням. Як професіональні музиканти вони виступали з концертами у Німеччині та інших країнах Європи, здобуваючи славу та визнання не лише своєму імені, а також в цілому українській культурі. У 1926 р. в Берліні закінчив високу школу музики український піаніст, композитор і диригент А. Рудницький. Його учителями були німецькі піаністи Е. Петрі, А. Шнабель, композитор Ф. Шрекер, диригент Ю. Прювер. 1935 р. А. Рудницький виголосив цикл викладів про українську музику в Берлінському університеті.[40]

12 квітня 1932 р. в столиці Німеччини відбувся концерт відомої співачки М. Любарської, яка в той час проживала в Берліні. Підбір пісень — українських, німецьких і італійських був надзвичайно вдалим. Деякі пісні програми прийшлось повторювати на прохання слухачів[41]. Берлінська група українських і російських артистів 29 травня 1932 р. виступила в залі Шуберта в Берліні перед численною публікою з постановкою української опери «Запорожець за Дунаєм», в якій взяв участь Козловський. В залі були присутні німці, українці і росіяни[42].

У жовтні та листопаді 1933 р. в берлінській філармонії на концертах під диригуванням Кляйбера виступила талановита українська піаністка, гра якої викликала захоплення та подив багаточисельних аудиторій Європи і Америки, досвідчених музичних критиків і спеціалістів Л. Колесса.[43] Вона з успіхом виступала з власними концертами і як солістка симфонічних концертів з визначними диригентами Б. Вальтером, В. Фуртвейглером та ін.[44] Її запрошували до спільних виступів з відомими німецькими музикантами найстарішої музичної професійної організації Німеччини Гевандхауза, з якими Л. Колесса виступала в Лейпцігу. 1934 р. в Берліні виступив з концертами, до репертуару яких входили українські та італійські пісні, український тенор К. Андрієнко.[45] Концертні виступи Л. Колесси і К. Андрієнка отримали схвальні відгуки фахових німецьких критиків. У Берліні постійно жив і працював український співак берлінської опери О. Зарицький, який виявив себе перш за все як виконавець, а також як організатор музичного життя українських музикантів. Він організував хор в якому співали українці Берліна. Перший публічний виступ хору відбувся у 1929 р. на святковій академії, присвяченій митрополиту А. Шептицькому. На святі був присутній гетьман П. Скоропадський і українська еліта Берліна.

До Німеччини виїхали представники української інтелігенції — хормейстер і композитор О. Кошице, разом з Українською національною капелою, якою він керував, балетмейстер В. Авраменко та ін. (згодом переважна більшість з них виїхала до третіх країн). В навчальних закладах Гейдельберга і Мюнхена тривалий час викладав знаний мовознавець Дм. Чижевський.

З метою ознайомлення з культурним надбанням українського народу, його популяризації серед німецької громадськості українською еміграцією у Берліні влаштовувалися виставки образотворчого і народного мистецтва, на яких експонувалися вишивки, дерев'яні вироби, картини, нові видання тощо; проводилися виступи Української Республіканської капели, українського хору Є.Турули; сольні концерти співаків і музикантів; ставилися драматичні вистави театральних студій за творами українських письменників; відбувалися концерти представників українського мистецтва. 6 травня 1936 р. в Берліні відбувся «Вечір української пісні», на якому виступив український хор під керівництвом Є. Цимбалистого та соліст А. Павлюк[46].

Серед української політичної еміграції, яка опинилася на чужині після Першої світової війни було чимало студентської молоді, яка або ще не навчалася, або не встигла закінчити вищу школу на батьківщині. Головним осередком українського студентського життя в Німеччині став Берлін, який у 20-ті роки XX ст. перетворився на один з провідних центрів науки і культури в Європі. Місто славилося наявністю великої кількості фахових шкіл, функціонуванням десятків музеїв, мистецьких галерей. Тут відбувалися наукові конференції, на які з'їжджалися вчені з усього світу. Усе це сприяло напливу багатьох митців та інтелектуа-

лів, студентів з ряду країн. В Берлінському університеті, наприклад, навчався історик Б. Крупницький, журналісти М. Добрянський-Демкович, З. Пеленський. Лекції тут читали українські науковці С. Смаль-Стоцький, З. Кузеля, Я. Рудницький та ін. Німеччина, а особливо її столиця, притягували молодь високим науковим рівнем вищих навчальних закладів.

У 1921 р. у Берліні була заснована Спілка студентів-українсців у Німеччині, яка об'єднувала 120 членів, переважно вихідців зі Східної України[47]. Спілка мала власне приміщення, бібліотеку і читальню. Бібліотека налічувала понад 2 тис. книжок. Члени Спілки брали активну участь в культурно-освітньому житті української еміграції у Німеччині. Ними був організований хор, спортивний гурток. Влаштовувалися товариські вечори, реферати, відзначалися національні свята. Неодмінною була участь українських студентів у вечорах та концертах всієї української громади у Берліні по вшануванню видатних українських діячів культури. Б. Лепкий проводив українознавчі курси для студентів.

Представники Спілки брали активну участь у міжнародних студентських конференціях і конгресах, сприяли налагодженню взаємин між українськими, німецькими та іншими студентськими організаціями. Крім центральної управи у столиці країни Спілка студентів-українців мала свої філії в Кілі, Геттінгені, Лейпцизі, Кенігсберзі, Данцизі, Люксембурзі, Франкфурті, Мангаймі, Гале та ін. містах. Велика кількість філій, розпорошених всюди по німецькій території, намагалися об'єднати емігрантів з України.

Так, товариство студентів українців при університеті Альберта в Кенігсберзі на початку 1925 р. налічувало 8 членів, по факультетах вони розподілялися наступним чином: медичний факультет –5; філософський — 2; музична консерваторія — 1. Робота товариства здійснювалася в декількох напрямах, охоплюючи культурно-національну, спортивну, суспільно-освітню діяльність та відносини з чужинцями. Бібліотека товариства одержувала часописи «Студентський вісник», «Нова України», «Нова громада» тощо. Як свідчать матеріали товариства, економічні умови життя українського студентства були незавидні. Більшість студентів заробляла на прожиття фізичною працею, яку знайти було надзвичайно важко[48]. Товариством українських студентів високої технічної школи в Данцигу «Чорноморе» у 1926/27 рр. був організований хор, проведено ряд вокальних виступів на святах та вечірках, зокрема на святі, присвяченому 3-й річниці товариства, налагоджено спортивне життя. Члени товариства підтримували відносини з українською студентською громадою «Основа» та німецькими студентами. Бібліотека товариства передплачувала часописи «Діло», «Новий час», «Громадський голос», журнали «Студентський вісник», «Літературно-науковий вісник», «Національна думка», «Кооперативний журнал Центросоюзу», «Технічні вісті»[49].

Спілка студентів українців у Німеччині одержувала матеріальну підтримку від Допомогового комітету на чолі з В. Винниченком і Б. Лепким, завдяки якій значна частина українських студентів змогла здобути освіту в вищих учбових закладах Німеччини.

Крім цієї організації в Німеччині існувала низка інших студентських товариств — Основа, Українське академічне товариство, Об'єднання агрономів, лісників та ветеринарів в Німеччині, Комітет студентів українців із Зеленого Клину, студентські гуртки тощо.

В Берліні існував Союз чужинецьких студентів берлінських високих шкіл, одним із засновників якого була Спілка студентів українців в Німеччині. Першим головою Союзу був українець Лупашко. До Союзу належало 37 організацій з університету, вищих технічних, торговельних шкіл та школи фізичного виховання[50].

На поч. 30-х рр. у Берліні виникла націоналістична українська студентська корпорація «Зарево». 12 травня 1932 р. з приводу початку літнього семестру вона влаштувала святковий вечір, на який було запрошено представників студентських організацій Німеччини та інших країн. Після офіційної частини свята, була неофіційна, на якій обговорювалися питання, якнайтіснішої співпраці між українською і німецькою молоддю. На святі були присутні представники білоруської корпорації, які на той час перебували в Берліні[51].

Таким чином аналіз діяльності українських громадсько-культурних організацій та науково-освітніх інституцій, творчої праці українських митців, студентської молоді у Німеччині переконливо свідчить про усвідомлення членами усіх організацій необхідності організовувати культурно-громадське життя українців на чужині, прагнення охопити майже всі сфери культурно-освітніх інтересів української еміграції. Вся праця української еміграції була свідомо і цілеспрямовано підпорядкована прагненню та бажанню прислужитися українській державі та українському народові. Адже істотною властивістю діаспори є її духовний зв'язок з батьківщиною, етнічна єдність. Коли ці духовні, культурні зв'язки перериваються, перестає існувати діаспора, народ інтегрується у більшість, втрачає свої самобутні елементи й відмінності.

---

[1] Євтух В. Б., Трощинський В. П., Попок А. А. Швачка О. В. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії. — К., 2003. — С. 26–28..

[2] Маркусь В. Криза української діаспори? // Всесвіт. — 1998. — № 3. — С. 164.

[3] Трощинський В., Шевченко А. Українці в Німеччині // Діалог. — 2000. — № 1.- С.125.

[4] Трибуна України. — 1923, № 2/4. — С. 41.

[5] Там само.

[6] ЦДАВО України. — Ф.4. — Оп. 1. — Спр. 985. — Арк. 426.

[7] Там само. — Арк. 431.

[8] Трибуна України. — 1923, № 2/4. — С. 41.

[9] Там само. — С. 42.

[10] ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 1. –Спр. 289. — Арк. 1.

[11] Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. 1919–1939 рр. — К., 1999. — С. 98–99.

[12] ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп.1. — Спр. 314. — Арк. 5.

[13] Там само. — Ф. 4158. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 102; Спр. 27. — Арк. 146.

[14] Вісті Українського наукового інституту в Берліні (далі — Вісті УНІ в Берліні). — 1937. — 30 листопада.

[15] ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 20.

[16] Там само. — Арк. 21.

[17] Яріш В., Сулима М. Українці в Берліні. 1918–1945. — Торонто, 1996. — С. 182.

[18] ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 1. Спр. 117. — Арк. 47

[19] Наріжний С. — Вказ. праця. — С. 99.

[20] ЦДАВО України. — Ф. 4158. — Оп. 1 — Спр. 27. — Арк. 235.

[21] Там само. — Спр. 6. — Арк. 547.

[22] Яріш В., Сулима М. Українці в Берліні. 1918–1945. — Торонто, 1996. — С. 126.

[23] Вісті УНІ в Берліні. — 1934. — 25 травня.

[24] Там само. — 1937. — 25 червня.

[25] Яріш В., Сулима М. — Вказ. праця. С. 56–57.

[26] ЦДАВО України. –Ф.4158. — Оп.1. — Спр.9. — Арк. 55.

[27] Вісті УНІ в Берліні. 1937. — 30 січня.

[28] Там само. — 1933. — 15 вересня.

[29] Енциклопедія українознавства. — Т. 11. — Львів, 2003. — С. 150.

[30] Наріжний С. Вказ.праця. — С. 61.

[31] Там само.

[32] Там само. — С. 62.

[33] Енциклопедія українознавства. — Т. 11. — Львів, 2003. — С. 150.

[34] Яріш В., Сулима М., Вказ.праця. — С. 37.

[35] ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп.1. — Спр. — 126. — Арк.2.

[36] Там само. — Арк. 28.

[37] Там само. — Арк. 32.

[38] Яріш В., Сулима М. Вказ.праця. — С. 241.

[39] ЦДАВО України. — Ф. 4158. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 18, 41.

[40] Рудницький А. Українська музика. Історико-критичний огляд. Мюнхен, 1963. — С. 172–174.

[41] ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 126. — Арк. 22.

[42] Там само. — Арк. 26.

[43] Вісті УНІ в Берліні. — 1933. — 15 жовтня.

[44] Енциклопедія українознавства. — Т. 3. — Київ, 1996. — С. 1081.
[45] Вісті УНІ в Берліні. — 1933. — 21 листопада.
[46] Наріжний С. Вказ.праця. — С. 102.
[47] Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. — К., 1999. — С. 164.
[48] ЦДАВО України. — Ф.4390. — Оп.1. — Спр. 4. — Арк. 7.
[49] Там само. — Ф. 4465. — Оп.1. — Спр. 310. — Арк. 15.
[50] Там само. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 126. — Арк. 23.
[51] Там само.

Наталія Терентьєва

УКРАЇНСЬКО-ГРЕЦЬКІ КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ: ФОРМУВАННЯ ТА КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ДІАСПОРИ В ГРЕЦІЇ

Українці, які проживають за межами своєї Батьківщини є складовою частиною українського етносу. На сьогодні майже 12–20 млн. українців опинилися за кордоном. Причинами розпорошення їх по іншим країнам була складність процесів розвитку українського етносу, тривалої його розірваності, століття бездержавності, політичні мотиви, негативний вплив зовнішніх факторів, соціальні негаразди тощо[1]. Згідно з Всегрецьким переписом населення 2001 р. українська громада становить 1,8 % від загальної кількості іммігрантів, які проживають у Греції, що відповідає приблизно 50 000 осіб[2].

Актуальність теми полягає в необхідності осмислення місця духовної спадщини української діаспори в історії для створення об'єктивної картини суспільної свідомості в XX ст. — на початку XXI ст. Основна мета дослідження передбачає аналіз шляхів формування громадських об'єднань українців у Греції, окремі аспекти їх культурного життя.

Історія української діаспори в Греції підтверджує, що переважна більшість українців та їхніх нащадків були й залишаються прихильниками добрих стосунків з Україною. Як засвідчує історія поселення українців в Греції, вони сприяють розвитку та зміцненню різноманітніших контактів із праматеринською землею, що завжди була для них джерелом натхнення.

Основні риси сучасної зовнішньої трудової міграції з України, обставини, в яких вона відбувається, розглядаються в публікаціях В. Євтуха[3], С. Пирожкова, О. Малиновської та С. Прибиткової[4], О. Хомри[5] та інших дослідників. Сучасні тенденції міграційних процесів і динаміка змін іноземного населення в країнах з розвиненою економікою відображені в роботі О. Ступницького[6]. У цих дослідженнях висвітлюються певні аспекти соціально-економічного становища українців в країнах Середземномор'я, значно менше розглядаються проблеми, пов'язані з нормативно-правовим регулюванням та умовами праці, соціальним становищем представників української трудової міграції в країнах Південної Європи. Серед праць, де фрагментарно висвітлена історія формування та динаміка розвитку громадських та інших організацій представників української еміграції в Греції, є дослідження Б. Корнієнко[7], В. Самохвалова[8], Н. Терентьєвої[9], О. Слюсаренко[10], Г. Тищенко[11], та інших авторів. Інформаційні матеріали про українську громаду в Греції містяться в статтях Є. Конопацького[12], Г. Дубчак[13] та інших.

Традиції торгових, культурних та політичних зв'язків між народами України та Греції сягають у глибину століть. Історичні факти свідчать про перебування на грецьких землях вихідців з українських земель, які

зробили певний внесок у розповсюдження знань про історію народів України та Греції.

Незвичайною була доля, історія життя та смерті вихідця з України, згодом шанованого в Греції святого Іоанна Руського. Він, як розповідає легенда, народився в Україні у 1690 р. У віці 21 років його взяли на службу до російської армії. Він брав участь у багатьох боях в період російсько-турецьких воїн, де виявив мужність та відвагу. Однак він потрапив у полон до турків, які продали його в рабство до заможного паші, який відвіз бранця до Малої Азії (місто Прокопіо). Іван був людиною православної віри, але турки вирішили змусити його відмовитися від християнства та прийняти іслам. Навіть під страшними катуваннями солдат не відрікся від віри батьків. Населення тодішнього м. Прокопій були уражені твердістю духу та мужністю бранця. Іван (Іоанн) помер від катувань і був похований у церкві[14]. У 1922 р. грецькі війська були розбиті турецькою армією та бігли з Малої Азії. Із собою греки забрали срібний саркофаг з мощами Святого Іоана. На острові Евбея біженці заснували селище з такою же назвою — Прокопіо. Вони побудували церкву, куди помістили саркофаг з мощами Св. Іоанна[15] (Іоанніса- грецькою мовою). Православні прочани з усього світу приїжджають поклонятися святому.

На грецьких землях жив та працював видатний представник української полемічної літератури кінця XVI–XVII ст. — Іван Вишенський. Він працював в період історії, що був сповнений боротьби народних мас за своє соціальне та національне визволення проти іноземних загарбників і власних експлуататорів[16]. У розквіті своїх фізичних і духовних сил майбутній письменник змінив світський одяг на чернечу рясу. Приблизно в 1580 р. виходець з українських земель Іван Вишенський переселився до Греції. Майже сорок років з невеликою перервою він прожив в Афонських монастирях, де працював та закінчив свій життєвий шлях.

Грецькі джерела свідчать, що у центральній материковій частині Греції мешкали українці, які були у складі окремого українського козацького загону під час військових дій на території Туреччини та Греції.

Значний внесок у розвиток культурних зв'язків, поширення знань про історію Греції та України зробив український мандрівник Василь Григоровіч-Барський. В 1715–1716 рр. він учився в православній Києво-Могилянській академії, але через хворобу не зміг закінчити цей заклад. Через 7 років він переїхав до Києва, а потім до м. Львів, де вступив під вигаданим ім'ям в єзуїтську колегію. Однак, звідти його виключили за прихильність до православ'я[17]. Після невдалих спроб одержати вищу освіту в Україні він відправився мандрувати до Італії, Афону та Палестини, на острова Корфу та Закінф, до м. Салоніки.[18] Під час подорожі В. Григоровіч-Барський писав докладні щоденники, де розповідав про все, що з ним трапилось, висвітлював особисті спостереження. Його детальні й точні описи свідчать про ґрунтовні знання книг стародавніх та середньовічних грецьких авторів. Окрім описів він малював краєвиди, складав проекти та фасади будівель. Таких малюнків було близько 150. Ці матеріали та

особисті спостереження стали основою його фундаментальної праці — «Странствия»[19], яка неодноразово перевидавалася. Тільки у XVIII ст. зафіксовано 5 перевидань[20].

З розвитком культурних українсько-грецьких зв'язків тісно пов'язане ім'я Петра Івановича Ніщинського, уродженця Вінниччини. В 1850 р. київський архімандрит Антоній був призначений настоятелем російської посольської церкви в Афінах. Він запросив Петра Ніщинського приїхати до м. Афіни співати у міському церковному хорі. Слід зазначити, що в грецьких монастирях і церквах виконувалися музичні твори українських композиторів Д. Бортнянського, М. Березовського, А. Веделя та ін. В Греції Петро Ніщинський вивчав культурний спадок грецького народу, вдо сконалював грецьку мову, брав участь у реставрації пам'яток християнства[21]. Він закінчив філологічний та богословський факультети Афінського університету, отримав диплом магістра богословських наук.[22] Протягом року він викладав грецьку мову в міській гімназії м. Афіни. В 1857 р. Петро Ніщинський повернувся до м. Одеса, де викладав грецьку мову в міських гімназіях міста. В Україні він є відомий як поет та композитор.

Треба зазначити, що протягом тривалого часу Україна часто ототожнювалася з Росією, в певний період історії бо українські землі входили до складу Російської імперії, а згодом СРСР. До початку 90-х років в архівних матеріалах минулого століття було відсутнє поняття «українська громада», а саме визнання існування українського етнічного елементу в Греції. Очевидним фактом було та залишається те, що для грецького загалу будь-які вихідці з Російської імперії чи колишнього Радянського Союзу, за винятком хіба що вірмен, вважалися «руськими» (росіянами)[23]. Активна та цілеспрямована політика грецьких урядів, метою якої було виконання об'єднавчих завдань формування однорідного суспільства, сприяла процесу асиміляції переселенців. За таких обставин українці, які потрапляли до Греції, не прагнули до об'єднання в громаду чи спілки за національною ознакою, були розпорошені по різних куточкам країни та поступово піддавалися асиміляції.

У 80-ті рр. XX ст. у зв'язку з погіршеним економічним становищем у СРСР значна частина радянських громадян емігрувала до Греції. В основному це були греки з причорноморських районів — Одеси, Грузії та Криму, місць компактного мешкання населення грецького походження з Донецької області. Визначальний процент іммігрантів припадав на Узбекистан і Казахстан. При цьому слід відмітити, що ця хвиля імміграції з СРСР була досить масовою (до 70–80 тис. на рік) та складалася, в основному, з громадян СРСР грецького походження.[24] У 1988 р. їх кількість становила 25 тисяч осіб з Грузії, Південної Росії й України. Протягом 1990–2000 рр. кількість греків-репатріантів складала 103.000 чол.[25] Грецькі власті намагались зменшити кількість репатріантів, прибуваючих в країну з колишнього СРСР.[26]

Необхідно зазначити, що прибуваючи на свою історичну батьківщину греки — колишні громадяни СРСР — досить важко адаптувалися. Деякі з них мали сім'ї, де хтось один був не грек за походженням. Втративши

номінально українське, грузинське або узбецьке громадянство, отримавши грецький паспорт чи вид на проживання, вони не асоціювали себе з корінними греками -«еллінами». Більш того, групи іммігрантів, які прибули з різних колишніх республік СРСР, не змішувалися одна з одною. Не зважаючи на те, що ця хвиля еміграції не була масовою, вона створила сприятливі умови для наступних хвиль еміграції.[27]

Потужна хвиля української еміграції в Грецію прийшлася на початок 90-х рр. XX ст. Економічний спад, падіння виробництва, криза українського села змусили громадян України шукати можливості додаткового заробітку в Європі. Греція стала тією країною, куди виїхали тисячі українців. Протягом 90-х рр. XX ст. кількість незаконних економічних іммігрантів практично дорівнювала кількості греків-репатріантів. В 1997р. 5 218 українських громадян працювали за контрактом у Греції, що вдвічі більше, ніж працювало у Чехії (2 745 чол.), в десять разів більше, ніж в Німеччині (497 чол.)[28]

З середини 90-х рр. починається процес еміграції власне українського населення в Грецію. Треба зазначити, що характер цього процесу відрізнявся не тільки часом початку, але й тому, що мав якісні відмінності у своїй структурі. В 1993 р. структура зайнятості іммігрантів була: сфера послуг, перевезення та сільське господарство. Умовно економічних іммігрантів з України можна розділити на дві основні групи. Перша — жінки у віці від 20 до 48 років, які як правило, працювали у сфері обслуговування: офіціантки і продавщиці (27.3%), хатні працівниці та покоївки (30%). Друга група — чоловіки у віці 28–40 років, які в основному працювали на будівництві (15%), в сфері обслуговування (30%) та сільському господарстві (6.1%). Цей потік зріс в зв'язку з підготовкою Греції до Олімпійських ігор 2004 р., так як країна відчувала нестачу кваліфікованих спеціалістів: зварювальників, будівельників, електриків тощо.[29] Необхідно згадати ще про одну категорію жінок-іммігранток, яку передбачив свого часу давньогрецький історик Геродот.

Грецький уряд двічі (1997 і 2001 рр.) приймав закон про порядок в'їзду, виїзду та перебування іноземних громадян на її території. Фактично ці закони легалізували усіх іноземців, які проживали на території Греції протягом року до моменту прийняття цих законів. Голова служби прав людини, грецький бізнесмен професор Діамандурос дотримується думки, що оформлення легального перебування іммігрантів розглядалось як додаткове джерело прибутку, тому часто затягували та ускладнювали процедури легалізації, тим самим ставили під загрозу саму ідею інкорпорації іммігрантів у грецьке суспільство.[30] Наступний етап легалізації іноземців в Греції показав, що серед 350.000 іноземців, які прибули у країну, приблизно 30% складають вихідці з країн колишнього СРСР, а серед цієї кількості іммігрантів близько 80% були громадянами України.[31]

Основна маса українських громадян перебувала в Греції з метою тимчасового заробітку та не пов'язала свою подальшу долю з цією країною. Це визначило характер української діаспори в Греції, яка була розсіяна в

силу того, що її представники не мали конкретного району компактного проживання, а селилися за місцем роботи: від Македонії на півночі до острова Кріт на півдні, від м. Салонік на Сході до м. Яніни на Заході. Частка українських громадян прибула до Греції як члени родини (змішані шлюби) та мешкали в різних куточках країни.

За роки життя в Греції представники української діаспори багато чого домоглися. Вони освоїли особливості вільної економіки, стали затребувані в багатьох областях народного господарства, досягли достатнього рівня політичної культури, вивчили грецьку мову. Українці в Греції прагнуть мати ту силу й міць, що уможливить її співробітництво з різними державними організаціями, грецьким парламентом й урядом країни, а також в офіційними міжнародними організаціями.

19 листопада 1997 року побачив світ перший номер незалежної грецько-української газети «Вісник-Аггеліафорос».[32] Газета завдячує своєму народженню наполегливим і цілеспрямованим зусиллям головного редактора п. Галини Маслюк-Какку, прес-аташе Посольства України в Греції п. Євгена Конопацького при сприянні першого Посла України в Греції п. Бориса Корнієнка та допомозі грецьких друзів України, зокрема п. Дімітріса Вернадакіса. Незважаючи на труднощі[33], які доводиться долати колективу редакції, газета користується популярністю як в українському середовищі, так і в грецьких колах. «Вісник-Аггеліафорос» ставить собі за мету відтворювати факти, події та джерела українства в Греції, ретельно збирати й зберігати докладну інформацію про це. Не менш важливим завданням щотижневика є подання відомостей грецьким громадянам про історію та культуру України, розвиток українсько-грецьких зв'язків. Діяльність друкованого органу «Вісник-Аггеліафорос» отримала високу оцінку грецької громадськості, яка зацікавлена в розбудові дружніх відносин з незалежною Україною[34].

Наступного року було проголошено народження об'єднання наших співвітчизників у громаду з символічною назвою «Журавлиний край». Утворення української громади в Греції — своєрідної гілочки великого українського дерева — було приурочене 130-ій річниці товариства «Просвіта», багаторічна діяльність якого завжди була спрямована на відродження української нації, плекання національного духу, формування національної самосвідомості. Ці дві визначні події співзвучно поєдналися. На установчих зборах української громади було затверджено голову товариства пана Георгія Аврамідіса, заступника голови пані Галину Маслюк-Какку, відповідального секретаря пані Ольгу Рніч, заступника секретаря пані Лесю Чорну, скарбника пані Тамару Стасінопулу, членів ради правління пані Мількевич Людмилу та пані Ларису Біленьку. Почесним членом Ради правління був вибраний Президент Греко-української палати пан Янніс Поліхронопулос. При громадській організації були відкрита бібліотека, організована робота юридичного, медичного та культурно-масового секторів. Таким чином, українська громада ствердила своє існування на грецької землі. «Тепер уже не можна закривати очі, що нас немає. —

Галина Маслюк-Какку підкреслила у своєму виступу під час установчих зборів, — Справді у нас є безліч проблем, які, звичайно, легше вирішувати разом, об'єднавшись. Громада — це наш захист»[35].

2001 р. внаслідок розколу єдиної на той час громадської української організації у Греції «Журавлиний край» утворились товариство української діаспори та українофілів «Українсько-грецька думка»(має центр в Афінах, філіали в м. Патра та на о. Родос), товариство «Український журавлиний край» та товариство «Берегиня»[36]. Членство в цих організаціях не має фіксованого характеру, об'єднання українців не мають достатньої матеріальної бази та репрезентують незначну частку українців у Греції. Діяльність товариств має культурологічну спрямованість. Поділ організації «Журавлиний край» був зумовлений розбіжностями у баченні завдань та форм діяльності. Створене у Греції Грецько-українське товариство імені Івана Вишенського проіснувало всього один рік. Його діяльність є яскравим прикладом, коли членів товариства об'єднує не духовні засади, а лише бізнес-інтереси.[37]

В 18 серпня 2001 р. відбулась важлива подія — у Національному палаці «Україна» відкрився III Всесвітній форум українців. Кожний з попередніх форумів знаменував собою певний етап в історії новітньої України. Перший з них засвідчив єднання українців, яких доля розкидала по всьому світі. Другий форум поставив злободенні проблеми, які потрібно вирішувати на шляху розбудови України, наголосив на важливій ролі української діаспори в цьому процесі. Мета третього форуму — консолідувати українців усього світу. Він став найбільш представницьким за історію проведення цих форумів: 300 делегатів представляли західну та східну діаспору.

Член товариства «Берегиня» директор української школи ім. Т. Г. Шевченка Марія Тимофіївна Аттікос представляла діаспору в Греції. У своєму виступі вона повідомила, що в Афінах з 2000 р. працює факультативна українська школа, яка була створена за ініціативою Володимира Петровича Кабачій. Школа була започаткована як недільна, сьогодні ж школа працює як неповна загальноосвітня та легалізована Міністерством освіти України. Однак на жаль, вона до сих пір не легалізована в Греції. Школа, де навчаються понад 100 дітей віком від 7 до 16 років, діє на спонсорські внески та кошти батьків, викладання здійснюється силами представників української громади Греції. Мета діяльності школи — дати дітям іммігрантів можливість продовжити навчання в українських освітніх закладах. Гасло форуму «Українські журавлі повертайтеся додому» є символічним, тому що журавель завжди повертається додому, не зважаючи на всі перешкоди. Українська діаспора в Греції як складова частина світового українства поступово перетворюється на консолідовану етносоціальну спільноту. Під час зустрічі з учасниками форуму М. Т. Аттікос нагородили почесною грамотою від Міністерства освіти і науки України[38].

9 листопада того ж року в Афінах відбулася конференція «Емігранти та суспільство». Депутат Європарламенту Мірсіні Зорба взяла участь в ній. У своєму виступі вона детально охарактеризувала історичні аспекти

процесів еміграції з країн Східної Європи до Заходу, в тому числі й до Греції. «Одна з головних цілей політики грецької держави — повідомила вона, — це прискорена та сприятлива адаптація емігрантів у суспільстві. Треба підкреслити, що здійснити її є важко без відповідних реформ в системі традиційної національної освіти, так як юридично іноземні школи можуть формуватися у Греції лише в якості приватних підприємств»[39]. Процес еміграції став приводом до перегляду традиційних поглядів на мононаціональну державу, в результаті чого відбувається зміна законодавства в багатьох країнах Європи таким чином, щоб забезпечити рівні права усім громадянам, незалежно від національності та релігійної приналежності. Така модель суспільства є внеском нових цінностей в європейську культуру.

В 2002 р. в Афінах розпочав роботу український культурний центр. Він діє під егідою громади українців Греції «Український журавлиний край». До заснування центру долучилася Афінська греко-католицька церква Святої Трійці, організаційно сприяло Посольство України. Виступаючи на церемонії відкриття центру, Посол України в Греції Віктор Кальник відзначив досягнення представників української громади Греції в процесі об'єднання українців, які проживають у цій країні, а також підкреслив необхідність подальшої консолідації сил громади з метою формування організаційних та політичних засад існування української діаспори Греції[40]. Український культурний центр в Афінах розмістився в окремій чотириповерховій будівлі, що орендується за рахунок внесків членів громади та спонсорської підтримки грецької сторони. При центрі діє невелика бібліотека, книжкова коллекція якої була зібрана за допомогою Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Посольства України, працює інформаційний офіс та українська школа імені Тараса Шевченка.

Подією у культурному житті української діаспори у Греції стала конференція, яка відбулася в Афінах у травні 2002 р. Конференцію привітав Янніс Казакос — мер Зографу (один з районів грецької столиці). Він сказав, що приймаючи в мерії українських друзів ми віддаємо данину поваги українському народу, з яким греків поєднують загальні ідеали та цінності[41]. Один з почесних гостей — Міністр закордонних справ України Анатолій Зленко, який в цей час знаходився з офіційним візитом в Греції, в своєму виступі підкреслив: «Я думаю, що ми відносимося з належною увагою до співвітчизників, які проживають у Греції. Питання української діаспори було предметом обговорення під час переговорів. Ми бажали би, щоб у нас було підписано відповідну угоду щодо «трудової імміграції» та її соціальнім захистом»[42]. Зустрічі засвідчили, що українсько-грецьке співробітництво поступово розвивається. Під час візиту було підписано Програму міждержавного співробітництва в області освіти та культури, яка відкрила нові можливості в розвитку культурних та освітянських контактів. Пан Янніс Казакос вручив дипломи за досягнення в розвитку культури «філоукраїнцям»: проректору Яннінського університету Димітрісу Гларасу, голові Греко-української торговельної палати Іеннісу

Поліхронопулосу та грецькому журналісту Стеліосу Ілініадісу. Президент всеукраїнського товариства дружби «Україна-Греція» Наталія Терентьєва познайомила присутніх із книгою «Подвижники і меценати: грецькі підприємці та суспільні діячі в Україні в 18–19 ст.: історіко — географічні нариси», виданої в Києві в 2001-м р. за редакцією академіка НАН України Валерія Смолія. Видання було підготовлено співробітниками відділу історії українсько-грецьких зв'язків Інституту історії України. Книга видана українською мовою, передмова та короткий зміст статей представлені також грецькою мовою. На конференції були присутні Посол України в Греції Віктор Кальник, Генеральний консул Греції в Одесі г-н Стефану та посол Греції в Україні г-н Банонтатіс Гумас, співробітники мерії, діячі культури та науки. Того ж дня відбулося урочисте відкриття виставки сучасного українського художника Євгенія Петренко, що протягом останніх років проживає та працює на острові Крит.

З 6 по 12 вересня 2002 р. Посольство України в Греції разом з меріями м. Афін та районів столиці Зографу, Агіа Параскеві і Вулягменіс за підтримкою Почесного посла України в Пірее Такіса Макріса організували та провели Дні української культури. Так, 6 вересня в Культурному центрі м. Афіни відбулася виставка українських художників Валерія Франчука та Ніни Саєнко, у культурному Центрі Зографу — фотовиставка «Україна сьогодні»[43]. У рамках святкування 11-річниці одержання незалежності України з успіхом пройшли концерти дитячого ансамблю танцю «Волинянка». Усі заходи були організовані за підтримкою української діаспори в Греції.[44] 7 вересня в українському ресторані «Львів» відбулася зустріч членів товариства та друзів «Україно-грецька думка» і дискусія на тему «Незалежна Україна через 11 років».[45]

Українці в Греції щорічно збираються на вечір, присвячений пам'яті поета. Так в 2003 р. відбувся вечір пам'яті Тараса Шевченка в приміщенні студентського клубу Афінського Університету ім. І. Каподістрії. Вечір «Кобзаря» був проведений товариством української діаспори в Греції «Україно-грецька думка» разом з кафедрою іноземних мов університету при сприянні посольства України в Грецькій Республіці. Спеціальний випуск журналу «Вісник-Ангеліофорос» був присвячений спеціально цій події. Як відмітив Луї Арагон, «ставши класиком України, Тарас Шевченко став класиком для всіх народів». Дмитро Павличко продовжив: «Т. Шевченко зробив для української культури те, що О. Пушкін для російської, Ф. Гете для німецької, В. Шекспір для англійської та Соломос для грецької. Він підняв ідеали українських творів до рівня загальнолюдських ідеалів. Як представник нації, що не мала своєї державності, він став символом не тільки художнього, але й політичного світу.»[46]

Голова товариства «Україно-Грецька Думка» Галина Маслюк підкреслила, що серйозним досягненням товариства стало те, що з кожним роком більше греків виявляють цікавість до України, до її історії, культурної та історичної спадщини. Українська суспільна організація завойовує нових друзів у наукових, творчих та підприємницьких колах, а

також у структурах державного апарата, у тому числі у меріях та різноманітних організаціях. Вечір закінчився концертом української народної музики, підготовлений грецькими виконавцями. Від імені грецьких гостей — представників органів місцевого самоврядування й університету в Раду правління товариства надійшов ряд пропозицій про проведення спільних українсько-грецьких заходів, що свідчить про розвиток дружних стосунків двох народів.

Український вечір сміху «Гумарина 2003» відбувся 13 квітня в Афінах. Дотепні жарти, конкурси, чисельні театралізовані сценки, доповнені інсценізованими жартівливими народними піснями, викликали захоплення глядачів. Цей захід був організований за ініціативою товариства «Українська-грецька думка». Він продемонстрував грецьких глядачам різноманітні сатирично-гумористичні традиції народу, познайомив з усною народною творчістю, а також з класичними та сучасними творами українських гумористів. На вечір сміху «Гумарина 2003» були запрошені гости, серед яких були представники інших національних товариств[47].

1–10 вересня 2006 р. на запрошення «Українсько-грецька думки» на о. Евія (Греція) з'їхалися представники закордонних українських організацій, щоб взяти участь у чергових зборах Європейського конгресу українців. Одною з найчисельніших була українська делегація на чолі з головою Української федерації товариств зв'язків із зарубіжними країнами та товариства «Україна-Світ» Іваном Драчем. Спонсором зустрічі українських організацій був Національний банк Греції та фірма-власник туристичного комплексу «Холідей Вілідж»[48].

Збори на о. Евія мали не тільки організаційну, але й культурну та наукову спрямованість. З лекціями на історичні теми виступили співробітники Інституту Історії Національної Академії Наук України доктори історичних наук Георгий Касьянов та Степан Віднянський, доповіді яких включали в себе огляд сучасного політичного становища в Україні. Майже щодня учасники зборів брали участь у круглих столах, за якими обговорювались актуальні питання діяльності сучасних українських осередків у Європі та шляхи їхньої співпраці. На цих зустрічах можна було зустріти представників не тільки старшої генерації, але й молодших поколінь, які жваво цікавляться долею своїх національних осередків у державах, де проживають етнічні українці. Справжньою подією на форумі став концерт українських танцюристів перед гостями туристичного комплексу з різних країн Європи. Перебування українців у Греції також включало в себе екскурсії по деяких визначних місцях Еллади. Учасники форуму побували на екскурсії в Дельфах, Афінах, побачили кілька відомих православних монастирів і храмів, архітектурні й духовні пам'ятки візантійської культури. Українські гості, особливо молодь, вчилися грецьким національним танцям. Форум пройшов успішно і став щорічним. Наступного року він мав назву Фестиваль української культури «На Спаса». В рамках цього форуму відбулася III Міжнародна конференція журналістів.

Деякі з українських громадян, які емігрували до Греції на постійне місце проживання, будують свою кар'єру в Греції. Так, цікавим прикладом створення позитивного іміджу України є історія творчості концертмейстера Вікторії Лук'янець — Медеї Яссоніді. У 1991 р. на конкурсі імені Марії Каллас (м. Афіни, Греція) Вікторія здобула першу премію. Грекиня за походженням, Медея Ясонова (Ассоніді) народилася в м. Константинівка Донецької області, тут навчалася в музичній школі, після успішного закінчення якої вступила до Донецького музичного училища за класом фортепіано, й потім до Київської консерваторії. Ще в Донецьку вона набула досвіду роботи концертмейстера в студії Будинку вчителя, згодом продовжила кар'єру в класі відомих професорів по вокалу Київської консерваторії Наталі Захарченко та Євгенії Мірошниченко. Працювала в Дитячому музичному театрі й у Національній опері. У 1991 р. вона іммігрувала на батьківщину своїх предків. За роки життя в Греції змінилося не лише звучання її прізвища. Відбулася ще одна подія — піаністка Медея Ясонова стала оперною співачкою Медеєю Яссоніді. В Греції українського концертмейстера взяли на роботу до Афінського оперного театру, де вона розпочала працювати над «Фальстафом» Верді зі знаменитим італійським співаком Ролландо Панераї. Він сприяв, щоб вона прийняла рішення поступити на вокальне відділення до Афінської консерваторії. Вона була прийнята до консерваторії, яку співачка закінчила за три роки. Варто зазначити, що займалася М. Яссоніді тільки вокальними дисциплінами, оцінки за всіма іншими музичними предметами зарахували такими, які вона отримала в Київській консерваторії. На сьогодні співачка виступала на багатьох відомих оперних сценах світу — Братислава, Бухарест, три чеські сцени, виступ у знаменитому залі «Карнегі-хол» у Нью-Йорку, концерти в головному концертному залі Афін. Окрім того, Медея викладає вокал в одній із приватних консерваторій в Афінах. Вона мріяла приїхати до Києва та співати в місті своєї юності, з яким пов'язано стільки хвилюючих спогадів, де залишилися її улюблені наставники, друзі, колеги[49]. Мрії Медеї частково судилося збутися, коли вона разом зі своєю сестрою Ларисою у якості солісток хору із м. Нафпактос (Греція) приїхали до України на III Всеукраїнський хоровий фестиваль «Співучий собор», який проходив в м. Святогорськ та м. Київ у вересні 2004 р. В колонному залі імені М. Лисенка та Будинку органної та камерної музики (м. Київ) грецький хор чудово виконав песенні твори, вразивши слухачів чистотою виконання[50].

Кінематограф є своєрідним віддзеркаленням життя держави, ментальності та культури її народу. Кінострічки виразно доносять до глядачів культуру народу, його духовні надбання та цінності, розкривають актуальні проблеми. В цей галузі українці також зробили внесок в розвиток створення позитивного іміджу України. Ірина Бойко — випускниця відділення режисури Академії мистецтв (м. Київ) працювала в одному з перших незалежних театрів-студій у столиці України. У 1995 р. вона виїхала до Греції, де через 3 роки закінчила кінематографічну школу

в «Панавіджі», якийсь час працювала помічником на грецькому телевізійному каналі ЕРТ. Її перша телевізійна роль у серіалі «Яскраве сонце» відомого грецького режисера Василіса Лулє, зробила українку відомої не тільки професійному колу, але й широкої аудиторії. У 2002 р. документальний фільм «Дно», знятий у Греції режисером Іриной Бойко, був представлений на Берлінському фестивалі[51]. У 2003 р. у Салоніках відбувся П'ятий фестиваль документальних фільмів, де іммігрантка з України представила фільм «Чи є в Греції львы?». Фільм одержав першу премію фестивалю[52]. 19 лютого 2006 р. у Німеччині завершив свою роботу 56-ий Берлінський кінофестиваль. Грецію на фестивалі представляла Ірина Бойко. Її картина «Злодій» була визнана гідною та відзначена Першою премією журі серед короткометражних художніх фільмів.[53] (Фільм входив у номінацію дитячих фільмів. Журі складалося з 11 дітей у віці 10-14 років, а також з 5 представників дорослих). Після отримання нагороди грецьким фільмом, режисером якого була українка Ірина Бойко, Греція отримала масу пропозицій та запрошень на кінофестивалі світу.

У Греції добре відомим є Олег Цибенко — автор першого перекладу на російську мову творів Нікоса Казандзакіса («Спокуса», «Христа розпинають знову» та інші). Олег Цибенко — випускник Львівського державного університету. В Московському Педагогічному інституті він захистив дисертацію по історії древнього світу, викладав у різних вузах СРСР. До Греції приїхав у 1990 р. за запрошенням Шведського Археологічного інституту для проведення дослідницької роботи та залишився працювати в Афінах. Його діяльність почалася з перекладів поетичних і прозаїчних творів на давньогрецьку та латинську мови. Таким чином він бажав донести до читача традиції Київської Русі, які мають багато спільного з традиціями Візантії[54].

Представники української діаспори в Греції зробили певний внесок у розвиток українсько-грецьких культурних зв'язків. Перш за все, це — створення українських та грецько-українських товариств, студій, клубів, школи, поява української греко-католицької парафії. Показовий той факт, що вся російськомовна преса Греції має українську сторінку. В країні стали традиційними Дні української культури та освіти, представники діаспори сприяють їх проведенню. Українці Греції роблять важливий крок в напрямку консолідації та активізації своєї діяльності.[55] Цьому сприяла політика України щодо осіб українського походження, які за своїм правовим статусом є громадянами інших держав і з точки зору міжнародного права розглядаються як національна меншина, формується із урахуванням усіх її зобов'язань перед світовим співтовариством у відповідності із міжнародними стандартами в галузі прав людини, законодавством зарубіжних країн, а також власним.[56]

Підсумовуючи, треба зазначити, що не враховуючи порівняно невелику кількість етнічних українців, які легально проживають у Греції, зв'язок основної маси українців з цією країною носить постійний характер.

Українська громада не має помітного впливу на суспільно-політичне життя Греції. Водночас за роки проживання в країні українськими громадськими організаціями накопичено чималий досвід громадсько-суспільної та культурно-освітньої діяльності, спрямованої на плекання української культури, звичаїв і традицій, збереження національної самобутності та етнічної ідентичності, поширення позитивного іміджу України в Греції. Україна послідовно піклується про створення необхідних умов для духовно-культурного обміну із зарубіжними українцями, розширення його обсягів, заохочує державні, громадські організації до здійснення спільних програм, організує проведення різноманітних заходів.

---

[1] Табачник Д. В., Попов Г. Д. Українці зарубіжжя та Україна: Довідник. — Київ, 2007. — С. 5

[2] Annual Yearbook. Greece in 2001. — Athens, 2002. — P. 100.

[3] Євтух В. Б., Ковальчук О. О. Українці в Канаді. — Київ, 1993

[4] Пирожков С., Малиновская Е., Хомра А. Внешние трудовые миграции в Украине: социально-экономический аспект. — К., 2003.

[5] Хомра О. Структура і напрями потоків населення України — К.: МОМ, 1998 // www. dep.kiev.ua.

[6] Ступницький О. І. Міжнародна міграція робочої сили та механізми її регулювання: навчальний посібник. — К., 2004.

[7] Корнієнко Б. І.Спогади посла (перші кроки Української дипломатії). — Київ, 2005.

[8] Самохвалов В. — Українська діаспора в Греції: зародження, проблеми і перспективи. // Асоціація українців Греції. — Афіни, 2001. — С. 4.

[9] Терентьєва Н. А.Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XIX–XX вв.). — К., 1999.

[10] Слюсаренко О. О., Терентьєва Н. О. Торгово-економічні зв'язки України і Греції: історичін традиції та сьогодення. — К., 2005.

[11] Тищенко А. В. Українська громада в Греції: тенденції та проблеми розвитку. //Вістник Дипломатичної академії України. — 2008. — № 11.

[12] Конопацький Є. А. Україна-Греція: шляхи співпраці. //Трибуна. –2001. — № 3–4. С. 31; Він же Україна-Греція: глибокі корені дружних зв'язків. //Політика і час. — 2002. — № 9. — С. 31.

[13] Дубчак Г О. Українсько-грецькі культурні зв'язки на межі III тисячоліття (історичний хронограф)//Вістник Дипломатичної академії України. — К., 2003. — Вип. 10. — Ч. 1.

[14] Прот. Иоанн Вернесос. Новые чудеса Св. Иоанна Русского. — Афины, 2000.

[15] Малышев Владимир. — Русские в Греции. — Афины, 2002 — С. 52–53.

[16] Пінчук С. П. — Іван Вишенський: життя і творчість. — Київ, 1968. — С. 5.

[17] Grishin Alexander. Barskys accout of the monasteries of Cyprus: a Ukrainian pilgrim in early eighteenth century Cypsus. //Modern Greek Studies yearbook. — 1994–1995. — Vol. 10–11. — P.20.

[18] Малышев Владимир. — Русские в Греции. — Афины, 2002 — С. 15–18.

[19] «Странствия пешеходца Василия Григоровича-Барского — Плаки-Аябова, уроженца киевского, монаха антиохийского. Путешествие к святым местам в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723, и оконченное в 1747 году, им самим писанное, ныне же на иждивении его светлости князя Григория Александровича Потемкина, для пользы общества изданное в свет, под смотрением надворного советника, правящего должность директора над новороссийским училищем, Вольнаго российскаго собрания при Императорском Московском университете и Вольнаго экономическаго общества в Санкт-Петербурге члена Василья Григорьевича Рубана, — СПб.: При Имп. Акад. Наук, 1778. — XII, 796 с.»

[20] Одним з відомих видань є книга під редакцією Н. П. Борсукова «Странствования Василия Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 г.», надрукована Православним Палестинським товариством в 1886–1887 роках.

[21] Довженко В. П І. Ніщинський. — Київ, 1955. — С. 6.

[22] Державний архів Одеської області. — Фонд 45. — Оп. 4. — Спр. 2591. — А. 89.

[23] Вихідці з України так само, як греки-понтійці з Кавказу, мали назву «еллінороси» або «руські». Так, в м. Афини є мікрорайон «Елліноросон» (район «греко-росіян»), де проживають греки, росіяни, українці та представники інших національностей.

[24] Ιωτη Ξανθη. Η Μεταναστευση προς την Ελλαδα. — Αθηνα: Ινστιτουτο Διεθνων Σχεσεων, 1993. — Σ. 23.

[25] Кількість греків-репатріантів була збільшена у декілька разів грецькими медіа та політичними партіями, однак точна цифра була названа міністром внутрішніх справ К. Скандалідіосом в інтерв'ю газеті «Омонія», зам міністра закордонних справ Г. Ніотісом в інтерв'ю газеті «Елефтеротіпія» та представниками деяких понтійських товариств.

[26] Павлідіс М. — Домоклов меч депортации... //Омония (Афінський міжнародний щотижневик). — 2001. — 22-28 ноября .

[27] Самохвалов В. — Українська діаспора в Греції: зародження, проблеми і перспективи. // Асоціація українців Греції. — Афіни, 2001. — С. 4.

[28] Migration in the CIS 1997–1998.// Data of the International Organization of Migration, 1999. — p. 161.

[29] Πετριωτη Ξανθη. Η Μεταναστευση προς την Ελλαδα. — Αθηνα; Ινστιτουτο Διεθνων Σχεσεων, 1993. — Σ, 82.

[30] Грецька імміграційна політика під загрозою. //Омонія (Афінський міжнародний щотижневик). — 2002. — 17–23 січня.

[31] За даними представників української діаспори, їх кількість є більш 60 000 осіб усіх категорій іммігрантів.

[32] Четверта хвиля еміграції: регіональні особливості //Довідник Інституту досліджень діаспори. — Київ, 2005. — С. 8

[33] Неодноразові спроби започаткування україномовного друкованого органу завершилися невдачами у зв'язку із браком фінансування. Періодичне видання щотижневика «Вісник- Аггеліафорос» припинилося у 1999 р., в наступні роки стали виходити ювілейні або тематичні номера щотижневика. Окремі україномовні матеріали на прохання Посольства України або українських громадських товариств друкують грецькі російськомовні щотижневики «Омонія» та «Афини інфо».

[34] «Вісник- Аггеліафорос» — перша друкована ластівка греко-української дружби». // Вісті з України. — 1998. — 12 лютого. — С. 8.

[35] Існування громади — це вимога часу //Вісник- Аггеліафорос . — 1999. — 8 січня. — №. 26 — С. 30.

[36] Попова Наталия. Украиское общество для всех желающих.//Российский вестник. — 2003. — 3–10 сентября.

[37] Вісник-Аггеліафорос. — 1999. — 7 квітня — С. 3

[38] Віталій Чеков. Українські журавлі повертаються додому// Афіни плюс. — 2001. — 13 вересня.

[39] Омония. (Афінський міжнародний щотижневик). — 2001. — 11–17 листопада.

[40] День. — 2002. — 15 січня.

[41] Διαχρονικες σχεσεις Ελλαδασ-Ουκρανιας. // Η Εφημεριδα Ειδηση. — 2002. — Μαιος. — Τευχος 30.

[42] Попова Наталия. Дружбе — 2500 лет. // Омония (Афінський міжнародний щотижневик). — 2002 . — 1–7 травня.

[43] Глушко Наталья. Все краски Украины. //Омония (Афінський міжнародний щотижневик). — 2002. — 11–17 вересня.

[44] Сонячна Еллада широ вітала українців. //Жіночій світ. — 2003. — Ч.2. — С.16

[45] Глушко Наталья. Все краски Украины. //Омония (Афінський міжнародний щотижденник). — 2002. — 11–17 вересня.

[46] «Вісник- Аггеліафорос». — 2003. — 3 вересня — С. 1

[47] Омония. (Афінський міжнародний щотижневик). — 2003. — 16–22 квітня.

[48] Український форум. — 2007. — 7 березня

[49] Черкашина Марина. Дорога завдовжки в долю / Дзеркало тижня. — 2001. — 14 — 20 липня. — № 26 (350).

[50] Чекан Олена. І музика небес, і музика лісів. Хоровий фестиваль «Співочий собор» переїхав до Києва // Україна Молода. — 2004. — 25 вересня. — № 179.

[52] Омония. (Афінський міжнародний щотижневик). — 2002. — 16–22 жовтня.

[52] Омония. (Афінський міжнародний щотижневик). — 2003. — 5–11 березня .

[53] Омония. (Афінський міжнародний щотижденник). — 2003. — 1–7 березня .

[54] Омония (Афінський міжнародний щотижневик). — 2001. — 2–8 травня.

[55] Самохвалов В. Українська діаспора в Греції: зародження, проблеми і перспективи. // Асоціація українців Греції. — Афіни, 2001. — С. 4.

[56] Основи етнодержавознавства. / за ред. Юрія Римаренка. — Київ, 1997. — С. 635–636.

Вікторія Павленко

УКРАЇНСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО І УКРАЇНОЗНАВСТВО НА ТЕРЕНАХ АВСТРАЛІЇ

У розвиток вітчизняної культури, в т.ч. освіти і науки, свій внесок зробила українська діаспора Австралії, прагнучи зберегти рідну культуру, яка на батьківщині знаходилася перед загрозою знищення.

Водночас культурно-просвітницька діяльність українців за кордоном сприяла ознайомленню громадян країни перебування із своєю культурною спадщиною і таким чином хоча б побічно привертала увагу західного світу до проблем українства, зокрема його національних домагань.

Масове переселення українців до Австралії почалося після Другої світової війни. Головним чином із Європи переїхало туди понад 20 тис. українців[1]. Це були переважно колишні радянські військовополонені, біженці й переміщені особи, які опинилися на території західних окупаційних зон союзників. Крім того, до далекої Австралії потяглися й ті українські емігранти, котрі після більшовицького перевороту знайшли притулок у країнах Східної Європи й з ідеологічних міркувань та під загрозою радянського терору перед приходом радянських військ виїхали на захід.

Незначний сплеск української еміграції припадає на 80-90-ті роки XX ст., коли після розвалу СРСР та проголошення незалежної української держави став можливий безперешкодний виїзд бажаючих поза межі країни. Близько 1 тис. виїхали переважно на індивідуальній основі, головно до родичів. Згідно з переписом 1986 р. заявили про своє українське походження понад 31 тис. осіб, серед яких 46% становили народжені в Австралії[2].

Переселення українців до Австралії відбувалося також на підставі угоди 1947 р. між ІРО (Міжнародною організацією у справах втікачів) та австралійським урядом. На федеративному рівні справами біженців відав департамент еміграції, в адміністративних одиницях (штатах) і регіонах — його представники (директори).

Враховуючи, що загальна кількість переселенців на австралійський континент становила близько 170 тис., місцева влада не мала належних можливостей створити їм необхідні умови для пристойного існування. Спершу емігранти, в тому числі й українці, зазнавали легальної дискримінації у справах зайнятості, соціального забезпечення тощо.

Переселенців розміщували в міграційних центрах, робітничих таборах, що були створені в Західній Австралії (табір поблизу міст Нортгам, Кандердін, Перт), в північній Австралії (в передмісті Вудсайду, Аделаїди), в Новому Південному Уельсі (Батгерст, Грета, Ковра), в Чулорі, Горнсбі та ін. Причому існували спеціальні табори для жінок і дітей та окремі табори для робітників. Чоловіки протягом двох років повинні були

відпрацьовувати в промисловості чи будівництві у визначених урядом місцях. Лише після цього терміну їм дозволялося мешкати із сім'ями, або переїхати на нове місце проживання. Через п'ять років, пройшовши процедуру натуралізації (яка, зокрема, включала іспит з англійської мови), українцям, як й іншим емігрантам, надавалося право отримати громадянство Австралії.[3]

На початку 1950-х років після ліквідації переселенських таборів лише незначна частина українців залишилася у тій же місцевості. Основна ж маса емігрантів, шукаючи кращих умов праці й проживання, бажаючи жити в більшій українській громаді, розселилася на околицях великих промислових центрів. Ними стали п'ять найбільших міст — Сідней, Мельбурн, Аделаїда, Брізбан, Перт. Тут зосередилося понад 85% українців. Відповідно в цих містах і були сконцентровані найважливіші українські культурно-просвітні установи. Проте компактного району проживання українців так і не виникло.

Основна маса українців досить швидко адаптувалася на чужині, яка стала їм другою батьківщиною. Опанувавши мову, виявивши свої професійні здібності, українці невдовзі поповнили лави кваліфікованого робітництва, фермерства, а подекуди й інтелігенції. Вже на початку 1990-х років понад 90% українців отримали австралійське громадянство.[4]

Урядові кола Австралії спочатку проводили щодо біженців, в тому числі й українців, політику інтеграції новоприбулих у австралійське суспільство, а в подальшому й їхньої асиміляції з метою формування монолітної австралійської нації. Не менш важливим завданням для панівних верств було використання антирадянських настроїв українців (як й інших колишніх громадян Радянського Союзу) в післявоєнній холодній війні, в протистоянні австралійським прокомуністичним об'єднанням.

І якщо остання тенденція знаходила підтримку в основній масі емігрантів, то політика нівелювання національних особливостей наштовхувалася на опір біженців із Східної Європи, зокрема українців і прибалтів. Вони пам'ятали своє історичне коріння, намагалися й на чужині зберегти свою національну ідентичність.

Прагнення українців, як й інших не панівних етносів Австралії, зберегти свою національну культуру зіграло не останню роль у проголошенні політики багатокультурності. Її започаткував лейбористський федеративний уряд, прийшовши до влади у 1972 р. Згідно з нею на зміну політики асиміляції щодо інших спільнот пропонувався більш гнучкий варіант інтеграції різних етносів у домінуюче англосаксонське суспільство з певним пошануванням їхньої культури, мови, віри тощо. Разом з тим висувалося завдання виховувати в емігрантському середовищі почуття австралійського патріотизму, акцентування уваги на самобутності австралійської нації.

До проголошення цієї політики українцям доводилося долати значні труднощі на шляху поліпшення свого суспільно-політичного, фінансово-економічного й культурно-просвітницького розвитку.

Ще з початку свого перебування на австралійській землі, а саме знаходячись в переселенських таборах, українці почали облаштовувати своє власне громадське й культурне життя. Саме в таборах з'являються перші громадські об'єднання українців. За їх ініціативою тут налагоджується релігійне життя, створюються школи, ансамблі тощо. Просвітницька діяльність в таборах була поставлена на достатньо високий рівень завдяки перебуванню в них цілої низки відповідних професійних діячів.

Після переселення із таборів культурно-просвітницькою роботою стали займатися церковні й світські українські організації. До перших належали українська церква (греко-католицька і православна) та напіврелігійні організації мирян — церковні братства і сестрицтва. Саме братства і сестрицтва створювали при церквах перші суботні школи, бібліотеки, займалися видавничою справою, збирали кошти на будівництво церков, організовували культурно-просвітні заходи.[5]

Не менше значення в активізації культурно-просвітнього життя українців Австралії належить їхнім світським організаціям — громадам, які виникли вже у 1949–1950 рр. майже у всіх штатах, за винятком Тасманії. З метою координації їх діяльності на з'їзді представників цих товариств (Мельбурн, 1950 р.) створюється Об'єднання українців в Австралії. Його очолив колишній сотник Української Галицької Армії, інженер-технолог, громадський діяч Василь Болюх.

У 1953 р. це товариство перейменовується на Союз українських організацій в Австралії (СУОА). Наприкінці 1990-х років до нього входили близько 30 організацій, а також представники церкви.[6] Крім мети репрезентувати українську спільноту в Австралії й захищати її інтереси СУОА ставив своїм завданням знайомити австралійців з українською культурою й історією, зокрема з визвольною боротьбою українського народу.

Культурно-просвітню діяльність здійснюють молодіжні (Пласт та Союз української молоді), культурно-мистецькі, жіночі (Союз українок), наукові, шкільницькі, комбатантські (об'єднання колишніх вояків) та інші українські організації, а також земляцькі товариства — Комітет покутян, Об'єднання львів'ян, Товариства полтавчан, волинян тощо.

Громадські об'єднання гуртуються головно в чотирьох Українських народних домах. Ще в 1950-ті роки вони були побудовані в Брізбані й Перті або закуплені (вже готові будинки) в Мельбурні й Сіднеї на громадські пожертвування з ініціативи українських громад. Українські народні доми стали центром культурного життя діаспори, зокрема місцем проведення урочистих зборів (присвячених ювілейним датам української історії, видатним українським діячам), концертів, свят, театральних вистав тощо.

Однак, щоб розвивати українську культуру на чужині передусім необхідно було зберегти рідну мову. Відтак велика увага приділялася освітній

справі. Як вже зазначалося раніше, перші українські школи були сформовані ще в переселенських таборах. Навчання в них проводили мешканці таборів, які мали відповідну освіту. Таких викладачів було не так і багато, оскільки із 30 тис. українських переселенців вищу освіту мали 1–3%. Проте отриманий організаційний і педагогічний досвід став їм у нагоді після ліквідації таборів.

Враховуючи історичний досвід українських братських шкіл, навчальні заклади постали на базі груп релігійного навчання ще на початку 1950-х років завдяки сприянню щойно створених церковних братств. Першою такою школою в Австралії стала Українська братська школа ім. митрополита А. Шептицького (Мельбурн, 1951 р.). Пізніше українські школи створюються організаціями СУОА головно при народних домах й інколи спершу навіть у приватних будинках. В них школярі навчалися по суботах, тобто у вільний від навчання день в австралійській школі.

До 1959 р. ці навчальні заклади були семирічними і називалися «рідними школами». Від 1960 р. вони стали дев'ятирічними і отримали назву «школи українознавства». Оскільки навчання дітей відбувається паралельно в австралійській і українській школах, то і термін навчання з 1984 р. у них став ідентичний — 12-річна освіта (враховуючи рік дитячого садка і рік дошкільний).[7]

Найбільшого апогею досягло українське шкільництво у 1957-1971 рр. Саме в цей період кількість шкіл зросла з 25 до 54, відповідно учнів — з 1380 до 2150, вчителів — з 84 до 146. Школи називають на честь проводирів, еліти української нації — княгині Ольги, князя Володимира Великого, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та ін.

У цих школах вивчаються мова, література, історія, географія, культура України, а також релігієзнавство і спів. Спочатку учні користувалися підручниками, підготовленими представниками західної української діаспори. У 1960-х роках з'являються власні підручники, що стали користуватися попитом і за межами країни. Таким став підручник для молодших класів педагога Марії Дейко. Починаючи з 1990-х років у навчальному процесі використовуються підручники з України.[8]

При школах існують гуртки: хорові, танцювальні, театральні, музичні (головно гри на бандурі) тощо. Українськими школами керує Центральна шкільна рада, що входить до СУОА і діє через шкільні ради штатів, а де вони відсутні — через керівництво цих шкіл. При школах функціонують батьківські комітети. Спочатку матеріально школи, в тому числі й зарплата вчителів, забезпечувалися батьками або спонсорами. Включення українського шкільництва в загальнодержавну програму багатокультурності дало змогу фінансувати його державою. Ця програма сприяла визнанню української мови матрикуляційною, тобто мовою, що включена як предмет вступного іспиту до вищих навчальних закладів. Своєю чергою таке підвищення статусу української мови допомагало розширити коло бажаючих її вивчати.

Проблема старіння педагогічних кадрів (які раніше забезпечувалася емігрантами з вищою освітою) спонукали відкрити українознавчі студії у формі семінарів й літніх курсів в університетах ім. Макворі в Сіднеї, ім. Монаша в Мельбурні та ім. Фліндерса в Аделаїді. Спочатку ці програми фінансувала Фундація українознавчих студій в Австралії (ФУСА), згодом — адміністрація відповідних університетів. Підвищенню кваліфікації педагогів сприяють місцеві наради штатів та загальноучительські з'їзди (раз на три роки).[9]

Поряд із успіхами української освітянської справи даються взнаки й труднощі, що виявилися в 1980-1990-х роках минулого століття. Це насамперед зменшення кількості учнів, викликане цілою низкою об'єктивних факторів. Серед них: спад народжуваності в українських сім'ях, зростання числа змішаних сімей, розпорошеність українських родин. Не меншу роль серед деяких молодих батьків грає і фактор утилітарної ментальності — зневіра у практичній доцільності для їхніх дітей української освіти. Так, у 1991 р. залишилося функціонувати 15 українських шкіл, в яких навчалося 760 учнів і викладало 122 учителі[10].

Проте, незважаючи на ці проблеми, українське шкільництво дає змогу формувати у молодого покоління діаспори усвідомлення свого історичного коріння, національної ідентичності, почуття пошани до національних і культурних набутків української спільноти.

З освітою тісно пов'язана наука. Представники української діаспори мають змогу займатися науковою діяльністю в суто українських наукових закладах й австралійських науково-освітніх центрах. До перших належить Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Австралії (НТША). Воно створено у 1950 р. у Сіднеї за ініціативою літературознавця, бібліографа, педагога Євгена Пеленського, який і був обраний його головою. Згодом очолювали це товариство педагоги Іван Рибчин і Матвій Ващишин, журналіст Теодосій Ляхович, економісти П. Шулежко й Ігор Гордіїв, єпископ Іван Прашко, зоолог Роман Микитович[11].

Пізніше осередки НТШ постали в Мельбурні (1964 р.), Аделаїді (1965 р.) і Канберрі (1971 р.). Навколо НТША згуртувалося понад 100 науковців, серед них 14 дійсних членів та 2 члена-кореспонденти НТША. В його діяльності головна увага приділяється дослідженню проблем українознавства. Основним його здобутком стала публікація в Мельбурні у 1966 р. документальної книги «Українці в Австралії», а також участь у виданні 4 тому «Енциклопедії української діяспори. Австралія—Азія—Африка» (Київ—Нью—Йорк—Чікаго—Мельборн, 1995).[12]

Науково-дослідницька робота з проблем українознавства здійснюється в спеціальних закладах, створених при австралійських вузах на кошти Фундації українознавчих студій в Австралії (пізніше їх фінансування перейшло до університетських адміністрацій). Першим з них постав у 1978 р. Центр українознавчих студій при Університеті ім. Макворі в Сіднеї. Його програма розпочалася у формі семінарів й літніх курсів

українознавства, а з 1984 р. започатковано регулярну програму при факультеті сучасних мов.[13]

У 1983 р. був заснований Лекторат україністики ім. М. Зерова при відділенні слов'янських мов Університету ім. Монаша в Мельбурні. Він веде для студентів навчальні програми з української мови й літератури, готує магістрів й докторантів, здійснює науково-дослідницьку діяльність з українського літературознавства і лінгвістики, публікує спеціальні збірники і бюлетені. Центр і Лекторат спільно з НТША проводять наукові конференції, в т.ч. й міжнародні. Результати цих наукових досліджень публікуються у серійному виданні «Історія українського поселення в Австралії», а також в «Australian Ukrainian Review»[14].

Певний внесок у розвиток австралійської економічної науки зробили українці — члени українських професійних товариств (Павло Шулежко, Степан Процюк, Євген Пеленський), архітектурної справи — (Роман Павлишин), електрифікації — (Олександр Кохановський) та ін.[15]

У розвитку українознавчих студій значне місце належить бібліотечній справі. Саме в бібліотеках зосередилися основні фонди україністики, користування якими дає змогу дослідникам плідно працювати в цій галузі. Бібліотеки, в яких знаходиться українська література, можна поділити на чотири групи: державні, церковні, громадські, приватні.

До перших належать україномовні фонди бібліотек Лекторату україністики Університету ім. Монаша в Мельбурні (2,5 тис книжок) й Центру українознавчих студій при Університеті ім. Макворі в Сіднеї (2 тис. книжок).

Найбільші фонди мають церковні бібліотеки. В них знаходиться не лише богословська література, а й відділи історичні, етнографічні, літературно-мовознавчі, мистецтвознавчі, словників, підручників, періодики, а також рідкісних стародруків тощо. Так, єпархіальна бібліотека в Мельбурні нараховує понад 14 тис. книжок, бібліотека УКЦ в Сіднеї — 5 тис. книжок.

Досить багаті фонди мають й приватні бібліотеки. Серед них вирізняється бібліотека (6 тис. книг) письменника, видавця, педагога Дмитра Нитченка в Мельбурні, що містить рідкісні видання Х1Х ст. та міжвоєнного радянського періоду, значну літературу по шевченкознавству. Велика добірка української книги (4 тис.), передовсім мистецтвознавчої (балет, театр, музика, живопис) та історичної, є в бібліотеці художника Петра Кравченка в Сіднеї. В цьому ж місті знаходиться й бібліотека католицького священика, журналіста Івана Шевціва (2 тис. книжок). Дещо менші збірки знаходяться при українських громадах, народних домах, школах тощо.

Плідна діяльність українських бібліографів на австралійські землі дає змогу не лише зберегти цінні зразки української літератури, познайомити з нею наступні покоління української спільноти, а й формувати важливі інформаційні джерела.

Збереження й розвиток української культури в Австралії, в т.ч. освіти і науки, справа всієї української громади. Проте в ній значна роль нале-

жить організаціям і особам, які займаються організованою економічною діяльністю. Насамперед це українські кооперативні й кредитні спілки. Лише кредитні спілки щороку жертвують на громадські, культурні, релігійні цілі близько 160 тис. доларів[16]. Щедрими меценатами є й приватні особи, передусім успішні підприємці Роман Кордуба, Михайло Лесів, Іван Контек, лікар Гліб Дубик та ін. Цілеспрямовано оберігає культурні надбання української діаспори Товариство збереження української спадщини в Австралії. Зокрема, спільно із тижневиком «Вільна думка» воно видало у 2001 р. енциклопедичний довідник «Українці в Австралії».

Підбиваючи підсумок, можна зробити висновок, що порівняно малочисельна українська діаспора Австралії докладає надзвичайних зусиль для збереження історичної пам'яті свого народу, його мови, культури й ідентичності. Цей факт визнається іншими національними меншинами Австралії та її громадськими й державними представниками. Отже, українська еміграція гідно виконує місію збереження й розвитку українського культури, в т.ч. української освіти і українознавства.

---

[1] Українці в зарубіжному світі. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 70.

[2] Seneta Eugene. Ukrainians in Australia and Oceania // Ukraine and Ukrainians throughout the World. A Demographic and Sociological Guide to the Homeland and Its Diaspora. — Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 1994. — P. 473.

[3] Барчинський Орест. До історії українського поселення в Австралії // Українці в Австралії. Енциклопедичний Довідник. — Сідней: «Вільна Думка» і Товариство Збереження Української Спадщини в Австралії, 2001. — С. 55–56.

[4] Жуківський Анатолій. Поселення українців в Австралії // Українці в Австралії. Енциклопедичний Довідник. — С. 10–12.

[5] Шевців Іван. Українська католицька церква та її роля в житті української діяспори в Австралії // Українці в Австралії. Енциклопедичний Довідник. — Сідней: «Вільна Думка» і Товариство Збереження Української Спадщини в Австралії, 2001. — С. 431.

[6] В. П. Трощанський, А. А.Шевченко. Українці в світі // Україна крізь віки. — Том 15. — К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. — С. 127.

[7] І. Брозницький. Українське шкільництво в Австралії. // Українці в Австралії. Матеріяли до історії поселення українців в Австралії. — Австралія-Мельборн: Наукове товариство ім. Т.Шевченка в Австралії. Бібліотека українознавства. — Ч. 15., 1966. — С. 697–727.

[8] Сліпецька Тетяна. Українське шкільництво в Австралії // Українці в Австралії. — Т. П. — Мельборн: Союз Українських Організацій Австралії, 1998. — С. 570–573.

[9] Там само. — С. 573–581.

[10] Seneta Eugene. Ukrainians in Australia and Oceania // Ukraine and Ukrainians throughout the World. A Demographic and Sociological Guide to the Homeland and Its Diaspora. — Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 1994. — P. 478–479.

[11] Радіон Степан. Наукове Товариство ім. Т.Шевченка в Австралії // Українці в Австралії. Енциклопедичний Довідник. — Сідней: «Вільна Думка» і Товариство збереження Української Спадщини в Австралії», 2001. — С. 449.

[12] Микитович Роман. Наукове товариство ім. Шевченка в Австралії // Українці в Австралії. — Т. П. — Мельборн: Союз Українських Організацій в Австралії, 1998. — С. 629–635.

[13] Кошарська Галя. Центр українських студій, Макворі університет (Сідней) // Українці в Австралії. — Т. П. — Мельборн: Союз Українських Організацій Австралії, 1998. — С. 624–627.

[14] Павлишин Марко. Лекторат україністики ім. Миколи Зерова в університеті ім. Монаша (Мельборн) і Допомоговий Фонд Українознавчих Студій // Українці в Австралії. — Т. П. — Мельборн: Союз Українських Організацій Австралії, 1998. — С. 617–623.

[15] Микитович Роман. Українці в науці п'ятого континенту. — «Українська діаспора». — 1994. — Ч.5. — С. 92–94.

[16] Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі // Україна крізь віки. — К., Видавничий дім Альтернативи, 1999. — С. 126.

Анатолій Малюська

ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ МІЖНАРОДНИХ МЕХАНІЗМІВ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА СВОБОД НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

(на прикладі українського прикордоння)

Не так вже й давно громадяни країн Центральної та Східні Європи опинилися перед фактом серйозних змін своєї цілісної життєвої системи, коли радикально змінилися політичне життя їхніх суспільств та їхні соціально-культурні параметри. Як суб'єкти суспільного життя, громадяни нових державних утворень виявилися на зламі часу в смузі конфронтації. В світлі нових політологічних концепцій їхні долі почали трактувати з урахуванням зміни етнічних процесів в умовах соціально-політичної трансформації, через суперечності та конфлікти в етнополітичній і національній сферах. Вказане потенційно може спровокувати та вже провокує виникнення на етнічному та національному підґрунті ряду міждержавних протистоянь та конфліктів, що призводить до загальної дестабілізації у регіоні. Підтвердженням вищевикладеного є й нещодавній україно-румунський дипломатичний конфлікт, пов'язаний з оголошенням МЗС України окремих румунських дипломатів персонами «non grata» внаслідок поширення ними у румуномовному середовищі України уніоністських і сепаратистських настроїв та здійснення прихованого фінансування громадських організацій й культурологічних товариств національних меншин румунського походження, що пропагували антиукраїнські ідеї, а також загостренням румуно-молдовських, україно-російських, російсько-грузинських тощо відносин.

Таким чином, забезпечення ефективного державного контролю за розвитком ситуації у сфері міжнародних національно-етнічних відносин, в першу чергу між Україною та сусідніми з нею державами, пошук можливих шляхів пом'якшення міжетнічних суперечностей, що виникають, а також пошук можливих шляхів посилення впливу України на вказані процеси на міжнародному рівні без сумніву є одними з найважливіших практичних завдань сучасності, які представляють вагоме значення для наукових та політологічних досліджень.

Сучасні етнополітичні процеси в Україні розглядаються в дослідницьких роботах М. Алмаші, М. Антоновича, Б. Баглея, Т. Вакулової, І. Варзара, О. Габриеляна, В. Євтуха, А. Зоткіна, В. Котигоренка, І. Кресіної, О. Кривицької, І. Кураса, Ю. Левенця, О. Майбороди, О. Маруховської, Л. Нагорної, П. Надолишнього, В. Полохала, Ю. Римаренка, С. Римаренка, Т. Сенюшкіної та ін. При цьому, вказані автори фокусують свою увагу перш за все на теоретичних аспектах формування політичної нації, політичних еліт, міжетнічних відносинах та способах попередження і врегулювання етнічних конфліктів.

Питанню практичної участі України в універсальних та регіональних механізмах захисту прав національних меншин та опрацюванню можливих шляхів удосконалення української етнополітики приділяється недостатня увага, зважаючи на що метою даної статті є дослідження результатів участі у вказаних інструментах і механізмах України та прикордонних з нею держав, що є одним з головних факторів забезпечення миру та стабільності в регіоні, а також визначення ролі та місця України у згаданому процесі з окресленням можливих подальших кроків у напрямку ствердження її позицій на міжнародній арені та формування позитивного іміджу у якості впливового, надійного та передбачуваного партнера, активного учасника міжнародної політико-правової діяльності у сфері забезпечення та захисту прав національних меншин.

Міжетнічні стосунки є однією з найбільш складних проблем, що торкаються не лише організації державного і суспільного життя всередині кожної полінаціональної країни, а й міждержавних міжнародних відносин. Стабільність розвитку багатонаціональних країн може гарантуватися лише ефективною взаємодією міжнародних і внутрішньодержавних механізмів та інструментів, які покликані виконувати властиву їм функцію забезпечення захисту прав меншин та розв`язання міжнаціональних конфліктів мирним шляхом. Відсутність такої умови може призвести не лише до погіршення становища національних груп в окремій країні, а й до ускладнення міжнародної ситуації в цілому. Прикладом зазначеного можуть стати події останніх років на теренах колишньої Югославії, а також значне загострення грузино-південноосетинського та грузино-абхазького конфліктів.

Досліджуючи проблему причин виникнення таких етнічних міждержавних конфліктів, сучасні іноземні та українські дослідники в основному використовували раціоналістичні підходи. Так, Дж. Ст. Міл (John Stuart Mill) писав, що конфлікти існуватимуть доти, доки «кордони держав загалом і в цілому не співпадатимуть з національними кордонами»[1]. Дж. Ротшильд (Joseph Rothschild) попереджав «про зростаючий тиск політизованих етнічних домагань з їхніми можливими легітимаційними і делегітимаційними наслідками для будь-якого суспільства чи політичного режиму»[2], які можуть привести до конфлікту. Т. Гарр (Ted Robert Gurr) вважав, що причиною конфліктів є високополітизовані меншини, які воюють за розширення своїх прав[3]. П. Брасс (Paul R. Brass) припускав, що етнічність і націоналізм, міжетнічні й сепаратиські рухи стали головною силою, яка формує сучасний світ, структуру і стабільність сучасних держав[4]. На думку ж авторів видання «Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії», причиною етнічних конфліктів є «нерозв'язання або несправедливе розв'язання національного питання у соціальній, економічній, культурній, мовній, релігійній, правовій або іншій сферах, від яких залежить збереження ідентичності етнічних груп та їхній подальший всебічний розвиток»[5]. Дослідниця М. Пірен вважає, що «мотивом, який сприяє конфліктові, може бути страх

втрати національної самобутності, асиміляція меншого етносу в межах чисельнішого»[6]. Все той же Дж. Ротшильд писав, що «політичні причини виникнення конфліктів, подібно до соціально-економічних причин, проявляються тоді й там, коли і де виникає, з одного боку, структурна нерівність між групами та регіонами, а з другого — відчувається невідповідність між обіцяною рівністю і фактичним результатом»[7].

Таким чином, етнополітичні аспекти повинні займати суттєве місце у формуванні внутрішньої і зовнішньої політики багатонаціональних держав, в тому числі й України. Справедливо та коректно реалізована державна політика щодо вирішення національного питання формує сприятливе ставлення до держави з боку громадян і з боку всієї світової спільноти.

Водночас, не зважаючи на загальноприйняту в міжнародних відносинах практику того, що виконання зобов'язань із забезпечення прав і свобод представників національних меншин є в першу чергу відповідальністю конкретних країн та їх урядів, світовим співтовариством розроблено цілу систему відповідних універсальних та регіональних інструментів захисту таких прав на міжнародному рівні.

Зокрема, у відповідності до ст. 55 Статуту ООН, положення якого є обов'язковими для виконання усіма країнами-членами вказаної міжнародної організації, остання зобов'язана сприяти забезпеченню належної поваги до прав людини у всьому світі, а усі країни-члени ООН, в свою чергу, повинні запроваджувати індивідуальні та колективні, у співробітництві з ООН, заходи для досягнення зазначеної мети[8]. У цьому контексті, основоположними документами ООН на даний час є Загальна декларація прав людини (Universal Declaration of Human Rights), прийнята 10 грудня 1948 року Резолюцією ГА ООН № 217А(III), та Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities), прийнята 18 грудня 1992 року Резолюцією ГА ООН № A/RES/47/135, які, проте, не є багатосторонніми міжнародними угодами, що, в свою чергу, не тягне за собою необхідності обов'язкового виконання країнами-членами ООН їх положень, закріплених у формі закликів та певних рекомендацій. Разом з тим слід зазначити, що вказані міжнародні декларативні документи стали основою для формування національних нормативно-правових систем у сфері захисту прав національних меншин переважної більшості країн світу, які поступово імплементували їх положення до власного внутрішньодержавного законодавства. Україна, зокрема, імплементувала їх визначальні положення до відповідного розділу Конституції України, Закону України «Про національні меншини» від 25.06.1992 року № 2494-XII, Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23.12.1997 року № 776/97-ВР, окремих інших нормативно-правових актів, а також Декларації прав національностей України від 01.11.1991 року № 1771-XII.

Які ж на сьогодні існують реальні дієві на практиці механізми та інструменти захисту прав національних меншин універсального характеру та яка ж роль України в їх запровадженні та реалізації?

На даний час функціонує шість основоположних міжнародних універсальних інструментів ООН, пов'язаних з проблемами забезпечення та захисту прав та свобод національних меншин. Для кожного з цих шести інструментів передбачено функціонування відповідних експертних комітетів з питань моніторингу за виконанням їх положень та розгляду скарг фізичних осіб щодо порушень їх прав, до складу яких, в залежності від конкретної угоди (інструменту), входить від 10 до 23 експертів у сфері захисту прав людини. Робочі засідання комітетів зазвичай проходять протягом декількох тижнів один раз на рік у м. Женева (Швейцарія) або ж м. Нью-Йорк (США).

Вказаними основними інструментами є наступні[9]:

— Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (International Covenant on Civil and Political Rights) від 16.12.1966 року, учасниками якого станом на початок 2009 року є 163 країни, включаючи й Україну, яка ратифікувала його положення Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.1973 року № 2148-VIII;

— Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights) від 16.12.1966 року, участь в якому беруть 159 країн, включаючи й Україну, яка ратифікувала його положення Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.1973 року № 2148-VIII;

— Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination) від 20 грудня 1965 року, учасниками якої є 173 країни, включаючи й Україну, яка ратифікувала її положення Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 21 січня 1969 року;

— Конвенція про права дитини (Convention on the Rights of the Child) від 20.11.1989 року, участь в якій беруть 193 країни, включаючи й Україну, яка ратифікувала її положення Постановою Верховної Ради УРСР від 27 лютого 1991 року № 789-XII;

— Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women) від 18.12.1979 року, участь в якій беруть 163 країни, включаючи й Україну, яка ратифікувала її положення рішенням Президії Верховної Ради СРСР від 19 грудня 1980 року та

— Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment) від 10.12.1984 року, учасниками якої станом на початок 2009 року є 145 країн, включаючи й Україну, яка ратифікувала її положення Указом Президії Верховної Ради УРСР від 26.01.1987 року № 3484-XI.

Як вбачається, Україна у свій час підписала та ратифікувала усі шість основоположних міжнародних універсальних угод під егідою ООН, спрямованих на захист прав та свобод осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин. Цікаво, що з усіх її прикордонних держав, такими ж досягненнями можуть пишатися Російська Федерація, Республіка Білорусь, Республіка Польща, Угорщина та Словацька Республіка, яка стала спадкоємницею зазначених міжнародних угод, підписаних Чехословаччиною ще до її розпаду. В свою чергу, Румунія підписала та ратифікувала лише чотири з шести вказаних інструментів, приєднавшись ще до двох — Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації та Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Найгірша ж у цьому контексті ситуація з Молдовою, яка приєдналась лише до трьох із шести міжнародних універсальних інструментів захисту прав меншин, а саме: до Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенції про права дитини та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права[10].

Безпосередня участь у згаданих механізмах ООН у сфері захисту прав національних меншин для країн її членів означає не лише необхідність належного виконання положень згаданих міжнародних пактів та конвенцій, формуючи тим самим позитивний імідж країни на міжнародній арені у якості надійного та передбачуваного партнера у сфері забезпечення прав людини, а й надає змогу бути обраним до вищезазначених конвенціональних експертних комітетів ООН з питань моніторингу за виконанням їх положень, якими є Комітет з прав людини ООН (Human Rights Committee), Комітет ООН з економічних, соціальних та культурних прав (UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights), Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації (UN Committee on the Elimination of Racial Discrimination), Комітет ООН з ліквідації дискримінації жінок (UN Committee on the Elimination of Discrimination Against Women), Комітет ООН проти катувань (UN Committee against Torture), Комітет ООН з прав дитини (UN Committee on the Rights of the Child), а також розгляду скарг представників національних меншин щодо порушень їх прав.

Україна, на жаль, на даний час не має представництва та не входить до складу жодного з зазначених комітетів ООН, що не лише не личить одному із засновників вказаної міжнародної організації, а й може призвести до негативних наслідків для її національної безпеки, в той час як окремі країни її сусіди досить активно користуються цією нагодою для здійснення безпосереднього політичного впливу на нашу державу шляхом отримання в них членства та розгляду і надання обов'язкових для виконання так званих «заключних зауважень та рекомендацій» того чи іншого комітету. Так, зокрема, представники Румунії та Російської Федерації беруть активну участь у діяльності трьох із шести вищезгаданих експертних комітетів ООН, а саме: Комітеті з прав людини (на період до 31.12.2010 року), Комітеті з ліквідації расової дискримінації (до 19.01.2010 року), Комітеті

з ліквідації дискримінації жінок (до 31.12.2012 року) та Комітеті з економічних, соціальних та культурних прав (до 31.12.2010 року), Комітеті з ліквідації расової дискримінації (до 19.01.2010 року), Комітеті проти катувань (до 31.12.2009 року) відповідно, Угорська Республіка на період до 31.12.2011 року матиме власне представництво у Комітеті ООН з прав дитини, а Республіка Польща та Республіка Білорусь — в Комітеті з економічних, соціальних та культурних прав (обидві країни на період до 31.12.2012 року)[11].

З усіх вище перерахованих універсальних інструментів ООН, а також ряду інших, зокрема, Форуму ООН з питань меншин (UN Forum on Minority Issues), Універсальному періодичному огляді (Universal Periodic Review), Спеціальних процедурах Ради з прав людини ООН (Special Procedures of the Human Rights Council) тощо Україна представлена лише в одному, на період до 2011 року, універсальному механізмі — Раді з прав людини ООН (UN Human Rights Council), до складу якої входять представники 47 країн, включаючи й Російську Федерацію та Словацьку Республіку, які обираються Генеральною асамблеєю ООН терміном на 3 роки без права переобрання більш, ніж два рази поспіль.

Що ж стосується регіонального виміру, то тут також, на жаль, слід констатувати таку ж ситуацію. На даний час більш, ніж 125 країн світу є учасниками одного з трьох головних регіональних інструментів з питань захисту прав людини та національних меншин: Африканської хартії з питань прав людини та народів (African Charter on Human and Peoples' Rights), Всеамериканської системи прав людини (Inter-American Human Rights System) та Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms). Значні зусилля на вказаному напрямку докладаються й Радою Європи, ОБСЄ, Європейським Союзом та іншими міжнародними регіональними організаціями.

Розглянемо детальніше загальноєвропейську систему регіональних механізмів та інструментів забезпечення прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, географічними учасниками якої є Україна та прикордонні з нею держави.

Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, або ж як її ще називають Європейську конвенцію з прав людини (European Convention on Human Rights), було укладено 4 листопада 1950 року у відповідності до положень ст. 1 Статуту Ради Європи від 5 травня 1949 року та зареєстровано Радою Європи за № 005. Положення Конвенції ратифікували 47 країн, включаючи й Україну, яка стала повноправним учасником Конвенції починаючи з 11 вересня 1997 року, ратифікувавши її положення Законом України № 475/ВР від 17.07.1997 року.

Іншим, не менш важливим, регіональним механізмом захисту прав національних меншин є положення Рамкової конвенції про захист національних меншин (Framework Convention for the Protection of National Minorities), яку було укладено 1 лютого 1995 року та зареєстровано Радою

Європи за № 157. Учасниками згаданої Конвенції є 39 європейських країн, включаючи й Україну, яка стала її повноправною учасницею починаючи з 1 травня 1998 року, ратифікувавши її положення Законом України № 703/97-ВР від 09.12.1997 року.

Інформація з офіційної електронної сторінки Ради Європи свідчить, що учасниками вказаних регіональних механізмів захисту прав національних меншин наряду з Україною станом на даний час є усі без виключення прикордонні з нею держави окрім Білорусі, яка не є країною-членом Ради Європи та, відповідно, не підписала і не ратифікувала положення вказаних міжнародних угод[12].

Також Україна, після відповідної ратифікації Законом України від 15.05.2003 року № 802-IV «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», стала учасницею «Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин» (European Charter for Regional or Minority Languages), яку було ухвалено Комітетом міністрів Ради Європи 5 листопада 1992 року з метою захисту і розвитку історичних регіональних мов і мов національних меншин у Європі та зареєстровано за № CETS 148. Окрім нашої держави, вказану Хартію підписали 33 із 47 країн-членів Ради Європи та лише 24 з них ратифікували її, включаючи Республіку Польщу, Угорську Республіку, Румунію та Словаччину. Російська Федерація та Молдова не ратифікували її положення, а Республіка Білорусь не є її учасницею взагалі[13].

Україна могла б також брати активнішу участь і у діяльності окремих впливових європейських регіональних організацій, які переймаються, в тому числі, й питаннями захисту прав національних меншин, учасницею яких вона є на даний час, зокрема, Ради Європи, ОБСЄ тощо.

Так, зокрема, вкрай важливою є активна безпосередня участь України у діяльності цілого ряду інституцій Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), призначених для урегулювання міжетнічних протиріч та попередження міждержавних конфліктів та сприяння забезпеченню миру, стабільного розвитку та дружнього співіснування народів та націй в регіоні, основними з яких є Департамент з питань прав людини Офісу з питань демократичних інституцій та прав людини ОБСЄ та Верховний комісар з питань національних меншин ОБСЄ. Останнім часом в регіоні ОБСЄ значно зменшилась кількість міждержавних збройних конфліктів, пов'язаних з боротьбою за територію або ж економічні ресурси. В той же час, відстежується значне зростання напруги між окремими групами населення безпосередньо в самих країнах. Досить часто такі міжетнічні конфлікти в середині держави виходять за її межі, розповсюджуються на прикордонні країни та призводять до значного погіршення відносин між державами-членами ОБСЄ. Тому питання забезпечення та захисту прав національних меншин залишаються на даний час пріоритетними і для ОБСЄ.

Міжурядове співробітництво з питань захисту прав національних меншин під егідою Ради Європи (Intergovernmental Co-operation)

відбувається в рамках функціонування так званого Комітету експертів з питань захисту національних меншин (Committee of Experts on Issues relating to the Protection of National Minorities), який є міжурядовим комітетом експертів з питань захисту прав національних меншин, створеного у 2005 році Комітетом міністрів Ради Європи. Головним його завданням є організація належних передумов для міжнародного обміну думками, досвідом та інформацією в сфері забезпечення прав національних меншин, що проживають в регіоні, представниками країн-членів Ради Європи, неурядових організацій та інших, пов'язаних з цим питанням структур. Особливу роль у європейському регіональному механізмі забезпечення та захисту прав національних меншин також відіграє й діяльність Комісара з прав людини Ради Європи (The Commissioner for Human Rights), що є незалежним експертом в структурі Ради Європи. Вказану посаду було засновано на основі положень затвердженої Комітетом міністрів Ради Європи резолюції № (99) 50 від 07.05.1999 року.

Окрім загальноєвропейського, Україна є учасником й регіонального механізму захисту прав національних меншин на пострадянському просторі, зокрема, в рамках функціонування Співдружності Незалежних Держав (СНД). Так, 9 жовтня 1992 року наша держава наряду з Російською Федерацією, Республікою Білорусь, Азербайджаном, Вірменією, Казахстаном, Киргизією, Молдовою, Таджикистаном, Туркменістаном та Узбекистаном підписала у м. Бішкек (Киргизька Республіка) міжнародну Угоду з питань, пов'язаних з поновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів, яку було ратифіковано Постановою Верховної Ради України від 17.12.1993 року № 3736-XII. Термін дії Угоди, який закінчився 26 червня 2003 року, було подовжено за згодою сторін на наступні 10 років Протоколом до Угоди від 9 жовтня 1992 року, підписаним 30 травня 2003 року у м. Санкт-Петербург (Російська Федерація) вищевказаними сторонами та Грузією. Протокол ратифіковано Законом України від 18.02.2004 року № 1501-IV.

Необхідність реалізації та захисту прав людини, зокрема, осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, підтверджується й положеннями іншого пострадянського регіонального механізму — укладеного 23 травня 2006 року у м. Києві Статуту Організації за демократію та економічний розвиток — ГУАМ, учасником якого, наряду з Молдовою, Грузією та Азербайджаном, є й Україна (ратифіковано Законом України від 06.03.2008 року № 136-VI). В преамбулі вказаного Статуту йдеться про необхідність укріплення духу довіри та толерантності між народами, а однією з головних цілей ГУАМ, передбачених ст. 1 Статуту вказаної Організації, задекларовано саме повагу до прав людини. Водночас слід зазначити, що будь-яких спеціалізованих органів чи механізмів в рамках діяльності вказаної регіональної організації, спрямованих на забезпечення та захист прав національних меншин країн-учасниць ГУАМ, станом на даний час не створено.

Підсумовуючи вищевикладене, на перший погляд можливо констатувати достатній рівень залученості України до універсальної та регіональних систем забезпечення та захисту прав і свобод національних меншин, адже наша держава є учасницею усіх шести головних універсальних та переважної більшості європейських регіональних механізмів у вказаній сфері. Крім цього, Україна підписала та ратифікувала основоположні декларації ООН в сфері забезпечення та захисту прав національних меншин, положення яких імплементовані до національного законодавства України.

Водночас слід зазначити, що вказана участь України в міжнародній системі захисту прав національних меншин на даний час носить пасивний характер, адже вона не має власного представництва в жодному з профільних комітетів ООН, створених з метою проведення моніторингу за станом виконання взятих на себе країнами-членами ООН зобов'язань у якості країн-учасниць вищезгаданих основоположних міжнародних пактів та конвенцій в сфері забезпечення та захисту прав національних меншин. На посади Верховного комісару ООН з прав людини, Комісару з прав людини Ради Європи або ж Верховного комісару з питань національних меншин ОБСЄ жодного разу за час їх існування не було призначено представника від України, а представництво України в Раді з прав людини ООН, строк якого, до того ж, згідно з положеннями Резолюції ГА ООН № 60/251 від 15.03.2006 року, закінчиться у 2011 році без права для нашої держави бути втретє поспіль переобраною на наступний термін до вказаного органу, є скоріше приємним винятком, який вкотре вказує на необхідність активізації діяльності України у вказаному напрямку.

У зв'язку з вищевикладеним можливо зробити наступні практичні висновки:

1. Необхідним є розробка та прийняття відповідних нормативно-правових актів, спрямованих на урегулювання єдиної зовнішньополітичної стратегії України в сфері забезпечення прав та свобод національно свідомої української діаспори у прикордонних з Україною державах.

2. Нагальним є забезпечення державного контролю за відповідністю положенням міжнародного права у сфері захисту прав національних меншин результатів діяльності та різноманітних рекомендацій окремих іноземних структур, в першу чергу неурядового характеру, які досить часто фінансуються та використовуються урядами прикордонних з Україною держав та їх політичними силами для «розігрування» карти регіональної своєрідності України: етнополітичної, мовної, культурної, геополітичної, історичної, економічної, ментальної тощо. При цьому, вказаними силами зазвичай не враховується, що Комітет з прав людини ООН у своїх коментарях до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права звертає увагу на те, що такі права, як право народів на самовизначення, право на вільне встановлення свого політичного статусу, право на забезпечення власного економічного, соціального та культурного розвитку

ніяким чином не стосується національних меншин «per se» (лат. — само по собі), навіть не зважаючи на той факт, що різниця між поняттями «народ» та «меншина», на думку експертів вказаного комітету, є незначною[14].

3. Необхідним є створення передумов для забезпечення безпосередньої активної участі України в універсальних та регіональних механізмах захисту прав та свобод національних меншин взагалі та української діаспори, особливо в прикордонних з Україною країнах, зокрема. В першу чергу, участь України вкрай необхідна у відповідних структурах ООН, Ради Європи та ОБСЄ, що надасть нашій державі додаткові важелі впливу для захисту прав та свобод українців за кордоном.

---

[1] Кісе А. І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз: Монографія. — К.: Логос, 2006. — С. 3–5.

[2] Rothschild Joseph. Ethnopolitics. A conceptual framework. New York: Columbia Univ. Press 1981. 290 p.

[3] Gurr Ted Robert. Minorities at risk: A global view of ethnopolitical conflict. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press 1993. XII, 427 p.

[4] Brass R. Paul. Ethnic Groups and the State. / London: Croom Helm, 1985. 341 p.

[5] Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. редактори Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. — К., 1993. — С. 438.

[6] Пірен М. І. Етнополітичні процеси в сучасній Україні. Навч. посібник. — К.: Вид-во УАДУ, 1999. — С. 204.

[7] Rothschild Joseph. Ethnopolitics. A conceptual framework. New York: Columbia Univ. Press 1981. 290 p.

[8] Устав Организации Объединенных Наций // Международные акты о правах человека. — М., 1999.

[9] Международные акты о правах человека. Сборник документов. — М., 1999.

[10] Офіційні матеріали Офісу Верховного комісара з прав людини ООН [електронний ресурс] // режим доступу до матеріалів — http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/Pages/HumanRights Bodies.aspx.

[11] Там само.

[12] Див.: Офіційна електронна сторінка Ради Європи [електронний ресурс] // режим доступу до матеріалів — http://conventions.coe.int/Treaty/EN/v3MenuEtats.asp

[13] Див.: Офіційна електронна сторінка Ради Європи [електронний ресурс] // режим доступу до матеріалів — http://conventions.coe.int/Treaty/EN/v3MenuTraites.asp

[14] General Comment No.: 23: The Rights of Minorities (Art. 27): 08/04/94 /CCPR/C/21/Rev.1/Add.5 [електронний ресурс] // режим доступу до матеріалів — http://www.unhchr.ch/tbs/doc. nsf/(Symbol)/fb7fb12c2fb8bb21c12563ed004df111?Opendocument.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

Степан Віднянський

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІНТЕГРАЦІЇ

(Наукова доповідь на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України 27 січня 2009 р.)

Ще на зорі становлення незалежної Української держави на початку 90-х років XX ст. відомий український етнограф і письменник, вдумливий й прискіпливий спостерігач поточних українських культурно-політичних тенденцій Василь Скуратівський з подивом писав: «Здається, протягом усього цього століття ще жодного разу термін «Європа» та похідний від нього «європейський» не вживався так часто, як сьогодні. Ці слова буквально заполонили пресу, радіохвилі, екран та сам слух і словник нашої сучасності». Втім, визначення місця і ролі України в сучасному світі, зокрема в європейському геополітичному просторі дійсно стає все більш актуальним й важливим завданням українського державотворення і, водночас — української науки. Адже, якщо гамлетівське питання «Бути чи не бути?» реалізоване у ключовій площині державного суверенітету України, то питання про те, «Бути чи не бути повноцінним членом європейської спільноти?», залишається відкритим і навіть стає все більш проблематичним. Тож питання в тому, коли саме будуть реалізовані на практиці євроінтеграційні наміри України? І чи будуть вони реалізовані взагалі? Якщо таки будуть, то у якій конфігурації ключових сфер державного і громадського життя.

Складність розв'язання цього завдання пояснюється, по-перше, тим, що Україна і на 18 році своєї незалежності все ще лише болісно шукає свою роль у постмодерній п'єсі під назвою «Новий світовий порядок», а по-друге, сценарій цієї драми з невідомим заздалегідь епілогом постійно змінюється. Ці зміни обумовлені формуванням нового світового порядку, найважливішою характеристикою якого є глобалізація. А основним змістом міжнародних відносин сьогодні, на думку багатьох експертів, є складний перехід від біполярної системи часів «холодної війни» до нового, більш справедливого світовлаштування.

Разом з тим, звичка дивитись на світ як на поле бою двох полярних політичних сил приводить до того, що майже усі західні та російські політики й політологи не розглядають Україну як самостійну геополітичну одиницю. Україну і досі визнають, зокрема на Заході, лише «європейською країною» і остерігаються називати «європейською державою». Причиною цього є усталена уява про несамодостатність України як суб'єкта геополітики. «Україна в історичному й соціологічному відношеннях являє собою погано структуровану, розмиту зону, яка сама ні-

коли не була джерелом модернізації», — пише, наприклад, французький дослідник Е. Тодд. Подібні уявлення беруть свій початок з концепції Ф. Ратцеля, котрий розглядав Україну лише як «життєвий простір», що може бути використаний в процесі територіального розширення німецької держави, тотожні поглядам Г. Киссинджера про Україну як найбільш оптимального кандидата на роль «врівноваження» Росії в Європі, а також близькі по своїй суті поглядам російських євразійцев — від М. Трубецького, Л. Гумильова до сучасного «геостратега» О. Дугіна. «Буферна зона», «останній культурний кордон», «розколота країна», «нічийна смуга» — такими бачать і сьогодні західні експерти місце і роль України на європейській і світовій арені.

Дійсно, від самих початків своєї історії, Україна як етногеографічний простір у центрі Європейського континенту, була місцем зіткнення й суперництва, але й водночас — взаємовпливів різних цивілізаційних спільнот. А основними засобами у визвольній боротьбі українців протягом століть, та навіть в недовготривалі часи державотворення, були пошуки союзників, пристосування під чужі політичні інтереси й геополітичні сценарії. На жаль, мало що змінилося і після здобуття Україною незалежності. І в цьому багато в чому винна, як і в попередні часи, сучасна українська політична еліта та влада.

Об'єктивний аналіз внутрішньо — й зовнішньополітичної ситуації і розмежування суто пропагандистської риторики і практичного, раціонального мислення є формою відповідальності з боку української влади і української науки перед своїм народом, який, зокрема, у основній своїй масі підтримує ідею європейської інтеграції як шлях до нової якості життя і нової свободи громадянина. Предметний аналіз та узагальнення власного історичного досвіду і досвіду сусідів є сьогодні питанням величезної ваги як з точки зору теорії і практики національного державотворення, так і з урахуванням гострої потреби самоорієнтації, самоусвідомлення України в якісно новому просторі всесвітньої історії.

У цьому сенсі будь-які пропагандистські кліше тлумачення євроінтеграційної проблематики є неприйнятними. З точки зору історичної моралі й перспективи довіри до української демократії виглядає некоректним лукаве ігнорування внутрішніх і зовнішніх аспектів складного процесу досягнення нової якості життя і нового, європейського рівня громадянської свободи. Відкладення саме цих аспектів «на потім» на користь штучно прискореного сепаратного вирішення, наприклад, нагальних питань військово-політичного співробітництва (здобуття ПДЧ і вступ до НАТО, що, як стає все зрозумілішим політикам і експертам, не є чинником прискорення наближення України до ЄС, тоді як збалансовані й гармонійні відносини з Росією є невід'ємною частиною інтеграції України в ЄС) навряд чи буде колись сприйняте переважною більшістю українських громадян. Адже навіть серед наших найближчих друзів і партнерів, котрі активно лобіюють сьогодні наші євроатлантичні зусилля, є такі, які своє власне членство у ЄС і НАТО досить вдало і політично відпові-

дально синхронізували. Достатньо поглянути, приміром, на країни Балтії або Вишеградської групи, котрі раціонально розтлумачили свої нові військово-політичні зобов'язання у жорсткій прив'язці до європейських гарантій нової якості свободи і нової перспективи добробуту власних, а не чужих громадян.

Сама світова історія вчить, що у процесі формування політичної нації, свідомої національної спільноти не можна сплачувати старі борги перед вітчизняною історією, і одночасно робити нові. Адже в умовах прогресуючої глобалізації й так досить умовні кордони між національною та всесвітньою історією стають ще більш умовними, і, цілковито підпорядкувавши національну історію потребам чергової санації світової історії, можна взагалі втратити національну ідентичність, перетворитися на своєрідний «історичний додаток». І тоді багатостраждальний український громадянин буде знову (як і за часів славнозвісного «тоталітаризму») самотужки нести на собі тягар «світової історії», залишаючись у нескінченному очікуванні славнозвісного «європейського раю». Тоді європейська ідея перетвориться на своєрідний аналог комунізму, який десь є, але так само недосяжний як і лінія горизонту.

Подібна концепція євроінтеграції для вразливої посттоталітарної свідомості є просто небезпечною, оскільки вщент руйнує цілісність сприйняття системи європейських цінностей. Ні про який національний тип європейської державності, європейської культури або європейської громадянської відповідальності в умовах нової європейської свободи за такої ситуації не може бути й мови.

Очевидна відсутність адекватної презентації глибинного практичного змісту європейської ідеї уможливлює нескінченні медійні маніпуляції з історичною свідомістю євроналаштованого українського громадянина.

Зокрема, протягом принаймні перших 14 років нашої незалежності проголошений українською владою європейський вибір (а з 1998 р. — офіційно проголошений євроінтеграційний курс) залишався формальністю, незважаючи на зростання як національної, так і спільної з ЄС документально-правової бази. Україна лишалася неготовою до повноцінного приєднання до європейських процесів і розглядалася тільки як партнер Європи, що інтегрується. Для української влади часів Кучми «європейський вибір», безумовно, був свідомим. І так само свідомо він залишався декларацією. Цей вибір не впливав на характер розвитку, проте створив привабливу декорацію, став одним з інструментів утвердження самої влади, її багатофункціональним стабілізатором. Україна за окремими параметрами повільно і непослідовно наближалася до критеріїв членства, за окремими — віддалялася. Перше стосується переважно формального ухвалення певних законів, друге — політичної практики. Громадянам давали зрозуміти, що в держави є інші пріоритети, а «власний національний шлях» не заміниш стосунками з надто прагматичними європейськими партнерами. Очевидно, що керівництво держави було готове у будь-яку мить дистанціюватися від Європи, так само як і відмовитися перейти на

рейки псевдопатріотизму євразійського ґатунку. Це фактично відбулося у 2004 р., коли авторитарний політичний режим намагався будь-що продовжити своє існування. Європейський вибір був принесений у жертву старою владою під час президентської виборчої кампанії. На це слід зважити, коли вже на новому етапі її провідні представники знов декларують свою підтримку реформ європейського зразка.

Багаторічна профанація європейського вибору мала своїм результатом не тільки втрату дорогоцінного часу, а й серйозне погіршення стартових умов повернення до Європи. По-перше, сталася часткова дискредитація європейської ідеї та демократичних цінностей, накопичився європесимізм, розчарування результатами співпраці із західними партнерами. По-друге, був утрачений шанс зі старту незалежності гідно презентувати свій партнерський потенціал, посісти оптимальне місце у геополітичних трансформаціях.

Ситуація почала змінюватися після президентських виборів 2004 р. Перемога демократії, зміна влади дали поштовх практичному здійсненню європейського вибору. «Помаранчева революція» продемонструвала не тільки прагнення українців до європейських цінностей, а й найвищу здатність обстоювати їх. Масштаби, організованість, цивілізованість масового руху спротиву фальсифікаціям волевиявлення громадян, протиправним діям авторитарної влади мають мало прецедентів в історії континенту. «Навіть більше, — як пише відомий український політолог О. Дергачов, — домінування позитивних емоцій і висока естетика цього руху на деякий час вивела українських громадян у лідери у розповсюдженні європейських цінностей. Революція спричинила поглиблення наслідків виборів і сприяла безумовному відновленню європейської ідентичності України».

На старті свого президентства В. Ющенко, перебуваючи навесні 2005 р. з тріумфальним візитом в Брюсселі, заявив: «Мета моєї країни, головне завдання нового уряду й моє особисто — вступ України до Євросоюзу. Ми готові підтвердити серйозність проголошених намірів щоденною кропіткою роботою. Я хочу зробити так, щоб будь-яке рішення на внутрішньому рівні чи то в економіці, чи в іншій галузі було пронизано європейським духом». Втім, досить швидко з'ясувалось, що здійснення цих декларацій не завжди в компетенції їх автора. Адже революція не заміняє реформ, так само як і не спрощує тих завдань, які пов'язані з економічним і суспільно-політичним розвитком. Навіть більше, на країну чекає продовження гострої політичної боротьби і демократичним силам ще доведеться розв'язувати такі важливі базові питання, як консолідація демократії і досягнення широкого консенсусу щодо пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики. За умов, коли зняті штучні перешкоди, слід реалістично оцінити об'єктивні труднощі на шляху інтеграції. Довести переваги європейської моделі розвитку тим, хто сповідує старі радянські цінності, відірваним від національного коріння, певною мірою маргіналізованим, досить важко. Елементи старих ідеологічних кон-

струкцій штучно підживлюються силами, не здатними відкрито конкурувати на міжнародній арені і зацікавленими у збереженні феномену «близького зарубіжжя». Це ж надає певної стійкості антизахідницьким настроям значної частини населення. Україні притаманна й проблема суперечливості канонів патріотизму, адже продовжуються серйозні дискусії щодо змісту національних інтересів.

З іншого боку, європейська еліта не спромоглася адекватно оцінити можливості нової ситуації, створеної «помаранчевою революцією». Політичні лідери і бюрократія Євросоюзу діяли за стандартною схемою, так, нібито в Україні нічого не відбувалося, хоча момент потребував зовсім іншої динаміки, зокрема значно потужніших сигналів Україні щодо перспектив членства в ЄС. Європейський Союз, керівництво якого аплодувало «помаранчевій революції» та її лідерам, продовжував дотримуватися щодо України політики стримування і фактично ігнорував заклики Києва заявити про наближення перспектив європейської інтеграції України. Замість цього нам, європейській країні, запропонували «Європейську політику сусідства», тобто формат відносин того ж рівня, на якому перебувають середземноморські сусіди Європи у Північній Африці й на Близькому Сході, що багатьма фахівцями розглядається як намір створити альтернативу статті 49 консолідованого Договору ЄС, яка надає всім європейським державам право на звернення із заявою про членство в ЄС. Не набагато кращим виглядає і запропонований 7 травня 2009 р. на Празькому саміті ЄС новий проект — так зване «Східне партнерство», розрахований на Україну, Білорусь, Молдову, Грузію, Азербайджан і Арменію, де теж відсутня перспектива повноправного членства нашої держави в Європейському Союзі.

Дійсно, ні для кого не є таємницею, що розширений сьогодні до 27 країн-членів Європейський Союз опинився на роздоріжжі. Триває конкурентна боротьба між різними підходами до тлумачення історичного минулого та майбутнього Європи. Так само ще далеко не завершеним є і процес ствердження України у європейському історичному й геополітичному просторі (та його наукового осмислення). Не випадково на останніх самітах Україна — ЄС у вересні 2008 р. в Парижі та НАТО у квітні в Бухаресті і грудні 2008 р. в Брюсселі Україна отримала, по суті, гарбуза замість європейської та євроатлантичної перспективи. Головний месидж, який європейські політики та експерти намагалися донести до керівництва й народу України: об'єднаній Європі нині за своїм клопотом нема коли дихнути, в Україні — безлад та невизначеність, а отже говорити про стратегічні перспективи наших відносин не на часі. Як пише про свої враження з цих самітів відомий український журналіст Геннадій Друзенко, «європейці чи не в унісон повторювали: наводьте порядок у власному домі, ми протягом найближчих років спробуємо дати раду засадничим проблемам, що наразі залишаються нездоланними для розширеного ЄС, а потому, якщо все буде гаразд, серйозно говоритимемо про майбутнє».

Але у зв'язку з цим виникає далеко не риторичне питання: але чи має моральне право ЄС, який у далекі 1950-ті роки був створений, відбувся та розвинувся за більш ніж суттєвої, а попервах і вирішальної (військове визволення країн Старої Європи та план Маршалла) допомоги США, так картати Україну?

Якщо згадати повоєнну історію західноєвропейських держав і порівняти її з українськими реаліями, то можна зробити висновок: попри дійсно складний, якщо не сказати кризовий, етап у розвитку України, жоден з параметрів чи проблем цього розвитку не є об'єктивною підставою, аби відмовляти нашій країні у європейський та євроатлантичній перспективі: усі хиби української політики й державотворення за бажання можна знайти і в Євросоюзі чи, точніше, у деяких його державах-членах (Франції, Німеччини, Бельгії, Іспанії, Італії, Польщі). Тому європейці, враховуючи уроки історії, повинні мати достатньо порозуміння й терпіння щодо євроінтеграційних прагнень України і бути готовими прийняти її до «спільного європейського дому», що розбудовується. Аналогічно чітку позицію має виробити наша країна. Окрім того, Україна повинна мати не лише час, ресурси і зовнішню підтримку для відповідних перетворень, але й необхідну державницьку, національну гідність на цьому складному шляху, які дозволять говорити про органічну належність нашої держави до об'єднаної демократичної Європи.

Отже, щодо євроінтеграційних прагнень України, то йдеться про наявність проблем, складніших, ніж досягнення копенгагенських критеріїв членства в ЄС 1993 р. Їхнє розв'язання потребує якісної суспільної еволюції. Очевидно, що прискорене впровадження європейських стандартів у соціальній, гуманітарній, правовій, бізнесовій сфері не може бути забезпечено тільки зусиллями влади. Входження до європейської спільноти не тільки не може бути результатом перемоги прибічників цієї ідеї над її противниками, воно потребує органічного зникнення таких противників, як масово суспільно значущого явища. Можна і навіть потрібно дискутувати з питань переваг і ризиків вступу до ЄС, шляхів забезпечення специфічних інтересів окремих прошарків населення, але щодо цінностей європейської цивілізації має існувати широкий загальнонаціональний консенсус. Без такого консенсусу залишається сумнівною сама цивілізаційна європейська належність українців.

Запорукою успішності євроінтеграційних зусиль України має стати розважливість і чітке врахування динаміки власних інтересів. Зрозуміло, що романтизм Києва не складе гарного дуету з прагматизмом Брюсселю. Але й вироблення власних прагматичних підходів не є простим завданням. На стартовому етапі, який тільки розпочинається для України, найбільшу вагу має потреба геополітичної визначеності і стабілізації міжнародного становища країни як на заході, так і на сході. Але це не має відсувати на другий план питання конкурентоспроможності. Економічний вимір співпраці як із західними, так й із східними партнерами потребує гнучкості та вибірковості. Зокрема, інтенсивне залучення іноземних

інвестицій не має супроводжуватися зобов'язаннями, які б погіршували умови функціонування вітчизняної промисловості.

Нарешті, Україна не має розглядати вступ до ЄС як самоціль. Завданням має бути забезпечення цілком конкретних переваг як політичних, так і економічних. Ще важливішим є суспільно-політичні та гуманітарні аспекти європейської інтеграції країни. Особливу увагу слід приділити відомій тріаді: права і свободи людини, демократія, верховенство права, в т. ч. міжнародного. Окрім того, уже в процесі підготовки до вступу необхідно всіляко розширювати українську присутність в Європі і зробити це складовою національної політики в культурній та гуманітарній сфері.

Сучасна певна відчуженість від європейського життя в ідеалі має долатися за рахунок пропорційної європеїзації України та вбирання Європою української складової. Для нас важливо стати європейцями і залишитися українцями. Для органічного розвитку і остаточного об'єднання Європі, у свою чергу, важливо, на наш погляд, повною мірою розширити свій простір на українські терени і цим збагатити свої цивілізаційні характеристики.

А щодо місця і ролі України в європейському геополітичному просторі, то у пошуках геополітичної функції нашої держави, на наш погляд, слід виходити не із застарілих й небезпечних теорій протистояння, а із можливості та необхідності діалогу цивілізацій, між морськими і континентальними геополітичними центрами сили, між Європою і Євразією. Саме про цю геополітичну функцію писав І. Лисяк-Рудницький: «Україна, що розташована між світами греко-візантійської і західної культур і є законним членом їх обох, намагалася протягом своєї історії об'єднати ці дві тенденції у живому синтезі. Це було велике завдання, і не можна заперечувати, що Україна не змогла його повністю виконати. Україна наближалася до цього синтезу у великі епохи своєї історії, в часи Київської Русі і козацтва ХУІІ століття. Однак, ... в обох випадках остаточний синтез зазнав невдачу і Україна пала під тягарем надмірного зовнішнього натиску, а також від розривних внутрішніх сил. У цьому сенсі можна сказати, що велике завдання, яке складає історичне покликання українського народу, залишається до цих пір не виконаним і ще належить до майбутнього».

Отже, лише утвердження України в якості одного із центрів міжцивілізаційної комунікації може дати їй можливість стати геополітичним суб'єктом у світі, що глобалізується. Цю природну й вигідну для себе роль учасника інтеграційних процесів Україна зможе відігравати тільки тоді, коли її територія стане місцем неконфронтаційної зустрічі двох гігантських економічних і цивілізаційних систем. А щоб мати можливість впливати на процес їх взаємопроникнення, Україна повинна, мабуть, бути представлена і в «західному», і в «східному» інтеграційних об'єднаннях. Подібної думки дотримуються як українські (В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко), так і західні вчені. Відомий німецький публіцист й громадській діяч В. Шнайдерс-Детерс, наприклад, в статті «ЕС або НАТО —

зміна пріоритетів України?» в «Дзеркалі тижня» (2008, № 11) пише: «Із розташування України в європейському проміжку випливає й європейська функція України; історичні, культурні й особисті зв'язки з Росією визначають місію України, покликану не лише перешкоджати виникненню нового політичного вододілу всередині Європи, але й створити густу мережу зв'язків між Євросоюзом і Росією». Але щоб упоратися з цією європейською функцією, Україні потрібна опора у вигляді надійної перспективи членства в Європейському Союзі, адже для України, поглиненої Росією, таке завдання виявиться непосильним. Ось чому ми так довго й настирно добиваємося, щоб у новій розширеній угоді з ЄС було зафіксовано надання асоційованого статусу Україні.

Мабуть треба прислухатися і до думки іншого відомого німецького діяча — Егона Бара, архітектора східної політики Віллі Брандта, який у вступі до нещодавно виданої книжки «Європейський Союз, Росія та Євразія» пише: «В сучасному проміжному статусі Україні навряд чи вдасться самостійно підтверджувати свою державність протягом тривалого часу. Цей вакуум, мабуть, все ж зникне протягом наступних 10-15 років... Україна або інтегрується до Європейського Союзу, або — коли не номінально, то де-факто — знову зіллється в союзі з Росією».

Олег Горенко

ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ І ПРОБЛЕМА ЦІЛІСНОСТІ ІСТОРИЧНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ

Цілісне відчуття змісту діалектичної взаємодії національної і всесвітньої історії є передумовою будь-якого продуктивного історичного аналізу. У цьому сенсі активний пошук нових методологічних засад епістемологічної цілісності (котрі будуть здатними компенсувати втрату попередньої універсальності абсолютизованого історичного матеріалізму) видається цілком природним в умовах докорінної трансформації національної історичної свідомості, особливо на етапі активної рецепції загальновизнаних европейських ідеалів і принципів. Останнє щорічне послання Президента України В. А. Ющенка про внутрішнє і зовішнє становище держави (березень 2009 р.) засвідчує гостру актуальність методологічної гармонізації «спокійної оцінки» непростої ситуації в України і світі. «Спокійна оцінка» — це перш за все науково виважена і критеріально коректна оцінка, котра позбавлена ідеологічної упередженості, політичної кон'юктури і дешевого пропагандистського спрощення історичних реалій. Це особливо важливо тоді, коли таку оцінку має почути «кожен, хто мислить, і кожен, для кого Україна — не пожива і не тимчасове пристанище». Нам видається, що подібна сентенція вже саме по собі давно мала бути предметом серйозних методологічних роздумів. Адже, на превеликий жаль, українська демократія — й досі залишається такою оригінальною політичною моделлю народовладдя, котра, попри постійні декларації демократизму, так і не пропонує організаційних гарантій реалізації в масштабах всієї країни фундаментального демократичного принципу **«одна людина — один голос»**. Голос того, хто гучніше кричить у потрібний час і у потрібному місці значно переважає голоси багатьох працьовитих мовчунів у глухих закутках Батьківщини. До того ж навіть коли б зазначений принцип свято оберігався, цілком очевидно, що це не забезпечило б кількісну перевагу «мислячих» над «немислячими». (А дієвої системи раціональних законодавчих та організаційно-бюрократичних запобіжників, здатних убезпечити від нахабного використання продажної слухняності «немислячих» за роки української незалежності так досі і не створено.) З огляду на загальний рівень політичної культури широких трудящихся і нетрудящихся мас, часто саме ті, для кого Україна є «поживою» або «тимчасовим пристанищем» з дивовижною легкістю й отримують занадто відчутний (якщо не вирішальний) вплив на перебіг політичних процесів. За таких умов органічна спорідненість «вільного життя» та «життя у єдності і демократії» навряд чи здатна перетворитися на «мірило діяльності української влади». Хоча, між іншим, нерозривність такого генетичного внутрішнього зв'язку категорій «свободи» і «демократії» є залізним принципом Ради Європи з моменту народження цієї організації. Цей нерозривний зв'язок чітко зафіксований на перших сторінках її Статуту. І сам Договір про Європейський Союз і нова

стратегія «Східного партнерства», запропонована Празьким самітом ЄС (4 травня 2009р) яскраво засвідчують важливість цілісного тлумачення загальноєвропейської системи ідеалів і принципів в інтересах інтересів історичного прогнозування. Тож, лише достатнє розуміння (й практичне втілення) реального зв'язку демократії та свободи на рівні особистості може слугувати реальною метаетичною передумовою будь-якого «широкого», «щирого» і «відданого» погляду на Україну[1]. У цьому сенсі сама якість подібного «широкого» погляду визначається рівнем врахування його всесвітньо-історичної генетики (як у Просторі так і у Часі). Нажаль, можна констатувати, що на сьогодні «часова» глобалізація історичної методології як досвіду людського мислення ще не сягнула рівня популярності вже звичної «територіальної» глобалістики, міждисциплінарної вже за своєю природою. І не те, щоб сучасна історична глобалістика цуралася власного методологічного спадку. Ні, просто сучасні історичні процеси у своїй глобальній інформаційній іпостасі представлені значно переконливіше у своїй звабливій філософській прагматиці (так би мовити, у готовому вигляді) Однак, часто саме у такій пізнавальній ситуації і варто турбуватися про нарощування власного потенціалу критичного мислення, про самостійне переосмислення потенціалу суміжних методологій.

Специфіка української пізнавальної ситуації у царині історичної науки полягає у надзвичайній гостроті потреби парадигмального оновлення і національної, і всесвітньої, і регіональної історії. За умов практично безмежної свободи слова і виявлення поглядів і особливого значення набуває методологічна сумісність логічних та етичних принципів мисленнєвої історичної реконструкції. У цьому сенсі панівні суспільні ідеали і принципи цілком природно виконують роль орієнтирів трансформації історичної свідомості. Наявність таких ідеалів і принципів сама по собі стає підґрунтям цілісності індивідуального історичного світогляду, а спільність таких ідеалів, відповідно, дієвим чинником цілісності світогляду колективного. Попри усю контроверсійність перебігу внутрішньополітичних процесів одним з ключових чинників формування епістемологічної сумісності «національного», «всесвітнього» і «регіонального» історичного мислення залишається, безумовно, як відверта, так і латентна проєвропейська орієнтація переважаючої частини українського соціуму. Європейські стандарти життя невідворотно зваблюють перекроїти національні «часові пласти» у такий спосіб, щоб миттєво опинитися у передніх лавах будівничих єдиної Європи. І на наше особисте переконання (можливо наївне або й взагалі помилкове!) у цьому сенсі навряд чи дуже органічною та гносеологічно обнадійливою виглядає перспектива тривалого співіснування «демократичної всесвітньої» із варіантом якоїсь «авторитарної» (або ж «самозакохано аристократичної» (а тим більше «самозакохано олігархічної») національної історії. Конкуренція типів європейського мислення фактично відбувається у просторі методологічної дихотомії синтезу історії греків у виконанні Гомера і Фукідіда. Зрозуміло, що, з точки зору прагматики історичного мислення, тверезий, прикладний характер історичного аналізу досвідченого стратега

суттєво відрізняється від художньо-історичного осмислення звитяжних «гендерно-визвольних» (тобто, викликаних потребами визволення краденої красуні) змагань царів і героїв у виконанні неперевершеного аеда. Наратологічні уподобання української політичної (тобто організаційно-прикладної) європеїстики засвідчують поки що відчутно більшу схильність до гомерівської стилістики. Виключно на рівні давньогрецького епосу застигла, принаймні, сучасна рецепція і «внутрішня ретрансляція» реального змісту європейської демократії як складної ідеї локківсько-ляйбніцівського типу.

Однією з ознак методологічної трансформації української історичної науки є більш рішучий поворот до самої людини як такої (що у більш широкому філософському контексті В. Г. Кременем визначається концептом «гуманістичний антропоцентрим»). Такий поворот означає, зрозуміло, не лише відчутну психологізацію, антропологізацію і т.п. кроки в інтересах розширення методологічних обріїв, а й конкретну прагматизацію самого наукового моніторингу історичної еволюції життєпростору людини, значне посилення уваги до суспільства як дуже багатоаспектного простору предметної життєдіяльності. К. Ясперс був, звісно, правий, коли свою працю «Духовна ситуація часу» підсумував лаконічним висновком щодо значного прогностичного потенціалу реального життя. На його глибоке переконання, про те, що трапится, «скаже нам не беззаперечний авторитет, це скаже своїм буттям людина, яка живе. Завданням пробуджуючого прогнозу може бути лише одне: нагадати людині про неї саму»[2]. Таке нагадування нам видається цілком обгрунтованим, оскільки саме воно, власне, і становить сакральний сенс історичної науки. Зрозуміло, що реалізація подібного завдання потребує відповідного теоретико-методологічного забезпечення. У даному контексті поглиблення взаємодії національної, всесвітньої і регіональної історій відбувається паралельно із розширенням *внутрішнього та зовнішнього простору індивідуальної людської свободи*. Адже за умов глобалізації індивід змушений боротися за виживання і як суб'єкт, і як об'єкт національної, всесвітньої та регіональної історії. В умовах гострої глобальної конкуренції кожний суб'єкт має *виборювати свою суб'єктність* на кожному з етапів історичного процесу, оскільки надійно гарантувати бажану стабільність особистого суспільного статусу в умовах історичної трансформації достатньо складно. Однак, як мета суспільної трансформації, індивід одночасно залишається й головним об'єктом історії.

Усі попередні моделі історичного самоомислення і спроби впливу на нього апріорі були людиноцентричними, оскільки завжди здійснювалися в ім'я людини, для людини і за допомоги людей. Одні вважали цією людиною лише себе, другі тлумачили її як «іншого», а треті намагалися поєднати обидва підходи. (У кінцевому підсумку все, як правило, завершувалося черговим суб'єктивним варіантом поділу простору свободи.) Тож, історичний людиноцентризм жодною мірою не заперечується ідеологічним розвінчанням убогості історицизму або вольовим запереченням історичного матеріалізму. Адже історик за всіх режимів залишається тим допитливим «казковим людожером», про якого згадував Марк Блок, і який, відповідно,

покликаний орієнтуватися в усьому, що має «запах людського», тобто у самій людині, в усьому багатоманітті людської життєдіяльності та багатстві характеристик славнозвісного «життєпростору».

У софістичному просторі політизованого постмодерну врахування цієї обставини має особливе значення для подолання огидної ментальності тисячолітнього кріпацтва, у нетрях якої ми наполегливо вишукуємо повчальні приклади осмислення засадничих принципів свободи та, відповідно, намагаємося витворити власну національну традицію республіканського й істинно демократичного мислення. Однак традиція ця така бідна суспільною практикою, що найполум'яніша теорія після кожної нової рецепції повисає у порожнечі знехтуваного історичного досвіду (і як вітрила раритетного фрегату чекає чергового попутного вітру додаткового зовнішнього та внутрішнього фінансування). Сформульована свого часу Т. Г. Шевченком ідея нації як духовного континууму «мертвих, і живих, і ненародженних» («Посланіє»), й досі із рабською покорою чекає на суттєво більш продуктивне осмислення свого «переломового значення». Майже проївши і розпродавши історичну спадщину «мертвих», найпродвинутіші українські «живі» під прикриттям нескінченних політичних скандалів тихесенько (як завжди «під прилавком») гендлярують залишками спадку «ненароджених». З точки зору потреб концептуалізації історичної теорії доби реальної української незалежності поетична формула «темпорального рівноправ'я» співвітчизників була б цілком здатна слугувати осердям соборності нового історичного мислення. Адже без усвідомлення такого рівноправ'я так і залишиться недоторканним «неісторичний» спосіб існування мільйонів співвітчизників як в українській державі, так і за її межами, а для мільйонів українців численні «дуже державні» рішення вже вкотре в національній історії можуть виявитися «*дуленосними*». Адже підпільно приватизований «антропоцентризм» ще нікому не вдавалося справедливо поділити на всіх. Хтось завжди мав спонсорувати його своєю історичною скромністю. У цьому сенсі шевченківський заклик до світоглядної трансформації, до перенесення наголосу з традиційної для кирило-мефодіїївців проблеми *спокути* на проблему *спільної вини* ката, котрий нищить чужу свободу, і жертви, котра приймає власне рабство і впадає в «нежитіє», сьогодні видається ще більш актуальним, ніж за часів духовного диктату імперського мислення. При цьому найскладнішим методологічним завданням видається перехід від «барокового», суто романтичного тлумачення глибинної духовної трансформації до тлумачення більш раціонального, прагматичного і дійсно європейського. Йдеться про перехід до комплексного тлумачення проблеми цілісності української свободи в рамках методологічної цілісності історичного світогляду. Адже абсолютне домінування болісних фрагментів історичного досвіду — це є цілком зрозумілий, але у практичному відношенні історично безперспективний сум інваліда за ампутованими кінцівками.

Головна проблема раціоналізації продуктивного історичного мислення — це вироблення потрібних навичок раціональної селекції досвіду і осибистої здатності до розпізнавання корисливої софістичної антитетики. Як прагма-

тичне завдання теорії і методології історії, такий блок теоретичних і практичних питань видається особливо актуальним з урахуванням сучасної свідомої руйнації і прогресуючої примітивізації діалогового простору українських громадян. На нашу думку саме це визначає специфіку актуальної пізнавальної ситуації в українській гуманітаристиці в цілому та у царині історичної науки зокрема. Суттєве збагачення та інформаційне урізноманітнення змісту історичного знання, нова концептуальна відкритість і свобода вибору наукової парадигми і загальної світоглядної моделі обумовлюють теоретичну актуальність чесного дослідження усього багатоманіття взаємодії демократичного, авторитарного, аристократичного, олігархічного та інших варіантів невідворотної взаємодії всесвітньої та національної історії.

Ключове завдання — максимально адекватно визначитися, наскільки *демократичною* (а значить *гуманною*) по відношенню до українців була, є і буде у майбутньому всесвітня історія в ситуації глобального еспорту демократії (та за наявних національних варіантів її імпорту). І, відповідно, у якій мірі недемократичність української національної історії насправді була формою національного самозахисту в умовах іноземного диктату та у якій мірі попередні революційно-боротьбістські принципи соціальної взаємодії придатні для формування сучасної розмитої української спільноти як повноцінної європейської нації. У цьому сенсі не менш важливо з'ясувати й те, наскільки демократичним є сам гносеологічний простір всесвітньої історії, тобто багатоманіття рецептів осмислення глобальних і регіональних явищ, моделей аналізу суперечливих процесів економічного, соціального та духовно-культурного розвитку. По великому рахунку, йдеться про складне завдання термінового з'ясування історико-теоретичного сенсу європейської парадигми незалежної України як раціональної програми рецепції.

У цьому сенсі методологічний зміст селекції досвіду найбезпосереднішим чином пов'язаний із завданням своєчасної ідентифікації особливо небезпечних софістичних варіантів концептуальної антитетики. Без такої гносеологічної уважності завжди існуватиме небезпека формування «муляжів» історичного досвіду, підлаштованих під чергове оспівування своїх власних царів та героїв виключно з метою створення методологічного підгрунтя для безперешкодного функціонування нової «фабрики політичних зірок».

Антропологічний поворот в історіописанні і гуманістичний зміст ідеї «прав людини» змушує не просто ширше відкрити очі на абстрактного «Іншого», а й більш уважно придивитися безпосередньо до цілком конкретного «Ближнього», до «Найближчого» у просторі і часі, до сучасного співвітчизника. Придивитися до його способу життя і типу мислення, до специфіки його персональної «фундаментальної онтології» як результату історичної еволюції його персональної гносеології. Адже тільки так і можна визначитися з критеріями історичної оцінки ключової проблеми європейської філософії моралі — проблеми співвідношення *свободи* і *необхідності*. Йдеться, знову ж таки, про вже згадувану справедливість розподілу свободи. Адже у просторі спадкової рабської ментальності завжди досить швидко й інколи занадто відверто відбувається поляризація і у підсумку уся *свобода* дістається одним, а

уся *необхідність* іншим. З огляду на те, що дійсно національно відповідальне мислення є продуктом вільного й людяного розуму, подібне питання не може вважатися другорядним. Самопізнання у просторі історичної маєвтики, сократичного «повивального мистецтва» історичної істини, потребує здатності і готовності до максимально чесного аналізу конкретної історичної ситуації.

Якість життя — це плід свободи. Відповідно, відсутність потрібної якості життя — це плід несвободи. Адже по-справжньому вільні люди з нормальною психікою аж ніяк не можуть свідомо прагнути до погіршення власного буття і для цього безглуздо нівечити життєпростір ближнього, ясно розуміючи, що він, цей *життєпростір*, є спільним історичним набутком. При цьому важливо усвідомлювати ту просту істину, що «Ближній» є ключовим елементом життєпростору, головним чинником індивідуальної і колективної безпеки (або небезпеки). Ігнорування цієї очевидної обставини аж ніяк не відповідає критеріям раціонального мислення у просторі справжньої свободи. У той же самий час, софістичне приховування очевидної безглуздості жертовного захисту виключно чужого добробуту і чужої свободи в умовах цілковитої невизначенності власної історичної перспективи завжди є першою ознакою паралічу національної історичної свідомості. У цьому сенсі гуманістична й демократична селекція історичного досвіду, як прояв національної та індивідуальної здатності до синтезу теорії і практики у царині соціальної практики, перетворюється на ключову гносеологічну передумову *свідомого історичного цілепокладання*, стає визначальним чинником реалізації наявного потенціалу історичної суб'єктності.

Реальне формування вільної особистості — це перш за все розвиток здатності до адекватної орієнтації у конкретно-історичному просторі свободи. Потреба нового розуміння критеріїв цілісності історичної методології обумовлюється у першу чергу усвідомленням того, що справжні знання (у тому числі й історичні) покликані робити людину вільною. Особливо сьогодні, коли кидається в очі очевидний брак аргументів на користь чесного українського життя, коли повноцінну свободу у сучасній Україні ще не можна чесно заробити, а можна лише тихо вкрасти. Адже українська філософія моралі невідворотно спотворюється паралельно із деформацією загальносуспільної філософії права.

У цьому сенсі суто практичною проблемою стає формування такого якісного і загальнодоступного «тексту» української історії, котрий за своєю граматикою і стилістикою був би сумісним із текстом сучасної європейської історії. Водночас, йдеться про вдосконалення загальної методології пізнання історичних реалій, про набуття навичок «уважного читання» та поглибленого тлумачення усіх доступних «текстів» як джерел *реальної інформації*. Інформації про те «як усе було насправді» і про те, хто, з якою метою і у який спосіб прагнув (і прагне) корегувати сам процес суспільної рецепції історичної реальності на свою користь. Тобто, актуалізується проблема професійної етики сучасного історіописання як така.

У даному сенсі цілком очевидно, що життєздатність чинної моделі професійної етики історіописання визначається ступенем адекватності самого

процесу відтворення істориком життєвого світу людини. Адже у рамках будь-якої цивілізаційної парадигми історичний досвід є реальним змістом історичної освіти і так чи інакше творить саму людину. Коли людина здатна до селекції досвіду, вона має шанси витворити і зберегти власну історичну суб'єктність. Коли людина не здатна до такої селекції, вона завжди залишається лише об'єктом, не здатним впливати на формування загальних правил власного історичного буття. Аналогічним чином можна виснувати, що ті, хто апріорі заперечує потребу витворення чітких нових правил людського співіснування на основі селекції досвіду такого співіснування, хто наполегливо постулює зручну тезу про те, що історія нічому не вчить, насправді є прихованим інтелектуальним джерелом руйнації національної історичної суб'єктності на користь окремих найбільш вправних історичних суб'єктів. У даному сенсі певне значення має навіть програмуючий нейролінгвістичний ефект наявного вербального простору.

У просторі добросовісної (а тим більше недобросовісної) історичній конкуренції з безпосередніми сусідами або іншими народами надзвичайно принциповим є раціональне узгодження процесу «творення» вільної української особистості і системного конструювання власного життєпростору української свободи в усьому його матеріальному та духовному багатоманітті. Йдеться про гармонізацію творення цілісної особистості на основі сприйняття цілісності її життєпростору. Така змістовна єдність і обумовлює потребу у комплексній і цілісній теорії та методології історії. Така методологія об'єктивно перетворюється на знаряддя пошуку історичної правди, перевірки істинності знання шляхом визначення сумісності цілого і елементу, фрагменту. У цьому і полягає головна небезпека «герменевтичного кола» Ф.Шляйєрмахера для брехунів і фальсифікаторів. Свідома зміна оціночного ракурсу, цілеспрямована і послідовна пульсація між «цілим» та «фрагментом» кидає дослідницький висновок між жорнами дедукції та індукції, що й допомагає вилущити зерно наукової істини із затверділих покладів різної за своєю якістю інформації (а часом й взагалі із цупкої шкаралупи спеціально сконструйованої псевдонаукової брехні). Безумовно, таке «випробування» потребує серйозної критичної підготовки до процесу вироблення суджень стосовно важливості побаченого. Без такої підготовки неможливо своєчасно відділити побачену і почуту брехню від побаченої і почутої істини. *Динамічне* відчуття цілого надає історикові унікальну можливість адекватної рецепції та опису славнозвісної «*духовної ситуації часу*». Пошук сутності цілого у краплині Буття і Часу не означає абсолютизації причинності або запровадження залізного універсального закону. Це означає, перш за все, спробу розуміння якісних характеристик нової історичної єдності людини та її життєпростору з урахуванням їх *спільної динаміки*, з'ясування принципів еволюції *загальнолюдського потенціалу свободи* (та, відповідно, загальнолюдської правди як форми її самовияву).

Антропологічний поворот у вітчизняному історіописанні цілком відповідає гуманістичному змісту історичної еволюції європейського розуміння ідеї прав людини. У цьому сенсі позаоціночне (у моральному сенсі) відрод-

ження глорифікованого типу тоталітарної свідомості «українських Нібелунгів» навряд чи має особливу гносеологічну перспективу. Адже синтез двох сакральних українських процесів — «нібелунгізації» та «європеїзації» — навряд чи є реалістичним кроком. Якщо, звісно, не мати на меті перетворення загальнонаціональної історичної свідомості на запаяну скляну реторту, у стерильних нутрощах якої за кращими рецептами щиросердного доктора Франкенштейна згодом народиться «Справжній Українець», котрий нарешті виявиться здатним як курчат передушити усіх «несправжніх». Але ж модель несамокритичного націоналізму, попри свою поширеність на європейському континенті, ніде не є ознакою справжньої європейськості. Відомий прецедент загальноєвропейської оцінки «есесівських історичних симпатій» Йорга Хайдера мав би давно бути гарною наукою для усіх надміру нерозбірливих охоронців депозитарію безжальності народного духу. Цілком зрозуміло, що колишні есесівці є найбільш безвідмовним знаряддям боротьби з нескореними «*есесер*івцями» (і найбільш надійною запорукою радикального розриву з Росією). Однак, простий знак рівняння між професійною «антиросійськістю» і реальним «європеїзмом» виглядає не дуже переконливим перш за все у методологічному відношенні. Насправді це є лише консервацією несамостійності українського державотворчого мислення і підміною реального раціоналізму інтелектуальної творчості у площині української національної ідеї досить малозмістовним нігілізмом. Як засвідчила українська новітня історична практика, віддалятися від Росії ціною безкомпромісного нищення раціональних підвалин суверенного економічного поступу ще не означає реального наближення до Європи. Адже будь-яка «європейська політика сусідства» — це не лише прагматична модель міжнародних відносин обачних європейців по всьому периметру кордонів ЄС. У не меншій мірі це ще й методологічна підказка для усіх «сусідів» у питаннях якісної розбудови довгострокових стосунків.

У цьому сенсі свідома інтелектуальна самоізоляція, оголошення власних дій бездоганними і нівелювання потенціалу критичного мислення навряд чи виглядає розважливим і дійсно патріотичним кроком. Чи не робить подібний крок гносеологічно та етично вразливою саму українську національну ідею? Чи, часом, не перетворює це на об'єкт можливого зовнішнього шантажу будь-яку українську владу, котра занадто наполегливо вишукує свою духовну опору у недемократичному та позаправовому змісті національного історичного досвіду? Чи не стає у такому випадку історичне майбутнє великого європейського народу заручником етично сумнівного минулого. Адже поза всяким сумнівом світові архіви й досі приховують більш ніж достатньо убивчого компромату, котрий лише чекає часів, коли чергова українська еліта у національному романтичному пориві заковтне якусь власноруч відполіровану тоталітарну наживку. Зрештою, концепти «самозакоханість» і «самоповага» мають абсолютно різну інтелектуальну природу

Як на нашу думку, нелукава любов до власного народу має «всесвітній характер», оскільки передбачає послідовну рецепцію універсалій історичного досвіду (перш за все рецепцію методологічного досвіду як суми кри-

теріїв наукової істини). Такий досвід є інтернаціональним за своєю глибинною етико-епістемологічною природою, оскільки дозволяє залишатися надзвичайно вимогливим перш за все до самого себе, до своєї внутрішньої якості, до власної історичної змістовності. Національно свідоме історичне мислення є проявом *вільного* і *людяного* розуму, оскільки суверенність національного урядування починається тільки після набуття відповідної суверенності національного мислення. Дійсно демократичне історичне мислення завжди орієнтується на кращі світові зразки функціональної і гуманної свободи. Тож коли у національному історичному мисленні серйозно бракує *свободи* і *людяності*, а під виглядом боротьби за свободу у масову свідомість інкорпорується якась «нова-стара» тоталітарна ідеологія, це немає і не може мати нічого спільного із загальнонаціональним та загальноєвропейським поступом демократії. Це є не формою незалежного раціонального мислення, а лише «суповим набором» оновлених постулатів добре знайомого кріпосного права. Істинний, а не лакейський націоналізм європейського зразка має глибоко практичний культурний вимір. При всій своїй романтичності та неповторній етнічній самобутності він, за своєю глибинною епістемологічною суттю, може бути лише раціональним, універсальним, а значить *гносеологічно інтернаціональним*. У межах парадигми сучасного європейського прагматизму це є методологія селекції історичного досвіду утилітарної змагальності і толерантної мультикультурності політичної нації. У цьому й полягає методологічна специфіка взаємозв'язку всесвітньої та національної історії на етапі реально демократичної і реально проєвропейської трансформації суспільства (звісно, коли така трансформація насправді здійснюється, а не лише наполегливо імітується). Адекватне розуміння цієї специфіки є важливим з точки зору здійснення практичних кроків в інтересах європейської реконструкції національного життєпростору, важливим з точки зору реальної історії українського сьогодення. У даному сенсі усвідомлення змісту «сократичного повороту» в українському історіописанні в контексті відомої філософської настанови «Пізнай самого себе!» перетворюється на дуже серйозний методологічний виклик. Адже сократичне самопізнання сучасної України на основі власного історичного досвіду стане адекватним лише у тому випадку, коли воно без вагань послуговуватиметься усім методологічним багатством еволюції сократівської маєвтики й усім критичним потенціалом сократівської самоіронії.

У цьому сенсі будь-які пропагандистські паліативи тлумачення євроінтеграційної проблематики є неприйнятними. З точки зору історичної моралі і загальної перспективи довіри до української демократії виглядає некоректним лукаве софістичне ігнорування внутрішніх і зовнішніх аспектів складного історичного процесу досягнення *нової якості життя* і нового, *європейського рівня громадянської свободи*. Відкладення саме цих аспектів «на потім» на користь штучно прискореного, сепаратного вирішенням нагальних питань військово-політичного співробітництва навряд чи колись буде сприйнято переважною більшістю українських громадян. Можна скільки завгодно говорити про те, що йдеться у першу чергу про стратегіч-

ний вибір «моделі розвитку», але варто спочатку довести свою здатність прожити хоча б декілька днів у рамках якоїсь однієї моделі. Можна скільки завгодно говорити про благодатність європейського принципу верховенства права і майбутніх європейських законів, але варто спочатку хоча б декілька днів прожити, дотримуючись чинних національних законів і чинної національної конституції.

З точки зору реальності європейського рівня захисту прав людини, дещо сумнівними виглядають спроби розтлумачили свої можливі військово-політичні зобов'язання без жорсткої прив'язки до європейського рівня гарантій нової якості свободи, без реалістичної оцінки перспектив добробуту *власних*, а не чужих громадян. Адже самовіддано захищати чужий добробут і чужу свободу протягом невідомо якого періоду є, звісно, справою благородною, але навряд чи морально виправданою з точки зору власних національних інтересів. Якщо тлумачити національні інтереси як інтереси конкретних людей, конкретних співвітчизників, то виглядає аморальним будь-яке софістичне вихолощення гуманістичного буттєвого змісту фундаментальних понять (а тим більше їх підміна). Адже саме обіцянка європейських стандартів життя на стартовому етапі української незалежності була і залишається вирішальним чинником євроінтеграційних симпатій широких верств української громадськості.

Звісно, невелика частка наших найбільш вправних співвітчизників для себе вже вирішила проблему досягнення європейських стандартів і навіть давно ці стандарти перевершила. І зрозуміло, що для захисту свого невеличкого персонального «раю» вони згодні будь-якого «Іншого» спорядити до будь-якого пекла. Однак чи буде це адекватним місцем українця у європейському поділі праці? Прискіплива європейська філософія історії одразу нагадує про те, як свого часу К.Ясперс спеціально наголошував на фальшивості пафосу війни і неістинності такого роду романтики. На переконання філософа, людське благородство у війні насправді вже не виборює свого майбутнього. Характерно, що ще на самому початку 30-х років минулого століття основним всесвітньо-історичним питанням часу вважалося питання про те, чи можливо *демократизувати маси*, чи здатна взагалі пересічна людина включити до розряду своїх життєвих цінностей «відповідальну співучасть у якості державного підданного шляхом ***співучасті у знанні*** й у прийнятті рішень стосовно основних напрямів політики».

Для теоретика історії значну методологічну цінність становить спостереження К. Ясперса щодо небезпеки «зношеності слів і фраз» у процесі масового розповсюдження знання і урізноманітнення варіантів його вираження; щодо розширення можливостей у хаосі освіченості «сказати все, але так, що, власне кажучи, нічого не мається на увазі»; щодо зростаючої «невизначенності смислу слів», ускладнення «істотного розуміння». Як наголошував філософ, «коли увага до істинного змісту втрачена, кінець кінцем свідомо звертаються до *мови як мови*, і вона перетворюється на предмет наміру». У даному сенсі думки видатного теоретика історії про фактичне уникнення сприйняття реального буття через мову, про підміну буття

мовою є фантастично актуальними у барвистому просторі політичного дискурсу української незалежності. «Зведення до мови» видається К.Ясперсу «конвульсійним зусиллям пошуку форми у хаосі освіти». За сучасною манерою мови він закликав роздивлятися «прояв освіченості, котра замінює дійсність». Адже внаслідок викривлення спрямованості уваги, центральне значення мови для людського буття взагалі стає фантомом[3].

Сама світова історія вчить, що у процесі формування щирої національної спільноти не можна, нехтуючи інтересами сьогодення, оспівувати старі борги перед вітчизняним минулим, і одночасно робити нові борги перед вітчизняним майбутнім. В умовах прогресуючої глобалізації й так досить умовні кордони між національною та всесвітньою історією стають ще більш умовними. Цілковито підпорядкувавши національну історію потребам чергової санації світової історії, можна взагалі втратити національну ідентичність, перетворитися на своєрідний «історичний додаток». І тоді багатостраждальний український громадянин буде знову як і за часів тоталітаризму самотужки нести на собі тягар «світової історії», залишаючись у нескінченному очікуванні новітнього «раю», котрий замінив у пострадянській суспільній свідомості знесилений фантом комунізму. Європейська ідея дійсно вже давно перетворилася на аналог комунізму, який десь таки є (в окремо взятих сім'ях), але для абсолютної більшості завжди недосяжний ніби лінія горизонту. Соціальні стандарти розвиненої Європи дехто із занадто вже дитячою безпосередністю намагається використати як таку собі ляльку з духм'яного сіна, котру прив'язують перед мордою голодного віслюка з метою забезпечення невпинного руху у бажаному напрямі.

«Комунізована» концепція євроінтеграції для вразливої посттоталітарної свідомості є просто небезпечною, оскільки вщент руйнує цілісність сприйняття системи європейських ідеалів і принципів. Вона робить таке сприйняття просто зайвим і зводить усю євроінтеграцію до примітивного накопичення «євро» на приватних рахунках. Євроінтеграція швидко вироджується у різновид класичної «золотої лихоманки». Ні про який національний тип європейської державності, європейської культури або європейської громадянської відповідальності за такої ситуації не може бути й мови. Ціла нація вже вкотре перетворюється у дезорієнтований натовп наївних «перехожих світової історії», з яких хтось знову примітивно збирає гроші «на ремонт провалля ... щоб далі не провалювалося». Тож, розуміння теорії і практики євроатлантичної інтеграції України як *свідомого цілепокладання* все ж вимагає збереження діалектичного з'вязку між «возом» і «кобилою». «Віз» і «кобила» можуть, звісно, інколи опинятися або попереду, або позаду (у залежності від напрямів маневрування). Але ж вони ніяк не можуть бути взагалі окремо, якщо хтось дійсно збирається рухатись у бажаному напрямі всією громадою (а не верхи на крадених конях). Якщо про це не думати заздалегідь, то у підсумку треновані українські парубки будуть нескінченно довго «паритися» десь по гарячих точках, а їхні матері, дружини і діти у цей самий час будуть так само нескінченно довго мріяти про Європу, у якій можна буде взимку трохи погрітися, а влітку трохи поми-

тися. Очевидна відсутність адекватної презентації глибинного практичного змісту європейської ідеї уможливлює нескінченні медійні маніпуляції з історичною свідомістю євроналаштованого українського громадянина.

Світова і, зокрема, європейська історична наука є справжньою скарбницею колективного та індивідуального досвіду практичного державного життя і досвіду формування вільної особистості. Головне питання в тому, що на складному етапі трансформаційного переходу цю скарбницю потрібно не лише «відкрити» належним чином, а ще й навчитися нею ефективно користуватися. А найголовніше, треба навчити орієнтуватися у цьому багатстві самого українського громадянина, який раптово опинився у просторі малозрозумілої свободи без стопів і поворотів, не маючи ані надійних пізнавальних орієнтирів, ані переконливих аргументів на користь чесного життя, ані чітко визначених перспектив своєї національної спільноти.

«Досвід свободи», «досвід чесного добробуту» і «досвід закону і справедливості» — це плід загальної системності суспільного мислення. І така системність, попри всю спрямованість історичної науки у минуле, має чітку спрямованість у майбутнє на рівні своєчасної концептуалізації ключових проблем дослідження, на рівні передбачення структурної еволюції наукових питань, на рівні предметного з'ясування, усвідомлення і врахування епістемологічних потреб сучасного суспільства. Визначення пріоритетів і пропорцій наукового пошуку має для історичної науки особливе значення ще й тому, що минуле є тим безмежним океаном, де можна легко втопитися. Або ж блукати десятиліттями за прикладом гомерівського Одіссея. Лев Толстой якось зауважив, що тому, хто спробує докладно записати всі події одного дня, не вистачить чорнил усього світу. Свідома селекція досвіду, котра в природничих науках давно є аксіомою, в історичній науці гальмується ще на підсвідомій оцінці політичних небезпек подібної селекції. Адже селекція досвіду збільшує концентрацію раціоналізму. В умовах критичного раціоналізму і системності мислення неприпустимо зростає роль класичних критеріїв істинності висловлювань, і як наслідок відбувається природна руйнація прибуткової політичної брехні.

Справжні знання (у тому числі й історичні) мають робити людину вільною. Якщо цього не відбувається, то або обрана стратегічна ідеологема свободи є звичайною корисливою облудою, або ж набуте знання не є знанням, а є насправді лише паркетним «муляжем знання», що в умовах недобросовісної інтелектуальної конкуренції нав'язується розгубленому громадянину або у відкритому продажу, або через державний бюджет. Але ж український громадянин, озброєний виключно «муляжами», ніколи не стане конкурентоспроможним актором світової історії. Йому потрібні реальні знання про світові процеси в усьому їх складному багатоманітті. Йому потрібне реальне розуміння економіки, права, соціального життя. Йому вкрай потрібна *всесвітня історія як досвід світової культури*. У такій міждисциплінарності історичного пізнання полягає нинішній головний виклик глобальної доби. І у цьому сенсі всесвітня історія як наука має виконувати особливу інтегруючу функцію в царині індивідуальної і колективної методології комплексного

мислення. Вона може і повинна розтлумачити сприйняття великого світу, зробивши таке тлумачення і цікавим, і корисним. В умовах глобальної відкритості світу альтернативи історичному реалізму просто не існує.

Світовий історичний досвід переконує, що «раціоналізувати» світову історію не під силу жодному «світовому духові на коні». Однак цілком можливо раціонально організувати виживання власної національної спільноти у бурхливому морі історичних акцидентів. Для цього треба більш уважно ставитися до того, про що розповідає світова історія. Йдеться у першу чергу не про примітивне «перезавантаження» історичної пам'яті на протилежних ідеологічних засадах, а про формування нової колективної здатності до значно самостійнішого і значно якіснішого історичного мислення. Йдеться про адекватне розуміння сутності демократичної моделі розвитку і у першу чергу про помірковану сцієнтизацію реалістичного демократизму і зустрічний процес демократизації не менш реалістичного сцієнтизму. Тобто, мова йде про радикальне посилення «розумності демократії» (і відповідну протидію будь-яким безглуздим і безвідповідальним тлумаченням її буттєвого змісту). Йдеться про теоретичне осмислення і практичне використання *світового історичного досвіду раціональної демократії*. Повертаючись до «трьох стадій» Огюста Конта, можна констатувати, що українці сьогодні заціпеніли на самому початку «філософської стадії» (з усіма ознаками інтелектуального дрейфу у напрямку всебічного відживлення релігійної картини світу, похапцем пристосованої до кон'юнктурних політичних реалій). Справжнє європейське розуміння синтезу української демократизації як об'єктивного, і суто прикладного інтелектуального процесу, що розвивається на основі класичної прагматики ідей демократії і свободи (і тому не може піддаватися свавільним перекрученням в умовах нехтування загальновизнаними етичними імперативами), покищо залишається перспективним загальносуспільним завданням. Навіть просвітницьке потрактування суспільства як форми «суспільного договору» залишається недосяжним ідеалом (не кажучи вже про «деякий мінімум взаємоорієнтації» від М. Вебера або особливу роль «поділу праці» від Е. Дюркгейма). У подібному стані інтелектуального оціпеніння загальна деградація інфраструктури національного життєпростору і припинення виробництва власних культурних цінностей завжди стає першою ознакою припинення рецепції чужих культурних цінностей (у нашому випадку цінностей європейських). За умов небезпечного розриву між теорією і практикою відбувається деградація і теорії і практики. Відповідно, за рабським паралічем раціональної суспільної думки невідворотно наступає параліч суспільної практики, котрий супроводжується ідеологічним, політичним, економічним і соціальним банкротством всієї системи. Загроза такої серйозної небезпеки суттєво актуалізує соціо- і культуротворчу функцію історичної науки, котра має значні можливості для формалізації українського історичного процесу як предметної діяльності а не лише як процесу еволюції символічно-знакових структур. Сучасна політична торгівля «символічно-знаковими структурами» за своїми масштабами вже давно вийшла за межі здорового глузду, а це вже загрожує знову пере-

творити український історичний проект на чергову шахрайську піраміду. Вразливість такої буттєвої моделі стає очевидною хоча б у ті моменти, коли раптово скромні свинячі ніжки для традиційного українського холодцю починають коштувати як ніжки балерини Великого театру. От тоді-то й починається стрімка девальвація закарбованої у вигляді грошових знаках національної «символічно-знакової структури». От тоді то й починається невідворотне «падіння присутності» усіх найвидатніших політичних і культурних фігур національної історії. Принаймні історики не мали б залишатися байдужими до такої дійсно історичної перспективи культурної деградації. Трансформація голої «ідеї діяльності» у концепцію «раціональної соціальної дії» та її подальша інституціалізація перетворюються на передумову виживання української нації. Всесвітня історія є невичерпним джерелом «культурних зразків» для такої трансформації. Необхідність реалізації такої специфічної, по суті просвітницької функції всесвітньої історії потребує радикальної зміни ставлення суспільства і до історичної науки і до просвітництва.

Європейський досвід такої перебудови суспільної свідомості може виявитися не зайвим. Юрген Габермас, приміром, взагалі вважає характерною особливістю просвітництва «незворотність процесів навчання, котра пов'язана з тим, що приходить розуміння: ніщо не забувається спонтанно, довільно; таке знання може бути витиснене або виправлене, з'являється інше, краще розуміння». Саме тому, на його думку, просвітництво здатне компенсувати свої дефіцити тільки завдяки радикалізованому просвітництву. На переконання філософа, гегельянське тлумачення практики зазнало краху внаслідок своєї надмірної локальності. Ю. Габермас нагадує про те, як Ф. Ніцше у своїй відомій праці «Про користь і шкоду історії для життя» намагався з'ясувати, чому «далека від дійсності, занурена к сферу внутрішнього життя традиція освіти не має ніяких наслідків, не впливає на саме життя». Як на думку Ніцше, модерна свідомість, перевантажена історичним знанням, втрачає «пластичну силу життя», котра дозволяє людям зі спрямованим у майбутнє поглядом з готовністю «пояснювати минуле, виходячи з того, що становить вищу силу сучасності». Відповідно, у контексті нашого дослідження виникає цілком логічне запитання — а чи у достатній мірі акумулює «пластичну силу життя» сучасна українська історична свідомість? Чи дозволяє вона українцям зі спрямованим у майбутнє поглядом «пояснювати минуле, виходячи з того, що становить вищу силу сучасності». У даному випадку цілком очевидним стає гносеологічний парадокс історичного мислення — те, що вважається небажаним для чистого історика (мається на увазі накладання на минуле оціночної матриці сучасного), стає не лише бажаним, а й просто необхідним для всіх інших, для практичних користувачів історичного досвіду, для тих, хто здійснює свідому селекцію досвіду з метою його осучаснення і практичного використання. Ю. Габермас вважає, що Ніцше використовував «приставну драбину історичного розуму», щоб у підсумку відкинути її утвердитися в міфі. У цьому сенсі цікаво дослідити, у якій мірі сучасний український «історичний розум» перетворюється на приставну драбину для прискореного утвердження в національному міфі[4].

Методологічна цілісність національного історичного мислення, розтлумачена як ціннісна єдність національної і всесвітньої історії, дозволяє налагодити сам процес селекції досвіду демократії. У цьому сенсі у проблемному полі вітчизняної інтелектуальної історії суттєво актуалізується питання захисту ідеї демократії як загальносуспільної інтелектуальної власності, надзвичайно загострюється питання нормального громадянського контролю адекватності змісту базових суспільних ідей, котрі мають бути захищені «патентом людства». Нинішня українська «безправність ідей» і «беззахисність авторських та суміжних прав» найвидатніших ідеологів людства дозволяють перетворити будь-яку ідею на зручне політичне сідло для чергових «вершників без голови». Перекручені ідеї закладаються в основу перекрученого законодавства і звільняють фальшувальників від будь-якої історичної відповідальності. У даному випадку перверсійний політичний наратив, як дуже своєрідний конкурс краси софістичного діалогу, страшенно загострює потребу проблемно та ідейно структурованої «анотованої хроніки» знакових висловлювань провідних суб'єктів національної і світової історії. Це стає все більш нагальною методологічною передумовою витворення якісного «тексту» національної історії. Однак, практичною проблемою є не лише створення якісного і загальнодоступного «тексту», а й набуття навичок його уважного читання та поглибленого тлумачення. Коли йдеться про методологічний консенсус національної і всесвітньої історії у ідейному просторі демократії, то мається на увазі перш за все спільна система гуманістичних цінностей, метаетична спорідненість їх тлумачення. За умов такої спорідненості завжди набагато складніше перетворювати актуальну історичну правду на стартовий капітал потенційної історичної брехні. У цьому сенсі етична гомогенність історичної методології багато в чому визначає перспективу рецепції європейської системи цінностей. Етико-методологічна єдність національної і всесвітньої історії і передбачає дескриптивно-описовий, історико-генеалогічний пошук першоджерела певної моралі (те, що австрійський дослідник А. Піппер назвав культурним ансамблем масштабів добра і зла, котрий розвинувся до рівня регулятора міжлюдських стосунків). Йдеться про спробу поєднання такого пошуку із визначенням обов'язкового характеру моральних приписів і заборон в контексті нормативної перспективи. Це є своєрідний металогічний орієнтир селекції історичного досвіду і формування власного масиву «уроків історії» на базі етичних принципів, правомірність котрих в інтересах сьогодення піддається перевірці на основі поєднання минулого і майбутнього. Саме у такому сенсі, приміром, універсальний характер прав людини, і може претендувати на статус «нормативного питання» історичної методології. Попри нескінченні дискусії про неупередженість та апріорну позаоціночність справжньої історичної науки, саме у такому підході полягає, на нашу думку, гносеологічна специфіка об'єктивно присутньої у будь-якому дослідженні прикладної історичної етики. Кожного разу життєва правда запропонованої моделі етики визначається ступенем адекватності відтвореного істориком «життєвого світу». У цьому сенсі універсалізацію світобачення на основі

вироблення нового розуміння цілісності історичного процесу з урахуванням потреб збереження цілісності людського єства можна вважати абсолютно природною реакцією на історико-методологічні виклики глобалізаційного постмодерну. Творення національної держави — це завжди революційна перебудова практика на основі повноцінної революційної теорії, в рамках якої цілісне бачення трансформації реальності посилюється і конкретизується за рахунок проблемно-орієнтованого визначення раціональної стратегії і тактики. Як слушно зауважував Пауло Фрейре, «революційна перебудовча практика — це єдине ціле». І якщо підґрунтям такої теорії дійсно є нелукава відданість людям, то й прикладна базова теорія «повинна визначити людям їхню фундаментальну роль у трансформаційному процесі». Реальна демократія народжується у процесі реальної плюралізації історичної суб'єктності, у процесі реальної демократизації історичної свідомості (а не її імітації, в ході якої, зазвичай, простим «виконавцям історії» не дозволяється думати, а «дається лише ілюзія дій, тоді як насправді ними й далі маніпулюватимуть, причому вже ті, котрі вважаються ворогами маніпуляцій»[5]. У цьому сенсі цілісне бачення історичного процесу не є сліпою реанімацією догматики історичного матеріалізму з його культом масових рухів, або ж радикалізацією класичного картезіанства. Насправді це є звичайною методологічною передумовою продуктивної історичної герменевтики, практикою послідовного критичного мислення і фактором метаетичної сумісності пластів історичного досвіду. По великому рахунку, за сучасних умов глобальної інформаційної свободи відновлення цілісності історичного світогляду перетворюється чи не найвпливовіший чинник формування довіри до історії як науки. Адже така цілісність повертає людині повноцінність історичного самовідчуття і робить особливо наглядною усю епістемологічну ганебність практики подвійних стандартів у науковій полеміці з приводу найбільш контроверсних історичних проблем.

---

[1] Щорічне послання Президента України Віктора Ющенка про внутрішнє і зовнішнє становище України [Електронний ресурс] / Прес-служба Президента України Віктора Ющенка. 31.03.2009 // Режим доступу до матеріалу: http://www.president.gov.ua/news/13362.html

[2] Ясперс К. Духовная ситуация времени [Електронний ресурс] / [пер. с нем. М.И. Левина по тексту Jaspers K. Die geistige Situation der Zeit. — 1932]. — Режим доступу до матеріалу: http://lib.ru/FILOSOF/YASPERS/time.txt

[3] Там само.

[4] Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне [Електронний ресурс] / Юрген Хабермас; [пер. с нем]. — М.: Весь Мир, 2003. — С. 93-97. — Режим доступу до матеріалу: http://www.krotov.info/lib_sec/22_h/hab/haber_0.htm.

[5] Фрейре П. Педагогіка пригноблених / пер. з англ.. О.Дем'янчук; ред. Є.Горева — К.: ЮНИВЕРС, 2003. — С. 108.

Владислава Піскіжова

БОЛГАРИСТИЧНІ СТУДІЇ В УКРАЇНІ XIX ст.

Сучасний етап розвитку болгаристики характеризується, з одного боку, суттєвою диференціацією, а з іншого — не менш значною інтеграцією комплексу наукових дисциплін, спрямованих на вивчення мови, літератури, фольклору, історії, матеріальної та духовної культури болгарського народу[1]. Отже, болгаристика є комплексом ряду наук та водночас самостійною наукою. Останнє твердження стає можливим вже з першої половини XX ст. Сьогодні болгаристика розглядається в контексті балканістики, славістики тощо, оскільки, як зауважує професор М. Станчев «вивчає болгар в системі мов, культур та історії не тільки слов'янських, а й інших балканських народів, що надає їй регіональний аспект»[2].

Такі загальні теоретико-методологічні питання як визначення поняття «болгаристика» та її предмету, а також різноманітні аспекти історії розвитку цієї науки досліджували у своїх роботах вітчизняні і зарубіжні науковці — Е. Георгієв, А. Доронченков, А. Калайков, Д. Марков, А. Мильников, Б. Пейчев, Е. Дроснєва, Г. Чернявський, П. Сохань, К. Шарова, М. Станчев та ін[3].

Болгаристичні студії в Україні мають достатньо тривалу історичну традицію, оскільки налічують вже близько двох століть. Час становлення української болгаристики сягає першої половини XIX ст., що обумовлюється об'єктивними причинами, в тому числі і політичного змісту.

Станом на початок XIX ст. значна частина балканських країн (Болгарія належала до їх числа) все іще перебувала під владою Османської імперії. Політичні заходи, що впроваджувалися турецькою владою на завойованих землях Балканського півострова (наступ на релігійні уподобання, мову, культуру, зведення до мінімуму зносин із зовнішнім світом та ін.) зустрічали потужний опір серед поневолених народів. Найбільш суттєвими проявами народної протидії стосовно політики султанської Туреччини стали: повстання у Сербії 1804 та 1815 рр., національно-визвольна війна у Греції 1821 р., повстання у Боснії та Герцеговині 1875 р., а також Квітневе повстання у Болгарії 1876 р. Національно-визвольні рухи на Балканах відбувалися на тлі загострення політичних конфліктів між Росією та Туреччиною, які супроводжувалися чотирма війнами 1806–1812 рр., 1828–1829 рр., 1853–1856 рр. та 1877–1878 рр. Результатом останньої з цих воєн стало визволення Болгарії від турецького панування (тривало впродовж майже пів тисячоліття, починаючи з 1396 р.) та, як наслідок, відновлення її державності. Хід означених подій спричинив те, що протягом XIX ст. балканське питання постійно перебувало у полі зору світової політики.

Епоха іноземного поневолення Болгарії далеко не найкращим чином відбилася на розвитку країни. Проте, починаючи з середини XVIII ст. тут можна спостерігати процеси, що згодом отримають назву болгарського Відродження, яке, зокрема, досягне свого апогею у XIX ст. Саме в цей час завершується процес формування болгарської нації. У болгарському суспільстві панують настрої патріотизму. Рівень національної свідомості

болгар був настільки високий, що, як справедливо зауважує відомий український мистецтвознавець-болгарист Дмитро Степовик, «...слово «болгарин» асоціювалося у прогресивних людей того часу з поняттям «революціонер», «патріот». Романтизований образ болгарина епохи Відродження увійшов у літературу інших народів...»[4]. Країну охоплює загальне культурне піднесення, прагнення до розвитку національної науки та культури, духовного і політичного звільнення.

Слід наголосити на тому, що, водночас, XIX ст. стає часом завершення формування інших слов'янських націй тощо. Даний процес відбувався на тлі значних культурних зрушень, що охопили слов'янські країни і увійшли в історію під назвою «слов'янське Відродження». Ідея слов'янської єдності набуває неабиякої популярності. Рівень останньої зростає настільки, що такі факти, як, наприклад, об'єднання зусиль та, відповідно, створення спільних альянсів між представниками слов'янських національно-визвольних рухів вже не є поодинокими, як, зокрема, у випадку із відомими переговорами 1657 року щодо сумісних дій у боротьбі з турками між болгарським діячем Петром Парчевичем та українським гетьманом Богданом Хмельницьким. До справи спільної боротьби за визволення власних і братніх слов'янських народів долучаються тисячі патріотів. З іншого боку, до найбільш яскравих доказів домінування інтеграційних настроїв серед національних еліт українського та болгарського народів XIX ст. можна віднести факти дійсно самовідданої праці представників одного народу на ниві культури, науки чи то мистецтва іншого народу (варто лише згадати постаті Василя Каразіна, Маріна Дринова, Михайла Драгоманова та ін.), що мало велике значення в процесі взаємозбагачення обох культур. У цьому контексті знову ж таки видається слушним зауваження Дмитра Степовика, який наголошував на тому, що «...однією з важливих передумов успішного розвитку кожної культури є її здатність до спілкування з культурами інших народів, до переборення національної замкнутості, яка часто призводить до обмеженості й застою. Без урахування фактів взаємообміну духовними цінностями одного народу з іншими не можна скласти повного уявлення про джерела своєрідності, збагачення змісту і форми, прогрес тієї чи іншої культури...»[5].

Отже, події, які розгорталися у Болгарії протягом XIX ст. (насамперед — це національно-визвольна боротьба) набули надзвичайно широкого розголосу і співчуття у європейському співтоваристві, віднедавна пересічна турецька провінція Болгарія стає центром уваги усієї Європи тощо. Україна у складі Російської імперії також не стала виключенням із загально-усталеної тенденції. Українське суспільство надзвичайно гостро реагувало на болгарські події, особливо ті, що відбувалися в ході вирішальної для подальшої долі Болгарії як держави російсько-турецької війни 1877–1878 років. Тут слід наголосити, що навіть самий лише початок бойових дій вже викликав широку хвилю всебічної підтримки з боку української громадськості, усіх її верств — від найбідніших селян та робітників до найбільш заможних представників крупного капіталу та дворян-землевласників. Суттєву роль у справі поширення панславістських настроїв в українському

суспільстві відіграла російсько-імперська преса, яка усіляко пропагувала війну, подаючи її як необхідний і незаперечний політичний крок, спрямований на визволення «єдиновірців» і «братів по крові». Академік Павло Сохань у своїй відомій студії «Нариси історії українсько-болгарських зв'язків» зауважує, що за неповними даними, протягом даної війни, з боку громадських організацій, міських та сільських товариств, а також окремих приватних осіб тільки крупних грошових пожертв надійшло від Волинської, Катеринославської, Київської, Полтавської, Таврійської, Херсонської, Харківської та Чернігівської губерній на загальну суму близько 500 000 рублів[6]. Зрозуміло, що повний обсяг, наданої громадськістю українських губерній матеріальної допомоги підрахувати неможливо.

Зважаючи на вищевикладене, цілком зрозумілими стають, як зацікавленість української інтелігенції XIX ст. (насамперед представників її наукових кіл) історією та культурою болгарського народу, так і (це вже наслідкове явище) започаткування болгаристичних студій в Україні саме в зазначений історичний період. Слід зауважити, що на той час коло недосліджених питань з географії, історії, мови та культури Болгарії можна було окреслити як надзвичайно широке. В українській історіографії станом на початок XIX ст. ми не знайдемо жодної ґрунтовної праці — дослідження з історії, культури, мови чи географії Болгарії. Хоча, цілком можна припустити, що такі праці мали місце, проте і досі залишаються не виявленими. Стан власне болгарської історіографії виглядає дещо іншим, зважаючи хоча б на відому студію Паїсія Хилендарського «Історія слов'янсько-болгарська» (1762 р.) та ін[7].

Першим українським істориком — болгарознавцем, автором праць з історії та етнографії болгарського народу стає Юрій Гуца (1802–1839 рр.) — угорський українець, уродженець Закарпаття, більш відомий під псевдонімом Венелін. 1829 року вчений видає перший том своєї праці «Колишні й нинішні болгари в їх політичному, народописному, історичному й релігійному відношенні до росіян» (другий том вийшов з друку вже після смерті вченого, а саме 1841 року), в якій, зокрема, обґрунтовує теорію спільного походження східних та південних слов'ян[8]. Дана студія не може не вражати своєю ґрунтовністю. Основою для її написання став значний фактичний матеріал, зібраний вченим під час свого перебування на півдні Бессарабії (вчителювання у Кишиневі). Матеріали, використані Юрієм Венеліним у цій роботі являють особливу цінність і для сучасних дослідників болгарських старожитностей, передусім ті, які можна віднести до болгарських першоджерел (оригінали деяких з них на сьогодні вже є втраченими для науки). Підтвердженням факту визнання книги у наукових колах та неабиякого попиту на неї стало її перевидання у 1856 році. За висловом двоюрідного брата Ю. Венеліна І. Молнара (написав передмову до другого видання книги), Ю. Венелін звернувся до болгар, відтворив і зв'язав надовго духовний союз між ними і нами[9]. 1830 року Юрій Венелін, який активно співробітничав з Російською Академією наук дістає від цієї установи дозвіл на своє відрядження до Болгарії. Під час подорожі вчений відвідав населені пункти (села), що розташовувалися поблизу Сілістри та Варни. В результаті здійснених ним польових

досліджень він напрацьовує значний матеріал, зокрема, — це записи народних пісень та приказок, описи різноманітних обрядів. Також, працюючи з архівами місцевих церков та зібраннями книгозбірень він виявляє надзвичайно цінні історичні документи, які згодом використає у своїх студіях. До результатів болгарської подорожі Юрія Венеліна можна зарахувати наступні історико-філологічні праці: «Граматика нинішньої болгарської говірки», «Про характер народних пісень у слов'ян задунайських» (1835 р.), «Про зародження нової болгарської літератури» (1838р.), «Критичні дослідження щодо історії болгар» (видана після смерті вченого у 1849 р.) та інші .[10]

1834 року, у відповідь на пропозицію Вченої ради Московського університету, вчений створює проект методики викладання слов'янських мов і літератур, який став першою програмою викладання славістики не тільки у Росії, а й у інших слов'янських країнах, одержав високу оцінку таких учених, як В. І. Златарський, І. Д. Шишманов, П. Лавров та ін[11]. За висловом відомого російського літературознавця О. Пипіна, після Ю. Венеліна вже не можна було забути про болгар .[12]

Болгаристичні студії українського вченого (перший здійснив спробу укласти болгарську наукову граматику, провів серйозні наукові дослідження з болгарської історії та фольклору тощо) разом з його соціально-політичними поглядами (зокрема, був прихильником національно-визвольної боротьби болгарського народу, відродження болгарської національної культури, яку цінував дуже високо та ін.) та подвижницькою діяльністю (клопотався про створення болгарського народного музею та ін.) роблять його постать широко відомою і авторитетною у Болгарії. Юрій Венелін прожив 37 років, але за цей час його ім'я, за висловом першого болгарського україніста Івана Шишманова «... відоме в нас (мається на увазі у Болгарії) з підручників і серед маленьких дітей. Нема Болгарина, щоб не заховував у вдячній памяти того сина України...Венелін став ще в першій половині XIX ст. божищем і оракулом болгарського народу, котрий перший раз знайшов в Европі свого гарячого оборонця»[13].

Після смерті Юрія Венеліна, вдячні болгарські емігранти встановили на його могилі у Москві надгробок з пам'ятним написом: «Нагадав світові про забуте, але колись славне й могутнє плем'я болгар і палко бажав побачити його відродження»[14].

Іншим вихідцем із західноукраїнських земель, що також плідно працював на ниві болгаристики, проте вже наприкінці XIX ст., є відомий український письменник і поет, громадський діяч та вчений Іван Франко (1856 — 1916 рр.). Слід зауважити, що його особливо цікавили староболгарська література та фольклор. Так, в «Галицько-руських народних приповідках» Іван Франко досліджує близько 500 болгарських приказок, що вміщені у збірці П. Славейкова «Български притчи или пословици и характерни думи», доводить існування не тільки їх зовнішньої схожості з українськими, а й аналізує причини цієї подібності[15]. В іншій своїй доробці — «Студіях над українськими піснями» автор знову ж таки наголошує на факті існування безпосереднього впливу болгарських народних пісень XVII ст. на україн-

ські, а саме такі як «Іван і Мар'яна», «Батько продає дочку Турчинови», «Здобуття козаками Варни», «Викуп із неволі» та ін[16]. Значний науковий інтерес являє також праця «Апокрифи і легенди з українських рукописів», в якій, зокрема, досліджується історія богомильства як такого, причини та наслідки поширення цього руху в Україні. 1888 року, у авторському перекладі Івана Франка (з болгарської мови на українську) побачили світ чотири гайдуцькі пісні, вміщені у збірці «Зерна». 1896 року виходить з друку «Притча про єдинорога та її болгарський варіант». В цій розвідці автор проводить паралель між даною притчею та болгарською повістю про Варлаама та Іоасаафа[17]. В цілому, болгарська тематика часто присутня в роботах Івана Франка. Не можна обійти увагою й той факт, що особа видатного українця, його творчість та наукові доробки були добре знані та шановані у Болгарії.

Великого значення дослідженням історії та культури Болгарії надавав Яків Головацький (1814–1888 рр.). Його наукова діяльність також безпосереднім чином була пов'язана із західноукраїнським регіоном, зокрема, він тривалий час працював викладачем Львівського університету. Особливий інтерес вченого був зосереджений на вивченні староболгарської літератури, визначальну частку якої, як відомо, складали твори болгарських просвітителів. 1873 року він публікує у «Русалці Дністровій» статтю «Коротка відомість о рукописах слов'янських і руських». Використавши матеріали Британського музею, Яків Головацький видає роботу «Нововідкриті відомості про св. Мефодія» (1887 р.), де вміщує дійсно нові на той час відомості, які розкривали суть взаємин між Римом та Болгарським царством за часів папи Іоанна VIII та патріарха Ігнатія. Посилаючись на тексти папських грамот, вчений констатує наявність відкритого протистояння між обома конфесіями, що, безумовно, накладалось і на міждержавні взаємини. Як виявилось, Іоанн VIII у своїх посланнях в ультимативній формі погрожує придати анафемі болгарського патріарха та царя разом з його радниками за відхід від римо-католицької церкви, висловлює наміри жорстоко переслідувати, ув'язнити і, навіть, катувати просвітителя Мефодія та ін.[18]

Яків Головацький уважно стежив і за розвитком нової болгарської літератури. Він неодноразово замовляв для себе новітні твори болгарських авторів, писав на них рецензії тощо.

1977 року вчений публікує у петербурзькому журналі «Всемирная иллюстрация» статтю під однойменною назвою «Болгарія», в якій у науково-популярній формі подає обширні дані (поруч із власними коментарями) щодо історії Болгарії, починаючи від найдавніших часів до 70-х років XIX ст. включно. Особливий інтерес для сучасних дослідників болгарської минувшини можуть становити матеріали етнографічного змісту, вміщені у цій роботі[19].

Не можна обійти увагою й те, що Яків Головацький, щиро вболівав за долю болгарського народу, радо вітав здобуття країною незалежності. Останній факт спонукав вченого подарувати 247 примірників книг із власної колекції молодій бібліотеці у Софії і 45 — бібліотеці у Пловдиві[20]. Список подарованих книг, який сьогодні зберігається у відділі рукописів

Львівської наукової бібліотеки ім. В. С. Стефаника, свідчить про те, що їх добірка складалася дуже ретельно, а саме таким чином, щоби надати можливість болгарському читачеві ознайомитися з історією та культурою України, в тому числі — Закарпаття, Галичини та Буковини.

Слід відмітити і внесок у розвиток болгаристики уродженця Чернігівщини Осипа Бодянського (1808–1877 рр.) — першого українського вченого, що здобув наукову ступінь саме за дослідження у галузі слов'янознавства. Щодо останнього твердження, то тут мається на увазі його магістерська дисертація «Про народну поезію слов'янських племен». На глибоке переконання О. Бодянського, слов'яни є самим поетичним народом у Європі, вчений також наголошує на неповторності поетично-пісенної творчості кожного окремого слов'янського народу та необхідності її комплексного дослідження, зокрема, болгарської юнацької героїчної пісні — ці думки викладені у вищезазначеній праці[21].

Протягом 1837–1842 років О. Бодянський здійснює наукову подорож слов'янськими країнами. Тематика листування та зустрічей з провідними дослідниками-славістами Європи свідчить про те, що у ці роки болгарська проблематика не виходила із поля зору вченого. Так, з листів О. Бодянського до М. Погодіна стає відомо, що перебуваючи у Празі він разом із П. Шафариком заглиблюється у дослідження староболгарських текстів[22].

Особливо результативною виявилась видавнича діяльність О. Бодянського. Стосовно цього, інший видатний вчений-болгарознавець І. Срезневський наголошує, що на відміну від доволі обмеженої кількості завершених наукових праць вченого, його переклади та видання пам'яток є чималими[23]. Зокрема, О. Бодянський 1843 року видає «Розповідь про письмена» чорноризця Храбра, 1847 року — працю П. Шафарика «Про розквіт слов'янської писемності у Болгарії» (в перекладі з чеської мови), а також вісім раніше не відомих серед наукової громадськості списків житій Мефодія та ін. А 1855 року виходить з друку його докторська дисертація на тему «Про час виникнення слов'янських письмен», присвячена кириломефодіївській темі, дослідженням кирилиці зокрема.

Болгарська проблематика посідала чільне місце у студіях викладацького складу Харківського імператорського університету. Відтак, саме вихованцю і професору університету Ізмаїлу Срезневському (1812–1880 рр.) належить роль засновника харківської школи наукової болгаристики, як і власне авторство самого терміну «болгарист». Найбільш відомою науковою роботою вченого у даному напрямку став «Огляд книгодрукування у Болгарії», опублікований 1846 року[24]. Ця праця виявилася не тільки першим бібліографічним зведенням болгарських творів, а й першою спробою їх критичної оцінки. Щодо цього сам І. Срезневський наголошував: «початки болгарської літератури гідні уваги допитливого слов'янина не лише у філологічному відношенні: вони засвідчують прагнення народу вийти на шлях освіченості», а також «...тим більше необхідним вважав я цей огляд, що порядного списку болгарських книг до цього часу не було, а існування багатьох з них не припускалось...»[25].

Одним із провідних болгарознавців Харківського імператорського університету був також професор Олександр Потебня (1835–1891 рр.). Бібліографічний огляд наукової спадщини вченого дозволяє твердити, що переважна більшість його студій ґрунтується на аналізі саме болгарських джерел. Так, вже перша наукова робота Олександра Потебні — магістерська дисертація «Про деякі символи у слов'янській народній поезії» (вийшла з друку в університетській типографії 1860 р.) стала серйозним кроком у дослідженні слов'янського, в тому числі і болгарського, фольклору[26]. Ця праця свідчить про те, якого великого значення надавав вчений порівняльному методу дослідження. Отже, у своїй магістерській дисертації Олександр Потебня здійснює глибокий лінгвістично-стилістичний аналіз чималої кількості зразків пісенної творчості слов'янських народів у порівняльному контексті. Як результат, наголошує на значній схожості чималої кількості розглянутих ним варіантів пісень східних, південних і деяких західних слов'ян та пояснює цей факт не запозиченням, а саме спільністю походження слов'янських народів та наявністю закономірностей у їх мисленні за певних обставин. За висловлюванням самого вченого, що міститься у іншій його фундаментальній двохтомній студії «Пояснення малоруських і споріднених народних пісень» (опублікована у Варшаві: перший том 1883 року, другий — 1887 року): «Схожість змісту, розміру пісні великоруської, малоруської, сербської і болгарської змушує нас перш за усе думати не про пізніше запозичення, а про їх початкову спорідненість»[27]. Зважаючи на великий авторитет Олександра Потебні як видатного вченого-болгарознавця, Комісія Імператорського російського географічного й археологічного товариства запропонувала йому надати свої пропозиції стосовно програми наукової експедиції до Болгарії[28]. «Виявляючи глибокий інтерес до південнослов'янського фольклору, О. Потебня підтримував постійний зв'язок з болгарськими вченими. Його дослідження отримали в Болгарії високу оцінку і дали поштовх до вивчення народної пісні в теоретичному аспекті, а основні положення його праць дістали подальший розвиток у працях багатьох болгарських фольклористів, зокрема у студіях академіка М. Арнаудова, який спеціально підкреслював свою солідарність з ідеями українського вченого» — зазначає історик Горбань І. П.[29].

Чи не найпомітнішою постаттю наукової думки в царині вітчизняної болгаристики XIX ст. є відомий історик болгарського походження, професор Марин Дринов (1838–1906 рр.). Він понад тридцять років жив і працював в Україні, тривалий час (з 1873 по 1906 рр.) керував кафедрою славістики Харківського імператорського університету. Зважаючи на це, можна сміливо твердити, що цей вчений однаковою мірою належить як болгарській, так і українській науці. Видатний учень Марина Дринова Микола Сумцов зазначав, що той «працював для слов'янської історико-літературної спільності, для національно-політичного відродження Болгарії і науково-культурного освідомлення України». Проте, слід наголосити і на тому, що Марин Дринов — вчений світової величини, почесний член усіх існуючих на той час слов'янських академій наук (чеської, сербської, поль-

ської та ін.), член-кореспондент Російської академії наук, засновник і перший голова Болгарського наукового товариства (пізніше реорганізовано у Болгарську академію наук).

Науковий доробок вченого в царині болгарознавства складають праці — «Історія болгарської церкви» (1896 р.), «Про походження болгарського народу» (1869 р.), «Болгари та константинопольська патріархія» (1871 р.), магістерська дисертація «Заселення Балканського півострова слов'янами» (1873 р.), докторська дисертація «Південні слов'яни та Візантія у Х ст.» (1876 р.) тощо.

Марин Дринов помер у Харкові 28 лютого 1906 року. У 1909 році, за ініціативою болгарського уряду, прах вченого, його архів та особиста бібліотека були перевезені до Болгарії.

Після смерті вченого, у Харківському університеті було запроваджено щорічне вручення премії ім. Марина Дринова найбільш успішним і перспективним студентам Харківського та Софійського університетів (по черзі). З 1966 року почесним знаком «Марин Дринов», який є самою високою відзнакою Болгарської академії наук, нагороджуються болгарські та іноземні організації за внесок у розвиток науки та культури. З кінця 80-х років XX ст., у Харківському університеті традицією стало проведення так званих Дриновських читань, видається однойменний Дриновський збірник тощо.

Як вже зазначалося вище, до учнівської плеяди професора Марина Дринова належав видатний філолог Микола Сумцов (1854–1922 рр.), який, зокрема, ґрунтовно досліджував болгарський фольклор. У таких своїх роботах як «Пісні і казки про живого мерця», «Дума про Олексія Поповича», «Народні пісні про отруєння зміїною отрутою», «Легенда про грішну матір», «Дума про Олексія Поповича» Микола Сумцов, використовуючи порівняльний метод, виявляє спорідненість і специфіку окремих варіантів болгарської та давньоруської народнопісенної спадщини, висловлює свої думки щодо їх походження, визначає можливі шляхи поширення тощо[30]. У своїй фундаментальній праці «Культурні переживання» (опублікована частинами у «Київській старовині») вчений аналізує значну кількість болгарських народних пісень у контексті з обрядами, звичаями та обстановкою, в яких вони побутували. Основою для написання цієї студії стали матеріали збірників фольклору Л. Каравелова, В. Чокалова, С. Верковича, братів Миладинових та праць О. Потебні і М. Дринова[31]. Вченому належить також серія науково-оглядових публікацій, присвячених вивченню досягнень українських славістів у напрямі студіювання болгарського фольклору. Мають місце аналогічні розвідки, але вже спрямовані на дослідження тогочасного стану розвитку таких наук як етнографія та археологія безпосередньо у самій Болгарії.

Праці Миколи Сумцова, ґрунтовні і водночас цікаві навіть для не фахової аудиторії, були добре знані і шановані серед болгарських наукових кіл. Так, високо оцінюючи компетентність вченого, болгарські фольклористи доволі часто зверталися до нього з проханнями, зокрема, про надання рецензій на власні студії та про допомогу у їх виданні. На користь активної

співпраці Миколи Сумцова із болгарськими колегами (серед них — І. Шишманов, А. Стоїлов, В. Златарський та багато ін.) свідчить активне листування між ними[32].

Не можна обійти поза увагою досягнення на ниві болгаристики іще одного вихованця Марина Дринова — випускника Харківського імператорського університету, а згодом і професора — Михайла Халанського. Цей вчений протягом багатьох років досліджував слов'янський фольклор. Зокрема, його цікавила тема південнослов'янських пісень про королевича Марка. Результатом наукових пошуків Михайла Халанського стала дійсно оригінальна монографія «Південнослов'янські оповідки про Кралевича Марка у зв'язку із творами руського билинного епосу»[33]. Дана робота являє собою своєрідну біографію улюбленого епічного героя південних слов'ян. В ній автор, в хронологічному порядку відтворює події історичного та епічного життя королевича Марка. Цінність цієї розвідки яскраво охарактеризував відомий вчений-славіст, академік В. Ягич: «...з питання, яке Вас цікавить, у південних слов'ян не зроблено практично нічого, за винятком сирого матеріалу, опублікованого будь-де і будь-як. Тому Вам потрібно буде зробити практично все»[34]. Тут слід зауважити, що дана робота, побачивши світ 1893 року, до сьогодні не втратила своєї вагомості і залишається єдиною в своєму роді, зважаючи на багатство вміщеного в ній фактажу — це майже усі опубліковані на той час фольклорні матеріали та прозові твори, що стосуються досліджуваної теми.

Важлива роль у розвитку вітчизняної болгаристики належала науковцям Новоросійського (Одеського) університету. Як зазначає академік Павло Сохань: «...активними були творчі зв'язки вчених університету з діячами культури Болгарії, а їх науковий інтерес до цієї країни став традиційним»[35]. Так, відомий філолог Михайло Попруженко (1866–1944 рр.) (з 1908 року — екстраординарний, з 1910 — ординарний, а з 1916 — заслужений професор Новоросійського університету) 1896 року відвідує Болгарію з метою напрацювання матеріалів для своєї докторської дисертації «Синодик царя Бориса»[36]. Згодом, ця праця була перероблена вченим і новий її варіант побачив світ вже 1928 року у болгарській Софії (1919 року він емігрує до Болгарії). Михайло Попруженко працював над виданням та дослідженням джерел з історії богомильства. Йому належать і ґрунтовні бібліографічні студії з кирило-мефодієвської проблематики, праці з історії болгарського Відродження тощо. Усі ці роботи були започатковані вченим у 90-х роках XIX ст., проте вийшли з друку тільки протягом першої половини наступного XX ст. у Болгарії[37].

Декан історико-філологічного факультету Новоросійського університету та, водночас, видатний лінгвіст і літературознавець Віктор Григорович (1815–1876 рр.) здійснює подорож до Болгарії у 40-х роках XIX ст., де досліджує монастирські і церковні книгосховища, виявляє там раніше невідомі науці пам'ятки староболгарської літератури — це рукописи творів Іоанна Дамаскіна (знайдені у Охрідській церкві), Житіє Кирила і Похвальні слова Кирилу та Евтимію Тирновському (знайдені у Рільському

монастирі). Іще одним результатом даної подорожі стала студія під назвою «Нариси вченої подорожі по Європейській Туреччині» (опублікована 1848 року)[38]. У праці Віктора Григоровича «Огляд слов'янських літератур» (вийшла з друку після смерті вченого у 1880 році) значна увага надається характеристиці саме староболгарської літератури XI–X ст.[39]

В Новоросійському університеті захищає свою докторську дисертацію на тему «Утворення другого болгарського царства» історик Ф. Успенський, а згодом отримає професорське звання[40]. Болгарській тематиці були присвячені також окремі студії викладачів університету І. Ягіча, О. Кочубинського, П. Білярського та П. Лаврова[41].

Київська школа славістів-болгарознавців XIX ст. репрезентована Михайлом Драгомановим, Миколою Дашкевичем, Михайлом Максимовичем, Тимофієм Флоринським, Андроніком Степовичем, Костянтином Радченко тощо.

Михайло Драгоманов (1841–1895) є чи не найвизначнішою постаттю української громадської думки XIX ст., людиною широкого кола наукових інтересів та практичної дії, відомою, насамперед, як видатний історик, літературознавець, фольклорист, педагог, громадський діяч та публіцист. 1863 року, після закінчення навчання у Київському університеті Св. Володимира, розпочинає свою викладацьку діяльність у даному закладі. 1876 року фактично стає персоною нон-грата на батьківщині через звинувачення в «українському сепаратизмі» і змушений іншу частину свого життя провести у еміграції (Відень, Женева, Софія). В Софію Михайло Драгоманов приїздить на запрошення тогочасного болгарського уряду Стефана Стамболова очолити кафедру загальної історії історико-філологічного відділення, створеного 1888 року Вищого училища — першого вищого учбового закладу незалежної Болгарії (нині — це Софійський університет імені Клімента Охрідського). Отже, останні шість років життя вченого (1889–1895 рр.) пов'язані із Болгарією[42]. І саме тут вчений пише праці, в яких чільне місце посідає студіювання слов'янського в цілому та болгарського фольклору зокрема. Він також розробляє такі засади методики і методології вивчення фольклору, які згодом стануть основоположними у вітчизняному літературознавстві, а саме: фольклористика має обійняти одне із провідних місць у сфері гуманітарних наук, а також — дослідження фольклору має бути порівняльним та інтернаціональним. Свої твердження Михайло Драгоманов обґрунтовує у роботах, вміщених на шпальтах такого авторитетного у Болгарії видання як «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», що спеціалізувалося на дослідженнях слов'янського фольклору — це «Слов'янські варіанти однієї євангельської легенди», «Слов'янські оповідання про народження Костянтина Великого», «Слов'янські оповідання про пожертвування власної дитини», «Зауваження про слов'янські релігійні й етичні легенди», «Слов'янські приладки до Едіпової історії» тощо[43]. Слід зауважити, що усі вище перелічені студії написані вченим болгарською мовою.

Вихованцем, а згодом і викладачем Київського університету Св. Володимира був Микола Дашкевич (1852–1908 рр.) — історик, фольклорист та

літературознавець. Як і Михайло Драгоманов, Микола Дашкевич був прихильником порівняльного методу у вивченні фольклору та літератури. У своїх розвідках «Декілька слідів спілкування південної Русі з південнослов'янами у литовсько-польській період її історії, між іншим у думах», «Подвиг слов'янських першовчителів як засновників слов'янської самобутності і єднання», «Послідовний розвиток науки історії літератур і сучасні її задачі» вчений, звертає увагу на те, що одним із самих яскравих прикладів взаємовпливу слов'янських культур є народна творчість[44]. Виходячи з цього, він наводить паралелі між пісенною творчістю українців та болгар. Зокрема, це стосується принципу складання, назв і мотивів української думи та болгарських гайдуцьких, юнацьких пісень тощо.

Михайло Максимович (1804-1874 рр.) — перший ректор Київського університету Св. Володимира, фаховий історик та філолог-славіст, виявляв значний інтерес до болгарської історії і культури. У своїй фундаментальній праці «Історія давньоруської словесності» науковець наголошував на необхідності ретельного дослідження болгарської словесності, багато уваги приділив висвітленню діяльності її засновників (першим письменникам та перекладачам IX–X ст.), а саме: просвітителям Кирилу та Мефодію, болгарському царю Симеону Книголюбцю як основоположнику школи перекладачів грецької літератури староболгарською мовою, єпископам Костянтину та Клименту, монаху Григорію, Іоану Пресвітеру Екзарху Болгарському тощо[45].

Викладач Київського університету, знавець слов'янських літератур Тимофій Флоринський (1854–1919 рр.) є автором низки критико-бібліографічних оглядів видань із слов'янознавства[46]. На його думку, дослідження, зокрема, староболгарської та сербської літератур має посідати провідне місце у славістиці. Протягом 1882–1883 рр. вчений здійснює наукову подорож до Болгарії. Матеріали, зібрані Тимофієм Флоринським у Народній бібліотеці Софії, полягли в основу його лекцій з історії болгарської літератури. Проте, ми не маємо жодної спеціалізованої праці-дослідження, присвяченого саме проблемам болгарської літератури, автором якої би був цей науковець.

Андронік Степович (справжнє прізвище Дудка-Степович) (1856–1935 рр.) — випускник, а згодом і приват-доцент Київського університету Св. Володимира, викладач історії слов'янських літератур, знавець болгарської мови та літератури, проте, насамперед, відомий своїми перекладами творів болгарських літераторів. За його сприянням та редакцією побачили світ такі видання як «Книга слов'янства» та «Світанок». Перша книга являє зібрання творів слов'янських авторів, друга — це літературно-наукова збірка оповідань та статей із слов'янознавства[47]. Також Андроніку Степовичу належить авторство критико-бібліографічного огляду під назвою «93 відгуки про новітні книги із слов'янознавства»[48].

Видатний український історик Костянтин Радченко (1872-1908 рр.) також має безпосереднє відношення до київської школи болгарознавців, хоча, починаючи з 1901 року викладає вже у Ніжинському історико-філологічному інституті. Його магістерській дисертації «Релігійний і літературний рух у Болгарії в епоху перед турецьким завоюванням» (датована

1898 роком) належить особливе місце в історичній болгаристиці XIX ст.[49]. Будучи прихильником порівняльного методу дослідження історико-культурних процесів, що відбувалися у Європі XIV ст. (напередодні турецького завоювання), він всебічно досліджує питання впливу Візантії на культурний та духовний розвиток Болгарії, ґрунтовно висвітлює тогочасні літературні взаємини південних слов'ян. На рубежі XIX–XX ст. вчений зосереджується на студіюванні джерел з історії богомильського руху у Болгарії та апокрифічної літератури, результатом чого стають праці «До історії філософсько-релігійного руху у Візантії і Болгарії XIV ст.» та «Етюди по богомильству. До питання про відношення апокрифів до богомильства»[50].

Таким чином, у першій половині XIX ст. в Україні виокремлюються чотири основних науково-славістичних центри, болгаристики в тому числі — це Львів, Одеса, Харків та Київ. Дослідження у даному напрямку здійснювалися на базі, відповідно, Львівського (тут варто згадати про чималі заслуги у даній галузі і Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові або НТШ), Новоросійського (нині Одеський), Харківського та Київського університетів.

Болгаристичні студії українських вчених означеного періоду можна розділити на два основні напрями — літературознавчий та історичний. Зважаючи на вищевикладене, слід зауважити, що перший напрям (літературознавча болгаристика) безумовно домінував.

Необхідно наголосити і на тому, що такі вчені як Юрій Венелін та Осип Бодянський однаковою мірою належать як українській, так і російській науці, власне як Марин Дринов та Михайло Попруженко — болгарській та українській.

Становлення вітчизняної болгаристики хронологічно відноситься до 30-х–40-х років XIX ст. Студії українських вчених-болгарознавців, здійснені в цей період, стали значимим підґрунтям для подальшого дослідницького пошуку в цьому напрямку в новітні часи, а також значним напрацюванням, яке активно унаслідується вже сучасними науковими колами.

---

[1] Марков Д. Ф. Болгаристика как комплекс научных дисциплин//Советская болгаристика. Итоги и перспективы. Материалы конференции, посвященной 1300-летию Болгарского государства. — М., 1983.

[2] Станчев М. Г. Некоторые вопросы развития истории болгаристики как науки// Дриновський збірник. — Харків–Софія, 2008. — Т. 2.

[3] Сохань П. С. Советская болгаристика на Украине//Советская болгаристика. Итоги и перспективы. Материалы конференции, посвященной 1300-летию Болгарского государства. — М., 1983.; Георгиев Е. Основи на славистиката и българистиката. — София, 1979; Мыльников А. С. Болгаристика в системе славистических дисциплин//История и съвремнното състояние на българистиката: Първи международен конгресс по българистика. София, 23 май-3 юни 1981. Доклади. — София, 1982; Радев С. Българистика, българознание, наука за България. — София, 1989; Доронченков А. И. Болгаристика в системе гуманитарных наук//Болгарский ежегодник. — Харьков, 1994. — Т. 1; Дроснева Е. Становление русской болгаристики (до сер. XIX века): Автореф. дис. … канд. истор. наук. — Л., 1978 та ін.

[4] Степовик Д. В. Українсько-болгарські мистецькі зв'язки. — К., 1975.

[5] Там само.

[6] Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей. — К., 1976.

[7] Там само.

[8] Древние и нынешние болгары в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к Россиянам. Историко-критические изыскания Юрия Венелина. — М., 1829. — Т. 1.

[9] Древние и нынешние болгары в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к Россиянам. Историко-критические изыскания Юрия Венелина. — М., 1856. — Т. 1.

[10] Венелин Ю. Критические исследования об истории болгар. — М., 1849; О характере народных песен у Славян Задунайских. Набросано Юрием Венелиным. — М., 1835; Венелин Ю. Грамматика нынешнего болгарского наречия. Публикация подготовлена Г. К. Венедиктовым. — М., 1997 та ін.

[11] Байцура Т. Закарпатоукраинская интеллигенция в России в первой половине XIX века. — Пряшев, 1971.

[12] Пыпин А. Н. Русское славяноведение в XIX столетии//Вестник Европы. — 1889. — Кн. VIII.

[13] Шишманов Іван. РоляУкраїни в болгарськім Відродженню. — Відень, 1916.

[14] Топалов К. Юрий Венелин//Пламък. — 1972. — № 9.

[15] Малярчук Н. Д. Българските пословици в научната дейсност на Иван Франко// Известия на етнографския институт и музей. — София. — 1964. — Т. 7.

[16] Малярчук Н. Д. Иван Франко и българското народно творчество//Език и литература. — София. — 1963. — № 2.

[17] Бичваров М. Д., Горський В. С. Українсько-болгарські філософські зв'язки (друга половина XIX ст.). — К., 1966.

[18] Матисякевич З. М. Я. Ф. Головацький і Болгарія//Проблеми слов'янознавства. — Львів, 1981. — Вип. 24

[19] Головацький Я. Болгария//Всемирная иллюстрация. — Спб., 1877. — № 423, 424.

[20] Матисякевич З. М. Вказ. вище праця.

[21] О народной поэзии Славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Философского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. — М., 1837.

[22] Письма к М. П. Погодину из славянских земель (1835-1861). Вып. 1. Письма И. М. Бодянского. — М., 1879.

[23] Срезневский И. На память о Бодянском, Григоровиче и Прейсе, первых преподавателях славянской филологии//Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. — Спб., 1878. — Т. XVIII.

[24] Срезневский И. Очерк книгопечатания в Болгарии//Журнал Министерства Народного Просвещения. 1846. — Ч. LI.

[25] Там само.

[26] Потебня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. — Харьков, 1860.

[27] Потебня А. Объяснения малорусских и сродных народных песен: В 2 т. — Варшава, 1883. — Т. 1; 1887. — Т. 2.

[28] Горбань І. П. Народнопоетична творчість болгар у науковій діяльності харківських учених XIX — початку XX століття//Дриновський збірник. — Харків–Софія, 2008. — Т. 2.

[29] Там само

[30] Сумцов Н. Ф. Легенда о грешной матери//Киевская старина. — Киев, 1893. — Т. 41. — Кн. 5; Сумцов Н. Ф. Песни и сказки о живом мертвеце. — К., 1894; Сумцов Н. Ф. Народные песни об отравлении змеиным ядом. — К., 1893 та ін.

[31] Сумцов Н. Ф. Культурные переживания//Киевская старина. — К., 1889. — Т. XXIV-XXVII.

[32] Микола Федорович Сумцов (1854–1952). Опис документальних матеріалів особистого фонду № 794. 1876–1921 рр. — К., 1965.

[33] Халанский М. Южно-славянские сказания о Кралевиче Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса. Сравнительные наблюдения в области героического эпоса южных славян и русского народа. — Варшава, 1893. — Т. 1–2.

[34] Там само.

[35] Сохань П. С. Вказ. праця.

[36] Попруженко М. Г. Синодик царя Бориса. — Одесса, 1897–1899. — Т. 1–2.

[37] Попруженко М. Из истории религиозного движения в Болгарии в XIV веке. — София, 1928 та ін.

[38] Очерк путешествия по Европейской Турции (С картою окрестностей Охридского и Преспанского озер) Виктора Григоровича. — М., 1877.

[39] Обзор славянских литератур. Лекции В. Ив. Григоровича (Записано слушателем его А. Смирновым): [Отд. оттиск из «Филологических записок». Воронеж, 1880].

[40] Сохань П. С. Вказ праця.

[41] Стоянов И. А. Болгарский язык в трудах украинских славистов//Советская болгаристика. Итоги и перспективы. Материалы конференции, посвященной 1300-летию Болгарского государства. — М., 1983.

[42] Піскіжова В. Науково-педагогічна та громадська діяльність Михайла Драгоманова в Болгарії//Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 2008. — Вип. 17.

[43] Іван Франко. Болгарські праці М. Драгоманова//Народ. — 1891. — 3 серпня.

[44] Дашкевич Н. Постепенное развитие науки истории литературы и современные ее задачи//Университетские известия. Печатный орган Киевского университета Св. Владимира. — 1877. — № 10 (Октябрь); Дашкевич Н. Общение Руси с югославянами в литовско-польский период ее истории, между проч. в думах//Изборник Киевский. — 1904; Дашкевич Н. Подвиг словянских первоучитилей как основателей славянской самобытности и единения//Інститут рукопису ЦНБ ім. Вернадського НАН України. Ф. 65. № 105. Арк. 36.

[45] История древней русской словесности. Сочинение Михаила Максимовича. — К., 1839.

[46] Флоринский Т. Д. Критико-библиографический обзор новейших трудов по славяноведению. — К., 1902.

[47] Степович А. И. Книга славянства. Произведения народов славян и их певцов//Інститут рукопису ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України. Ф. 179. № 6; Степович А. Рассвет. Литературно-научный сборник рассказов и статей по славяноведению. — К., 1893.

[48] Степович А. 93 отзыва о новейших книгах по славяноведению//Славянские известия: [Отд. Оттиск из «Филологических записок». — Воронеж, 1897].

[49] Радченко К. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. — К., 1898.

[50] Радченко К. Этюды по богомильству. К вопросу об отношении апокрифов к богомильству//Изборник Киевский. — К., 1904; Радченко К. К истории философско-религиозного движения в Византии и Болгарии XIV века//Научно-литературный сборник. Повременное издание «Галицко-русской матицы». — Львов, 1092. — Т. 2.

Руслан Сіромський

ПИТАННЯ БАГАТОКУЛЬТУРНОСТІ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ КАНАДСЬКИХ УКРАЇНЦІВ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЯРОСЛАВА РУДНИЦЬКОГО

Питання збереження канадськими українцями національної ідентичності займає помітне місце у науковій спадщині відомого українського та канадського мовознавця, історика, громадського діяча Ярослава Рудницького (1910-1995 рр.). Після прибуття у 1949 р. до Канади, перед Я. Рудницьким відкрилось широке поле діяльності, передусім як дослідника, котрий ще у міжвоєнному Львові багато уваги присвячував питанню національної самобутності та мови. Професор Альбертського університету Яр Славутич визнавав: «Почалася українська наука в Канаді лише з приїздом сюди д-ра Ярослава Рудницького... [в особі якого] поєднано дві повно виявлені якості — сумлінний учений і діяльний організатор науки»[1]. Справді, здебільшого як філолог і науковець знаний сьогодні Я. Рудницький академічній спільноті (Я. Дзира, Г. Дідківська, Р. Зорівчак), тоді як його громадська діяльність залишається поза увагою дослідників.

Своє знайомство з Канадою та особливостями співжиття у цій країні різних етнічних груп Я. Рудницький розпочав ще у Європі. Однак, як пізніше згадував: «Нікуди правди діти, про Канаду в Європі знають мало. Коли спитати про Торонто, Вінніпег або Саскатун пересічного мешканця Мадриду, Мюнхену, Брюсселя чи Парижу, то його відповіді будуть мати багато дечого, що може свідчити про повну іґнорацію канадійських відносин у цій країні»[2]. Тож, основне ознайомлення Я. Рудницького з Канадою — цим «американським Сибіром», — відбулось уже безпосередньо на новому місці роботи — у Манітобському університеті, де він створив та очолив департамент славістичних студій.

Умови національно-культурного життя українців в Канаді були дещо іншими, аніж в Польщі, де Я. Рудницький народився й відбувся як науковець. Втім, попри більше дотримання демократичних традицій, на північноамериканському континенті на українську самобутність теж чатувала небезпека. Чимало матеріалу для своїх перших наукових розвідок стосовно стану збереження канадськими українцями своєї національної ідентичності Я. Рудницький почерпнув із фольклору — пісень, оповідань, жартів, складених на чужині вихідцями з українських земель. У збірнику «До українсько-канадійської фольклористики й діялектології», що вийшла під його редакцією, вміщено тексти народних пісень, що змальовують втрату найважливіших ознак національної самобутності[3].

Головними чинниками збереження національної ідентичності Я. Рудницький вважав: компактність та чинник місця проживання (село/фермерське господарство чи місто), створення сімей з представників однієї етнічної групи, активну просвітницьку роботу

церкви* та громадських організацій, навчання рідною мовою, наявність власних засобів масової інформації тощо[4]. Не останню роль у цьому процесі мало також відіграти відновлення історичної справедливості та дотримання принципу неупередженості. Зокрема, Я. Рудницький піддав критиці і наполіг на виправленні статті про галичан в Канаді, поміщеній у першій канадській шеститомній енциклопедії (1935–1937 рр.). Текст написаного був тенденційним, і навіть образливим (автор статті, з-поміж іншого, наголошував на сексуальній розпущеності вихідців з Галичини). Поява такого матеріалу, очевидно, мала політичний підтекст і пояснювалася ставленням до галицьких українців як колишніх підданих Австро-Угорської держави — суперниці Канади у Першій світовій війні. У 1950 р. Я. Рудницький зустрівся у Торонто з редактором енциклопедії Вільямом Стюартом Волесом і запропонував виправити неточності. Здивований таким перебігом справи, редактор зізнався, що: «За винятком жидівської групи, ніхто не цікавився й не реагував на статті про етнічні групи в ній (енциклопедії — *Р. С.*)»[5]. Відтак, уже в 1953 р. Я. Рудницький отримав запрошення написати статтю про українців Канади до нового видання усеканадської енциклопедії.

Питання збереження національної ідентичності в умовах існування «канадської мозаїки» у другій половині XX ст. украй загострилося. У 1963 р., у відповідь на зростання незадоволення серед франкоканадців Квебеку своїм мовним становищем, створено Королівську комісію з питань двомовності та двокультурності. Вона зосередила діяльність на вивченні рівня двомовності у федеральній адміністрації, ролі громадських і приватних організацій у намаганні поліпшити міжкультурні відносини. Співголовами Королівської комісії стали Анрі Лорендо (франкоканадець) та Девідсон Дантон (англоканадець). Комісія складалась з десяти обраних комісарів — по чотири англо- і франкоканадці, та двох представників інших етногруп — польської та української. У липні 1963 р. Я. Рудницький, на той час уже знаний науковець, отримав особисте запрошення від прем'єр-міністра Канади Лестера Пірсона репрезентувати інтереси української громади Канади в «комісії Лорендо-Дантона».

Участь в Комісії з питань двомовності та двокультурності давала Я. Рудницькому можливість заглибитися в етнополітичні проблеми країни, передусім стосовно англо-французького антаґонізму. Як згадувала Таня Носко-Оборонів: «Рудницький радо прийняв пропозицію прем'єр-міністра Пірсона... Він мав змогу посвятити себе цілковито тій важливій справі, бо ж вона мала вирішити теж існування й долю «етнічних» груп Канади»[6]. Саме за час діяльності цієї комісії, на думку Івана Теслі та Павла Юзика, українці сповна змогли виявити свої домагання як окрема національна спільнота[7].

Ознайомившись з працями Я. Рудницького, можна констатувати: громадський діяч з повагою ставився до прагнень франкоканадців зберегти

* Після II Ватиканського собору відбувається поступовий процес лібералізації у виборі мови на богослужіннях. У 1967 р. архієпископ Української католицької церкви у Канаді Максим Германюк наголосив: "Рідна мова – Божий наказ".

власне національне «Я». Приклад квебекців (передусім заходи, спрямовані на розширення сфери вживання французької мови) визнавався частиною українських інтелектуалів у Канаді своєрідним еталоном того як слід зберігати національну ідентичність. Вперше Я. Рудницький «відкрив» для себе Французьку Канаду на спільному з'їзді американських та канадських славістів у Монреалі 1956 р. «В поїздці до Монтреалу, — пише автор, — я збагатився... тим, що на таких з'їздах можна досягнути «перфектного білінґвізму»: половина доповідей та дискусій була англійсько-французька... Французи прекрасні господарі не тільки в Парижі, але й у Монреалі: організація, обслуга й гостина на цьому з'їзді були *non plus ultra*»[8]. Описуючи свою подорож до Монреаля, Я. Рудницький водночас із неприхованим захопленням оповідає про релігійно-національну маніфестацію у честь Івана Хрестителя — покровителя Квебеку (24 червня). «Її (маніфестації — *Р. С.*) гаслом було: «Не забудемо себе як французів». Тут і стара французька культура на фловтах, і мова, і фольклор, і все чим живе французька Канада до цієї пори»[9].

Певна річ, франкоканадці теж були жертвою асиміляції з боку англоканадців, однак Я. Рудницького хвилювала не так асиміляція під тиском «сильніших культур», як «свідома асиміляція». Яскравий приклад останньої знаходимо у спогадах діячки сепаратистської Квебекської партії Елен Пелетьє-Беляржон, у яких описано про спільний з чоловіком візит до одного українця-високопосадовця (прізвище не подано — *Р. С.*) з приводу відкриття у Монреалі французької гімназії: «Він походив з українського роду. Батько — швець, працював важко щоб послати його на правничі студії. Але перше, що він зробив, ставши адвокатом — змінив на англійський лад своє прізвище. В його офісі висіли портрети Королеви, Вінстона Черчілля, а також карта світу із позначеннями червоним кольором країн Співдружності. Він став більше англійським аніж самі англійці. Вислухавши нас хвилинку він сказав: «Пане і пані Беляржон, я не розумію Вас. Ви шановані люди і маєте всі можливості в житті. Чому ж тоді пов'язуєте себе з франкоканадцями, які в своєму загалі є бідними, темними і більшість свого часу проводять клянучи і п'ючи пиво? Він не міг зрозуміти, чому ми так ревно не асимілюємось, як це зробив він» — резюмує Е. Пелетьє-Беляржон[10].

Сказане на той час пересічним українцем: «Я канадець», у першу чергу, означало: «Я англомовний канадець». Характерно, що на відміну від більшості представників канадських українців, Я. Рудницький не заперечував потреби надати французькій мові статусу офіційної. Втім, він висунув концепцію «широкої двомовності», виділяючи два її варіанти: англо-французьку (більшість Канади) і франко-англійську (Квебек). Такий підхід жодним чином не мав сприяти поділові Канади на дві замкнені культурно-лінґвістичні території. «На наш погляд, — писав Рудницький, — термін «двокультурність» означає дві реалії. Перша — те, що Канада є державою двох культур, які мають рівні можливості для існування і процвітання. Друга — ці культури мають не лише співіснувати, але й співпрацювати всередині нашої країни»[11].

Учений обстоював ідею багатомовної і багатокультурної Канади та звертав увагу на те, що пропаговану в канадському суспільстві двомовність не слід розуміти виключно як англо-французьку, бо є реґіони, де позиції французької мови слабкі — Захід Канади. Згідно перепису населення 1961 р. українці (473 337 осіб) за своєю чисельністю поступалися, окрім зрозуміло англо- (7 996 669 ос.) і франкоканадцям (5 540 346 ос.), лише німцям (1 049 599 ос.)[12]. За винятком Онтаріо (127 911 ос.; 2,05% провінційного населення), вони зосереджувались здебільшого у Степових (Прерійних) провінціях: Альберті (105 923 ос.; 7,95%), Манітобі (105 372 ос.; 11, 43%) і Саскачевані (78 851 ос.; 8,52 %)[13]. Українська мова мала там найміцніші позиції, оскільки дві третини усіх канадських українців, що визнавали українську рідною мовою, проживали саме у Преріях. Тому найкращим виходом із ситуації, на думку Я. Рудницького, мала бути багатомовна й багатокультурна Канада з двома офіційними та багатьма реґіональними мовами (т.зв. «ономастичний білінґвізм»)[14].

Реґіональну двомовність Я. Рудницький розглядав у кількох варіантах: англо-німецьку, англо-італійську, англо-українську, франко-італійську, франко-українську і франко-німецьку — залежно від співвідношення конкретних етнічних груп на тій чи іншій території[15]. Зафіксовані в Канаді мови вчений поділяв на три категорії: корінні, колоніальні, іміґрантські. Оперуючи даними канадського перепису 1961 р., дослідник визначив три найпоширеніші мови в межах основних мовних груп: в германській мовній групі — англійська (10 660 534 ос., що вважають її рідною проти 947 356 ос., котрі спілкуються іншими мовами германської групи); в романській групі — французька (5 123 151 ос. проти 404 791 представників інших романських мов); у слов'янській групі — українська (361 496 ос. проти 305 038 носіїв інших слов'янських мов)[16]. Тож, напрошувався висновок, що поряд із англійською та французькою мовами, українська мала достатньо підстав претендувати на особливий статус.

Логічним продовженням бачення майбутнього Канади в інтерпретації Рудницького, стала промова «Канада: багатокультурна нація» сенатора П. Юзика, виголошена 3 березня 1964 р. Її суть полягала в тому, що держава в етнічному розумінні складається не лише з англо- і франкофонів, але й з «третього компоненту». Цим «третім компонентом» («третьою силою») є аллофони — канадці не англосаксонського й не французького походження, чиї позиції особливо міцні в західних провінціях, де українці, поляки, німці та інші іміґранти складають значну частину населення. «Третій компонент» у Канаді станом на 1961 р. становив 26%, що лише на 4% менше від загальної кількості франкоканадців у державі (англоканадці складали на той час 44%). Щобільше, у Саскачевані він складав 53%, Альберті 49%, Манітобі 48% і тенденція до його кількісного зростання була відчутною, тоді як кількість англоканадців постійно зменшувалася, а чисельність франкоканадців не зазнавала серйозних змін[17]. Таким чином, «третій компонент» за сміливим твердженням П. Юзика претендуватиме на отримання статусу окремої нації поряд із двома існуючими[18].

Натомість, у попередньому звіті Королівської комісії з питань двомовності і двокультурності, де як вже зазначалося працював Я. Рудницький, основна увага була сконцентрована навколо франкоканадської проблеми. «Канада, — йшлося у документі, — переживає найбільшу кризу з часу утворення федерації..., яка не є традиційним конфліктом між більшістю і меншістю, а швидше конфліктом між двома більшостями — більшістю в Канаді і більшістю в Квебеку» (§134)[19]. Зібраний «комісією Лорендо-Дантона» матеріал засвідчив, що франкоканадці не займають відповідальних посад у федеральних інституціях, мають гірші освітні можливості, знайти роботу їм важче ніж англофонам і французька мова не належно захищена законодавством. Тож, комісія рекомендувала федеральному урядові виправити ці недоліки, дотримуючись принципу «рівності двох головних мов і культур» (§5)[20]. У редакторській замітці канадського україномовного часопису «Нові дні» з цього приводу обурливо зазначалося: «Виходить так, що всі інші етнічні групи мали б стати лише погноєм для розквіту цих двох груп (англо- та франкоканадської — *Р. С.*)»[21].

Я. Рудницький запропонував комісії власне бачення майбутнього Канади як багатокультурної держави — не тільки з двома офіційними, але й низкою реґіональних мов. Однак розділ українського комісара («*Separate Statement*»), присвячений забезпеченню національних прав осіб нефранцузького й неанглосаксонського походження, у підсумковий звіт «комісії Лорендо-Дантона» так і не увійшов[22]. Утім, обстоювання Я. Рудницьким національно-культурних прав етнічних меншин не залишилось непоміченим у громадських колах. Його називали «рупором» («*porte-parole*») домагань етноменшин в країні (характерно, що не лише українців). Президент Канадської асоціації преси етнічних груп Дж. Кіршбаум визнавав: «Без сумніву, слов'яни, та й зрештою інші етнічні групи Канади, мають завдячувати зростанню своєї ваги у канадському суспільстві професору Я. Рудницькому»[23].

Однією з найнебезпечніших загроз для втрати національної ідентичності Я. Рудницький вважав космополітизм, особливо стосовно власних назв. Дослідник акцентував увагу на зміні українських прізвищ та імен, що відбувалося шляхом повної або часткової асиміляції — гібридизації[24]. Після укладення шлюбу з представниками інших національностей більшість канадських українок перебирали прізвища чоловіків (рідше користувались подвійним прізвищем). До того ж, незворотнім виглядав процес, який філологи називають інтерференцією — проникнення елементів і рис однієї мови до системи іншої.

Важливою складовою національної самобутності та історичної пам'яті вчений вважав збереження топонімів-українізмів у Канаді. Звісно, найбільше їх зафіксовано у західній частині країні, проте зустрічаємо «українізми» і на сході — в Квебеку, де відсоток українців не такий вже й значний. Зокрема, у Монреалі є «бульвар Шевченка», «парк Івана Франка», «перехрестя Корчака» тощо. У 1980 р. «Кемпбел парк» у цьому місті перейменували на «парк Україна», після чого мер Монреалю Жан Драпо назвав такий крок «прецедентом вартим наслідування»[25]. В контексті цього кве-

бекський журналіст українського походження Богдан Панчук підкреслював: «Коли Канада признає і хоче плекати багатокультурність, нехай починають з того, що в різних містах (включно з Оттавою) називають вулиці чи будинки, чи якісь там підприємства іменами діячів української культури»[26]. Зі свого боку, Я. Рудницький, котрого вважають першопрохідцем в галузі канадської ономастики, наголошував на необхідності принаймні не допустити до зникнення вже існуючих українських топонімів у Канаді[27].

Запорукою збереження національної ідентичності для Я. Рудницького були т.зв. «дивні люди»: ті, що за словами вченого, «приїхавши на цей континент, не закладали ані нових політичних партій, ані нових церков. Вони не відкривали нових конт (рахунків — *Р. С.*) у банках і не зміняли що півроку місця свого замешкання... Ці «дивні люди» закладали замість того музеї, архіви, бібліотеки, збирали матеріяли до історії, мови, фольклору...»[28]. Поза сумнівом, до такого типу людей належав і сам Я. Рудницький, котрому, з-поміж іншого, належить ідея створення «Центральної українсько-канадійської бібліотеки»[29].

Усередині 1966 р. Я. Рудницький висунув концепцію «лінґвоциду» — мововбивства. Під це визначення потрапляли: планове вбивство осіб, що розмовляють конкретною мовою; створення неналежних соціокультурних умов для розвитку тієї чи іншої етномовної групи, а також позбавлення її матеріальної чи моральної підтримки у мовно-культурних змаганнях, що веде до повільного завмирання мови[30]. Назагал, концепція мовних прав у тлумаченні українського вченого базувалася на визнанні природного права кожного народу спілкуватися рідною мовою. Кожна етнічна група чи нація має природжене право вживати і розвивати власну мову, вимагати аби це право було конституційно й інституційно закріплене. Коли цього не відбувається, з'являються передумови для вмирання мови, — зазначав учений[31].

Нова хвиля уваги до збереження національної ідентичності в українських колах Канади піднялась після того, як у липні 1969 р. федеральний парламент ухвалив закон, що проголошував французьку мову офіційною в країні і прирівнював її статус до того, яким володіла англійська мова. Як і слід було очікувати, українська громада негативно поставилась до подібного кроку. Частина українців обурювалась і запитувала: «Чому нас змушують розмовляти французькою мовою?». Інша частина зайняла більш прагматичну позицію. Наприклад, виступаючи 5 грудня 1970 р. з доповіддю на симпозіумі Комітету українців Канади (КУК), громадський діяч Левко Коссар запропонував використати заради збереження національної ідентичності досвід франкофонів: «На мою скромну думку, як зацікавленого спостерігача багатьох канадських культурних процесів, нам українським канадцям, — говорив Л. Коссар, — треба взяти у фокус... культурні намагання франкоканадців... Це власне і є приклад для наслідування, якщо українська чи інша культура мала б залишатися істотною частиною канадської цілісності»[32].

Весною 1971 р., коли завершила свою роботу Королівська комісія з питань двомовності і двокультурності, прем'єр-міністр держави П'єр Трюдо оголосив про початок проведення «політики багатокультурності». Вперше

ідею багатокультурної Канади ще у 1962 р. висунув КУК, а Я. Рудницький доклав чи не найбільше зусиль до опрацювання її засад. Політика багатокультурності декларувала підтримку всіх культур, а не лише англо- чи франкокандської, допомогу у подоланні бар'єрів в процесі повноцінного входження у канадське суспільство, стимулювання творчої взаємодії і обміну між усіма культурними групами Канади в інтересах національної єдності. Імміґрантам мала надаватись допомога у вивченні хоча б однієї з офіційних мов, а в урядовій програмі зазначалось: «Ми можемо в нашій країні мати дві офіційні мови, але ми не можемо мати двох офіційних культур»[33]. П. Трюдо ніколи не був прихильником політики багатокультурності, але у той момент він вбачав у ній дієвий контрарґумент відносно теорії «двох націй», що зміцнила свої позиції у 1960-х рр. у франкомовному Квебеку[34].

У 1973 р. Я. Рудницький став керівником докторської дисертації «Етнічні меншини та нова Конституція Канади» Сергія Радчука, котрий рік по тому очолив КУК. С. Радчук у своїх спогадах відзначав: «Це був дуже цікавий та пізнавальний процес. Прем'єри провінцій усе ще продовжували обговорювати конституційну угоду, і я мав твердий намір у перспективі представити третій етнічний елемент канадського населення (третю силу) та його правовий захист у рамках запропонованої нової конституції Канади»[35]. Щоправда, виражати конституційні прагнення канадського Заходу, й зокрема обстоювати принципи багатокультурності, судилося генеральному прокурору Саскачевану українського походження Рою Романіву, котрий став заступником голови спеціальної комісії з підготовки конституції[36]. У підсумку 27 стаття («Багатокультурна спадщина») Конституційного Акта 1982 р. юридично закріпила багатокультурний статус Канади як держави[37].

У спеціальному листі на адресу Я. Рудницького від 9 вересня 1976 р. прем'єр-міністр Канади високо оцінив діяльність українського вченого, згадавши передусім про пропагування ним ідеї багатокультурності. У 1992 р. громадського діяча нагородили «Орденом Канади» — найвищою державною нагородою країни. Нині Я. Рудницького називають одним із найвідданіших захисників української національної ідентичності та «батьком канадської багатокультурності».

Отже, внесок Я. Рудницького у збереження канадськими українцями національної ідентичності є надзвичайно вагомим. Початково, деякі ідеї вченого видавались такими, що випереджують час, однак саме вони сприяли перетворенню Канади на взірець багатокультурної країни із дотриманням національно-культурних прав етноменшин.

---

[1] Professor J.B. Rudnyc'kyj. Sexagenarius (1910–1970) / Trib. By Y. Slavutych. Winnipeg, 1971. P.5.

[2] Рудницький Я. З подорожі навколо півсвіту. Вінніпеґ. 1955. С. 50.

[3] *Див*. Рудницький Я. До українсько-канадійської фольклористики й діалектології. Вінніпеґ, 1963.

[4] Rudnyckyi J. Multiculturalism and Multilingualism in Canada. Ottawa, 1983. P. 11.

[5] Рудницький Я. З подорожей по Канаді, 1949–1959. Монтреал, Вінніпеґ, Ванкувер, 1959. С. 125–126.

[6] Носко-Оборонів Т. Ярослав Богдан Рудницький. [Б.м.в.], 1992. С. 21.

[7] Тесля І., Юзик П. Українці в Канаді — їх розвиток і досягнення. Мюнхен, 1968. С. 30.

[8] Рудницький Я. З подорожей по Америці. Вінніпеґ, 1956. С. 124.

[9] Рудницький Я. З подорожей по Канаді... С. 62.

[10] «Ми і світ». Ніаґара Фолз. 1979. Ч. 209.

[11] Rudnyckyi J. Languages of Canada. Ottawa; Montreal, 1987. P. 45.

[12] «Нові дні». Торонто. 1962. Ч. 152.

[13] Там само.

[14] Rudnyckyi J. Multiculturalism and Multilingualism in Canada... P. 62.

[15] Rudnyckyi J. Languages of Canada... P. 43.

[16] Ibid. P. 8.

[17] Yuzyk P. Maiden Speech — «Canada: A Multicultural Nation», March 3, 1964 // Yuzyk P. For a Better Canada: A Collection of Selected Speeches Delivered in the Senate of Canada and at Conferences in Various Centers Across Canada. Toronto: Ukrainian National Assembly, 1973. P. 28.

[18] Ibid. P. 34.

[19] Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism. A Preliminary Report of the Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism. Ottawa: Queen's Printer, 1965. P. 138.

[20] Ibid. P. 23.

[21] «Нові дні». Торонто. 1965. Ч. 190.

[22] «Ми і світ». Ніаґара Фолз. 1968. Ч. 142.

[23] Professor J.B. Rudnyc'kyj. Sexagenarius (1910–1970)... P. 17.

[24] Рудницький Я. З подорожей по Канаді... С. 25–26.

[25] L'Odonymie ukrainienne de Montréal: Apercu géographique historique. Montréal, 1992. P. 24.

[26] Ibid. P. 24.

[27] Prof. J.B. Rudnyc'kyj et L'Onomastica, 1937-1982. Montréal, 1987. P. 28.

[28] Рудницький Я. З подорожей по Канаді... С. 4.

[29] Рудницький Я. Українські бібліотеки в Канаді Вінніпеґ, 1954. С. 7.

[30] Rudnyckyi J. Linguicide. Winnipeg; Munich, 1976. P. 23–24.

[31] Ibid. P. 23.

[32] Коссар Л. За посилений розвиток української культури в Канаді в другому сторіччі Канадської федерації (Доповідь на симпозіюмі КУК, 5 грудня 1970 року) // Календар-альманах «Нового шляху» на 1971 рік / За ред. А. Д. Добрянського Вінніпеґ. С. 113.

[33] «Нові дні». Торонто. 1973. Ч. 279.

[34] Леслі П. Аналіз державної політики / Пер. з англ. Київ, 1999. С. 193.

[35] Радчук С. Я обрав Канаду: Спогади / Пер. Н. Волошинович, З. Корабліна, В. Новак. Луцьк, 2008. С. 46.

[36] «Ми і світ». Ніаґара Фолз.1980. Ч. 217.

[37] Конституционный акт 1982 г. // Конституции зарубежных государств: США, Великобритания, Франция, Германия, Италия, Япония, Канада (офиц. тексты.) / Сост. В. В. Маклаков. Москва, 1996. С. 326.

Олеся Жданович

В. В. ЛАТИШЕВ ЯК ПРЕДСТАВНИК ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО НАПРЯМУ РОСІЙСЬКОЇ НАУКИ ПРО АНТИЧНІСТЬ

Ім'я видатного історика-античника, філолога, одного з кращих представників російської школи епіграфістів-класиків Василя Васильовича Латишева (29.07.1855–19.06.1921) нерозривно пов'язане з історико-філологічним напрямом науки про античність в Російській імперії на зламі XIX–XX ст. В. В. Латишев збагатив російську науку такими працями, значення яких важко переоцінити. Адже основні свої твори вчений присвятив дослідженню історії античного періоду Північного Причорномор'я. Творчість В. В. Латишева втілила в собі найкращі риси російської історичної науки кінця XIX — початку XX ст. та посідає провідне місце в загальному розвитку історіографії стародавнього світу.

Праці В. В. Латишева завжди привертали до себе увагу дослідників, однак життєвий і творчий шлях вченого майже нікого не цікавив. Окрім короткої публікації з нагоди 100-річчя історика у «Віснику древньої історії»[1] та низки довідкових статей у 28 томі «Радянської археології»[2] з того ж приводу, але із запізненням на 3 роки, життєпису В. В. Латишева присвячено кілька нарисів, написаних як його сучасниками, так і пізнішими авторами. Згадаймо некрологи С. Жебельова[3], Ф. Успенського[4], Л. Єльницького[5], М. Шкляєва[6], О. Нікітського[7]. Важливим джерелом для дослідження життєдіяльності В. В. Латишева слугують його автобіографічні статті, видані у низці довідкових матеріалів[8].

Найяскравішими і найповнішим на даний момент доробком стосовно життєпису В. В. Латишева виявились кілька статей доктора історичних наук, професора Е. Д. Фролова[9]. Останній став своєрідним біографом видатного дослідника, висвітливши у своїх публікаціях основні віхи життя і творчості В. В. Латишева.

Нажаль, жодного окремого серйозного дослідження, присвяченого діяльності видатного вченого, на даний момент не існує. Це є прикрим фактом і, певною мірою, даниною традиції. Так, після смерті В. В. Латишева на перший план вийшли інші представники історико-філологічного напрямку вивчення античності, серед яких помітно виділялись С. Жебельов і М. Ростовцев. Ці, без сумніву, видатні дослідники за випадком долі стали визнаними класиками історичної науки ще за життя. Складні і неоднозначні обставини в Росії на початку 20-х років XX ст. склалися таким чином, що згадані історики отримали славу і визнання, про них почали писати, вивчати їхні біографії та творчість, натомість ім'я В. В. Латишева з невідомих причин поринуло у забуття. Однак, незважаючи на незначний інтерес до особистості вченого, його наукові доробки користувалися і користуються широкою популярністю серед істориків.

Майбутній видатний історик народився 29 липня 1855 року в селі Дієві Бєжецького повіту Тверської губернії в сім'ї міщан. У восьмирічному віці Василь втратив батька і виховувався в родині свого дядька по матері І. С. Тализіна, котрий служив у губернському правлінні в Твері. 1864 року В. В. Латишев разом із дядьком переїздять до м. Гродно. У 1865–1872 рр. він навчався в гродненській гімназії, яку закінчив зі срібною медаллю. По закінченню навчального закладу у 1872 році юнак вступив до Санкт-Петербурзького Історико-філологічного інституту, де став стипендіатом від Віленського учбового округу через протекцію його попечителя М. Сергієвського[10].

В інституті В. В. Латишев вивчав класичні мови, однак коло його інтересів не обмежувалося тільки філологією. Молодого дослідника приваблювала історична наука, особливо після його знайомства з відомим істориком, епіграфістом, завідуючим кафедрою всесвітньої історії Санкт-Петербурзького університету Ф. Ф. Соколовим (1841–1909). У його знаменитих «п'ятничних» семінарах з епіграфіки, брали участь такі видатні історики-античники як В. К. Ернштедт, С. А. Жебельов, І. І. Толстой, А. В. Нікітський, Н. І. Новосадський та ін. В. В. Латишеву пощастило не тільки відвідувати ці семінари, а й бути одним з основних представників нового напряму, котрий зародився саме тут, у домашній, напівформальній обстановці на межі XIX–XX ст. — історико-філологічного напряму вивчення античності.

Від свого вчителя Ф. Ф. Соколова В. В. Латишев долучається до абсолютно нових для того часу занять епіграфікою (вивченням грецьких та латинських написів). Ці студії дають йому змогу глибше і детальніше вивчати античну історію, культуру, побут стародавніх греків і римлян.

Василь Васильович Латишев став одним з найяскравіших представників школи «соколовців». Та атмосфера, в яку поринув молодий вчений, цілком органічно перетворила його з філолога-класика на провідного історика-дослідника, в якому поєдналися любов до античної історії з прекрасним знанням давньогрецької та латинської мов.

1876 року В. В. Латишев закінчив Санкт-Петербурзький Історико-філологічний інститут і був призначений викладачем у віленську гімназію. Протягом чотирьох років вчений викладав класичні мови, поєднуючи цю діяльність з науковою працею. Саме тоді з'являються його ранні публікації і переклади античних авторів. Першою працею В. В. Латишева став переклад твору відомого письменника Лукіана «Харон, або спостерігачі»[11]. Вже 1880 р. побачила світ серйозна наукова праця дослідника — перша частина «Очерка греческих древностей»[12].

Науково-видавнича діяльність вченого була помічена колегами, зокрема, його наставником Ф. Ф. Соколовим, котрий висунув кандидатуру молодого дослідника на здобуття професорського звання. Для поглиблення знань і практики свого учня 1880 року Ф. Ф. Соколов відправив В. В. Латишева у дворічне відрядження до Греції. Слід зазначити, що Ф. Ф. Соколов досить довгий час добивався запровадження таких

відряджень від Міністерства народної освіти для дослідників класичної історії, котрі визначались для підготовки до професорського звання[13]. Коли, нарешті, це йому вдалося, одним з перших до Греції поїхав В. В. Латишев. Там він вже абсолютно самостійно, без наставника і керівника поводив себе як рівний серед західноєвропейських та грецьких дослідників, які працювали тоді там[14]. В Афінах вчений познайомився з видатними епіграфістами Ульріхом Кьолером, завідуючим Афінським відділенням Німецького Археологічного інституту, і Полем Фукаром, директором Французької школи в Афінах. За протекцією Ф. Ф. Соколова В. В. Латишев повинен був перебувати під науковою опікою у цих дослідників. Стажування проходило в процесі цікавих екскурсій на археологічні розкопи, у заняттях епіграфікою в музеях[15].

Разом з молодим вченим до Греції поїхав видатний російський філолог-класик, спеціаліст по античній палеографії Віктор Карлович Ернштедт (1854–1902). Завдяки своїй праці та налагодженню зв'язків серед науковців з різних країн світу В. В. Латишев та В. К. Ернштедт змусили говорити про появу в Греції потужної російської школи поряд із французькою та німецькою. Нажаль, офіціального створення цієї школи так і не відбулося, звичайно ж, не через провину її ініціаторів[16].

Об'їхавши за 2 роки свого відрядження майже всю Грецію, В. В. Латишев відкрив кілька нових написів у Фессалії та Бесотії. Готуючи до видання ці та інші написи, він починає активно співпрацювати з «Журналом Міністерства народної освіти», де з 1880 р. друкується ціла серія його статей під загальною назвою «Епіграфічні етюди». Досить швидко молодий дослідник перетворюється на зрілого вченого-епіграфіста, знаного в Європі.

У березні 1882 р. відбулася доленосна для В. В. Латишева подія. Ще під час його перебування в Греції вченому надійшла пропозиція від Російського Археологічного товариства здійснити підбір матеріалів для видання зібрання стародавніх грецьких і латинських написів з античних поселень Північного Причорномор'я. Звичайно, цю пропозицію керівництву Російського Археологічного товариства вніс Ф. Ф. Соколов, адже саме йому дана робота була запропонована ще 1878 р. Однак, зважаючи на свою педагогічну діяльність, що відбирала купу часу та на завантаженість іншими науковими пошуками, він змушений був відмовитись від цієї роботи. Кандидатура його учня, котрий подавав великі надії у дослідженні античної епіграфіки, була найкращою для відмінного виконання цього завдання.

Таким чином, В. В. Латишеву було дозволено продовжити відрядження у Греції ще на один рік з метою підготовки до виконання замовлення Російського Археологічного товариства. Повернувшись із Греції вчений у лютому 1883 року захистив магістерську дисертацію, матеріал для якої він завбачливо зібрав під час відрядження. Через короткий час потому вийшла монографія, написана на основі дисертації. Вона була присвячена вивченню грецького календаря, дуже важливої для епіграфічних досліджень теми[17].

Після захисту дисертації та видання книги, вчений серйозно приступив до виконання завдання Російського Археологічного товариства. Навесні 1883 року він здійснив велику подорож по півдню Російської імперії, відвідав міста Харків, Таганрог, Керч, Феодосію, Тамань, Севастополь, Одесу, Херсон, Кишинів, а в серпні рушив до Москви. Всюди він розшукував і списував стародавні епіграфічні пам'ятки. Попередньо вивчив літературу південноросійської епіграфіки та дослідив написи, що збереглися в Санкт-Петербурзьких музеях і приватних колекціях[18].

Дослідження тривали, однак стипендія, яку виділили на них через рік закінчилася, термін дії договору сплив, тож необхідно було шукати якусь роботу. З липня 1883 року В. В. Латишев повертається до викладацької діяльності і стає викладачем грецької мови в Санкт-Петербурзькому Історико-філологічному інституті. Вже у вересні цього року його обирають приват-доцентом у Санкт-Петербурзький університет[19]. Протягом 1883–1886 рр. вчений читає лекції по стародавній історії на Вищих жіночих курсах. Окрім того, впродовж 1886–1890 рр. він виконує обов'язки секретаря Класичного відділення Російського Археологічного товариства, а з листопада 1887 р. обіймає посаду завідуючого гімназією при Санкт-Петербурзькому Історико-філологічному інституті.

В процесі роботи над вивченням написів з міст Північного Причорномор'я з'являється стаття про державний устрій Херсонеса за епіграфічними матеріалами (1884 р.). Того ж року В. В. Латишев виступає з доповіддю на VI Археологічному з'їзді в Одесі. У ній мова йде про хід робіт над новим списком написів, а також представленій широкому загалу кілька сторінок підготовленої до друку статті[20]. Наступного року виходить перший том «Стародавніх написів північного узбережжя Понту Евксінського». Туди увійшли написи з Тіри, Ольвії, Херсонеса та інших поселень[21].

Успішні заняття В. В. Латишева епіграфікою принесли йому велику популярність у наукових колах. Його авторитет дедалі більше зростав, і це надавало йому ще більше снаги для творчості. Так, у 1887 році вчений захистив у Петербурзькому університеті дисертацію на здобуття ступеня доктора грецької словесності. Робота була написана на епіграфічному матеріалі і присвячувалась північно-причорноморському місту Ольвії. Вона також була оформлена у монографію і вийшла того ж року[22]. Дане дослідження було визнане одним з найкращих у всій російській науковій літературі творів, присвячених Ольвії.

1888 року В. В. Латишев перевидав першу частину «Очерка греческих древностей»: «Государственные и военные древности», а 1889 р. видав і другу його частину: «Богослужебные и сценические древности»[23]. Паралельно з роботою над епіграфічними матеріалами Причорномор'я наприкінці 80-х років XIX ст. вчений розпочав збирати матеріали для створення збірника свідчень грецьких і латинських авторів про Скіфію і Кавказ. Перший том був опублікований лише 1900 р., другий — у 1906 р.[24], а третій взагалі почав друкуватися тільки з 1916 р., перша його частина вийшла вже після смерті автора, а продовження так і не було[25].

1890 року вийшов друком другий том «Древних надписей северного побережья Понта Эвксинского». У 1893 році це видання було доповнене великим нарисом про місцеві племена, що населяли землі навколо Боспору Кіммерійського, історію Боспорського царства, політичний устрій цієї держави[26]. Практичну роботу по виданню і коментуванню пінічнопричорноморських написів В. В. Латишев продовжував протягом усього свого життя. У 1901 році був опублікований додатковий том загального зібрання написів, а дещо пізніше було вирішено перевидати 2 перших томи, долучивши до них усі нові накопичені матеріали. Однак В. В. Латишев встиг опублікувати новим виданням тільки перший том. Згодом ленінградські антикознавці перевидали і другий том, оздобивши його значними доповненнями[27].

У 1890 р. В. В. Латишев отримав запрошення обійняти посаду помічника попечителя Казанського учбового округу. Однак адміністративна діяльність вченого не заважала його науковій і творчій роботі. Особливо яскраво в цей період проявився його перекладацький талант. Він перекладав твори грецьких та латинських поетів, які потім були опубліковані в різних періодичних виданнях: «Журналі міністерства народної освіти», «Учених записках Казанського університету», «Філологічному огляді», а трохи згодом були об'єднані у невелику книжку з назвою «На дозвіллі»[28]. В. В. Латишев перекладав Тіртея, Мімнерма, Солона, Демодока, Феокріта, Марциала та інших грецьких і латинських авторів.

В травні 1893 р. казанське відрядження вченого закінчилося і він повернувся до Санкт-Петербургу, де обійняв посаду віцк-директора, а три роки потому — вже директора департаменту міністерства народної освіти, на якій він пропрацював до 1898 р. З 1903 по 1918 рр. В. В. Латишев працював директором у Санкт-Петербурзькому Історико-філологічному інституті. Поряд із адміністративно-педагогічною діяльністю він продовжує активно займатися роботою над північнопричорноморськими написами, видає публікації, працює над перекладами.

Починаючи з середини 90-х років XIX ст. В. В. Латишев починає активно цікавитись візантійською історією. Так, вже у 1894 р. він публікує у журналі «Візантійський врємєннік» серію невеликих статей під загальною назвою «Етюди з візантійської епіграфіки», а 1896 р. видає збірку північно-причорноморських написів християнських часів[29].

Трансформація наукових уподобань дослідника є цілком закономірною з огляду на його цікавість до Північного Причорномор'я. Так, зацікавившись візантійським періодом історії північно-причорноморських міст, зокрема, Херсонеса Таврійського, вчений звернув увагу на житія святих єпископів херсонських. Оцінюючи їх як важливе історичне джерело в історії відносин між Візантією і слов'янським світом, а також у вивченні християнізації Таврії і Північного Причорномор'я, 1906 р. В. В. Латишев переклав і видав цілу збірку агіографічних текстів з їх детальними коментарями[30].

Текст житія херсонських єпископів, що зберігався в рукопису Московської Синодальної бібліотеки, В. В. Латишев досконало вивчив на пред-

мет встановлення авторства і часу написання. В результаті своїх пошуків, він дійшов висновку, що праця була написана одним і тим самим автором, перу якого також належать агіографічні тексти, котрі збереглися в Єрусалимському рукопису. У московському списку налічувалося 59 текстів, а в єрусалимському — 93, котрі ніколи не публікувалися. Тож протягом 1911–1912 рр. Василь Васильович видав усі тексти обох списків житія єпископів херсонських. Він переклав їх з грецької мови на російську на основі версії з мінеї імператора Михаїла IV Пафлагона (1034–1041).

Авторство цього агіографічного твору достеменно не встановлене. В. В. Латишев висловлював припущення, що ним міг бути або візантійський письменник першої половини X ст. Феодор Дафнопат, або історик другої половини XI ст. Іоанн Ксіфілін. Український історик С. Б. Сорочан вважає, що автором «Житія» був херсонеський клірик. Адже у творі відображені не тільки туманні легендарні перекази IV ст., пов'язані з початковим етапом християнізації Херсону, але й наведені деякі яскраві топографічні деталі (розташування двох основних воріт по відношенню до західних і південно-східних частин міста тощо). Ці відомості могли бути відомими тільки херсонесіту[31].

На думку С. Б. Сорочана, «Житія св. єпископів херсонських» були створені не раніше третьої чверті VI ст., коли в тексті з'являється термін «Туркія» (Великий каганат тюркютів, котрий проіснував з 552 по 651 рр.), і не пізніше кінця VI ст., коли було збудовано теофанічний мартирій № 47, який безпосередньо пов'язаний з сюжетом житійної оповіді[32]. У своїй першій редакції твір являв собою повчальне слово і похвалу святим мученикам, сюди ж були вміщені подробиці їхньої діяльності. Праця очевидно була адресована клірикам і монахам[33].

Дослідження В. В. Латишевим агіографічної літератури періоду християнізації Херсонесу поставили його ім'я поряд з іменами видатних візантологів кінця XIX — початку XX ст. Він першим і на сьогодні єдиним переклав і прокоментував твір «Житія св. єпископів херсонських» — важливе джерело з історії християнізації Північного Причорномор'я та дослідження ранньовізантійської епохи імператора Константина Великого.

Попри свої наукові студії В. В. Латишев активно займався громадською і адміністративною діяльністю. Так, у червні 1900 р. він обійняв посаду заступника голови Імператорської Археологічної комісії; з 1903 р. він став членом Ради, а згодом, у 1918 р., і головою Імператорського Православного Палестинського товариства. В цих установах вчений керував усією видавничою діяльністю: редагував і сприяв друкуванню таких праць як «Отчеты Археологической комиссии», «Материалы по археологии России», «Палестинский сборник», «Палестинский патерик» тощо. За його ініціативи почав видаватись новий друкований орган Археологічної комісії — «Известия» (з 1901 р.).

З приходом у 1917 році нової влади, створенням нового світогляду, нової концепції історичного розвитку, вченому не вистачило сил вписатись у нові реалії. Так, 2 травня 1921 року він передчасно помер, так і не

примирившись з радянськими принципами і засадами. В. В. Латишев самовіддано працював над внеском науковців Російської імперії у світову скарбницю античної думки і візантиністки. Його ім'я по праву можна назвати одним з провідних не тільки в російській, але й у світовій науці про античність.

---

[1] ВДИ. — № 4 — М., 1955.

[2] Советская Археология. — Т. 28. — М., 1958.

[3] Жебелев С. А. Василий Васильевич Латышев. // ВВ. — Т. 24. — 1926. — С. 105–110.

[4] Успенский Ф. И. Памяти академика В. В. Латышева. // Известия АН СССР. — Серия 6. — Т. 20. — № 9. — 1926. — 577–584.

[5] Л. Ельницкий. Памяти академика В. В. Латышева. — ВДИ. — 1946 — № 4.

[6] Шкляев Н. П. Выдающийся русский эпиграфист академик В. В. Латышев. — Уч. зап. Казан. Ун-та. — Т. 112. — Кн. 5. — 1952. — С. 117–151.

[7] Никитский А. В. Василий Васильевич Латышев. // ВДИ. — 1972. — №. 4. — С. 181–188.

[8] Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Санкт-Петербуржского университета (1869–1894). — Т. 1. — СПб, 1896. — С. 371–380; Материалы для биографического словаря действительных членов императорской Академии наук. — Ч. 1. — Пг., 1915. — С. 413–430; Пятидесятилетие Петроградского Историко-филологического института. Биографический словарь лиц, окончивших курс института. — Ч. 1. — Пг., 1917. — С. 91–107.

[9] Фролов Э. Д. Кавалер ордена Белого Орла: Василий Васильевич Латышев — ученый-классик, педагог и общественный деятель старой России (1855-1921) // В. В. Латышев. Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности. — СПб, 1997. — С. 1–31; Фролов Э. Д. Русская наука об античности. — СПб, 1999. — С. 216–280.

[10] Фролов Э. Д. Кавалер ордена Белого Орла: Василий Васильевич Латышев — ученый-классик, педагог и общественный деятель старой России (1855–1921) // В. В. Латышев. Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности. — СПб, 1997. — С. 5.

[11] Харон или наблюдатели. Диалог Лукиана Самосатского. (Перевод с греческого с примечаниями). // ЖМНП. — 1878. — С. 157–176.

[12] Латышев В. В. Очерк греческих древностей. — Ч. 1.: Государственные и военные древности. — Вильно, 1880.

[13] Фролов Э. Д. Кавалер ордена Белого Орла: Василий Васильевич Латышев — ученый-классик, педагог и общественный деятель старой России (1855–1921) // В. В. Латышев. Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности. — СПб, 1997. — С. 6.

[14] Никитский А. В. Василий Васильевич Латышев. // ВДИ. — 1972. — №. 4. — С. 183.

[15] Фролов Э. Д. Кавалер ордена Белого Орла: Василий Васильевич Латышев — ученый-классик, педагог и общественный деятель старой России (1855-1921) // В. В. Латышев. Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности. — СПб, 1997. — С. 7.

[16] Никитский А. В. Василий Васильевич Латышев. // ВДИ. — 1972. — №. 4. — С. 183.

[17] Латишев В. В. О некоторых эолических и дорических календарях. Эпиграфическое исследование. — СПб., 1883.

[18] Латишев В. В. Автобиография. — 1915. — С. 414.

[19] Фролов Э. Д. Русская наука об античности. — СПб, 1999. — С. 230.

[20] Латышев В. В. Сообщение о ходе работ по изданию общего сборника греческих и латинских надписей северного побережья Черного моря. // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884). — Т. 2. — Одесса, 1887. — С. 44–55.

[21] Фролов Э. Д. Русская наука об античности. — СПб, 1999. — С. 231.

[22] Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887.

[23] Фролов Э. Д. Кавалер ордена Белого Орла: Василий Васильевич Латышев — ученый-классик, педагог и общественный деятель старой России (1855-1921) // В. В. Латышев. Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности. — СПб, 1997. — С. 10.

[24] Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. — Т. — Вып. 1–3. — СПб., 1893, 1896, 1900; Т. 2. — Вып. 1-2. — СПб., 1904–1906.

[25] Фролов Э. Д. Кавалер ордена Белого Орла: Василий Васильевич Латышев — ученый-классик, педагог и общественный деятель старой России (1855-1921) // В. В. Латышев. Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности. — СПб, 1997. — С. 12.

[26] Латышев В. В. Краткий очерк Боспорского царства. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — № 17. — 1893. — С. 1–66.

[27] Корпус боспорских надписей — М.-Л., 1965.

[28] Латышев В. В. На досуге. Переводы из древних поэтов. — СПб., 1898.

[29] Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. — СПб., 1896.

[30] Латышев В. В. Житие св. епископов херсонских. Исследование и тексты. // Записки императорской Академии наук по историко-филологическому отделению. — Спб., 1906. — Вып. 3. — С. 58–76.

[31] Сорочан С. Б. Византийский Херсон. Очерки истории и культуры. — Харьков, 2005. — С. 94.

[32] Там само. — С. 1255

[33] Латышев В. В. Житие св. епископов херсонских. Исследование и тексты. // Записки императорской Академии наук по историко-филологическому отделению. — Спб., 1906. — Вып. 3. — С. 12–13.

Ігор Черніков

ШЛЯХОМ НАБУТТЯ ЗРІЛОСТІ ТА ПОДАЛЬШОГО ТВОРЧОГО ЗРОСТАННЯ. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД:

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки
Міжвідомчий збірник наукових праць
Відповідальний редактор С. В. Віднянський
Київ: Інститут історії України НАН України
Випуски 14–17, 2005–2008

Добігає вже майже друге десятиліття функціонування у незалежній Україні поки що єдиного періодичного видання-щорічника з проблематики всесвітньої історії та міжнародних відносин, що охоплює величезний період — від «сивої давнини» (див., наприклад, статтю про реформи Солона в Афінах VI ст. до н.е., Вип. 16) аж до наших днів*.

Завдяки своєму неодмінному відповідальному редакторові Степану Васильовичу Віднянському, доктору історичних наук, професору, заслуженому діячу науки і техніки, керівнику відділу, збірник можна сказати завоював своє місце «під сонцем», а кожний його випуск без перебільшення демонструє самоутвердження, зрілість та подальше невпинне творче зростання.

Автор цих рядків отримав своєрідну естафету від вельмишановної колеги кандидата історичних наук, доцента Галини Докашенко, яка досконально проаналізувала перші тринадцять випусків щорічника.

Увазі читача пропонується огляд 14-го–17-го випусків збірника у хронологічній послідовності їх видання.

Вип. 14. (К., 2005). Кількість публікацій — 28; число авторів — 30. Обсяг — 28, 49 обл. вид. арк. Видання розпочинається з традиційного «Слова про вченого», присвяченого доктору історичних наук, професору, заслуженому діячу науки і техніки, завідувачу кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського Національного університету (КНУ) імені Тараса Шевченка — Борису Михайловичу Гончару в зв'язку з його 60-річчям. Колективним автором «Слова» стали: редколегія і авторський колектив збірника «Міжнародні зв'язки України» (Вип. 14), члени кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн КНУ (с. 11–19).

Шлях Б. М. Гончара в науку був типовий для українського юнака тих часів. Народившись 1 березня 1945 р. на Черкащині у селянській родині, він після закінчення середньої школи працював робітником на цукровому заводі. А далі навчання на історичному ф-ті Київського держуніверси-

---

* Періодичне видання під назвою «Дослідження світової політики», яке виходить в Інституті світової економіки і міжнародних відносин НАНУ, стосується виключно сучасної тематики.

тету, ім. Т. Г. Шевченка здобуття кваліфікації історика-міжнародника, вступ та закінчення у 1970–72 рр. аспірантури (науковий керівник д.і.н., проф. В. Я. Тарасенко). Захист Б. М. Гончаром (1974) кандидатської дисертації на тему «Середземноморська політика США в 1968–74 рр.», а в 1994 р. і докторської — «Фактор регіональних конфліктів у процесі формування та реалізації політики США щодо СРСР у 70–80-ті роки», присвоєння йому вже наступного року (1995) звання професора, а в 2004 р. — почесного звання «Заслужений діяч науки і техніки України» — все це переконливо свідчило про широке визнання нашого ювіляра відомим ученим — американистом, й дбайливим вихователем багатьох нових кадрів дослідників. Він є автором близько 100 наукових і навчально-методичних праць, понад сотні публікацій в «Українській дипломатичній енциклопедії» (К., 2004), (с. 15). А його лекційні курси — «це творча лабораторія, де молоді історики... — гаряче дебатують і сперечаються. І над усім цим панує доброзичлива, творча атмосфера наукового пошуку та мудрої повчальності». (с. 14). На с. 11 помічена неточність. Василь Якимович Тарасенко (у тексті його ініціали чомусь названі «В.А.») не був і не міг бути «надзвичайним і повноважним послом 2-го рангу», як це сказано у статті, оскільки такого дипломатичного звання не існує у природі. У дійсності він мав звання Надзвичайного й Повноважного Посланника 2-го класу.

Скрупульозно аналізуючи результати переговорів лідерів СРСР, США та Великої Британії — Й. Сталіна, Ф. Рузвельта і У. Черчілля на Ялтинській міжнародній конференції (лютий 1945 р.), що визначила майже на півстоліття вперед повоєнне протистояння у Європі, С. В. Віднянський у глибоко аргументованій статті «Ялта 1945: погляд на значення та уроки Кримської конференції з нагоди її 60-річчя» (с. 20–28) приходить до єдино оптимальних висновків відносно ролі цього міжнародного форуму власне для України. 1. В ході Ялтинської конференції для України з'явилась надія на остаточне узгодження лінії радянсько-польського кордону с самими поляками після утворення тимчасового уряду Польщі: Україна отримала державні кордони, визнані світовою спільнотою. 2. Ялтинська конференція відкрила для УРСР можливість широкого виходу на міжнародну арену й зробити свій внесок у народження ООН... 3. Незалежність для України в 1991 р. стала наслідком радикального перегляду Ялтинського устрою повоєнної Європи... 4. Національні інтереси надійно захищені за умов їхнього доповнення інтересами світового співтовариства. Незалежна Україна проводить саме такий курс в ООН і надалі повинна його активізувати». Автор публікації підкреслює: «Незважаючи на всі сучасні тенденції до розмивання державних кордонів, відмови від національного суверенітету на користь наднаціональних органів влади, слід завжди мати на увазі прагматичну складову цих процесів, тобто чітко бачити, де і за яких обставин доречніше користуватись національними владними інструментами, а коли надавати пріоритети наднаціональному регулюванню». (с. 28).

Добре враження справляє студія **В. Підручного** «Причини та політичні наслідки виходу України на міжнародну арену наприкінці Другої світової війни». (с. 29–43). Вивчивши необхідні документи та літературу автор показує, яка часом гостра дипломатична боротьба передувала розв'язанню такої найважливішої проблеми, як вихід України на міжнародну арену. Саме величезні людські жертви й матеріальні втрати, що зазнав український народ внаслідок Другої світової війни, його вагомий внесок у справу розгрому фашистських загарбників — все це послужило вирішальним фактором, щоб стати повноправним членом-фундатором ООН. Цілком справедливим є такий висновок у публікації: «... з точки зору нашого сьогодення потрібно підкреслити, що проблему соборності, якої прагнуло не одне покоління борців — патріотів України, було вирішено лише в складі радянської держави та саме наприкінці Другої світової війни». (с. 41). Є зауваження: На с. 40 секретарем делегації УРСР на міжнародній конференції в Сан-Франциско наприкінці квітня 1945 р. названий **«О. Д. Войда»**. У дійсності їм був Олексій Дорофійович **Война**. Переплутано (по-батькові) тодішнього ректора Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка Володимира Гавриловича Бондарчука. У тексті він названий «В. І. Бондарчук» (с. 40). А чому не називаються у тексті імена та посади іноземних дипломатів та державних діячів? Так, згадується (с. 34) «Керр», а це — Посол Великої Британії в СРСР Арчибальд Кларк Керр. На с. 39 дається перелік прізвищ: «Стеттінус, Іден, Сун...» А це держсекретар США Едвард **Стеттініус**, (правильне написання), англійський міністр закордонних справ Антоні Іден, Голова виконавчого юаня (уряду) і міністр закордонних справ Китаю Сун Цзи-вень. Авторові слід безперечно ознайомитись з такими працями: М. К. Головко. «Вклад Радянської України в боротьбу волелюбних народів за мир і загальну безпеку» К., 1957.– 35 с.; П. Удовиченко. «Українська РСР в ООН» // «Радянське право». К., 1966. — № 3, с. 8–12; Л. О. Лещенко. «Україна на міжнародній арені (1945 — 1949)». К., 1969, 288 с.

М. Бур'ян і **В. Вербовський** у невеликій за обсягом публікації «Британсько-вірменські організації у 1878 — 1923 рр.» (с. 199–209), залучивши рідкісні матеріали, стенограми засідань британського парламенту «Hansard», документи дипломатичних архівів Російської імперії, присвятили своє дослідження майже невідомій сторінці в історії Західної Вірменії, яка довгі роки становила частину Османської Туреччини та й тепер залишається у складі Турецької Республіки. У зв'язку з масовими погромами проти вірмен за часів правління султана Абдул Хаміда II та молодотурецького триумвірату Енвера-Талаата-Джемаля (1895–97 та 1915 рр.), офіційний Лондон, переслідуючи насамперед свої власні інтереси на Близькому і Середньому Сході, вдався до широкої кампанії утворення різного роду спільних з вірменами організацій таких як, «Друзі Вірменії», «Британський комітет Вірменії» і т. ін). Згодом туди увійшли не тільки діячі культури, науки (наприклад, відомий історик А. Тойнбі, навіть представник «**англійської**» (*виділено — І. Ч.*) церкви, а й члени

парламенту та уряду. Проте ситуація кардинально змінилась, коли на Лозаннській мирній конференції: (1922–23 рр.) внаслідок дипломатичних домовленостей, Англія отримала контроль над нафтовим районом Мосулу в обмін на збереження за Туреччиною Західної Вірменії. Зрозуміло, що після цього будь-яке розв'язання Вірменської проблеми для Лондона втратило свою актуальність. У 1925 р. саморозпустився і «Британський комітет Вірменії». Єдине зауваження. На с. 202 слід правильніше сказати: представник не «англійської», а **англіканської** церкви».

Актуальною залишається й нині історія вироблення міжнародних конвенцій про режим Чорноморських проток — Босфору й Дарданелл, про які йдеться у статті **О. Машевського** «Проблема скасування «нейтралізації Чорного моря» і перегляду статусу Чорноморських проток та позиція Великобританії (1870–1871)» (с. 307–324). У праці докладно простежується справді вибухова дипломатична активність провідних європейських держав — Великої Британії, утвореної вже на той час Германської імперії та Австро-Угорщини, в зв'язку з циркулярною депешею російського канцлера О.М. Горчакова про відмову його країни від обмежень, що були накладені на Росію Паризьким трактатом 1856 р. у будівництві укріплень та зростанні військово-морських сил у Чорному морі. Хотілось би побажати авторові в його прагненні проведення «окремого, неупередженого комплексного дослідження політики Великобританії...» (с. 308) суттєво підсилити джерельну базу даної студії за рахунок залучення саме англійських матеріалів.

Вип. 15. (К., 2006). Кількість публікацій — 40; число авторів — 43. Обсяг — 40,1 обл. вид. арк.

В Інституті історії України НАНУ склалася добра традиція відзначати ювілеї своїх співробітників екстракласу підготовкою й публікацією на їх честь різноманітних тематичних збірників.

Даний випуск присвячено відомому українському вченому-славісту, доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту НАНУ, заслуженому діячу науки і техніки України, засновнику та члену редколегії збірника Павлу Степановичу Соханю в зв'язку з його 80-річчям.

Видання відкривається стислим, але насиченим багатьма цікавими фактами нарисом В. Даниленка «Павло Степанович Сохань: Учений і Вчитель» (с. 13–19). Це насамперед розповідь про його обпалену війною юність, постійну пристрасну жагу до знань, нелегкий шлях у науку й цілком закономірне високе утвердження в ній. Загальновизнаний історик-болгарист, ініціатор створення й перший директор Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАНУ з воістину грандіозними планами підготовки і видання писемних матеріалів з історії й культури нашої Вітчизни у 25 серіях, що охоплюють пам'ятки різних епох, видів, жанрів; вихователь висококваліфікованих наукових кадрів (ним підготовлено майже 50 докторів та кандидатів наук), унікальний працелюб і справжній

трудоголік, безпощадний до свого здоров'я, коли йдеться про збереження історичної спадщини свого народу — такий істинний, як скло, прозорий портрет ювіляра. А учений — тюрколог зі світовим ім'ям академік О. Пріцак (1919–2006), вказуючи на людські якості П. С. Соханя й безпосередньо звертаючись до нього, відзначав: «Ти належиш до раси апостолів нової віри, для яких немає нічого неможливого. Труднощі існують для того, щоб їх перемагати. Хоч Ти вже виховав кілька поколінь спеціалістів, все таки для добра науки потрібне Твоє досвідчене керівництво...» (с. 19).

В статті **С. В. Віднянського** та **В. Павленко** (с. 19–26) — учених, що свого часу працювали під керівництвом ювіляра, читач має можливість ознайомитись із пріоритетом наукових інтересів Павла Степановича. Досить аргументовано підкреслюється, що його справді видатний внесок у становлення й розвиток вітчизняної болгаристики (як за масштабом обраних тем та проблем, так і за хронологією досліджених періодів) є незаперечним. Причому особлива заслуга П. С. Соханя полягає в тому, що переважна більшість його опублікованих наукових праць присвячується виявленню ролі й місця українців у тих чи інших процесах, котрі стосуються Болгарії та її міжнародних відносин.

Наступна розвідка **О. Мавріна** «Діяльність Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського під керівництвом члена-кореспондента НАН України П. С. Соханя (1991–2006 рр.)» (с. 26–33) містить багато цінних відомостей про історію створення й функціонування зазначеного закладу за п'ятнадцять років його існування. І хоча роль Павла Степановича як засновника та першого директора цієї наукової установи подається тут дещо «за кадром», висновок напрошується цілком однозначний: за результатами й досягненнями Інституту, його буквально кожним кроком стоять насамперед феноменальна ініціатива, енергія, котра б'є через край, і воістину титанічна працездатність цього видатного українського вченого.

Багато нового можна дізнатися від публікації **В. Чорнія** «Славістичні дослідження у Львові» (с. 34–42). Відомо, що в його університеті працювали поруч разом з українськими й австрійські, польські та чеські вчені, котрі «досліджували різноманітні проблеми слов'янознавства і мали в цій ділянці вагомі здобутки» (с. 35). Гордістю вітчизняної славістики стали такі українські професори, як Іл. Свєнціцький, Я. Головацький, С. Томашівський, К. Студинський, Д. Похилевич та ін. Однак найпомітнішою постаттю у львівській славістиці окресленого періоду був, безумовно, І.Франко. Він розробляв багато проблем, пов'язаних з історією та культурою слов'янських народів, а також взаємин між ними (с. 37).

Дослідження **С. В. Віднянського** «Українсько-словацькі культурні рецепції періоду національно-культурного відродження слов'янських народів середини XIX ст.» (с. 43–51), безперечно, заслуговує на особливу увагу не тільки й не стільки своєю актуальністю та злободенністю самого

процесу зазначеного відродження як у XIX ст., так і нині, а також тією обставиною, що автор, готуючи статтю, йшов справжньою науковою цілиною.

У праці, котра побудована на рідкісних, майже невідомих джерелах та літературі, підкреслюється, що «умови довготривалого поневолення як словаків, так і українців диктували необхідність тісних міжнаціональних зв'язків близьких за мовою, територією проживання, культурою народів» (с. 43). Біля витоків українсько-словацького духовного єднання та культурного співробітництва, — зазначається у статті, — стояли такі найвидатніші особистості: від України — Т. Шевченко, І .Франко, Я. Головацький, М. Шашкевич, І. Срезневський, О. Бодянський, І. Вагілевич, М. Максимович, О. Духнович та ін., а від Словаччини — Л. Штур, П.-Й. Шафарик, Я. Коллар, М. Годжа, П. Добшинський, С. Реус, С. Халупка, А. Врховський, Я. Краль та ін. (с. 43).

В публікації знайшли відображення різні форми українсько-словацьких культурологічних взаємовідносин. Це й безпосередні контакти під час взаємних подорожей між діячами національного відродження України та Словаччини, їх творчий взаємообмін із допомогою листування, публікацій статей, перекладів рецензій. Цілком закономірний і висновок автора: «Багатогранна діяльність провідних діячів національно-відродженського руху середини XIX ст. заклала міцний фундамент українсько-словацьких культурних взаємин та співробітництва двох сусідніх слов'янських народів, що сьогодні в умовах державної незалежності України і Словаччини набувають нового, якісно глибшого змісту й стратегічного харктеру» (с. 51).

Тематична спорідненість статей **Л. Зашкільняка** «Українсько-польські стосунки XX століття в історичній свідомості українців та поляків» (с. 52–61) і **В. Клока** «Польське населення Східної Галичини та українсько-польська війна 1918–1919 рр.» (с. 61–71) дає можливість якоюсь мірою комплексно розглядати певні сюжети зазначених публікацій, побудованих переважно на новітніх джерелах та літературі.

Чітко простежується, наприклад, чого коштували обом народам стереотипи протистояння, котрі знайшли конкретне відображення у кривавих листопадових боях 1918 р. у Львові (с. 65–67). Безперечно заслуговує на увагу висновок (с. 55) про те, що «орієнтація на нацистську Німеччину виявилася великою стратегічною помилкою українських націоналістів, яка невдовзі скомпрометувала їх в очах світової громадськості і поставила в умови ізоляції на міжнародній арені».

Маловідомі факти про науково-педагогічну діяльність у Болгарії ряду вихідців з України повідомляє в своїй цікавій публікації **В. Павленко** (с. 71–80). Не можна не погодитись з її висновком: «Болгарія отримала спеціалістів високої кваліфікації. Вони поповнили когорту болгарських освітян і науковців й сприяли розвитку болгарської освіти і науки» (с. 79). На с. 74 до речі припущено друкарський огріх. Письменника Достоєвського звали Федором Михайловичем.

Останнім часом істотно зріс інтерес до тих політичних та державних діячів Східної Європи, називати імена яких недавно було під суворою забороною цензури. До таких діячів належить, видатний поляк Л. Василевський (1870 — 1936), котрому присвятила статтю **Ю. Вялова** (с. 80–92). Народившись у Санкт-Петербурзі в родині польських емігрантів, він деякий час вчився в Львівському університеті й мав можливість спілкуватися з І. Франком і М. Павликом у середині 90-х рр. XIX ст., згодом перебував у Швейцарії, де співробітничав з цюріхською секцією Закордонної спілки Польської соціалістичної партії (ППС), коли й відбувся його офіційний вступ до її лав. Після відновлення незалежності Польщі (листопад 1918 р.) Л. Василевський брав діяльну участь у розбудові держави як міністр закордонних справ, член польської делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр., у переговорах з метою підготовки Ризького мирного договору 1921 р. У 1920-і — 1930-і рр. він працював на ниві науки і педагогіки. Він був батьком широко відомої письменниці Ванди Василевської (1905–1964) та майже невідомої дочки — Галини (1900–1961), яка в роки Другої світової війни перебувала у німецькому концтаборі, а після звільнення жила в Англії, там і похована.

Під кутом зору ознайомлення читача з видатними українцями слід розглядати представлені у збірнику розвідки **М. Кріля** «Іван Брик і його слов'янознавчі студії» (с. 92–106) та **І. Каневської** «Ольгерд Іполит Бочковський (1885 — 1939) — український політичний діяч, дипломат, учений» (с. 106–114).

Великий професійний і пізнавальний інтерес викликає публікація **В. Калінчик** «До питання конституційного творення в другій Речі Посполитій в 1919 — 1921 рр.» (с. 114–122). На основі залучення різноманітних матеріалів простежується досить складний шлях державотворення у Польщі після півторастолітньої втрати нею незалежності.

Новий підхід, так само як і нове бачення питання про утворення Словацької держави в 1939 р., демонструє у глибоко аргументованій студії (с. 122–138) **І. Боровець.** Наведений автором спектр досить складних міжнаціональних та міждержавних відносин Чехословаччини кінця 1938 — початку 1939 рр. дозволяє зробити такий висновок: не применшуючи ні в якому разі роль і значення зовнішньополітичного фактора, (всезростаюче прагнення гітлерівської Німеччини примусити словаків будь що скористатися своїм правом на самовизначення, щоб отримати слухняного союзника), однозначно слід вважати визначальним тільки чинник внутрішній.

Про створення й украй нетривалу діяльність (усього два роки: 1956–57 рр.) Українського суспільно-культурного товариства у Польщі, пов'язану з відчутними труднощами, розповідається у докладній статті **О. Антипової** (с. 138–150).

Міжнародним відносинам у стародавній час, а саме політиці королівства Угорщини щодо Південно-Західної Русі в першій половині XIII ст. присвячено фундаментальну студію **О. Головка** (с. 151–169).

О. Пилипенко підготував цікаву за змістом із використанням численних наочних матеріалів (таблиць) розвідку на тему «Україна у зовнішній торгівлі Росії з балканськими країнами у другій половині XIX — на початку XX ст.» (с. 169–184). Наведені факти переконливо свідчать, що з чорноморських й азовських портів України — таких, як Одеса, Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Генічеськ — у зазначений період стабільно зростав експорт на Балкани різноманітних товарів: борошна, риби, цукру, солі, деяких видів тканин, кам'яного вугілля, нафти (с. 171, 176–181). В плані побажань хотілося б, щоб автор користувався не тільки зазначеними відомими виданнями Інституту історії України (с. 184), а й залучив до дослідження державні архіви Одеської, Миколаївської та Херсонської областей (відповідно фонди 230, 414, 14, 207), такі майже невідомі нині видання, як «Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790 до 1890)», Николаев, 1890, матеріали з унікального періодичного видання «Морской сборник», котрий видавався і видається щомісячно з 1848 р. в Санкт-Петербурзі, а з 1918 р. — у Москві.

Оригінальність в обранні теми «Діяльність місцевих органів влади Приазов'я та благодійсність греків в галузі освіти (XIX — початок XX ст.)» характеризує статтю, автором якої є **Н.Терентьєва** (с. 184–204). У публікації докладно розповідається про історію виникнення грецької діаспори в Приазов'ї, її становлення та облаштування, успіхи в організації освіти й навчанні, медичного обслуговування. Завдяки такому унікальному феномену, як благодійність, «впевнено можна стверджувати, — підкреслюється у тексті, — що в кінці XIX — поч. XX ст. у розвитку освіти, медицини, процесі національно-культурного відродження греків Приазов'я значне місце займали доброчинні організації. Саме вони... виконували роль «каталізатора» у заснуванні початкових або середніх закладів освіти, національних грецьких шкіл, розвивали мережу медичних пунктів та лікарень на території Катеринославської губернії, забезпечували притулки для старих, бідних і сиріт» (с. 200). Єдине, з чим не можна погодитися з авторкою, так це те, що Російська Академія наук названа «імперською» (с. 194) замість «імператорською».

У студії **О. Кураєва** «Нові акценти політики Центральних держав щодо Українських земель після літнього наступу 1915 р.» (с. 204–214) простежується активізація підготовки різного роду проектів, котрі народжувались у військово-дипломатичних колах Берліна й Відня, щодо реалізації надання політичних та економічних прав населенню окупованих українських територій.

П. Гай-Нижник у розвідці «Німецько-австрійський аванс для УНР: грошова позика, яка так і залишилась проектом» (с. 214–225), побудованій винятково на архівних матеріалах, торкається, без усякого сумніву, невідомого широкому загалу вкрай важливого епізоду з історії діяльності уряду щойно утвореної УНР у фінансово-економічній галузі. Йдеться про

можливе отримання в обстановці тодішнього занепаду та руїни народного господарства України від Центральних держав (Німеччини й Австро-Угорщини) досить невеликого за розміром у 25 млн. крб. грошового авансу чи позики для ліквідації багатомісячної заборгованості з метою виплати заробітної платні деяким категоріям службовців, насамперед залізничникам. Проте умови надання авансу чи позики, були розцінені офіційним Києвом як «неприховане втручання в українські внутрішні справи» (с. 221–223).

Практично також йде науковою цілиною **Я. Попенко**, коли в статті «Велика Британія у зовнішній політиці Директорії УНР у 1919–1921 рр.» (с. 225–244) малює невтішну картину безуспішних спроб вітчизняних дипломатів досягти офіційного визнання незалежності України з боку «туманного Альбіону».

Студія **І. Матяш** «Симон Петлюра: п'ять місяців у Будапешті» (с. 244–256) присвячена, за словами авторки, «одній із найяскравіших і водночас найсуперечливіших постатей української історії» (с. 244). Йдеться про його перебування в цьому місті (січень-травень 1924 р.) перед тим, як остаточно визначилося місце постійної політичної еміграції — Париж.

Дещо пристрасно-емоційний характер, водночас підкріплений рідкісними архівними джерелами і документальними виданнями, притаманний розвідці «Українське питання в британській політиці та громадській думці у першій третині XX ст.», автором котрої є **С. Кот** (с. 256–274). З пропонованого тексту читач дізнається, до яких тільки «залізобетонних» аргументів не вдавалися справжні аси української дипломатії — О. Шульгин й А. Марголін щоб, нарешті, переконати лідерів Антанти визнати право українського народу на державну незалежність (с. 261–263).

Можна тільки дивуватись, якою активною й цілеспрямованою була діяльність української політичної еміграції безпосередньо після Другої світової війни, про що сповіщає **Ю. Недужко** у статті «Інформаційна діяльність державного Центру УНР в екзилі наприкінці 40-х — на початку 50-х років XX ст.» (с. 274–281).

У рубриці «Європейський Союз та Україна» слід, безперечно, вітати філософсько-історичний нарис **О. Горенка** «Соціальний європеїзм як потреба нового етапу української історії» (с. 282–300). Аналізуючи загальну державну стратегію Плану дій при вступі України до ЄС, автор робить наголос саме на соціальному аспекті ринкової економіки в рамках модернізованої стратегії європейської інтеграції (с. 294).

Першорядні проблеми розглядаються у студії **Т. Антонченко** «Європейський Союз: перспективи для України в сфері політики зайнятості» (с. 301–309). Авторка однозначно переконана, що головними завданнями у цій сфері в рамках ЄС залишаються глибокі перетворення з метою пристосування економік сучасних європейських країн до об'єктивних зрушень, викликаних процесом глобалізації.

Цікавою і насиченою багатьма корисними фактами й даними є публікація **І. Студеннікова** «Транскордонне співробітництво та його роль в процесі європейської інтеграції України» (с. 309–322).

Є. Кіш — авторка статті (с. 322–333), мета дослідження котрої, за її визначенням, є «розкриття сутності зміни характеру кордону між Україною та ЄС в контексті новітнього розширення Євросоюзу» (с. 323). Зміст публікації в основному також підпорядкований реалізації цього завдання. Однак дослідниці властива, на наш погляд, принаймні у даній студії, деяка схильність до різного роду стилістичних ускладнень, формування величезних за розміром без будь-яких пояснень речень, абзаців тощо. А яка велика та водночас сумнівно виправдана присутність у тексті малознайомих іноземних слів — таких, як «лімологія» (с. 323), «реадмісія» (с. 326), «лінеарний» (с. 328, 331) «фронтір» (с. 328), «метакультурні» (с. 329), «Універсум» (с. 330) і т. ін.

Невелика за обсягом (с. 334–339) та водночас високопрофесійна за своєю сутністю та джерельною базою розвідка з всесвітньої історії, що належить **М. Бур'яну** й **О. Гуцолу** «Фолклендські острови у зовнішній політиці Великої Британії (40–70-ті рр. XVIII ст.)» допомагає добре зрозуміти історію порівняно недавнього англо-аргентинського конфлікту 1982 р. та триваюче й сьогодні вогнище міжнародної напруженості у цьому регіоні земної кулі.

В єдиній сходознавчій публікації даного збірника «Турецько-єгипетська криза 1839–1841 рр. та послаблення французького впливу в Єгипті» **Р. Харковський** (с. 340–347) на основі солідного кола архівних джерел і спеціальної літератури з близькосхідних питань докладно розглянув складні дипломатичні етапи зазначеної кризи, у виникнення й розвиток котрої були втягнуті, крім Франції, такі європейські держави як Англія, Пруссія, Австрія та Росія. З числа побажань авторові хотілося б висловити такі: перемоги єгипетського правителя Мухаммеда Алі над турецькими регулярними військами, його зростаючий міжнародний авторитет прискорили прийняття рішення новим султаном Абдул-Меджидом (роки правління 1839–1861), щодо проведення широкомасштабних реформ під назвою «танзимат», тобто перетворення.

Відносно Лондонської конвенції від 13 липня 1841 р. між Англією, Австрією, Пруссією, Росією, Францією, з одного боку, й османською Туреччиною, — з іншого — бажано було б, щоб автор зробив наголос на те, що ця міжнародна угода — стала фактично першою про режим Чорноморських проток — Босфора і Дарданелл (головна умова останнього — закриття проток для всіх іноземних військових суден).

Слід всіляко вітати новий прогресуючий напрямок вітчизняної історичної науки — українську італістику, котра представлена у збірнику статтями: **І. Срібняка** «Державотворча діяльність монархів Савойської династії в Італії (1821–1870 рр.) (с. 348–361) та **М. Варварцева** «Італійські зодчі у Північному Причорномор'ї в XIX — на початку XX ст.»

(с. 421–432)». І. Срібняк безперечно демонструє нове бачення складних питань боротьби за італійське Рисорджименто, висуваючи на перший план сповнену патріотизму й дипломатичного хисту діяльність таких італійських (савойських) монархів, як Віктор-Еммануїл І, Карл Альберт, Віктор-Еммануїл П., а також прем'єр-міністра П'ємонту Кавура. (с. 359). Єдине, що хотілося б побажати авторові, обов'язково знайти і використати джерела й літературу італійською мовою.

Що ж до студії **М. Варварцева**, то вона буквально вражає читача своєю скрупульозністю та вичерпністю у висвітленні добрих, можна сказати, подвижницьких, справ цілої плеяди знаменитих, хоча й забутих, італійських «маестро», котрі споруджували шедеври архітектури в Одесі, містах Криму у період їх становлення.

Майже зовсім не розробленій тематиці «Міжнародний кооперативний альянс: динаміка розвитку (кінець XIX — друга половина XX ст.)» присвячено аргументовану розвідку **В. Карана** (с. 361–370).

Публікація **А. Мартинова** «Історичні аспекти розвитку партії зелених (ФРН) (80-ті роки XX — початок XXI ст.)», (с. 371–386) що підготовлене на актуальну, злободенну тему з використанням найновіших німецьких джерел, проливає світло на досить відчутний аспект політичного протистояння у сьогоднішній Німеччини. Стаття, безперечно, повчальна з точки зору використання певного досвіду Партії зелених ФРН й для аналогічної української політичної партії.

Слід безперечно прислухатись до рекомендації українського політолога- германіста **В. Химинця** в його статті «Німецько-російські відносини: історичні уроки для України (1998–2005 рр.)» (с. 387–399).

Становить безперечний інтерес публікація **В. Ададурова** «Між політикою та наукою: наполеонівський публіцист Шарль-Луї Лезюр і його «Історія козаків» (с. 400–414). Автор підкреслює: «Свою «Історію козаків» Ш.-Л. Лезюр писав таким чином, «якби сам був народжений на берегах Дону чи Борисфену», тобто із очевидною симпатією щодо предмету свого дослідження» (с. 406). Чи не найголовнішим достоїнством козаків, вважав цей французький історик, є те, що вони «не терплять неволі» (с. 407). Звертає увагу і така характеристика козаків, що вони «наділені природним духом, світоглядом, вправністю та здатністю до тілесних вправ...» (с. 409). Запорозьких козаків французький автор розглядав як «різновид військового ордену нації, якої вони в дійсності становили силу й еліту» (с. 410).

Безумовно, стане в пригоді для молодої генерації вітчизняних істориків стаття **О. Ковальчук** «Джерельна база української історіографії кінця XVIII — першої половини XIX ст.» (с. 415–420).

Заслуговує на безперечне схвалення й подальшу розробку проблематика публікації **О. Іваненко** «Українська тема у французькій публіцистиці, мемуарній та художній літераторі першої половини XIX ст.» (с. 433–446) тим більше, що авторка залучила до свого дослідження різноманітні джерела і літературу.

Про характеристику рідкісних матеріалів в архівах України, присвячених маловідомому слов'янському етносу сербів-лужичан у Німеччині, їх участь в європейському національно-революційному русі 1848–49 рр. йдеться у солідно аргументованій розвідці **Є. Бевзюка** та **С. Туряниці** (с. 446–452).

Глибокий аналіз у статті **Н. Кривець** «Українсько-німецькі відносини у 1918–1933 рр.: історіографія проблеми». (с. 452–465) багатьох видань, що стосуються українсько-німецьких відносин у період новітньої історії, цілком доречно дозволяють сказати також і про відчутні досягнення української сучасної германістики, засновниками котрої по праву вважаються професори І. М. Кулинич та В. Н. Гулевич.

Цілком доречним та виправданим стало включення у склад публікацій збірника рецензії **О. Черевко** на навчальний посібник Газіна В. П. і Копилова С. А. «Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 рр.) — К.: Либідь, 2004, 624 с. (с. 465–468). Проте є зауваження. До списку загальновизнаних політичних і громадських діячів — лідерів у XX ст. (с. 467) цілком заслуговує бути включеним також президент США (1933 — 1945) Ф.Д. Рузвельт.

Вип. 16. (К., 2007). Кількість публікацій — 35, число авторів — 38; Обсяг — 28.7 обл. вид. арк.

Розпочинається це видання з нарису про творчий шлях відомого українського вченого, еллініста, завідувача Центру українсько-грецьких досліджень Інституту історії України НАНУ, кандидата історичних наук Наталії Олексіївни Терентьєвої, яка у травні 2007 р. відзначила свій ювілей. Автор «Слова про вченого» — **Н. Бацак** (с. 11–15).

Наша ювілярка — уродженка Ленінграду (нині — Санкт-Петербург). З юних років, виявляючи хист до іноземних мов після переїзду до Києва, поступила на філологічний факультет Київського держуніверситету імені Т. Г. Шевченка. Закінчивши цей престижний заклад, вона буквально поринула у роботу перекладачем. Побувала мало не в усіх європейських та азійських країнах (с. 11). Знаковим для Н. О. Терентьєвої безперечно став 1981 рік, коли вона почала працювати в Інституті історії АН УРСР у секторі міжнародних зв'язків України під керівництвом проф. П. С. Соханя, обравши для себе проблематику дослідження українсько-грецьких політичних, економічних й культурних зв'язків. У 1988 р. Наталія Олексіївна успішно захистила кандидатську дисертацію, результатом якої незабаром стала її перша монографія «Греко-радянські взаємини: економіка, наука, культура. 1924–1991». К., 1993. У подальшому її творчим доробком з'явились такі фундаментальні праці, як «Греки в Україні: економічна та культурно-просвітительська діяльність. XVII–XX ст. (1999 р.) і «Україна-Греція: штрихи до портрету економічного співробітництва» (1998 р. у співавторстві). Вражаючою є її цілеспрямована та плідна діяльність, не тільки як учасника, а й організатора багатьох міжнародних наукових форумів в Україні, Греції, Росії, Італії, Німеччини, Польщі, Словенії. І невипадково, що вона як вчений — балканіст була обрана віце-президентом Україн-

ського Національного комітету з вивчення історії країн Південно-Східної Європи. Наскільки відповідальна та насичена різноманітними науково-організаційними справами є ця посада добре відома авторові цих рядків. Адже йому довелось свого часу в рамках Міжнародної Асоціації з вивчення Південно-Східної Європи» — «Associafion Internationale ol'Etudes du Sud-Est Europйen» (A ESEE) зі штаб-квартирою у Бухаресті (Румунія) брати участь у симпозіумі «Стамбул, як центр культур балканських, східних, середземноморських і слов'янських народів» (Стамбул, Туреччина, жовтень 1973 р.), на IV конгресі AIESEE (Анкара, Туреччина, серпень 1979).

Нині Н. О. Терентьєва вже понад 15 років очолює Центр досліджень українсько-грецьких відносин Інституту, (спочатку він називався Кабінетом) творчі контакти якого — надзвичайно інтенсивні. Наприклад, з Інститутом Балканських досліджень (Салоніки, Греція), Університетом ім. І.Каподістрії (Афіни), Благодійним фондом Олександра Онасіса, Міністерствами національної економіки та освіти і релігії Греції, Національним історичним музеєм Греції, Грецьким Архівом Історико-етнографічного товариства (Афіни). Побажаймо ж вельмишановній Наталії Олексіївні міцного здоров'я й нових творчих звершень на ниві української елліністики.

Тут доречно згадати, що грецька тематика часто-густо входила до планів науково-дослідної діяльності Комісії для вивчення історії Близького Сходу Всеукраїнської Академії наук (1930–1933 рр.) під керівництвом Агатангела Кримського (1871–1942). До цієї тематики виявляла жвавий інтерес також Всеукраїнська наукова Асоціація сходознавства (1926 — 1931) у Харкові, одним з організаторів якої був Андрій Ковалівський (1895–1969). Активно працювала і грецька секція при Київському Будинку народів Сходу (середина 20-х рр. XX ст.)[1].

Автора цих рядків тюрколога природньо не могла не зацікавити вміщена у цьому випуску студія **С. Руликівського** «Культурно-освітнє співробітництво між Україною та Туреччиною в 1991–2006 рр.» (с. 171–178). На основі залучених різноманітних документальних джерел (у тому числі матеріалів, наприклад Київської міськдержадміністрації Святошинського районного відділу освіти м. Києва — автор розгортає вражаючу панораму досить жвавих взаємин обох держав у сфері культури, освіти та науки протягом першого п'ятнадцятиріччя після проголошення незалежності України.

Угоди про двосторонні зв'язки, в тому числі і в галузі науки, укладені разом з Договором про дружбу і співробітництво між Україною та Туреччиною від 4 травня 1992 р.; підписана у Стамбулі (6 березня 1993 р.) Чорноморська конвенція про співробітництво всіх країн регіону в галузі культури, освіти, науки та інформації; прийняті до виконання українсько-турецькі Програми обмінів у сфері культури, освіти й науки, у тому числі домовленості про співробітництво державних архівів обох держав та запровадження спеціальностей «Тюркологія» та «Украї-

нознавство» у вищих навчальних закладах Києва, Анкари та Стамбула; утворення в зв'язку з цим Всеукраїнського Центру Тюркологічних досліджень та інформації з питань археології, археографії, історії, етнографії, філології, культурології «з метою об'єктивного наукового вивчення контактів між двома народами...» (с. 177) — все це — наочне тому підтвердження.

Феномен Н. О. Терентьєвої спонукає до роздумів щодо можливих інших досліджень у сфері міжнародних зв'язків України, наприклад, з Китаєм (ще у 1716 р. Пекін відвідала українська релігійна місія, очолювана митрополитом Іларіоном[2]), або з державою Ізраїль (з огляду на те, що гебраїстика в Україні почалася ще з Києво-Могилянської Академії[3]). Нещодавно в Інституті історії України НАНУ створено Тюркологічний кабінет. Якому ще підрозділу, як не цьому розпочати, на нашу думку, розробку практично зовсім невідомої теми «Караїми в Україні». Адже це — окрема етнічна група тюркського походження, що зберегла, попри свою малочисленність, рідну мову й культуру.

Вип. 17 (К., 2008). Кількість публікацій — 26, число авторів — 29, обсяг — 28,5 обл. вид. арк.

Присвячується відомому українському вченому — доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту НАН України, заслуженому діячу науки і техніки, члену редколегії збірника Ірині Миколаївні Мельниковій у зв'язку з її славним ювілеєм.

С. Віднянський і **М. Знаменська** у традиційному Слові про ювіляра «Вчений, інтелігент, вчитель...» (с. 6–22) підкреслюють, що біографія І. М. Мельникової невід'ємна від подій буремного XX ст., а її становлення як історика та подальша активна творча діяльність у цій якості відбувались у такі періоди: «культу особи» Сталіна та його розвінчання, хрущовську «відлигу», брежнєвський «застій» та горбачовську «перебудову». Основні життєві віхи Ірини Миколаївни, якщо телеграфно, то вони такі: народилася 24 жовтня 1918 р. у місті Мена на Чернігівщині. Отримавши у 1935 р. середню освіту, тоді ж поступила на історичний факультет Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, який закінчила з відзнакою у 1940 р. У тому ж році успішно склала екзамени до аспірантури на кафедру історії України КДУ. З початком війни була евакуйована з матір'ю та маленькою дитиною до казахського міста Чимкент, продовжуючи навчання в аспірантурі об'єднаного Українського держуніверситету у м. Кзил-Орда. Війна забрала у неї батька й чоловіка.

Після визволення Києва повернулась на Батьківщину, де у 1946 р. захистила кандидатську дисертацію «Політика російського уряду щодо України у 1725 — 1740 рр.» (науковий керівник — д-р істор. наук, проф. А. О. Введенський). Протягом 1947–59 рр. І. М. Мельникова працювала у Москві, в Інституті слов'янознавства АН СРСР, де спочатку була ученим секретарем, а потім працювала ст. науковим співробітником. Її вчителями були видатні вчені-славісти: академіки Б. Д. Греков (1882–1953), В. І. Пічета (1878–1947), М. С. Державін (1877–1953).

Уже в кінці 1940 рр. сферою наукових інтересів молодої дослідниці міцно стає Закарпаття. У першому номері за 1949 р. видання «Ученые записки Института славяноведения АН СССР» з'являється її праця обсягом у 5 др. арк. — «Закарпатська Україна в революції 1848 р.» (с. 21). Хоча заради справедливості слід зазначити, що тоді ж вона виступила і як автор також великої публікації, присвяченої російсько-українсько-турецьким взаємовідносинам. (див. «Борьба России с Турцией в 30-х годах XVIII века и Украина» // Ученые Записки Института славяноведения... т. 1, 1948, с. 76–118). Одночасно Ірина Миколаївна захоплюється ще, й викладацькою роботою на історичному факультеті Московського держуніверситету ім. М.В. Ломоносова. За свідченням сучасників, до її лекцій, зокрема спецкурсу — Історія України, студенти виявляли неабиякий інтерес (с. 8).

Закарпатські студії І. М. Мельникової з'явились для неї своєрідним рубежем для виходу на нові стратегічні орієнтири. Йдеться принаймні про всеосяжне дослідження Чехословаччини як її внутрішньо-політичного й соціально-економічного розвитку, так і її міжнародних відносин.

У 1961 р. вона успішно захищає у Києві докторську дисертацію на тему: «Класова боротьба у Чехословаччині в період тимчасової, часткової стабілізації капіталізму (1924–1929 рр.)». Матеріали дисертації стали основою виданої у Москві в 1962 р. фундаментальної монографії «Классовая борьба в Чехословакии в 1924–1929 гг. (441 с.) У 1967 р. І. М. Мельниковій присвоєно звання професора, а 1973 р. її як талановитого вченого та здібного організатора науки обрано членом-кореспондентом АН УРСР. Вона — лауреат української академічної премії ім. Д. З. Мануїльського (1976). У 2002 р. Ірині Миколаївні Указом Президента України присвоєне почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки». Вона нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора (1967), Дружби народів (1978), Жовтневої революції (1986), Золотою медаллю ім. Я. Пуркіне Університету міста Брно (Чехія), медаллю ім. З. Неєдли, медаллю ім. Штура Словацької Академії наук.

В. Ціватий присвятив свою статтю розробці маловідомої теми «Інституціональний розвиток сербського суспільства в Австрійській монархії доби раннього нового часу» (с. 30–37). На базі залучення солідного кола оригінальних (сербських) джерел і літератури він дослідив особливості соціально-політичної структури австрійських сербів в умовах їх пригноблення з боку Австрійської монархії дослідивши такий поширений атрибут місцевого самоврядування, як «сабор (збори)».

Великий громадський інтерес й безперечну наукову цінність становить праця **С. Віднянського** «Українська еміграція в міжвоєнній Чехословаччині та значення її діяльності для актуалізації «Українського питання» в Європі (с. 94–116). Розглядаючи виникнення цього феномену, автор переконано доводить, чому саме тодішня Чехословаччина стала справжньою «землею обітованою» для багатьох емігрантів з України. Справа у тім, що перший Президент Чехословацької Республіки Томаш Масарик

(1850–1937) та його оточення вважали навіть своїм обов'язком всіляко підтримувати емігрантів — українських. російських і білоруських представників культури і науки з тим, щоб використати їх у себе на Батьківщині. У студії наводяться цікаві дані про те, що у 20–30-ті рр. у Чехословаччині функціонували такі наукові установи і організації, як Український вільний університет (УВУ). Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українська наукова асоціація, Український академічний комітет, Українське історично-філологічне товариство та інші організації, а також українська гімназія і школи, молодіжні, студентські й спортивні союзи тощо. (с. 104)

Користуючись нагодою, хотілось би особливо відзначити, що воістину невичерпна енергія, незаперечний науковий потенціал, широта й глибина ерудиції проф. С. В. Віднянського дозволяє йому неодмінно виступати практично у кожному без винятку випуску збірника. Честь й хвала йому!

У плані здійснення своєрідного моніторингу за тюркологічними студіями та вітаючи й схвалюючи прагнення **С. Руликівського** розробляти тему «Формування правової бази українсько-турецьких міждержавних відносин» (с. 270–276), яка нині вже «налічує понад 70 угод, що цілком відповідає рівневі конструктивного партнерства» (с. 276), хотілось би порадити цьому авторові — обережніше ставитись до використання посилань. Адже наукова праця повинна грунтуватись на солідній джерельній базі. А в тім посилання на будь-які популярні видання або навчальні посібники просто недоречні.

Обсяг даного огляду не дає можливості докладно зупинитись на студіях усіх 140 авторів указаних 4-х випусків збірника. Однак як автор даного огляду з усією відповідальністю можу стверджувати, що доробок зазначених авторів тією або іншою мірою повністю відповідає високим вимогах, які пред'являються до наукових праць.

Разом з тим хотілось би висловити деякі міркування. Адже це — справжній парадокс, що ні у випуску 14 на пошану відомого історика — американіста Б. М. Гончара, ні в наступних випусках (15–17) нема жодної студії, яка стосується, наприклад, історії США. І це — з огляду на неспростовний факт, що саме в Інституті історії АН УРСР були підготовлені свого часу такі відомі не тільки і Україні, а й далеко за її межами американісти, фахівці з США, як академік А. М. Шлепаков (1930–1996), д.і.н., проф. Р. Г. Симоненко, доктори істор. наук Д. М. Сташевський (1924–1969) та В. А. Зленко, к.і.н. В. С. Коваль.

Помітно краще виглядає англознавство та франкознавство в 14–17 випусках. Так, першому напряму присвячено — 7 студій (автори — С. Савін, О. Демін, О. Черевко, Я. Попенко, С. Кот, Ю. Кощій, О. Машевський), а другому — теж 7 (автори — Є. Донченко, В. Ададуров, Б. Ачкіназі, В. Ціватий, О. Іваненко, причому тільки їй належить три публікації).

Продовжує нарощувати свої сприятливі можливості завдяки проф. І. М. Кулиничу вітчизняна германістика. Цей напрям представлений 11-ю студіями (автори — А. Мартинов, Н. Кривець, О. Кураєв, П. Гай-

Нижник, В. Хименець, С. Троян). А М. М. Варварцеву належить безперечна заслуга започаткування та солідного дослідження різноманітного спектру українсько-італійських взаємин (5 публікацій). Слід вітати, без усякого перебільшення, своєрідний прорив, що здійснила В. Павленко, фактично «відкривши» австралійську українiку».

Першорядним завданням керівництва збірника, на наш погляд, є цілеспрямоване просування цього щорічного видання на Схід й Південь України та поступове посилення його позицій у даних регіонах. Безперечно привабливим кроком у цьому відношенні було б започаткування після кожної студії відповідного резюме російською і англійською мовами. Редколегія щорічника могла б замовляти, наприклад, в Харківському Національному університеті ім. В. Н. Каразіна статті, скажемо, зі сходознавчої тематики (традиційна школа з індології — санскритології); у Дніпропетровському Національному університеті (студії з германістики); в Одеському Національному університеті ім. І. І. Мечникова (студії з візантології й тюркології); у Сімферопольському Національному університеті ім. В. І. Вернадського (студії з кримознавства, тюркології).

З метою мінімізації різного роду недоліків, які природньо частіше зустрічаються в рукописах представників молодої генерації авторів (аспірантів, здобувачів), можливо слід приймати такі рукописи до публікації тільки після отримання відповідних рекомендацій з боку наукових керівників, консультантів тощо.

Бажано було б також ввести нову рубрику «На допомогу вчителю загальноосвітньої середньої школи».

Отже Збірникові «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» — цій своєрідній енциклопедії з всесвітньої історії та міжнародних відносин — жити й процвітати у незалежній Україні!

---

[1] *Ковалівський А*. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках // Антологія літератур Сходу. Переклади з адигейської, азербайджанської, арабської, асурської, бенгальської, вірменської, гінді, грузинської, грапара (старовірменської), індонезійської, китайської, корейської, **меотійсько-грецької** (виділено нами — *І. Ч.*), осетинської, палі, перської, санскритської, таджицької, турецької, японської та інших мов, зроблені або видані в Харкові. — Харків. — 1961, С. 90, 399–402; **Черніков І .Ф.** Всесоюзна наукова асоціація сходознавства (1926–1931) // «Український історичний журнал» 1991, № 2, С. 38; **Він самий.** Про діяльність Комісій для вичення історії Близького Сходу Всеукраїнської Академії наук. (1930–1933) // Там само. — 1993, № 9, С. 59, 62.

[2] *Ковалівський А*. Зазначена праця. — С. 21.

[3] *Кочубей Ю. Н*. Востоковедение на Украине // Востоковедные центры в СССР. — Вып. 1 (Азербайджан, Армения, Грузия, Украина) — Москва: Наука, 1988, С. 89.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алексієвець Леся Миколаївна — доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Тернопільського державного педагогічного університету;

Варварцев Микола Миколайович — доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Віднянський Степан Васильович — доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Вовканич Іван Іванович — доктор історичних наук, професор, декан факультету міжнародних відносин Закарпатського державного університету;

Вронська Тамара Василівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України;

Гончар Борис Михайлович — доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Горенко Олег Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Грицьких Ігор Віталійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Луганського національного університету;

Жданович Олеся Петрівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру українсько-грецьких відносин Інституту історії України НАН України;

Іваненко Оксана Анатоліївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Кривець Наталія Василівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Левченко Станіслав Сергійович — студент 4 курсу історичного факультету Луганського національного університету.

Магда Євген Вікторович — кандидат політичних наук, старший викладач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету;

Малюська Анатолій Леонтійович — здобувач кафедри дипломатичної та консульської служби Дипломатичної академії України при МЗС України;

Мартинов Андрій Юрійович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Машевський Олег Петрович — кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Павленко Вікторія Вікторівна — доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Київського національного університету внутрішніх справ України;

Пелешко Адріана Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру українсько-грецьких відносин Інституту історії України НАН України;

Піскіжова Владислава Вадимівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Свєженцева Оксана Іванівна — аспірантка кафедри міжнародних відносин та туризму Закарпатського державного університету;

Сіромський Руслан Богданович — кандидат історичних наук, асистент кафедри нової та новітньої історії Львівського національного університету імені Івана Франка;

Стрикун Ірина Сергіївна — аспірантка відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Терентьєва Наталія Олексіївна — кандидат історичних наук, професор, завідувач Центру українсько-грецьких відносин Інституту історії України НАН України;

Черніков Ігор Федорович — доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту сходознавства імені А. Кримського НАН України;

Шутак Таміла Георгієвна — здобувач кафедри дипломатичної та консульської служби Дипломатичної академії України при МЗС України;

Янчук Лариса Василівна — начальник навчально-методичного та редакційно-видавничого відділу Дипломатичної академії України при МЗС України, здобувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України.

Ярко Наталія Андріївна — інженер першої категорії відділу історії України середніх віків та раннього нового часу;

Шкраб'юк Петро Васильович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.

Наукове видання

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ: НАУКОВІ ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Заснований 1991 р.

Випуск 18

Тексти подаються в авторській редакції

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет *Мигаля Л. Г.*

Підписано до друку 16.07.2009 р. Формат 70×100/16
Ум. друк. арк. 26,0. Обл. вид. арк. 24,0.
Наклад 300. Зам. 30. 2009 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4